

ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS
Studier i utbildnings- och kultursociologi

12

Editores: Mikael Börjesson, Ylva Bergström, Donald Broady

UTBILDNINGSHISTORISKA MEDDELANDEN

6

Editores: Esbjörn Larsson & Johannes Westberg

Till Uno Eriksson
(1899–1981)

Omslagsbild: Lärjungar vid Högre allmänna läroverket i Halmstad, 1915. Bilden har bearbetas.

Bildkälla: Hallands konstmuseum, Topografisk bildsamling, serie: T 10147.

Tryck: Kph Trycksaksbolaget AB, Uppsala 2018.

Germund Larsson

Förbrytelser och förvisningar

Bestraffningssystemet i de svenska läroverken

1905–1961

Summary:

Crimes and expulsions

Punishment practice in the Swedish upper secondary schools

1905–1961

UPPSALA
UNIVERSITET

Dissertation presented at Uppsala University to be publicly examined in Sal X, Biskopsgatan 3, 753 10, Uppsala, Friday, 8 June 2018 at 13:00 for the degree of Doctor of Philosophy. The examination will be conducted in Swedish. Faculty examiner: Professor Susanne Hedenborg (Malmö universitet).

Abstract

Larsson, G. 2018. Förbrytelser och förvisningar. Bestraffningssystemet i de svenska läroverken 1905–1961. *Studier i utbildnings- och kultursociologi* 12. *Utbildningshistoriska meddelanden* 6. 296 pp. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis. ISBN 978-91-513-0343-7.

The aim of this dissertation is to analyse the system of punishment at the upper secondary schools in Sweden during the twentieth century. The main research question is: how did the system of punishment function and change from 1905 to 1961? The investigations concentrate on the offences committed, the spatial features of the jurisdiction, the agents involved, as well as the systems of meaning that underscored the penal process. The analysis is mainly founded upon an extensive source material comprehending all expulsion cases at the upper secondary schools during the period.

The dissertation enriches our understanding of how the system of punishment operated during the twentieth century. The pupil and his or her morals and conduct were at the heart of the system of punishment. It is shown that the hardest punishment, the expulsion, was not only passed for the most severe offences, but also for more banal infractions. Furthermore, the juridical system of the upper secondary schools stretched far beyond the physical milieu of the school yard. Offences committed in the public arena of the town, as well as the private institution of the household, stood grounds for excluding a pupil. Additionally, the relative importance of different types of agents that enacted the system changed over time. Headmasters and teachers were successively accompanied by new agents such as school physicians, the child protection agency as well as modern law enforcement personnel. Finally, the rationality – the historically specific system of meaning underlying the judgment of pupils' offences – behind the decisions to issue the hardest punishment is examined. Ideas of conduct relating to gender and social class, values concerning truthfulness and deceitfulness, as well as ideas of physical attributes and their connection to intelligence and mental decrease, all played parts in the examination of the offending pupils. In the end, the dissertation argues that the system of punishment was something more, and something else, than a mere part of the pedagogical practise of the upper secondary schools. In the system of punishment, internal school traditions converged with partially contradictory tendencies within society at large.

Keywords: sociology of education, history of education, upper secondary schools, punishment, medicalisation, crime, violence, corporal punishment, expulsion, teachers, students, parents, janitors, school doctors, school nurses.

Germund Larsson, Department of Education, Box 2136, Uppsala University, SE-750 02 Uppsala, Sweden.

© Germund Larsson 2018

ISSN 2000-4168

ISBN 978-91-513-0343-7

urn:nbn:se:uu:diva-348822 (<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-348822>)

Innehåll

FÖRORD.....	9
FÖRKORTNINGAR	11
KAPITEL 1 INLEDNING	13
Syfte och frågeställning	13
Läroverken inom tidigare forskning.....	15
Bestraffning, utbildning och makt	20
Vad är ett bestraffningssystem?	25
Förvisningen som bestraffning.....	28
Avgränsning, material och metod.....	31
Avhandlingens disposition	35
KAPITEL 2 LÄROVERKET OCH BESTRAFFNINGEN.....	37
En institution i förändring	37
Läroverkets organisation och undervisning.....	43
Betygsättning.....	45
Bestraffning inom läroverken.....	50
Ordningsföreskrifter och ordningsregler.....	56
Förvisningen: en spridd och omdiskuterad åtgärd	60
Läroverkets krympande jurisdiktion.....	65
Strafflagens och barnavårdslagens utveckling.....	66
Sammanfattning	70
KAPITEL 3 FÖRBRYTELSE, FÖRSEELSER OCH BESTRAFFNINGAR	73
Förvisningarnas fördelning efter skolform och kön.....	75
Förvisningarnas utveckling över tid.....	80
En bredd av förbrytelser och förseelser.....	83
Gränsöverskridande förseelser	87
Läroverksspecifika förbrytelser	88
Övriga överträdelser	91
Förvisningens orsaker.....	91
Stölder och samhällets förändring.....	98
Sammanfattning	100

FÖRBRYTELSE OCH FÖRVISNINGAR

KAPITEL 4 LÄROVERKET, STADEN OCH BOSTADEN	103
Rummet och förvisningsbestraffningen	104
Läroverksbyggnaden, övervakningens fysiska förutsättning	106
Förbrytelser och förseelser inom läroverket	113
Lärjungarna i stadsmiljö	118
Förbrytelser och förseelser i staden	122
Förbrytelser och förseelser i bostaden	136
Sammanfattning	140
KAPITEL 5 BESTRAFFNINGSSYSTEMETS AKTÖRER	143
Skolöverstyrelsen och skolstyrelsens införande	146
Rektor och kollegium	148
Klassföreståndaren, ordningsmannen och vaktmästaren	153
Skolläkaren, skolsköterskan och skolkuratoren	161
Föräldrar och inackorderingsvärdinnor	170
Polismakten och barnavårdsnämnden	176
Sammanfattning	184
KAPITEL 6 FÖRVISNINGENS RATIONALITET	187
Läroverksideal	188
Läroverksungdomens sociala relationer	193
Klass och kön	201
Fysiska och psykiska förutsättningar	211
Sammanfattning	229
KAPITEL 7 LÄROVERKENS BESTRAFFNINGSSYSTEM	231
Bestraffningssystemets utformning	231
Stöld, tillgrepp och bristande subordination	232
Läroverket, staden och bostaden	234
Bestraffningssystemets aktörer	235
Lögn, asocialitet och sjukdom	237
I sammanfattning	238
BILAGOR	239
I. Förvisningsärenden vid högre läroverk, åren 1905–1961	239
II. Totalt antal förvisningsärenden, alla skolformer, åren 1905–1963	242
III. Antal förvisningsärenden rörande flickor	244
IV. Sammanställning av skolläkarrapporter vid Högre allmänna läroverket i Uppsala, 1938–1963	247
V. Sammanställning av ändrade och upphävda förvisningsärenden	249
VI. Skolkurator Sigvard Bruce	251
VII. Källhänvisning till arkiv	255
SUMMARY: CRIMES AND EXPULSIONS	257
ILLUSTRATIONER	267

TABELLER	267
FIGURER	268
REFERENSER	269
Otryckta källor	269
Riksarkivet i Arninge	269
Landsarkivet i Göteborg	276
Landsarkivet i Härnösand	276
Landsarkivet i Lund	276
Landsarkivet i Uppsala	276
Landsarkivet i Vadstena	277
Stockholms stadsarkiv	277
Stadsarkivet, Borlänge	277
Stadsarkivet, Lidingö	277
Uppsala Stadsarkiv	278
Lärarnas Riksförbund arkiv, LR	278
Tryckta källor	279
Officiellt tryck	279
Tidningar & tidskrifter	282
Övriga tryckta referenser	282

Förord

Att skriva en avhandling är ett solitärt arbete, som innebär timmar, dagar, månader och år av självständigt arbete, och som avslutas med en bok. Men även om arbetet med avhandlingen till stora delar har genomförts mol allena, kan jag tacksamt konstatera att arbetet också varit beroende av många andras tankar, åsikter och ifrågasättande. De som främst varit del i detta har varit mina handledare, Johannes Westberg och Samuel Edquist, som under fyra och ett halvt år, på olika sätt hjälpt arbetet framåt. Såväl genom välstrukturerad handledning med konkreta råd om arbetets genomförande, som med tydlighet i de fall där jag riskerade att hamna på villovägar. För det vill jag tacka Johannes och Samuel.

Vidare vill jag också tacka Joakim Landahl, Lars Garpenhag och Daniel Lövheim, som kommenterat texten under arbetets gång. Deras noggranna läsning och kommentarer har hjälpt mig att ta avgörande beslut gällande avhandlingens fokus, utformning och genomförande.

Den här avhandlingen hade aldrig kunnat skrivas utan arkivinstitutioner och bibliotekens stora yrkeskunnande. Jag vill därför passa på att tacka all arkiv- och bibliotekspersonal som varit behjälpliga under åren, i synnerhet gäller det personal vid riksarkivet i Arninge och Landsarkivet i Uppsala, och personalen vid Carolinabiblioteket och Blåsenhusbiblioteket.

En annan del som har varit viktigt för avhandlingsarbetet har varit samarbetet med kollegorna. Därför vill jag också tacka de kollegor som varit med på olika arkivresor, de som deltagit i det utbildningshistoriska seminariet och de som varit del av det dagliga kunskapsutbytet.

Dessutom vill jag ta tillfället i akt att tacka mina doktorandkollegor, och i synnerhet Sofia Lindgren, Peter Bernhardsson, Tobias Dalberg, Christin Mays och Gustav Berry för det stöd som de stått för både som forskarkollegor och som vänner. Andra kollegor och vänner som jag vill tacka är Anne Berg, Johanna Ringarp, Sara Backman Prytz, Esbjörn Larsson, David Sjögren och Madeleine Michaëlsson. Av dessa går ett extra stort tack till David, Anne, Esbjörn, Sara, Peter, Christin och Gustav för all hjälp i avhandlingsarbetets skälvande slutskede. I det sammanhanget vill jag också tacka min före detta studiekamrat Maria Björklund.

Jag vill också rikta ett tack till de vänner utanför forskarkollegiet som under åren orkat höra mig älta om avhandlingens framskridande, och lyckats göra det med ett tämligen väl dolt ointresse. Tankarna förs även till de vänner som skingrats, såväl på, som under jorden.

FÖRBRYTELSE OCH FÖRVISNINGAR

Slutligen vill jag också tacka min familj, mina bröder, min mor och min framlidne far.

Det är därmed dags att dra ett bestämt streck i protokollet för detta projekt.

Belfast 5/4 2018

Germund Larsson

Förkortningar

HAL

KLÖ

LR

SSA

SOU

SFS

SÖ

SÖ/ADA

SÖ/LVA

TfSL

Högre allmänt läroverk

Kungliga läroverksöverstyrelsen/Överstyrelsen
för rikets läroverk

Läroverkslärarnas riksförbund

Stockholms stadsarkiv

Statens offentliga utredningar

Svensk författningssamling

Skolöverstyrelsen

Skolöverstyrelsen/administrativa avdelning

Skolöverstyrelsen/läroverksavdelning

Tidningen för Sveriges Läroverk

KAPITEL 1

Inledning

”– Ingiva någon fruktan?”

”– In...aliquem timore”, svarar gymnasisten med tvekanse röst. Replikskiftet är hämtat från en av svensk filmhistorias mest legendariska scener i skolmiljö. Filmen *Hets* hade premiär 1944 och blev direkt del av 1940-talets livliga skoldebatt, en debatt som inte minst gällde skoldisciplinens ställning.¹

I filmberättelsen får man följa tvekampen mellan gymnasisten Widgren och den sadistiske latinläraren Caligula, vars makt inom klassrummet är total. Det står honom fritt att anklaga lärjungarna för fusk, lathet och hota med nedsatt betyg med långtgående konsekvenser. Läraren i *Hets* symboliserar inte bara en generell bild av kadaverdisciplin utan ska också illustrera maktförhållanden inom läroverket som skolform.

Det bör poängteras att även om filmen delvis var föremål för dåtidens skoldisciplinsdebatt, representerade Caligulas uppförande sannolikt inte något allmäntillstånd inom läroverken. Men filmen riktar fokus mot de maktrelationer som karaktäriserade läroverken, och vilken roll som förbrytelse och bestraffningar spelade för den disciplinära praktiken inom dessa skolor. Läroverken var en i första hand universitetsförberedande del av skolsystemet och de stod under statlig bevakning och finansiering. Det var också institutioner som hade ett stort judiciellt självbestämmande, och förfogade över bestraffningsmetoder som delvis kan ses som arkaiska kvarlevor från ett medeltida rättssystem. Därmed reser också filmen frågor om hur läroverken som institution och dess bestraffningssystem fungerade i realiteten, vilket kommer att behandlas i denna avhandling.

Syfte och frågeställning

Avhandlingens övergripande syfte är att ge en bredare och fördjupad förståelse för de statliga läroverkens makt att döma och bestraffa lärjungar inom läroverkens bestraffningssystem under 1900-talets sex första decennier. För att nå

¹ SOU 1950:3, *Betänkande med förslag angående folkskolans disciplinmedel m. m.*; Richardson (1978). Filmen *Hets* regisserades av Alf Sjöberg efter Ingmar Bergmans originalmanus. Under 1944 fördes debatten om filmen *Hets* även i *Tidningen för Sveriges läroverk*, se ”»Hets» ur en ny synvinkel” TfSL nr:21 1944, s. 350.

detta syfte är avhandlingens övergripande frågeställning följande: hur fungerade och förändrades läroverkens bestraffningssystem under perioden 1905–1961?

För att kunna analysera bestraffningssystemet utgår avhandlingen från disciplinärenden som behandlades av läroverkens lärare inom ramen för kollegier. Inom läroverken var det kollegiernas ansvar att fatta beslut om, och i så fall hur, lärjungar skulle bestraffas när de bröt mot läroverkens regelverk. I fokus för denna avhandling står de disciplinärendena som resulterade i förvisningsärenden, vilka var den hårdaste bestraffningsmetoden inom läroverket.² Genom att studera förvisningspraktiken över tid och dess förändring är det möjligt att frilägga bestraffningssystemets struktur. Med utgångspunkt i en teoretisk diskussion om bestraffningssystem, och dess praktiska funktionssätt kommer jag att analysera bestraffningssystemet genom fyra empiriska studier.

Den första delstudien utgår från förvisningsbestraffningens *omfattning*, det vill säga: i vilken utsträckning förvisningsbestraffningen användes inom läroverken? Denna delstudie kommer även att behandla vilka typer av överträdelser som lärjungarna begick. Frågeställningen inkluderar inte bara förvisningarnas antal och hur de fördelades över olika förbrytelser och förseelser, utan kommer även med nödvändighet att belysa vilka förutsättningar som fanns för läroverkens jurisdiktion utifrån olika regelverk.

Den andra delstudien behandlar bestraffningssystemets juridiska räckvidd utifrån ett *rumsligt perspektiv*, och frågan som ställs är: vilken roll spelade platsen i disciplinärendena och i synnerhet för förvisningsbestraffningen? Denna fråga kommer att studeras både utifrån läroverket, skolgården, staden och bostaden som plats, och från enskilda platser såsom klassrum, korridorer och butiker.

Den tredje delstudien fokuserar på den roll som *aktörer* såsom lärare, rektor, kollegium, och polis spelade inom bestraffningssystemet. Studien utgår således inte bara från de aktörer som befanns sig inom läroverken, utan omfattar även andra aktörer i samhället. Frågan som ska besvaras är: vilka var de olika aktörerna som verkade inom de juridiska och fysiska områdena? Denna fråga analyseras utifrån olika sorters auktoritet och vilken roll aktörerna spelade i bestraffningsprocessen.

Den fjärde och sista delstudien analyserar den *rationalitet* och de *föreställningar* som vid sidan av den formella, juridiska regleringen, utgjorde en viktig grund för de enskilda förvisningarna. Undersökningen i denna del belyser hur läroverkens beslut påverkades av en mängd olika uppfattningar och föreställningar om ideal, sanning, lögn, social bakgrund, kön, fysiska förutsättningar, arv, intelligens och psykisk sjukdom.

Genom att studera förvisningarna utifrån dessa delstudier bidrar avhandlingen på flera sätt till läroverksforskningen. Utifrån ett mer allmänt perspektiv bidrar avhandlingen med kunskap om läroverkskultur och synen på läroverksungdom eftersom disciplinärendena ger många och goda inblickar i livet

² Bestämmelser om förvisningsbestraffningen återfinns i: SFS 1905:6 § 54 mom. 5; SFS 1928:412 § 49 mom. 4; SFS 1933:109 § 53 mom. 3; SFS 1945:581 § 54 mom. 4; SFS 1958:335 § 53 mom. 2.

vid läroverken. Därigenom kommer jag att bidra till läroverksforskningen utifrån redan etablerade begrepp som läroverkskultur, borgerlighet, kön, klass och identitet. Men avhandlingen bidrar också med ny kunskap om det som kan ses som läroverkens baksida, då studiet av bestraffningssystemet också belyser läroverksundgången utifrån olika former av normbrott, som sedlighet och uppförande.

Tidigare forskning har bara i begränsad utsträckning undersökt bestraffningspraktiken vid läroverken. I jämförelse med vad vi vet om exempelvis undervisningen, elevsammanslutningar, ideal och identitet vid läroverken, har vi liten kunskap om lärjungarnas felsteg och hur de bestraffades. Avsaknaden av grundläggande fakta om förbrytelser, förseelser och bestraffningarna inom läroverken gör att det finns en lucka att fylla. Därigenom bidrar avhandlingen till förståelsen av bestraffningssystemet genom att bland annat visa hur läroverkens bestraffningsrätt omfattade fler platser än läroverket och dess byggnader, att läraren bara var en av flera kuggar inom läroverkens föränderliga bestraffningsmaskineri, och att synen på lärjungarnas förseelser och förbrytelser inkorporerade föreställningar om moral, sanning och lögn, sjukdomar, klass och kön.

Avhandlingens övergripande utbildningssociologiska bidrag är dock att genom studiet av bestraffningssystemet ge en ökad förståelse för hur institutionell makt fungerar och förändras inom en utbildningsinstitution såsom läroverken. Därmed är detta en studie som inte bara har relevans för dem med ett specifikt intresse för läroverken, eller med ett mer allmänt utbildningssociologiskt eller utbildningshistoriskt intresse. Resultaten har även betydelse för den generella kunskapen om utbildningsinstitutioner och makt.

Innan jag går närmare in på avhandlingens teoretiska grunder, följer här en redogörelse för forskningsläget rörande de svenska läroverken och deras internationella motsvarigheter, och mer specifikt den tidigare forskningen rörande disciplinerings- och bestraffningssystem.

Läroverken inom tidigare forskning

Avhandlingens fokus på läroverkens bestraffningssystem gör att den skiljer sig från stora delar av tidigare läroverksforskning. Tidigare forskning har inte i någon större utsträckning intresserat sig hur bestraffningssystemet fungerade inom läroverken som en statlig institution, eller hur förutsättningarna för detta system förändrades under 1900-talet.

Läroverken som begrepp används för för flera olika skolformer innan 1900-talet. Det som i 1905 års läroverksstadga benämns som allmänt läroverk bestod av realskolan och gymnasiet. Läroverk som benämning för en högre utbildning vilar vidare på en lång tradition, både i samband med införandet av

1800-talets elementarläroverk och i tidigare former av icke-obligatorisk skolgång som kunde leda till studier vid universitet.³

Inom forskningen används ofta begreppet *secondary education* på svenska – sekundärutbildning – som ett samlingsbegrepp för en rad olika skoltyper mellan grundläggande skolgång och högre utbildning.⁴ I svensk kontext märks detta i att läroverken återfinns mellan folkskolan och universitetet i det tidiga 1900-talets utbildningssystem. En liknande ordning återfanns i en lång rad av länder, även om varje land styrts och präglats av olika utbildningspolitiska traditioner.

Om man utifrån 1905 års läroverksstadga jämför det svenska utbildningssystemet med dess tyska motsvarighet framträder både strukturella och namnmässiga likheter. Det tyska skolsystemet som utvecklades under 1800-talet var uppdelat i den tioåriga *Realschule* följt det 2–3-åriga *Gymnasium*.⁵ I Frankrike hade läroverken sin motsvarighet i *le collège* och det högre stadiet *le lycée*.⁶ I Storbritannien föregicks det högre stadiet *secondary school* av det lägre stadiet *primary school*.⁷ De nordamerikanska skolsystemen var influerade av de europeiska skolsystemen, men sekundärutbildningen, *high school*, som följde på *elementary school*, utvecklades inte på samma sätt till en social och intellektuell elitskola som i Europa.⁸ Inom de europeiska skolsystemen blev dessa skolor till institutioner som i likhet med de svenska läroverken, i högre grad styrdes lokalt eller statligt, och utgjorde ett slags elitutbildning som syftade till att förbereda eleverna för universitetsstudier.⁹

Sekundärutbildningen har som forskningsobjekt uppmärksamats i en lång rad studier inom olika discipliner och utifrån olika teman, såsom exempelvis utbildningens formering, social stratifiering, undervisningsinnehåll och elevkultur, men även kulturell och materiella förutsättningar såsom exempelvis skolarkitektur.¹⁰ Bland de många studierna av sekundärutbildningen i internationellt perspektiv kan i sammanhanget framhållas forskning som rör såväl historiska som nutida förhållanden. Bland historiska studier återfinns

³ Genom 1849 års skolreform och 1856, 1859 års skolordningar samt 1878 års skollag formades grunderna för 1900-talets läroverk. Läroverk har dock även använts för tidigare skolformer. Det går exempelvis att konstatera att Bror Rudolf Hall använde begreppet läroverksstadga för alla skolordningar från 1561 års skolordning och framåt Hall (red.), *Sveriges allmänna läroverksstadgar 1561–1905*. Se även, Larsson & Prytz s. 135 i E. Larsson & Westberg (2015).

⁴ Fortsättningsvis kommer det svenska begreppet *sekundärutbildning* att användas.

⁵ Albisetti (1983).

⁶ Bourdieu (1996), s. 393.

⁷ *The Education Act, 1908: public schools: regulations for inspection and syllabus of instruction, 20th April, 1904, 17th September, 1906, 23rd March, 1908, 23rd May, 1908, 29th May, 1911, 15th December, 1913*. (1914); Roach (1991).

⁸ Reese (1999); Curtis (1988); Vine (1976).

⁹ Anderson, s. 95–96.

¹⁰ För forskning som rör utbildningens framväxt ur ett nationellt och internationellt perspektiv se: Soysal & Strang (1989); Albisetti (1983); Anderson; Rimm (2011); Prytz (2010); Florin & Johansson (1993); McCulloch (2007); Kazamias (1966); Aubry & Westberg (2012); Lawn & Grosvenor (2005); Petitat (1987); Van de Poel-Knottnerus & Knottnerus (1993); A. Larsson & Norlin (2014); Wiborg (2009).; Läroverksbyggnaden och dess arkitektur diskuteras av Aman, (1963) s. 6–11.

exempelvis de som utgått från sekundärutbildning formering under 1800-talet, och belyser skolorna utifrån social stratifiering.¹¹ Den forskning som intresserat sig för mer nutida sekundärutbildning visar på hur viktigt denna del av utbildningssystemet är för nutida skolpolitik. Som exempelvis i Clydes Chittys studie som bland annat visar hur sekundärutbildningen blev del av den ideologiskt drivna skolpolitiken i Storbritannien 1994–2010.¹²

Förutom forskning med politiska och historiska utgångspunkter finns det också studier av aktörsrollerna inom sekundärutbildningen, och hur dessa roller har förändrats. Ett exempel på detta är studier av lärarrollen, som visar att den fick en mer demokratisk karaktär i England efter andra världskriget.¹³ Förändringsprocessen inom sekundärutbildningen har också studerats från elevperspektiv som exempelvis hur flickors förutsättningar till utbildning förändrats inom olika skolsystem.¹⁴

Sekundärutbildningen har också varit ett viktigt studieobjekt inom både svensk och internationell utbildningssociologisk forskning. Inom svensk forskning rörande mer samtida förhållanden har viktiga bidrag gjorts rörande bland annat sekundärutbildningens strukturella förändring, dess roll för social reproduktion och utbildningens segmentering och systematisering. Särskilt intresse har i det sammanhanget ägnats åt exempelvis olika gruppers investeringar i utbildning utifrån deras ekonomiska och kulturella tillgångar, förhållandet mellan denna struktur och förändringar i utbudet av utbildning, samt det förändrade värdet av utbildning.¹⁵ Gemensamt för mycket av den svenska utbildningssociologiska forskningen är även att den är väl förankrad i en fransk utbildningssociologisk tradition.¹⁶

Vad gäller mer historiska studier av förhållandet mellan utbildningssystemets utformning och dess reproduktiva funktion utgör exempelvis Detlef K. Müllers studie av strukturell förändring inom det tyska skolsystemet ett viktigt bidrag till vår förståelse av förhållandet mellan skola och samhälle.¹⁷ Müllers studie har paralleller med Fritz Ringers studie av högre sekundärutbildning i Frankrike, där Ringer analyserar utbildningen genom begreppen segmentering och stratifiering för att demonstrera hur skolsystemen reproducerar och legitimerar klassförhållanden.¹⁸ Systematisering och segmentering är

¹¹ Roach (1991); Hart, Moro & Roberts; Woodin & McCulloch (2013); McCulloch (2007).

¹² Chitty (2013).

¹³ Medway (2014).

¹⁴ Goodman, Rogers & Albisetti (2014).

¹⁵ För moderna svenska förhållanden se Broady (2000); Broady & Börjesson (2008); Lidegran (2009); Palme (2008); Melldahl (2015); Forsberg (2015).

¹⁶ Viktiga inspirationskällor för den svenska utbildningssociologiska forskningen har varit bland annat Bourdieu (1996a); Bourdieu, (1996b); Bourdieu (2000).

¹⁷ Müller, Ringer & Simon (1987), s. 15–52.

¹⁸ Fritz, Ringer, "On segmentation in modern European educational systems: the case of French secondary education, 1865–1920", *The rise of the modern educational system*, s. 15–52.

också centrala begrepp för att förklara sociala hierarkier i Brian Simons studie av det engelska skolsystemet.¹⁹

Betoningen av läroverkens reproducerade funktion, sådan den framträder i dessa studier, nyanseras vidare i Robert Andersons analys av sekundärutbildningen och dess utveckling i Europa under 1800-talet. Anderson menar att skolorna inte bara hade en social reproduktiv roll, utan fyllde även andra funktioner, vilka kan blottläggas genom studier som går bortom läroplaner och styrdokument.²⁰ Genom att studera skolornas praktik, vad som egentligen skedde i skolorna, menar Anderson att det går att nå "the real culture of the secondary school".²¹ Med detta menar Anderson att studier av praktiker är en viktig del av förståelsen av sekundärutbildningen och dess utveckling och förändring.

I likhet med internationell forskning om sekundärutbildningen har den svenska forskningen om de svenska läroverken varit omfattande. Christina Florin och Ulla Johanssons *"Där de härliga lagrarna gro-": Kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850–1914* (1993) intar dock en särställning inom svensk läroverksforskningen, då den behandlar en rad aspekter av läroverken och fungerar som en grund för mycket av senare forskning.²²

I centrum för Florin och Johanssons studie står lärarna och eleverna. Genom studier av dessa grupper analyseras politisk och organisatorisk utveckling och hur synen på klass och kön förändrades under 1800-talets senare hälft. En slutsats är att läroverken bidrog till att upprätta och bevara sociala hierarkier såsom ett instrument för borgerlighetens självreproduktion. De sociala hierarkiernas starka ställning tar sig även uttryck i läroverkens disciplinära auktoritet och hur man inom läroverken reagerade om lärjungarna ifrågasatte läroverkets legitimitet och status både inom och utanför läroverken.²³

Läroverket som norm- och identitetsskapande institution är också ett centralt tema i Björn Norlins avhandling *Bildning i skuggan av läroverket: Bildningsaktivitet och kollektivt identitetsskapande i svenska gymnasistföreningar 1850–1914* (2010). Norlins undersökningsperiod sammanfaller tidsmässigt med Florin och Johanssons och hans studie visar på föreningslivets betydelse för den enskilda lärjungens skolgång. Gymnasistföreningarna sätts här in i en större kontext och Norlin visar på den roll som de spelade för läroverket som institution och utbildningsinrättning. Norlin menar i sin studie att det fanns flera olika komponenter i denna process, exempelvis hur föreningarna upphöjde självverksamheten och idealiserade jämlikhet och broderskap, men även hur gamla samhällsideal utmanades av medborgarskapstanken, nordismen och en nationell-humanistisk kunskapsinriktning.²⁴ I senare studier har Norlin bland

¹⁹ Brian, Simons, "Systematisation and segmentation in education: the case of England", *The rise of the modern educational system*.

²⁰ Anderson, s. 96–106.

²¹ Anderson, s. 160.

²² Florin & Johansson (1993).

²³ Florin & Johansson (1993).

²⁴ Norlin (2010), s. 180–192.

annat analyserat skolfängelset och materialitet i Sverige under tidig modern tid, en studie jag kommer att presentera närmare i följande avsnitt.²⁵

I boken *Klassens klasser: Gymnasieföreningar i läroverk och gymnasieskolor 1846–1996* (2006) har Maria Sundkvist i likhet med Norlin undersökt föreningarna inom läroverken och gymnasieskolorna. Sundkvists undersökning utgår från gymnasieföreningarnas verksamhet mellan åren 1846–1996, och undersökningen spänner därigenom över en rad olika skolformer. I sin studie belyser Sundkvist skolors traditioner och identitetsskapande funktion utifrån föreningsverksamheten och visar hur föreningarna förvaltade ett socialt kapital och fungerande reproducerande inom traditionella klass- och könsmonster.²⁶

Forskning om identitet och ideal vid läroverken är också centralt i Sara Backman Prytz forskning. I avhandlingen *Borgerlighetens döttrar och söner: Kvinnliga och manliga ideal bland läroverksungdomar, ca. 1880–1930*. (2014) behandlas flickors och pojkars könsideal. Backman Prytz undersökning baseras på hur olika könsstereotyper manifesteras i läroverkslärjungarnas studentuppsatser och i elevtidningar. Analyserna utgår från lärjungarnas syn på och föreställningar om ungdom, kärleksliv och kropp, men även frågor om framtiden såsom föräldraskap, arbetsliv och karriär. Studien behandlar också frågan om hur könsidealet förändrades i en tid av dramatisk samhällsförändring. Backman Prytz konstaterar att flickorna uttryckte något mer progressiva ideal, men att stereotyperna generellt var mycket stabila trots en föränderlig omvärld.²⁷

Klass och könskonstruktion inom läroverken som utgångspunkt för forskning återfinns vidare i Ulla Johanssons *Normalitet, kön och klass 1927–1960* (2000). Undersökningen tar sin början med 1927 års skolreform, varigenom flickor formellt vann inträde i läroverken, och avslutas med formeringen av enhetskolan på 1960-talet. Johansson visar hur olika praktiker inom läroverken bars upp av symboler, ritualer och regelverk (uttalade, outtalade), och hur de påverkade formeringen av elev- och könsidentiteter inom skolorna.²⁸

Vidare har forskningen också intresserat sig för läroverket som plats för identitetsskapande, ungdomskultur och fostran. I Staffan Wennerholms *Framtidsskaparna: Vetenskapens ungdomskultur vid svenska läroverk 1930–1970* (2005) undersöks bland annat läroverksföreningarnas roll i ungdomarnas naturvetenskapliga fostran och hur synen på teknik, vetenskap, ingenjören och vetenskapsmannen var del i skapandet av ett vetenskapsideal.²⁹ Naturvetenskapens roll som ämne inom läroverken studeras även av Daniel Lövheim i avhandlingen *Att inveckla framtiden: Läroplansdebatter gällande naturvetenskap, matematik och teknik i svenska allmänna läroverk 1900–1965* (2006). Studien utgår från läroplansdebatterna under tre perioder, 1902–1905, 1933–1935 och 1960–1965. I avhandlingen undersöks olika föreställningar om na-

²⁵ Norlin (2016).

²⁶ Sundkvist (2006).

²⁷ Backman Prytz (2014), s. 15–16, 1981–192.

²⁸ U. Johansson (2000), s. 117–125.

²⁹ Wennerholm (2005), s. 13–14.

turvetenskapen som ämne, och hur dess status inom skolan förändrades.³⁰ Lövheims och Wennerholms forskning visar hur både förändringar i läroplaner och läroverksföreningarna användes i styrningen av lärjungarna mot ett naturvetenskapligt bildningsideal som del av lärjungeidentiteten.

Sammanfattningsvis kan man se att tidigare forskningen om de svenska läroverken under 1900-talet främst studerat lärjungarna utifrån identitet eller genom styrning av undervisningen och dess målsättning. Återkommande teman har varit social klass och kön, och frågor om undervisningsinnehåll, social stratifiering, identitetsskapande, och läroplansdebatter. Dock saknas någon mer grundlig undersökning av läroverkens bestraffningspraktik, och det går även att konstatera att läroverken som föremål för studier av statlig institutionell makt är ett förhållandevis utforskat område.

Bestraffning, utbildning och makt

Brott, förbrytelser och förseelser, och hur dessa bestraffats har behandlats av forskningen utifrån en mängd olika utgångspunkter och sammanhang, vilka inte bara tar utgångspunkt i vuxnas brottslighet. Det finns relativt gott om forskning som koncentrerats sig på ungdomsbrottslighet utifrån flera perspektiv och aspekter, såsom exempelvis relationen mellan sedlighet, vård och psykiska hälsa.³¹

Det har dock hitintills inte genomförts några mer ingående studier av läroverkens bestraffningssystem utifrån dess bestraffningsmetoder. I synnerhet är den hårdaste bestraffningsmetoden inom läroverket – förvisningen – tämligen utforskad. Förvisningen som bestraffningsmetod har inte heller rönt något större intresse internationellt, även om det finns ett antal studier som min avhandling kan bygga vidare på.

Till dessa hör Scott M. Gelbers studie av förvisningsfall mellan åren 1860–1960 inom högre så kallad tertiär utbildning i (College) USA. Studien visar att det allmänna domstolsväsendet i stort sett hade ett totalt förtroende för den akademiska jurisdiktionen. Detta baserades delvis på att domstolsväsendet utgick från att institutionerna agerade efter sin givna roll som – *in loco parentis* – föräldrarnas företrädare. Vidare visar Gelbers studie att föreställningar om olika former av normbrott såsom politisk radikalism, avståndstaganden från religion eller brott mot könsroller kunde spela avgörande roll vid förvisningsbeslut.³²

Bestraffningspraktik kan också studeras utifrån den bestraffades perspektiv, genom exempelvis hur bestraffningen kan utgöra en stigmatisering av en enskild individ såsom i Bogarts studie av straff och subordination.³³ Men det går även att

³⁰ Lövheim (2006); Lövheim (2016).

³¹ Taussi Sjöberg (1981); Taussi Sjöberg (1986); Garpenhag (2012); Kumlien (1997); Norburg (2015); Rydström (2001); Liliequist (1992); Svedin (2015); Sköld (2006).

³² Gelber (2016), s. 83–110.

³³ Bogart (1987), s. 434–438. Se även, Goffman & Matz (2014).

studera bestraffningen som en åtgärd som inte bara är riktas mot eleven, utan även får konsekvenser för skolan som institution. M. A. Eckstein menar att en förvisning utgör ett erkännande från skolan att man misslyckats med sitt uppdrag att fostra och korrigera den felande eleven. Dessutom problematiserar Eckstein förvisningsbestraffningen genom att visa att den står i strid med skolans utbildningsansvar och principen om individens rättighet till utbildning.³⁴

Ett annat perspektiv inom forskningen rörande förvisningspraktiken är aktörsperspektivet. Skolledningens roll vid förvisningar har studerats av Stephen R. Goldstein. I Goldsteins artikel tas avsaknaden av en konsekvent reglering av förvisningsbestraffningarna i USA under 1900-talet, upp vilket visar sig att skolledningarna gavs egna mandat att skapa regler och rutiner för förvisningspraktiken utifrån rollen som *in loco parentis*.³⁵ Skolans roll som föräldrarnas företrädare har vidare problematiserats av Michel G. Wyness, som argumenterar för att aktörer inom skolan som agerar utifrån omsorgstanken riskerar att underminera och övertrumfa föräldrarnas auktoritet.³⁶ Inom annan forskning har man valt att lyfta fram aktörer inom skolan, såsom rektor och lärare, och intresserat sig för deras auktoritet och roll inom skoldisiplinen.³⁷

Ett annat perspektiv att studera förvisningsbestraffningen är utifrån dess funktion. Studier av franska elitskolor har visat hur olika former av maktutövning, som förvisningsbestraffningen, bidrog till bevarandet av den sociala särarten.³⁸ Förvisningen blir därmed ett sätt att göra sig av med elever som inte följer skolans regler eller institutionens auktoritet. Detta särartstänkande går också att koppla till ett klassperspektiv, och den forskning som har visat att elever från lägre social klass oftare blir straffade än elever från högre social klass.³⁹

Även inom svensk forskning av bestraffningssystemen inom skol- och utbildningsmiljö finns det historisk forskning som är väl värda att lyfta fram. Även om det berör andra institutioner och en annan tid tar de upp aspekter av bestraffningssystem som är relevanta även för senare tidsperioder. I den tidigare nämnda artikeln om skolfängelser belyser Norlin äldre skolformers bestraffningssystem och de svenska skolfängelserna utifrån Michel Foucaults teori om omvandling av disciplinär makt utifrån rum, tid och rutiner.⁴⁰ Analysen visar på hur skolan förändras genom de materiella förutsättningarnas förändring till att bli en plats för institutionellt och symboliskt våld. Inom denna kontext visas också att förvisningen var en bestraffningsmetod som användes mot lärjungar som visade moraliska tillkortakommanden som hädelse eller bristande subordination.⁴¹

³⁴ Eckstein (1966), s. 438.

³⁵ Goldstein (1969), s. 373–430.

³⁶ Wyness (1995), s. 373–385.

³⁷ Bickel, O'Neill & Robinson (1979); Findley & O'Reilly (1971); March (1952); Rousmaniere (2013); Maslinsky.

³⁸ Van de Poel-Knottnerus & Knottnerus (1993).

³⁹ Brantlinger (1991).

⁴⁰ Norlin (2016).

⁴¹ Norlin (2016), s. 276, 284.

Andra viktiga bidrag till förståelsen av institutionell jurisdiktion i svensk utbildningsmiljö utgörs av Lars Geschwinds *Stökiga studenter: social kontroll och identifikation vid universiteten i Uppsala, Dorpat och Åbo under 1600-talet* (2001) och Johan Sjöbergs *Makt och vanmakt i fadersväldet: studentpolitik i Uppsala 1780–1850* (2002). Dessa avhandlingar särskiljer sig dock från föreliggande genom att de undersöker den akademiska jurisdiktionen och dess praktik.⁴² En annan central skillnad är att undersökningarna berör en annan tidsperiod. Geschwinds undersökningsperiod sträcker sig tillbaka till 1600-talet, och Sjöbergs behandlar åren 1780–1850.

Trots detta finns paralleller mellan läroverken och universiteten som institutioner. Geschwinds avhandling är relevant genom att den både visar hur universitetets jurisdiktion fungerade i praktiken, men även på relationen mellan universitetsjurisdiktionen och allmän rätt.⁴³ I Sjöbergs avhandling studeras bland annat studenternas motstånd, och hur det kan ses som politiska handlingar. Därtill visas hur studenter sökte kontakter utanför universitetet och hur det uppfattades av medstudenter och universitetets auktoriteter.⁴⁴ I sammanhanget utgör Geschwinds och Sjöbergs avhandlingar viktiga bidrag till institutionell jurisdiktions- och bestraffningsforskning inom den akademiska rättsutövningen, och tjänar delvis som en fond mot vilken denna avhandling ställs. Inom bestraffningsforskningen i utbildningsmiljö kan även Petter Sandgrens och Esbjörn Larssons avhandlingar nämnas, vilka framförallt berör relationer där elever bestraffar varandra.⁴⁵

Förutom den mer historiska forskningen om bestraffning i olika utbildningsmiljöer finns det även forskning som ligger närmare undersökningens tidperiod. Joakim Landahl har i sin avhandling *Auktoritet och ansvar: Lärares fostrans- och omsorgsarbete i historisk belysning* (2006) studerat skolans disciplinering genom aktörsperspektivet. I fokus står synen på fostran och omsorg och hur den förändrades under 1900-talet, vilket är en förändring som även påverkade lärarens arbete. Denna förändringsprocess belyses genom studier av de olika problem, brott och avvikelser som uppmärksammades i skolorna, och hur man valde att lösa dessa problem. I Landahls avhandling undersöks såväl läroverksmiljön som andra skolformer under 1900-talet, där den empiriska undersökningen har fokus på högstadiet.⁴⁶

Disciplineringens roll inom läroverken behandlas också i Florins och Johanssons forskning. Disciplin beskrivs här som en naturlig del av läroverkskulturen både som synlig diskurs, kring förbrytelser och bestraffningar, och

⁴² Geschwind (2001); J. Sjöberg (2002).

⁴³ Geschwind (2001).

⁴⁴ J. Sjöberg (2002).

⁴⁵ E. Larsson (2005); Sandgren (2015); Sandgren (2017). Bestraffningar behandlas i E. Larsson (2005), s. 132–141 och i E. Larsson (2017), s. 185–188, 190–193.

⁴⁶ Landahl (2006).

genom läroverkens rumsliga disciplinering.⁴⁷ Florin och Johansson visar också hur små förändringar kunde påverka disciplineringens transparens. Exempelvis så försvann den offentliga varningen, det vill säga att lärjungen erhöll en varning inför sina kamrater, genom 1905 års läroverksstadga. Denna förändring ledde delvis till att osynliggöra läroverkens bestraffningssystem.⁴⁸ Men Florin och Johansson visar också på hur bestraffningssystemet bidrog till att uppehålla hierarkiska strukturer mellan lärjungar, både inom och mellan skolklasserna och mellan lärjungar och lärare.⁴⁹ Själva förvisningsbestraffningen har emellertid inte givits något egentligt utrymme vare sig i Florins eller Johanssons forskning.⁵⁰ Möjligen beror det på att förvisningen inte setts som en bestraffningsform i egentlig mening. Hos Johansson beskrivs inte heller förvisningen som en bestraffning, utan som disciplinteknikernas ”yttersta och mest dramatiska konsekvens”.⁵¹

En mer utförlig redogörelse över bestraffningspraktiken inom de svenska läroverken, även om det bara rör ett läroverk och bara delvis berör 1900-talet återfinns i Norlins avhandling. Där genomförs en analys av disciplinärendena vid Högre allmänna läroverket i Umeå under åren 1874–1890 och 1905–1914. I undersökningen berör Norlin också förvisningsbestraffningen, genom att undersöka 113 disciplinärenden mellan åren 1874–1890, varav fem ledde till förvisning. Det att jämföra med den senare undersökningsperioden som visar på 26 ärenden vara tolv ledde till förvisning. Norlins genomgång av ärendena visar på en överrepresentation av sedlighetsbrott, och i synnerhet sådana kopplade till alkoholförtäring.⁵² Däremot var exempelvis disciplinärenden som grundades i våldsbrott väldigt få.

I Norlins studie relateras vidare bestraffningspraktiken även till skolans föreningsliv, och hur föreningslivets aktiviteter kunde utmytna i disciplinärenden genom exempelvis oroligheter och alkoholförtäring i samband föreningsfester. Det framhålls dock i undersökningen att man från läroverkets sida i huvudsak var välvillig till lärjungarnas föreningsliv, som ett alternativ till stadens hotande fördärv.⁵³

Förutom den ovan berörda forskningen är det tämligen sparsmakat med forskning över de svenska läroverkens bestraffningssystem. En studie som

⁴⁷ I samband med symposiet *Kön och könsroller i svensk skola - ett historiskt perspektiv* Uppsala (1995) presenterades Christina Florin och Ulla Johansson synen på disciplineringen vid läroverk, folkskola och flickskola utifrån klass och kön. Se, ”Tre kulturer - tre historier. Disciplineringen i läroverk, flickskolor och folkskolor under 1800-talets senare hälft”, *Utbildningshistoria* 1996 s. 15–46. Uppsala: Föreningen för Svensk undervisningshistoria.

⁴⁸ Florin & Johansson (1993), s. 33–34.

⁴⁹ Florin & Johansson (1993), s. 19–36; Hall (1927) § 49 mom. 4. s. 19.

⁵⁰ Denna slutsats dras från studier av Florin & Johansson (1993); U. Johansson & Florin (1996); U. Johansson (2000).

⁵¹ U. Johansson (2000), s. 97.

⁵² Med sedlighetsbrott i det här sammanhanget tar Norlin fasta på överträdelse mot bestämmelser om lärjungarnas bruk av alkohol. Något som stämmer överens med kategoriseringen av osedlighet i *1864 års Strafflag*, kapitel 18, § 15, där fylleri ingår som sedlighetsbrott.

⁵³ Norlin (2010), s. 82–84.

indirekt kan knytas till läroverken är emellertid Landahls bok *Stad på låt-sas: Samhällssimulering och disciplinering vid Norra Latins sommarhem 1938–1965* (2013).⁵⁴ Denna studie rör sig inte direkt i en skolmiljö, utan undersöker hur normer och självdisciplinering formades och praktiserades av lärjungarna utanför läroverkets strikta och begränsade utrymme. Landahl visar där hur sommarhemmets samhällssimulering styrdes genom ett regelverk och olika bestraffningstraffformer. Grunden för sommarhemmets bestraffningssystem var ungdomarnas självstyre, samhällssimuleringen och att det var en total och kortlivad institution.⁵⁵ Det är i sammanhanget intressant att se att lärjungarnas samhällssimulering var så starkt förknippat med kontroll, övervakning, och bestraffningar.

Fostran och bestraffningsfrågan inom andra skolformer har också varit föremål för forskningen. Jonas Qvarsebo har i sin avhandling *Skolbarnets fostran: enhetsskolan, agan och politiken om barnet 1946–1962* analyserat enhetsskolan och skolagafrågan som en politisk förändringsprocess och konflikt-punkt i relation till barnuppfostran under 1900-talet.⁵⁶ Förutom forskning om bestraffning är det även relevant för avhandlingen att uppmärksamma den forskning som behandlar synen på elevers begåvning. I Thom Axelssons avhandling *Rätt elev i rätt klass: Skola, begåvning och styrning 1910–1950* (2007) studeras skolans differentiering, och hur skolorganisationen förändrades från att vara en organisation som utmärktes av i första hand social uppdelning. Från att utbildningen bestämdes utifrån social klass och ekonomiska förutsättningar förändrades skolan, genom att intelligens och begåvning blev nya faktorer som styrde sorteringen av elever. Det var en process, som enligt Axelsson ledde till att nya aktörer som läkare och psykologer involverades i skolans organisation. Dessa fick till uppgift att besluta om ”hur god begåvning skulle tillvaratas och hur låg begåvning skulle motverkas”.⁵⁷ Den förändrade synen på elever och deras begåvning kan kopplas samman med det omfattande forskningsfältet som berör de normbrytande barnen ur en bredare samhällskontext, och som också till dels kan ses återspeglas i förvisningsärendena vid läroverken.⁵⁸

Sammanfattningsvis kan man därmed säga att det finns läroverksforskning som knyter an till bestraffningssystemet, genom att studera aktörer, auktoritet, maktutövning, rumslighet, fostran och sociala förutsättningar men denna forskning väcker också frågor kring hur läroverkens bestraffningssystem faktiskt fungerade, vilket denna avhandling försöker besvara.

⁵⁴ Landahl (2013a).

⁵⁵ Landahl (2013a), s. 15, 210–215.

⁵⁶ Qvarsebo (2006).

⁵⁷ Axelsson (2007), s. 31.

⁵⁸ Bjurman (1995); Frykman (1988); Frykman (1998); Göransson (1942); Heckscher (1906); Helle (1943); Jonsson (1969); Jönson (1997); Kumlien (1997); Lundström (1993); Norburg (2015); Qvarsell (1986); Swärd (1993); Olson (1992); Cox (2002); Bergenlöf (2009); C. L. Burt (1944); Stjernberg (1905); Sköld (2006).

Vad är ett bestraffningssystem?

Den här avhandlingens syfte är att studera ett bestraffningssystem, dess praktik och förändring. Det leder till följdfrågorna: vad är ett bestraffningssystem, och hur kan det förstås teoretiskt?

Ett bestraffningssystem kan på ytan beskrivas som ett rättsligt maskineri där lagar, regler och olika aktörer i samverkan beivrar överträdelser genom bestraffning. Att enbart betrakta ett bestraffningssystem som en neutral samling regler är dock en alltför stor förenkling. Ett bestraffningssystem består visserligen av formella regler och aktörer, men också av uppfattningar och antaganden kring vem som ska bestraffas, varför och hur. Ett bestraffningssystem kan därför inte förstås utanför sin kontext. För att fördjupa förståelsen av ett bestraffningssystem är det centralt att studera det utifrån dess yttre och inre historiska och samhällsliga förutsättningar, såsom politiska strukturer och rådande vetenskapliga, ideologiska och religiösa normer. I denna kontext blir bestraffningssystemet föreståligt som en politisk teknologi i ett samhälle, eller en specifik institutions verksamhet. Liksom sammanhanget är nödvändigt för förståelsen av bestraffningssystemet, kan studiet av ett bestraffningssystem leda till en större förståelse av dess kontext. Det kan nämligen vara samma typ av produktion av maktrelationer inom en statlig institution, såsom läroverket, som också återfinns i samhället i stort.

I studiet av maktaspekter inom samhällsliga institutioner har Michel Foucaults teoretiska perspektiv varit centralt. I svensk historisk forskning har Foucaults teorier använts i studier av institutioner, såsom fängelser, ungdomsvård, fattigvård, flottan och delar av skolväsendet. I sammanhanget bör nämnas Roddy Nilssons avhandling om det svenska fängelsesystemet under 1800-talet, Jonas Larsson Kraus studie om social ingenjörskonst utifrån Råbys räddningsinstituts verksamhet, Frans Lundgrens undersökning om 1800-talets fång- och fattigvård, AnnaSara Hammars studie av social ordning inom den svenska flottan under 1600- och 1700-talet, Esbjörn Larsson studie av svenska växelundervisningen under 1800-talet och Johannes Westbergs avhandling om förskolepedagogikens framväxt under 1800- och 1900-talet.⁵⁹ Även inom läroverksforskningen har Foucaults tankar stått som teoretisk utgångspunkt, och återfinns bland andra hos Florin och Johansson, Frykman, Wennerholm, Landahl samt Norlin.⁶⁰

I denna forskningstradition har begreppet disciplin varit grundläggande, även om dess innebörd har växlat.⁶¹ Foucaults teori om disciplineringens framväxt utgår från den till synes abrupta övergången från ett kvalfullt bestraffningssystem, där människor bokstavligt slets i bitar, till ett noga reglerat

⁵⁹ Hammar (2014); Landahl (2013b); Nilsson (1999); E. Larsson (2014); Larsson Kraus (2009); Westberg (2008).

⁶⁰ Se exempelvis, Florin & Johansson (1993); U. Johansson & Florin (1996); Frykman (1998); Wennerholm (2005); Landahl (2006); Norlin (2010).

⁶¹ För en beskrivning av dessa tolkningar, t.ex. Fredriksson [Westberg] (2007).

och utvecklat fängelsesystem.⁶² Disciplinens praktik kan enligt Foucault förstås utifrån begreppen kontroll, sanktioner och styrning.⁶³ Foucault exemplifierar kontroll genom vikten av tidsscheman och obligatoriska återkommande uppgifter i institutionsmiljöer.⁶⁴ Sanktionen har hos Foucault en vidare innebörd än att enbart beteckna en straffande praktik, utan avser också en teknik som premierar ett visst uppförande och därigenom skapar och reproducerar normer.⁶⁵ Disciplineringen inom institutioner kännetecknas därmed inte bara av formella regler, utan verksamheten genomsyras av olika tekniker, som rumsliga förutsättningar, sociala koder och belöningar. Enligt Foucault utmärktes denna institutionalisering även av en panoptisk allomfattande övervakning, som syftar till att det i idealfallet skulle vara möjligt att övervaka och, vid behov, bestraffa olika beteenden.⁶⁶

Inte sällan brukar diskussioner om styrningspraktiker utgå från Foucaults begrepp *governmentality*.⁶⁷ Styrning kan enligt Foucaults teori ses utifrån i princip två former, dels där styrning likställs med en modern liberal styrningsform, och dels där styrning ges betydelsen av att vara ett allmänbegrepp för maktutövning.⁶⁸ Utifrån denna utgångspunkt blir inte maktutövningen något som kan studeras som en institutionell självklarhet eller utifrån en fast struktur, utan all institutionell maktutövning genomgår ständiga förändringar, där maktförhållanden omarbetas, transformeras, omorganiserar och anpassas till nya situationer.⁶⁹ Förändringsprocessen gör att någon allmängiltig och överhistorisk definition för styrning inte är möjlig. I stället är styrning ett begrepp för att kunna analysera hur makt faktiskt utövas.⁷⁰

Ett exempel på hur Foucaults teoretiska perspektiv kommit att utvecklas av senare forskare är Nikolas Roses maktanalys. Rose lägger särskild tonvikt vid hur makt och styrningsprocesser alltid förutsätter kunskap, och den roll som experter spelar i detta sammanhang.⁷¹ I likhet med Foucault finner man hos Rose tveksamhet till att ange en explicit och formell metod för studier av makt och styrning. Dock menar Rose att makt och maktutövning kan analyseras utifrån dimensionerna *problematizations, explanations, technologies, authorities, strategies, and subjectivities*.⁷² Dessa begrepp kan ses som en utveckling av Foucaults teori och utgör olika utgångspunkter för studier av maktteknik. I denna avhandling används i första hand de fyra första dimensionerna.

⁶² Foucault (1987), s. 299, 306.

⁶³ Foucault (1987), s. 159–227.

⁶⁴ Foucault (1987), s. 175–182.

⁶⁵ Foucault (1987), s. 208–227.

⁶⁶ Foucault m.fl. (2000), s. 338–339.

⁶⁷ Se exempelvis, Bröckling, Krasmann & Lemke (2009); Dean (2010); Fejes (2006).

⁶⁸ J. Larsson (2005), s. 443.

⁶⁹ Foucault m.fl. (2000), s. 345.

⁷⁰ J. Larsson (2005), s. 446.

⁷¹ Rose (1999a), s. 15–60.

⁷² Rose (1999b), s. xi.

Problematisering avser hur institutioner som, skolor, militär, domstolar och fängelser, identifierar och formulerar problem. Rose demonstrerar hur denna process består av urskiljandet av problem på exempelvis moraliska, politiska, ekonomiska, militärataktiska, geopolitiska eller juridiska grunder. Med utgångspunkt i problemformuleringen är, menar Rose, begreppen, språket och hur dessa används och struktureras centrala verktyg i etablerandet av acceptabla förklaringsmodeller. *Förklaringar* avser just sådana förklaringar som är nödvändiga för identifieringen och formuleringen av exempelvis sociala, psykologiska eller pedagogiska problem. Förutom språkets betydelse som förklarande eller legitimerande faktor, pekar Rose på betydelsen av olika *tekniker*, det vill säga materiella förutsättningar och formen för dessas utförande. Exempelvis hur medicinska bedömningar vilar på kliniska undersökningar, provtagningar och normaliserade/standardiserade begrepp. Rose framhåller även den roll som olika aktörer eller *auktoriteter* spelar i maktutövning och uppmärksammar i det avseendet hur en auktoritet skapas och erkänns, och hur olika auktoriteter strider för att skaffa sig eller bibehålla uppnådd auktoritet.⁷³ Roses dimensioner ska dock inte ses som ett fastlåst system, utan dimensionerna visar på olika utgångspunkter för studier av maktrelationer.

Rose har tillsammans med Pat O'Malley och Mariana Valverde också utvecklat Foucaults teori om *governmentality* och styrning genom att sammanföra olika aspekter och tillvägagångssätt. En aspekt som särskilt pekas ut är styrningen i samtiden, såväl utifrån ett individuellt som kollektivt perspektiv, på olika platser som hemmet, arbetsplatsen, skolan, sjukhuset och staden. I stället för att studera styrning utifrån teorier om övergripande strukturer såsom statens utveckling eller globaliseringen, menar Rose att man ska undersöka enskilda aktörer och dess yrkesroller. Genom detta perspektivbyte, menar Rose, blottläggs hur nya former av makt, auktoritet och subjektivitet skapas på mikronivå inom samhället. Studiet av styrning kan inte göras utifrån ett formalistiskt system, utan analysverktyget är öppet och flexibelt, styrt av kreativitet.⁷⁴

Inom läroverken fanns olika former av styrningstekniker. I föreliggande avhandling kommer bestraffningssystemet att studeras som en av dessa tekniker. Bestraffningssystemet var därmed en del av den institutionella helheten som kan studeras närmare genom Roses begreppsapparat. Den teoretiska utgångspunkten är att anlägga ett liknande perspektivbyte som Nikolas Rose förespråkar. Det innebär att jag utgår ifrån att maktrelationer och styrningstekniker påverkas och förändras på grundval av enskilda aktörer, funktioner av aktörers yrkesroller, skapandet av nya yrkesdomäner och expertisområden, samt hur nya former av makt, auktoritet och subjektivitet skapas i vardagsnära praktiker. Utgångspunkten är alltså att bestraffningssystemet var en av flera styrningstekniker inom läroverket, men att dess framträdande posit-

⁷³ Rose (1999b) s. xi–xii.

⁷⁴ Rose, O'Malley & Valverde (2006).

ion bland styrningsteknikerna gör den väl lämpad för att undersöka maktrelationer och makttekniker inom läroverken.

I formuleringen av vad ett bestraffningssystem är har jag hämtat inspiration från främst Rose och hur han utvecklat Foucaults teoretiska perspektiv. Bestraffningssystemet kommer i avhandlingen att behandlas som en teknologi för att upprätta och bibehålla ordningen vid läroverken. Bestraffningssystemet kännetecknades som teknologi inte bara av regelverk, utan även av en praktik som bars upp av aktörer, som påverkades av en rad olika föreställningar, och som utmättes på en plats. Jag har därför inspirerats av hur tidigare forskning i Foucaults efterföljd intresserat sig för rummet och dess utformning ur ett maktperspektiv. Utöver analyser av regelverk och rumsliga dimensioner kommer undersökningen att kompletteras med frågor om de aktörer som fanns inom bestraffningssystemet. Utifrån denna formella, spatiala och auktoritetsstyrda teknologi kommer avhandlingen även behandla frågan om på vilka grunder som lärjungarna bestraffades. I likhet med Rose kommer jag därför ägna ett stort utrymme åt de olika föreställningar och kunskaper som låg till grund för hur bestraffningar utmättes. Tillsammans utgjorde dessa föreställningar en övergripande rationalitet, som inte saknade inre motsättningar och som var föränderlig över tid, vilket jag utvecklar ytterligare i kapitel sex.⁷⁵

Studien bygger således på det som utgör och styr ett bestraffningssystem. Ett bestraffningssystemets yttre och mest synbara attribut är i detta avseende dess bestraffningspraktik. Denna praktik är dock inte självklar, utan den styrs av och är beroende av olika regler, rumsliga förutsättningar och olika aktörer. Denna praktik kan inte bara ses genom aktörerna och regelverket utan vilar på bestraffningarnas bevekelsegrunder. Ett bestraffningssystem kan utifrån det sammanfattas genom att som en politisk teknologi som förutsätter en syn på eller föreställning om något, och som bygger på ett regelverk, befolkat av olika aktörer och manifesterat genom dess praktik.

Förvisningen som bestraffning

Förvisningen var läroverkets strängaste bestraffningsmedel. Dock ska inte förvisningen som begrepp förväxlas med lekmannauttrycket relegering som aldrig har funnit sin väg in i de lagar och förordningar som styr svenska läroverk. Innebörden var dock densamma, att lärjungen förlorade rätten till undervisning, och därigenom försköts från skolans gemenskap. Då avhandlingen utgår från bestraffningssystemets formella praktik kommer begreppet

⁷⁵ För tidigare studier som utgått från rationalitetsbegreppet, se t.ex. Davidsson (2015).

förvisning att användas i stället för relegering, då förvisning var ett juridiskt begrepp som omgärdades av ett särskilt regelverk.⁷⁶

En avgörande skillnad mellan det allmänna rättsväsendet och läroverkens institutionella bestraffningssystem framträder i bestraffningsmetoderna. Det allmänna rättsväsendet och läroverkets bestraffningssystem skiljde sig från varandra i synen på frihetsbestraffningen. Det allmänna rättsväsendet var genom 1864 års *Strafflag* inriktat på att genom fängelse och straffarbete begränsa individers frihet.⁷⁷ Men denna lag gav inte bara ett straffande system, utan fängelse och straffarbete användes även som teknik för att kontrollera brottslingar. Denna teknik präglades av övervakning och rumsliga restriktioner. Om man jämför detta system med läroverkens bestraffningssystem kan man konstatera att förvisningen var en teknik som gick åt motsatt riktning. Genom förvisningen avskiljdes lärjungen från undervisningen och skolans gemenskap. Men det innebar även att läroverken genom förvisningen förlo- rade all makt över lärjungen. Därmed kan förvisningen för en sentida betrak- tare verka paradoxal. Förvisningen handlade inte om att begränsa individens frihet genom lås och bom, eller övervakning och kontroll. Förvisningen var en bestraffningsmetod och teknik som inte syftade till att öka kontrollen eller övervakningen, utan genom att individen försköts, övergav bestraffningssy- stemet både kontrollen och ansvaret över individen.⁷⁸

Om man jämför förvisningsbestraffningen med det allmänna rättsväsendets frihetsstraff eller den historiska bestraffningsexercisen vid skolor, som präglades av skamstraff, aga och skolfängelser kan förvisningen ses som ett tämligen mildt straff. Det bör dock framhållas att förvisningsbestraffningen alltid har ansetts som en mycket hård åtgärd, som bland annat förde med sig skam och vanrykte för den förvisade och dennes familj. Förvisningen kan inte bara förstås i en skolkontext, utan kan spåras till religiösa traditioner kring synd och straff.

Med utgångspunkt i en kristen åskådningskontext kan man se förvisningen som den första straffliga påföljden, som svar på syndafallet.⁷⁹ Förvisningen före- kom också som bestraffningsform i den lutheranska kyrkopraktiken. I *Ein Ser- mon von dem Bann* (1520) förordar Martin Luther två varianter av förvisning. Det "lilla bannet" som innebar utestängning från nattvarden, och det "stora bannet", som uteslöt den dömda från mänsklig gemenskap och rätten till kyrk- lig begravning.⁸⁰ Bannet som bestraffningsform blev lagstiftat genom 1686 års kyrkolag och levde kvar inom kyrkans bestraffningssystem genom kyrkotukten

⁷⁶ Fortsättningsvis kommer den juridiska termen förvisning att användas för relegering i sam- band med förvisningsbestraffningen. Med undantag för de tillfällen där texten kräver andra begrepp såsom relegering.

⁷⁷ I 1864 års strafflag fanns även böter, straffarbete och dödsstraff som bestraffningsmetoder. Dödsstraffet avskaffades 1921, straffarbetet slogs samman med fängelsebestraffningen i 1962 års brottsbalk. SFS 1864:11.

⁷⁸ Se även Eckstein (1966).

⁷⁹ *Bibeln* (1917), I Mos 3, 1–24.

⁸⁰ Hallgren (1963), s. 73–75.

under lång tid.⁸¹ Det går även att knyta förvisningen till andra former av exkluderande praktiker i historien, som landsförvisning, vanfrejd och förlust av medborgerliga rättigheter.⁸² I sammanhanget kan man notera att enligt 1878 års skollag skulle den lärjunge som i domstol förlorat sina medborgerliga rättigheter även förvisas från läroverket.⁸³ För dessa brottslingar ledde således förlusten av de medborgerliga rättigheterna till dubbel bestraffning.

En till läroverken mycket näralligande förvisningspraktik kan man finna i universitetens akademiska jurisdiktion, där förvisningarna i likhet med läroverkens förordades i samband med de svåraste överträdelserna.⁸⁴ Orsaken till att förvisningen hade denna position inom respektive bestraffningssystem har troligen sitt ursprung i det klerikala inflytandet över utbildningen.⁸⁵ Vid läroverkens föregångare gjordes denna koppling redan genom 1724 års skolordning, då eforus fick bestämmandemakt över skolorna inom sitt stift.⁸⁶

Förvisningens historiska arv visar också på en bestraffningsmetod som skiljer sig mot de bestraffningstekniker som skulle leda till att individen normaliserades och förändrades.⁸⁷ Möjligheterna för en lärjunge att återkomma till läroverket efter förvisningen fanns visserligen, men förvisningen var inte främst en korrigerande åtgärd, utan skulle, som Ulla Johansson antyder, ses som disciplinerings konsekvens.⁸⁸ Genom att se på förvisningen som konsekvens och inte som en bestraffningsmetod går det att knyta an till straffrättsprofessor Franz von Liszts kategorisering: tillfällighetsbrottslingar, de påverkbara och de oförbätterliga. Liszt menade att de oförbätterliga skulle oskadliggöras, i ett sådant resonemang kan man se förvisningen som en teknik som inte främst handlade om att bestraffa eller återanpassa utan att oskadliggöra.⁸⁹

Att förvisningsbestraffningen kan anses ha en otydlig ställning som bestraffningsform kan ha bidragit till det svala intresset inom forskningen. Detta leder till frågan: varför ska man då studera läroverkens bestraffningssystem utifrån just förvisningsbestraffningen? Orsaken till att förvisningarna är särskilt relevanta när man närmare sig läroverkens bestraffningssystem är att de utgjorde det strängaste bestraffningsformen, som kunde medföra stora konsekvenser för enskilda lärjungar. Bestraffningens hårdhet gjorde att man inom läroverken var tvungna att grundligt utreda ärendena, genom exempelvis

⁸¹ Rydén (1846), s. 115–119.

⁸² Inger (2001).

⁸³ Hall (1927), s. 18.

⁸⁴ Geschwind (2001), s. 225–226; J. Sjöberg (2002), s. 52, 84, 88, 93, 97.

⁸⁵ Kyrkans inflytande över skolvärldens materiella och lärresurser i västvärlden har belysts av sociologen Margret S. Archer. Archer (1984).

⁸⁶ Banden mellan kyrkan och läroverken ur ett historiskt perspektiv redogörs grundligt för i, Thelin (1981), s. 25–54.

⁸⁷ Foucault (1987).

⁸⁸ U. Johansson (2000), s. 97.

⁸⁹ Inger (2011), s. 291–293. Franz von Liszt förestod under slutet av 1800-talet de så kallade Marburgprogrammet och förespråkade straffets uppgift inte var att vedergälla brottet utan att bekämpa brottsligheten. Straffrätten behandlas även i kapitel 2, ”Strafflagen och barnavårdslagens utveckling”.

förhör med lärjungar, vittnesmål från lärare, föräldrar och andra vuxna eller utlåtande från läkare, polis, barnavårdsnämnd och föräldrar. Det medförde att läroverken inte sällan var tvungna att lägga ned stora resurser på förvisningsärenden, vilka dessutom riskerade att svärta ned skolans rykte. Genom att vara den hårdaste bestraffningsåtgärden aktiverade en förvisningsbestraffning alla delar av bestraffningssystemet, och visar därigenom inte bara på de värsta överträdelseerna, utan läroverkets egna utredningar ger även en mycket god inblick i hur man inom bestraffningssystemet värderade mindre allvarliga förbrytelser, hur olika aktörer agerade och vilka platser som var av betydelse. Med utgångspunkt i Roses dimensioner blir det således möjligt att undersöka läroverken bestraffningssystem genom att utgå från förvisningarna.

Avgränsning, material och metod

I fokus för denna avhandling står de högre läroverkens bestraffningssystem. Som högre läroverk avses i undersökningen de skolor som redan i samtiden betecknades "högre allmänt läroverk" – ibland med tillägget "för gossar" respektive "för flickor" samt högre latinläroverk och Nya Elementarskolan i Stockholm.⁹⁰ Under perioden kom ett antal andra skolformer att stå under läroverksstadgan, vilket gjorde att elever och lärjungar även från andra skolformer kunde bli dömda till förvisning. Dessa elever och lärjungar kommer också redovisas och delvis behandlas av handlingen, men främst för att utgöra en referenspunkt.⁹¹ Att avhandlingen avgränsas till att i första hand undersöka förvisningarna från de högre läroverken beror på dess roll som statlig institution med ett stort ansvar för sekundärutbildningen.

En tidsmässig avgränsning dikteras av läroverkens verksamhetsår. Läroverkens organisering 1905 innebar att de högre allmänna läroverken blev en statligt styrd skolform och denna ordning fortlevde fram till 1964 års gymnasiereform. Organiseringen innebar att den beslutande makten över läroverken fördes över till en nyinstiftad skolmyndighet.⁹² Undersökningsperioden präglas av en rad olika förändringar inom utbildningsområdet. Exempelvis tillkom eller försvann skolformer, antalet lärjungar ökade dramatiskt och parallellskolesystemet utmanades

⁹⁰ Nya elementarskolan var en statlig provskola vars särskilda direktions föll bort år 1906 då skolan inordnades bland övriga läroverken i Stockholm, och ställdes därigenom under läroverksstadgan. Se, Nya elementarskolans protokoll, 1904–1907, A2:12; Hellsten m.fl. (1912); G. Sjöberg (1878); Holmberg (1919); Santesson (1929).

⁹¹ Andra skolformer som kunde förvisa sina elever och lärjungar var Borgarskolan och handelsinstitut, Elementärläroverk för flickor, Elementarskola för flickor, Enskild flickskola, Enskild och samrealskola, Kommunal realskola, Kommunal samrealskola, Kommunalt gymnasium, Privat flickinternatskola, Privata internatläroverk, Privat mellanskola, Privat samskola, Realskola och kommunalt gymnasium, Samgymnasium, Samrealskola, Samrealskola och kommunal mellanskola, Samrealskola och kommunal gymnasium och Samskola. Se bilaga IV.

⁹² Ytterst ansvariga myndigheter för läroverkens förvisningar var Kungl. Överstyrelsen för rikets allmänna läroverk (1905–1913), Kungl. Läroverksöverstyrelsen (1905–1919), Skolöverstyrelsen/läroverksavdelning (1920–1952), Skolöverstyrelsen/administrativa avdelning (1953–1964).

och ersattes med enhetsskolan. I denna kontext är det både intressant och relevant att studera hur ett bestraffningssystem, som vilade på en arkaisk bestraffningstradition, fungerade och förändrades.

Den utveckling mot central administration som här tjänat som grund för studiens tidsmässiga avgränsning, utgör också en praktisk förutsättning för undersökningens genomförande, då alla förvisningsärenden skulle fastställas, ändras eller förkastas genom beslut av den centrala skolmyndigheten. Men avgränsningen i tid är också beroende av materialfrågor och förvisningsbestraffningens praktik inom de högre läroverken. Det sista förvisningsärendet från ett högre läroverk inkom till Skolöverstyrelsen 1961, vilket gör att undersökning avgränsas till åren 1905–1961.⁹³

Att studera läroverkens verksamhet innebär att en del överväganden måste göras i synnerhet vad det gäller materialfrågan. Läroverksverksamheten har lämnat efter sig många hundra hyllmeter källmaterial, vilket till del har styrt valet av källmaterial. Genom att förvisningsärendena har ställts i centrum för undersökningarna kan bestraffningssystemet studeras i källmaterial från både de centrala skolmyndigheterna och enskilda läroverksarkiv.

Under undersökningsperioden låg läroverkens tillsyn vid olika myndigheter och avdelningar; Kungliga Läroverksöverstyrelsen 1905–1919, Skolöverstyrelsen, läroverksavdelningen 1920–1952, Skolöverstyrelsen administrativa avdelningen 1943–1964.⁹⁴ Denna ärendegång medförde att förvisningshandlingarna finns i original och som avskrifter i de centrala myndighetsarkiven. Materialet som skickades in till den centrala skolmyndigheten bestod av en avskrift av kollegieprotokollet, men även av annat material som exempelvis reservationer, överklaganden, läkarintyg, polisrapporter, utlåtanden och intyg. Det material som förekommer i förvisningsärenden vid de centrala skolmyndigheterna överensstämmer i stort med det material som man hittar i samma ärende vid läroverksarkiven. Den viktigaste informationen i varje ärende utgörs av kollegieprotokollet, som i regel anger lärjungens namn, ålder, klass, beskrivning av förseelser eller förbrytelser och förvisningens längd.

Genom de konceptregister som finns bevarade i myndighetsarkiven går det att hitta i stort sett samtliga registrerade förvisningsfall som skickades in till skolmyndigheterna, och därtill de handlingar som legat till grund för beslutet. I några fall har dock handlingarna kommit på villovägar, vilket har gjort att handlingarna då fått studeras i de enskilda skolararkiven. Avhandlingen baseras på ett mycket stort arkivmaterial, som inte bara sträcker sig över samtliga 1 367 förvisningsärenden som skickades in till de centrala skolmyndigheterna, utan även annat material som kollegieprotokoll, diarium, inkomna skrivelser, koncept, matriklar, betygskataloger, årsredogörelser, cirku-

⁹³ Beslutet om läroverkens avveckling gjordes genom 1964 års gymnasireform, och trädde i kraft 1965/1966.

⁹⁴ Uppgiften att fastställa, förändra eller förkasta förvisningar övertogs av Skolöverstyrelsen administrativa avdelningen 1953.

lär, skolläkarens redovisningar, ritningar och pressklipp från sammanlagt 19 olika läroverksarkiv.⁹⁵

Det sammanlagda materialet i förvisningsärendena uppgår till omkring 12 900 handlingar. Omfånget handlingar i varje enskilt ärende varierar från en eller två sidor upp till ett par hundra sidor, beroende av hur många instanser och aktörer som var inblandade i beslutsprocessen, och om förvisningsärendet överklagades. Det bör dock sägas att det material som man finner i skolmyndigheternas inkomna ärenden bara rör de saker som har att göra med det enskilda förvisningsärendet. För att studera de överträdelser som inte ledde till ett förvisningsärende hänvisas man till de enskilda läroverksarkiven. Där hittar man inte bara information om överträdelserna, utan också hur kollegierna resonerade i andra frågor rörande läroverkens verksamhet. Därigenom är även de enskilda läroverksarkiven en mycket viktig källa för undersökningar av hur läroverkens bestraffningssystem fungerade. Av de olika enskilda läroverksarkiven som undersökts har arkivet från Högre läroverket i Uppsala prioriterats. Orsaken är att det utgör ett exempel på ett läroverk som var beläget i en stad vars begränsade geografiska utbredning utgjorde särskilt goda möjligheter för övervakning, till skillnad mot storstäder som Stockholm och Göteborg. Dessutom var det en skola med en lång historia i en universitets- och stiftsstad och som stod den tertiära utbildningsmiljön nära.⁹⁶

För att ytterligare bredda undersökningen stödjer sig studierna i avhandlingen på bland annat material som är kopplat till styrningen av läroverken, som lagar, regler, olika cirkulär och skrivelser. Detta har till viss del också kompletterats med synpunkter från lärare och annan personal genom material från Lärarnas Riksförbunds arkiv och artiklar och insändare från *Tidningen för Sveriges Läroverk* och dagspress. De undersökningar som omfattar andra aktörer än de som var direkt anknutna till läroverket, såsom psykvård och barnavårdsnämnd, stödjer sig främst på det material som ingår i förvisningsärendena, och till viss del på Statlig offentliga utredningar.

Förutom källmaterialet som stammar direkt från bestraffningspraktiken eller från press, lagstiftning och andra officiella tryck finns det material som baseras på lärjungarnas egna upplevelser. Genom intervjuer, självbiografier, skönlitteratur och berättelser i genren "läroverksminnen" går det att hitta information som man inte kommer åt genom det arkivaliska materialet. Skolminnen som forskningsmaterial har också uppmärksamats av utbildningshistoriker, som baserat sina analyser på utsagor och minnen från skolor.⁹⁷

⁹⁵ De läroverksarkiv som har studerats i avhandlingen är; Vänersborgs HAL, HAL i Gävle, HAL i Härnösand, Hal i Söderhamn, Gossläroverkets i Helsingborg, HAL i Kristianstad, Ystads läroverk, Karlshamns läroverk, HAL i Falun, HAL i Uppsala med föregångare, HAL i Motala, Katarina realskola, Kungsholmens gymnasium, Norra latins gymnasium, Nya Elementarskolan, Södra latin, Hagaskolan i Borlänge, Hersby gymnasium, Högre elementarläroverket för flickor i Uppsala.

⁹⁶ Se G. Larsson (2011), s. 39; Samuelsson (1952).

⁹⁷ Yanes-Cabrera, Meda & Viñao (2017); U. Johansson (2000), som i sin studie baserade sin forskning på både arkivmaterial och intervjuer.

Även om detta kan vara ett informativt material bör man ha i åtanke att källvärdet i dessa berättelser är något begränsat, och bör inte betraktas som objektiva redogörelser. I föreliggande avhandlingen tolkas de med hänsyn till tendenser och attityder, och använts sparsamt för att fylla ut vissa luckor. I förhållande till skolminnen är arkivmaterialet mer lämpligt för avhandlingens syfte. Dock bör det understrykas att arkivmaterialet inte heller är ett objektiv vittnesmål, utan var ett officiellt dokument utifrån en viss myndighetsprocess, och därför finns det, i likhet med allt annat material, risk att vissa saker ändrades eller utelämnades.

Avhandlingens undersökningar bygger som nämnts på förvisningspraktiken. Grunden för undersökningarna är förvisningarnas antal och hur antalet förvisningar förändrades över tid. För att kunna studera bestraffningspraktiken mer ingående analyseras förseelserna och förbrytelseerna utifrån olika kategorier. Denna kategorisering korrelerar delvis med allmän strafflag men kategoriseringen utgår även från förbrytelser som var specifika för läroverket som institution.

I formuleringen av kategorierna har jag intresserat mig av hur man inom liknande forskning har kategoriserat olika överträdelser. I sammanhanget är Hans Swärds avhandling särskilt intressant, då den studerar brott och normbrott i barnavårdsärenden utifrån olika kategoriseringar såsom exempelvis stöld, rymningar och sedlighet. Swärds olika kategorier går dock inte att direkt överföra till undersökningar av förvisningsärenden, dels därför att det inte handlar om samma problematik, dels därför att kategoriseringarna kan sägas var allt för svepande.⁹⁸ I föreliggande avhandling studeras förseelserna och förbrytelseerna därför i stället utifrån föreskrifter och regler inom läroverket, liksom utifrån strafflagen.

Utöver de kvantitativa undersökningarna utifrån förvisningar, förseelser och förbrytelser, kommer enskilda förvisningsärenden att särskådas för att kunna göra kvalitativa analyser bestraffningssystemet och förvisningspraktiken.

Som tidigare framgått levde lärjungarna under läroverkens regler och det allmänna rättsväsendet. Båda dessa system styrdes genom en brott- och straffdiskurs, men för att det ska råda klarhet i vilket system eller regelverk som avses kommer olika termologier att användas. I de ärenden där lärjungarna ställdes inför allmän domstol används samma termer som i strafflagen, det vill säga *brott* och *straff*. De ärenden som behandlades utifrån läroverkens regelverk diskuteras utifrån termerna *förbrytelse* och *bestraffning*. Därtill kommer termen *förseelse* att användas som en samlingsterm för de hand-

⁹⁸ I Swärds undersökning av vanartvården beskrivs inte sällan tvetydiga skäl som grund för åtgärder från barnavårdsnämnden, som berörde ungdomens hela livsföring. Där begrepp som oordentlig, lättjefull och vanvördig kan anses som svårtolkade, något som dessutom försvåras genom begreppsfröskjutning över tid. Den metod som Swärd använder sig av i sin avhandling har sin utgångspunkt i den skillnad som barnavårdsnämnden gjorde mellan manlig och kvinnlig ungdom utefter normbrott, Swärd (1993), s. 123.

lingar som kan knytas till båda jurisdiktionerna, exempelvis stöld.⁹⁹ Termen överträdelser används också som samlingsbeteckning förbrytelser och förseelser. I ett tidigare avsnitt i det här kapitlet har också en precisering av termen *förvisning* givits, där förvisning kommer att ges företräde framför det mer vardagliga uttrycket relegering. Termen *lärjunge* kommer även att användas genomgående för dem som var inskrivna vid läroverken. Lärjunge är ett ålderdomligt uttryck som levde kvar som officiell benämningen på elever vid läroverket under lång tid in på 1900-talet. Under 1940-talet började man vid läroverken i allt större utsträckning använda begreppet elev om läroverksungdomen, dock kommer jag att genomgående använda termen lärjunge för att undvika förvirring.

Mycket av källmaterialet som avhandlingen bygger på handlar om lärjungar som inte var myndiga och dessutom förekommer intyg och utlåtanden från sjukvården och socialtjänsten. Det gör att vissa etiska ställningstaganden måste göras. Formellt kan man stödja sig på sekretesslagstiftningen, där känsliga personliga uppgifter rörande enskilda lärjungars skolgång skyddas i sjuttio år, vilket gör att material som är äldre än så i princip kan användas fritt.¹⁰⁰ Det finns dock ingen poäng med att redovisa namnen på lärjungarna i förvisningsärendena i sin helhet. Att lärjungarna dessutom i många fall var så pass unga att de fortfarande kan befinna sig i livet bidrar till ett sådant ställningstagande. Emellertid kommer lärjungarnas förnamn att användas för att undvika förvirring om vem som gjorde vad, i de enskilda ärendena. Ett undantag är dock de ärenden som behandlar överträdelser av sexuell art. I dessa fall kommer lärjungens namn och skola att förbli anonyma oavsett ålder på ärendet.

Däremot kommer offentliga personer som lärare, rektorer, läkare och andra myndighetspersoner att presenteras med titel och namn. Ställningstagandet baseras på att de var del i en officiell myndighetsutövning eller gjorde inlagor till myndighetsutövning, vilket gör att de är intressanta som aktörer i den offentliga processen.

Avhandlingens disposition

Avhandlingen består av sju kapitel. Inledningskapitlet har behandlat avhandlingens syfte, huvudfrågor, teoretiska utgångspunkter, tidigare forskning, material, metod och avgränsning. Kapitel två syftar till att belysa läroverkens övergripande verksamhet, struktur och dess förutsättningar i en formell mening, men även visa på viktiga förändringar i läroverkens regelverk som på-

⁹⁹ Dessutom används termen *försyndelser* för ett begränsat antal övertramp som faller utanför kategoriseringen.

¹⁰⁰ SFS 2009:400 *Offentlighets- och sekretesslag 23 kap. Sekretess till skydd för enskild i utbildningsverksamhet m.m.*

verkade bestraffningssystemet. I kapitlet ges också en överblick över bestraffningslagstiftningen och barnavårdslagens förutsättningar och förändringar för att sätta bestraffningssystemet i en samhällelig kontext. De därpå följande kapitlen utgör avhandlingens empiriska kapitel.

Det tredje kapitlet analyserar bestraffningssystemet utifrån förvisningsbestraffningens praktik och dess förändringar över tid. Kapitlet utgår från en inventering av samtliga, förvisningar som gjordes i kraft av läroverksstadgan. Studien bygger således inte bara på förvisningar från de högre läroverken, utan på samtliga förvisningar som stod under läroverksstadgan under perioden. I kapitlet genomförs även en mer ingående undersökning av vilka förseelser och förbrytelser som kunde ligga till grund för förvisning, hur de värderades och i vilken utsträckning som flickor blev förvisade.

I det fjärde kapitlet koncentreras undersökningen till bestraffningssystemets rumsliga aspekter. Med utgångspunkt i läroverkens arkitektoniska förutsättningar studeras vilken roll som rumslighet spelade för de överträdelser som begicks inom läroverken. I kapitlet granskas även rummet utanför läroverken, och därtill analyseras läroverkets disciplinära räckvidd i staden och hemmet.

I kapitel fem studeras läroverkets bestraffningssystem i ett aktörsperspektiv. Undersökningen syftar inte bara till att undersöka vilka aktörer som verkade inom läroverkets bestraffningssystem, utan även aktörernas auktoritet, och hur dessa roller förändrades över tid. Med en liknande utgångspunkt som i föregående kapitel studeras inte bara aktörerna inom läroverket utan även aktörer i samhället.

Kapitel sex utgör det sista empiriska kapitlet, i vilket förvisningsärendena analyseras utifrån rationalitetsaspekten. Med det menas en problematisering av normer och föreställningar såsom ideal, sanning, lögn, social bakgrund, kön, fysiska förutsättningar, arv, intelligens och psykisk sjukdom, och hur dessa ingick i ett legitimerande tankemönster.

Det sjunde kapitlet avslutar avhandlingen och syftar till att genom en sammanfattande diskussion utifrån resultaten i avhandlingens delundersökningarna visa hur regelverk, praktik, rumslighet, aktörsperspektiv, auktoritet och rationalitet utgjorde sammanflätande delar av läroverkets bestraffningssystem.

KAPITEL 2

Läroverket och bestraffningen

De högre läroverken vid 1900-talets början vilade på traditioner som kan spåras tillbaka till 1561 års skolordning och i alla efterföljande skolordningar har det funnits med ett avsnitt som reglerat skoltukten.¹ Skoldisciplinen var även en viktig fråga vid 1900-talets högre läroverk och ledde inte sällan till livliga debatter. Skoldisciplinens förutsättningar dominerades av olika regler och bestämmelser, men kan inte till fullo förstås utan att sättas in i en bakgrund av läroverket som institution med utgångspunkt i dess verksamhet. Läroverkets bestraffningssystem måste även ses i en större kontext, och i ljuset av andra juridiska förutsättningar inom den allmänna straffrätten och barnavårdslagstiftningen.

Det här kapitlet syftar till att genom att beskriva läroverkens verksamhet, förutsättningar och mål ge en bakgrund till de empiriska kapitlen. Avsikten är således inte bara att förklara hur förutsättningarna vid läroverken förändrades (med fokus på bestraffningarna), utan även att visa läroverkens generella funktion och struktur. Kapitlet syftar vidare till att visa hur förändringsprocessen vid läroverken inte skedde i ett vakuum, utan kan sättas samman med förändringsprocesser inom straffrätt, barnavård och i synen på barn och ungdomars brottslighet.

En institution i förändring

Läroverket som institution genomlevde många förändringar under 1900-talet, men det var också en institution som i mångt och mycket behöll sin struktur och månade om sina traditioner. Flera av förändringarna skedde på grundval av arvet från 1800-talets skolstrider och politiska debatter, som exempelvis linjeuppdelningar och vem som skulle ha tillträde till den högre utbildningen.²

Förutsättningarna för läroverken kan följas i tre läroverksstadgor och två stora stadgeförändringar under den aktuella undersökningsperioden.

¹ Hall (1921); Hall (1922); Hall (1923); Hall (1927); Hall (1930).

² För reallinjen och latinlinjens uppdelning se, Larsson & Prytz, "Läroverk och gymnasieskola", s. 135, i E. Larsson & Westberg (2015). För tillträde till högre utbildning, se Larsson, "Utbildnings och social klass", s. 345–347 i E. Larsson & Westberg (2015). Skolans roll i en samhällskontext belyses även av Susanna Hedenborg & Lars Kvarnström (2006), s. 333–337.

Den första läroverksstadgan kom 1905 och därigenom blev realskolan den gemensamma grunden för utbildningen inom läroverken, oavsett om lärjungens slutmål var real- eller studentexamen. I 1928 års läroverksstadga var den mest iögonenfallande förändringen att även flickor fick inträde till de högre allmänna läroverken. Denna stadga blev dock inte särskilt långlivad, utan redan år 1933 kom en ny läroverksstadga som blev den sista som gavs ut i sin helhet. Därefter gjordes två omfattande förändringar i läroverksstadgan, år 1945 och 1958. Delar av dessa senare förändringar påverkade bestraffningssystemet.³

Bakgrunden till 1905 års läroverksstadga kan spåras till formeringen av den högre utbildningen vilket varit en fråga redan för *Stora uppfostringskommitténs* arbete åren 1825–1828 och de efterföljande skolrevisionerna år 1832 och 1843. Det dröjde dock till år 1849 innan de första läroverken skapades genom att apologistkolan och gymnasiet slogs ihop. Den nya skolformen reglerades med 1856 års skolordning, som dock reviderades redan år 1859 då den breda valfriheten gav upphov till ett alldeles för invecklat system med hela fjorton olika linjer.⁴

Under 1860-talet uppkom en politisk debatt om förhållandet mellan läroverken och folkskolan. De som opponerade sig mot det rådande systemet argumenterade för att folkskolan och läroverken läste i stort sett samma saker under de första åren. Därför yrkades det på att folkskolan skulle utgöra en bottenskola för alla, och att de två första klasserna i läroverket skulle slopas. En förändring som även skulle bidra till att skolsystemet inte skiljde på elever utifrån klasstillhörighet.⁵ Förslaget att folkskolan skulle utgöra en bottenskola för elementärutbildningen återkom som bekant med Fridtjuv Berg under 1880-talet.⁶

Kritiken mot läroverken efter 1859 års skolordning riktade sig även mot linjeuppdelningen. I synnerhet kritiserades reallinjen för att man tvingades till samläsning med latinlinjen, vilket gjorde att den förstnämnda ansågs som för lång och vetenskaplig. År 1878 fattades beslut om en ny skollag och genom den infördes *allmänt läroverk* som skolform. Den nya skolformen gav en utbildning som byggde på att lärjungarna gick tre gemensamma årskurser, varefter utbildningen delades upp i tre linjer. En helklassisk linje där lärjungarna läste både latin och grekiska, en halvklassisk med latin på schemat samt reallinjen som läste matematik och naturvetenskap i stället för språk.⁷ Reformvännerna kom dock inte att nöja sig med 1878 års skollag. Under 1880-talets tre första riksdagar återkom läroverksfrågan med latinets roll i fokus, även om, folkskolans koppling till läroverken också diskuterades.⁸ Riksdagsdebat-

³ För en översikt av gymnasiernas styrning ur ett historiskt perspektiv se, Asker (2007) s. 150–151.

⁴ E. Larsson (2009), s. 22–26.

⁵ E. Larsson (2007).

⁶ Landahl (2016), s. 125–149; F. Berg (1883).

⁷ U. Johansson (2000), s. 117–127.

⁸ Richardson (1963); Landahl (2016), s. 125–149.

terna ledde till vissa förändringar, dock utan att kritiken mot läroverken tystnade utan debatterna fortsatte under 1890-talet. Ett av de allvarligare och tilltagande problemen var att lärjungarna i allt högre grad avslutade sin skolgång innan mogenhetsexamen och gick över till näringslivet eller yrkesinriktad utbildning.⁹

Saken ställdes på sin spets vid 1899 års riksdag, och i maj anhöll riksdagen om att läroverkets organisation skulle förändras i grunden. En läroverkskommitté tillsattes och ett betänkande blev klart år 1902, vilket sedan utgjorde grunden för 1904 års riksdagsbeslut om läroverkens nya organisation och utbildningsmål. Detta beslut vann laga kraft genom 1905 års läroverksstadga.¹⁰

Läroverkskommitténs tanke med 1905 års läroverksstadga var att läroverken skulle komplettera och tillgodose landets bildningsbehov. Den grundläggande "allmänbildningen" var folkskolans ansvar medan läroverken genom realskolan skulle ge en "allmän borgerlig utbildning", och gymnasiet skulle stå för "studentutbildning". Inom läroverken utgjorde realskolans fem år en gemensam grund för alla lärjungar. Därefter kunde lärjungarna välja mellan att övergå till gymnasium eller gå ett sjätte år i realskolan och prova för en realexamen/realskoleexamen.¹¹ Med en avklarad realexamen öppnades formella möjligheter till både utbildning på posteleviskurs, telegrafelevkurs, tekniska elementarskolor, lantbruksinstitut, skogsinstitutets lägre kurs och lärarutbildning i teckning och välskrivning. Dessutom berättigade en realexamen den formella rätten att söka olika tjänstebefattningar och yrkesutbildningar.¹² Realskolans position inom skolsystemet kom dock att utmanas bara några år efter dess införande. År 1909 infördes de kommunala mellanskolorna som var en fyraårig påbyggnadsutbildning på den sexåriga folkskolan och ledde till realexamen.

Den lärjunge som i stället valde gymnasiets utbildningsgång avslutade sina studier med studentexamen.¹³ Gymnasieutbildningen var en fyraårig universitetsgrundande påbyggnad av realskolans fem klasser och var uppdelad i real- och latinlinjen.¹⁴

⁹ Vinge (1977), s. 70.

¹⁰ Proposition 1904:50; *Betänkande. Bd 1* (Stockholm, 1902), s. 11.

¹¹ Realexamen infördes år 1905 och ändrades till realskoleexamen år 1928. Skolgången enligt läroverksstadgan illustreras i tabell 1.

¹² Realexamen gav rättighet till att söka tjänst inom Tullverket, Kustbevakningen, Statens järnvägar, Riksbanken, Postsparbanken, såväl som befattningar som tecknings- eller musiklärare vid allmänna läroverk, reservofficersvolontär och länsman, SFS 1906:92.

¹³ Studenternas yrkesbanor under 1900-talets första hälft har studerats i Moberg (1951).

¹⁴ Med 1905 års läroverksstadga återinfördes studentexamen, och mogenhetsexamen som instiftats med 1878 års läroverksstadga fasades ut. År 1908 kom de första eleverna att avgå med realexamen. Vinge (1977), s. 70.

Tabell 1. Skolgången vid läroverken

Studentexamen			Realskoleexamen
4 ring Latingymnasium	4 ring Realgymnasium		6 klass Realskolan
3 ring Latingymnasium	3 ring Realgymnasium		5 klass Realskolan
2 ring Latingymnasium	2 ring Realgymnasium		4 klass Realskolan
1 ring Latingymnasium	1 ring Realgymnasium		3 klass Realskolan
			2 klass Realskolan
			1 klass Realskolan

Enligt 1905 års läroverksstadga kom realskolan att utgöra grunden för samtliga utbildningsvägar inom de högre läroverken. Samma uppdelning gjordes också enligt 1928 och 1933 års läroverksstadgor. Källa: SFS 1905:6 §§ 1–4; SFS 1928:412 §§ 1–4; SFS 1933:109 §§ 1–4.

Nästa större förändring inom läroverken kom genom 1928 års läroverksstadga som grundlades genom en rad statliga utredningar. Den första gymnasieutredningen påbörjades år 1913 och övertogs av skolkommisionen som mellan åren 1919–1924 förberedde skolfrågan utifrån en bredare utgångspunkt.¹⁵ I arbetet vaskade skolkommisionen fram tre huvudproblem inom det svenska utbildningsväsendet; frågan om botten- eller enhetsskola, gymnasiets organisation och flickors undervisning. Frågorna ledde till livliga debatter i riksdagen och låg till grund för många skolstrider under 1920-talet och utmynnade så småningom i 1927 års skolreform.¹⁶ För läroverken resulterade debatten i att folkskolan knöts samman med realskolan genom att det infördes två varianter av realskolan. En väg byggde på att man gick från folkskolans fjärde klass till en femårig realskola, och en annan variant där man efter folkskolans sjuätte klass gick till en fyraårig realskola. Utifrån realskolan kunde sedan lärjungen välja att provas för en realskoleexamen eller gå vidare till gymnasiets tre- eller fyraåriga real- eller latinlinjer som avslutades med studentexamen.¹⁷

Det faktum att 1920-talets skoldebatt till största del handlade om skolans organisation och till mindre del om skolämnenas innehåll bidrog det till att man redan år 1933 fick anta en ny läroverksstadga.¹⁸ Bakgrunden till den nya stadgan låg dels i avsaknaden av metodiska anvisningar till läroplanerna, dels i att lärjungarna hade fritt ämnesval de sista åren, vilket gjorde att många valde mindre krävande ämnen. I debatten inför den nya läroverksstadgan kom diskussionen

¹⁵ SOU 1923:56 *Sammanfattning av utlåtanden och yttranden i anledning av Skolkommisionens den 28 april 1922 avgivna betänkande. [Första delen]* (1923).

¹⁶ Riksdagens skrivelse 1927:262; För en noggrann genomgång om vägen fram till 1928 års läroverksstadga se, Herrström (1966).

¹⁷ SFS 1928:412 § 2.

¹⁸ Lövheim (2006), s. 94–98.

främst att samlas runt skolämnenas ställning inom läroverken. Genom 1905 och 1928 års läroverksstadgor hade nämligen de naturvetenskapliga ämnena fått ett betydande utrymme.¹⁹ Fördelningen mellan naturvetenskap och humaniora kritiserades från flera håll, varav en av de tydligaste rösterna tillhörde ecklesiastikministern Arthur Engberg. Debatten resulterade i att naturvetenskapliga ämnen fick ett mindre utrymme i 1933 års läroverksstadga.²⁰

Genom att folkskolan blev bottenskola för realskolan kunde allt fler söka sig till läroverken, samtidigt som 1927 års skolreform öppnade för flickor att formellt söka tillträde till den högre utbildningen. Denna utbildningsväg hade innan reformen i stort sett varit stängd för flickor. Den ojämna fördelningen mellan pojkar och flickor vid läroverken innan reformen var tydlig. År 1926 gick 404 flickor vid de 18 samskolor som var öppna för flickor, att jämföra med de 7 525 pojkarna som gick vid något av de 38 statsgymnasierna.²¹

Reformen innebar att flickor som tidigare varit hänvisade till samskolor, privata läroverk och flickskolor formellt fick tillträde till den högre statliga utbildningen.²² Det var dock inte enbart en jämlikhetsprocess som drev frågan om flickors tillträde. Den påverkades också av första världskrigets dyrtid som gjorde att terminsavgifterna vid de privata läroverken ökade kraftigt, vilket medförde att röster för att öppna läroverken för flickor höjdes.²³ Flickornas tillträde till de högre skolorna omfattade fristående realskolor, högre allmänna läroverk och lyceer.²⁴

Skolreformen kom till efter en kompromiss mellan socialdemokraterna och bondeförbundet, där bondeförbundet fick göra de största eftergifterna genom att bland annat gå med på att instifta statliga flickläroverk. Beslutet innebar även att de flesta statliga läroverk öppnades för flickor, även om de så kallade gossläroverken i princip förblev en skola exklusivt för pojkar, dit flickor formellt kunde söka men antogs endast i mån av plats.²⁵ Denna ”rätt i mån av plats” genomfördes redan år 1923 vid de högre allmänna läroverken med villkoret att det inte skulle medföra någon extra kostnad för staten.²⁶ Flickors rättigheter spelade i praktiken dock ingen större roll, utan de högre gossläroverken och flickläroverken förblev i stort sett helt könssegrerade.²⁷

¹⁹ I samband med ett besök i Sverige konstaterade den amerikanska professorn Frederick Kilander att det svenska läroverket hade flera undervisningstimmar än både Amerika och flera andra länder; Lövheim (2006), s. 98–100.

²⁰ Lövheim (2006), s. 108–115.

²¹ Herrström (1966), s. 106.

²² Schånberg (1994), s. 255–282.

²³ Herrström (1966), s. 106.

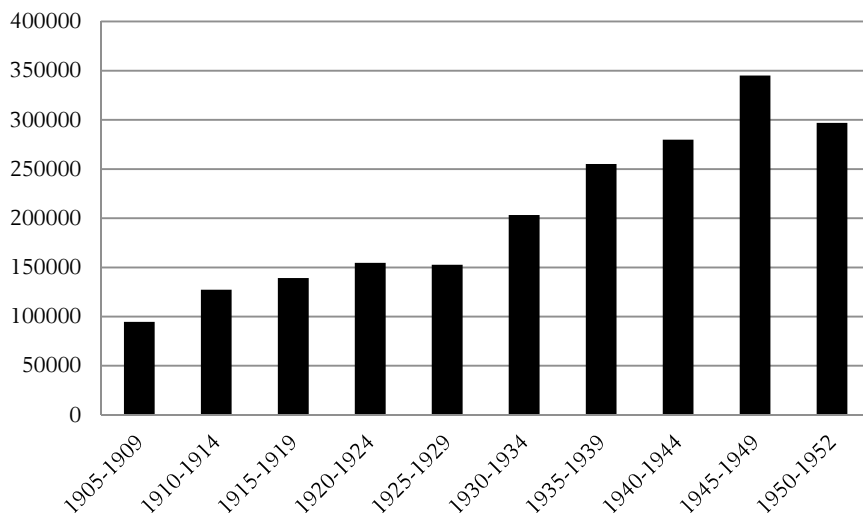
²⁴ Lyceum byggde på folkskolans sju årskurs och var en sexårig utbildning som avslutades med studentexamen. Lyceer fanns i Stockholm, Göteborg, Malmö, Uppsala och Lund. Vinge (1977), s. 28, 38; Wallin & Grimlund (1939), s. 1, 99, 130.

²⁵ M. Nordström (1987), s. 107–117.

²⁶ SFS 1923:321.

²⁷ U. Johansson (2000), s. 349–351; SFS 1928:412 § 4.

Figur 1. Antalet lärjungar i realskolan och gymnasiet, perioden 1905–1952.

I figuren redovisas det sammanlagda antalet lärjungar, som gick i realskolan eller i gymnasiet, under perioden 1905–1952 utifrån femtonårsperioder. Den sista perioden är avkortad till två år på grund av skolformernas förändring i samband med enhets-skolans införande. Källa: Sammanställning av tabellerna 3,2, 3,3, 4,2, 4,3, 4,4 i Vinge (1977), s. 122–123, 128–130.

Förutom att läroverken öppnades för flickor ökade antalet läroverk och lärjungar dramatiskt under 1900-talet. År 1910, fem år efter att den nya läroverksstadgan var införd, fanns det 38 högre allmänna läroverk i landet, och 10 365 lärjungar inskrivna i realskolan och ytterligare 5 711 var gymnasister.²⁸ Denna siffra hade 1933 ökat till 17 799 lärjungar vid realskolan och 10 665 gymnasister.²⁹ Antalet allmänna läroverk ökade också snabbt, år 1938 fanns det 138 stycken, och majoriteten var öppna för båda könen.³⁰ Ökningen fortsatte sedan i stadig takt under de kommande årtionena. År 1950 gick 35 438 lärjungar vid de högre allmänna läroverken i realskola, en siffra som nio år senare hade ökat till 61 829.³¹

Denna expansion innebar att antalet lärjungar mångdubblades, men trots det utgjorde exempelvis 1959 års gymnasieungdom bara åtta procent av landets

²⁸ Antalet läroverk år 1910 se, G. Larsson (2011), s. 191–192; tab. 3,2, 4,2, Vinge (1977), s. 122, 128.

²⁹ Vinge (1977), tab. 3,4, 4,3, s. 124, 129.

³⁰ *Statistisk årsbok för Sverige. Årg. 27* (1940), tab. 245, s. 290., I uppräknigen av de statliga allmänna läroverken görs en uppdelning av de "Högre läroverken" vilka utgjordes av gossläroverk, högre läroverk, samgymnasium, samläroverk, flickläroverk. Därutöver ingår gossrealskolor, samrealskolor med kommunalt gymnasium och en övrigt-kategori.

³¹ Vinge (1977), tab. 3,5, s. 125; se figur 1.

ungdom mellan 15–19 år.³² Siffror som påminner om att trots att läroverken var institutioner i förändring så var de ämnade för en liten del av landets ungdom.

Läroverkets organisation och undervisning

Införandet av 1905 års läroverksstadga innebar inte bara att man inom läroverken övertog äldre strukturer utan även en viss nyordning. De enskilda läroverkens bestämmanderätt förblev dock till stora delar oförändrade. Läroverken var exempelvis fortsatt själva ansvariga för inträdesprövning, undervisning, betygssättning och examination.

Dock bröt man en styrningstradition som infördes redan i 1724 års skolstadga. Ända sedan dess hade skolan stått under klerikalt styre, vilket innebar att biskopen (med titeln eforus) inom varje stift hade varit ansvarig för skolornas verksamhet. Genom den nya läroverksstadgan kom större delen av biskopens uppgifter att föras över till den nybildade myndigheten Överstyrelsen för rikets allmänna läroverk (läroverksöverstyrelsen).³³

Innan hade eforus haft den bemyndigande makten att fastställa, ändra eller förkasta beslut som fattats av rektor och kollegiet.³⁴ Denna förändring gjorde att den beslutande makten centraliserades, då Överstyrelsen för rikets allmänna läroverk fick ansvaret över samtliga av landets läroverk. Läroverksöverstyrelsens uppgifter gick främst ut på att fastställa olika beslut som fattats inom läroverken, exempelvis inträdesansökningar, timplaner, betygssättningar, examinationer, och för studien relevanta, fastställandet av förvisningar.³⁵

Den nyordning som läroverksöverstyrelsens ansvarsövertagande innebar för läroverken var knappast tydligt för utomstående. Biskopen hade kvar viktiga symboliska uppgifter som att delta som vittne för sluttentamen och skolavslutningar. Dessutom kvarstod vissa formella uppgifter som att tjänstgöra som ordförande över kollegiet och bestämma över tidpunkt för terminsstart och skolavslutningar samt bestämma vilka högmässor som lärjungarna skulle närvara vid.³⁶

Rektor hade det enskilt största ansvaret över läroverkens verksamhet och styrde tillsammans med kollegiet. Detta kollegium bestod av skolans lektorer,

³² Denna siffra baseras på statistiska uppgifter från Vinge, *Elever i icke-obligatoriska skolor 1864–1970*, tab. 10.2, s. 175; *Statistisk årsbok för Sverige. Årg. 46* (1959), tab. 15 s. 14.

³³ Överstyrelsen för rikets allmänna läroverk bytte år 1914 namn till Kungliga läroverksöverstyrelsen. År 1920 kom Läroverksöverstyrelsen att slås ihop med Skolöverstyrelsen vars verksamhet fortsatte fram till år 1991. Frågorna rörande läroverkens verksamhet handhades av läroverksavdelningen fram till år 1952, därefter togs frågorna över av undervisningsavdelning och organisationsavdelningen, men även statistiska kontoret och administrativa avdelningen var inblandade i ärendehantering fram till år 1964. Wickström m.fl. (2011), s. 58–59.

³⁴ Den process och de konsekvenser som denna förändring fick redogörs grundligt för i Thelin (1981).

³⁵ SFS 1905:6.

³⁶ SFS 1905:6.

adjunkter, och i förekommande fall ämneslärarinnor.³⁷ Antalet lärare vid läroverken bestämdes utifrån skolans storlek och antalet lärjungar. Om man jämför Högre allmänna läroverket i Uppsala, som var ett stort läroverk, med det mindre i Strängnäs, fanns det 1936 vid Uppsala 856 lärjungar, fördelade på 28 avdelningar och 53 lärare. I Strängnäs gick det samma år 319 lärjungar, fördelade på 15 avdelningar och 21 lärare.³⁸ Läroverkens storlek och lärartäthet påverkade också läroverkens möjligheter att sköta övervakningen både inom och utom skolan.

För att enligt 1905 års läroverksstadga bli antagen vid ett läroverk krävdes både muntliga och skriftliga inträdesprov i en rad olika ämnen. Grundkravet var att den sökande skulle bli godkänd i alla ämnen (vissa avsteg kunde tillåtas, dock inte för brister i modersmålet). Inträdesprövningarna fanns kvar under hela undersökningsperioden. En viktig förändring gjordes dock 1949 då det blev möjligt att söka in på godkända betyg från folkskolan.³⁹

De flesta lärjungar inträdde vid läroverken vid tioårsåldern, även om regelverket förändrades över tid. I början av undersökningsperiodens skulle lärjungen fyllt nio år, men inte vara äldre än elva för att bli intagen. Denna regel försvann genom 1928 års läroverksstadga, men även fortsatt var det vanligast att skolgången påbörjades vid tio års ålder för att avslutas vid nitton (för de som tog studentexamen).⁴⁰ Det går således att konstatera att lärjungarna under största delen av sin ungdom stod under läroverkens kontroll.⁴¹

Läsårets längd uppgick till 38 veckor och delades upp i höst- och vårtermin. Höstterminen sträckte sig från slutet av augusti till slutet av december och vårterminen från januari till i början av juni. I sammanhanget är det intressant att notera att lärjungarna till del stod under läroverkets kontroll också utanför terminstiderna genom att lärjungarna var skyldiga att informera rektor var de befann sig under ferierna.⁴²

³⁷ SFS 1905:6, §§ 141–157, §§ 162–166; SFS 1928:412, §§ 139–154, §§ 160–164; SFS 1933:109, §§ 139–154, §§ 160–164.

³⁸ *Läroverkslärares riksförbunds årsbok 1930*, s. 76.

³⁹ SFS 1949:125 § 29, se även SFS 1954:581; SFS 1954:650.

⁴⁰ Under 1940- och 1950-talen var medelåldern för studentexamen 19,6 år. Vinge (1977), s. 68; Wallin & Grimlund (1939), s. 37.

⁴¹ Genom införandet av real- och studentexamen innebar att lärjungarna gick vid läroverken i sex eller nio år. En lång tid om man jämför med tidigare skolformer, se exempelvis Hedenborg (1997), s. 126–131.

⁴² Att lärjungarna var ansvariga inför läroverket även under ferier kan man se exempel på i ett disciplinärende från 1926 vid läroverket i Uppsala. Under hösten inkom ett brev från en 80-årig man bosatt i Enköping, som i skrivande stund låg på sjukhus. I brevet meddelade han att två bröder som var lärjungar vid läroverket under sommarferierna hade gjort inbrott hos honom. Han skrev till läroverket då brödernas far inte besvarat hans krav på 300 kronor för stulna och förstörda saker. Mannens brev avslutades med att han föreslog att bröderna skulle intas på uppfostringsanstalt. När bröderna senare under hösten avbröt sin skolgång fick det inte något avgångsbetyg på grund av att inbrottsärendet inte var avgjort. Kollegiets protokoll 17/12 1926, A1a:8, Högre allmänna läroverket i Uppsala med föregångare, Bilagor till protokoll (nr 22) 1926, Högre allmänna läroverket i Uppsala med föregångare.

Det går även att notera att regel som att meddela om vistelseort under ferierna också gällde lärare. Wallin & Grimlund (1939), s. 25, § 18; SFS 1945:581 § 18; SFS 1958:335 § 18.

Skolveckan sträckte sig över sex dagar, från måndag till och med lördag. Antalet lektioner och uppdelningen i vad som lästes berodde på vilken klass eller ring som lärjungen gick i, men antalet lektioner fick inte överstiga sju på en dag.⁴³ Vid läroverken delades undervisningen, upp i läroämnen och övningsämnen. I realskolan och realgymnasiet bestod de förstnämnda av kristendoms-kunskap, modersmålet, tyska, engelska, franska, historia med samhällslära, geografi, matematik, biologi med samhällslära, fysik och kemi. Övningsämnena var väl-skrivning, teckning, musik, gymnastik med lek och idrott, manlig slöjd, kvinnlig slöjd och hushållsgöromål. Inom latingymnasiet och latinlyceet ingick dessutom latin, grekiska och filosofi som läroämne, och inom lyceet väl-skrivning som övningsämne. I lyceerna fanns det även de så kallade nyspråken som utgjordes av ryska, spanska och italienska.⁴⁴ Varje termin avslutades med att lärarna be-tygsatte lärjungarna utifrån ett sjugradigt betygssystem.

Betygssättning

Vad gäller betygsskalan gick den från; A = Berömlig, a = Med utmärkt be-röm godkänd, AB = Med beröm godkänd, Ba = Icke utan beröm godkänd, B = Godkänd, BC = Icke fullt godkänd, C = Otillräcklig.⁴⁵ Dessutom gavs om-dömena A = Väl vårdad, B = Vårdad och C = Mindre vårdad i *Välskrivning*. Betygen i läroämnena var stor vikt vid läroverken, inte bara som en värde-mätare på lärjungarnas kunskaper utan avgjorde även om en lärjunge skulle flytt-tas upp till nästa klass. De lärjungar som inte hade genomgående godkänt, (minst B), riskerade att få gå om. Det fanns dock ett visst handlingsutrymme för läroverken, då man kunde låta en lärjunge gå vidare trots att denne inte hade godkänt i två läroämnen. Förutsättningen för sådana undantag var att lärjungen hade godkänt i modersmålet. Detta undantag gällde dock inte real-skolans högsta klass och gymnasiets högsta ring. Orsaken till att detta hand-lingsutrymme gavs kan möjligen ses utifrån att den lärjunge som suttit kvar i samma klass i två år men ändå inte hade godkända betyg, blev avskild från det aktuella, såväl som resten av landets allmänna läroverk.⁴⁶ Den term som användes i samband med denna form av avvisning var "utkuggning".⁴⁷ Avvis-ning på grund av för dåliga betyg i läroämnena var en praktik som fanns med till slutet av undersökningsperioden.⁴⁸ I sammanhanget bör dock understrykas att "utkuggning" inte var en bestraffningsform i formell mening och ska inte blandas ihop med förvisning.

⁴³ Wallin & Grimlund (1939), s. 24–31, §§ 18, 19.

⁴⁴ Wallin & Grimlund (1939), s. 6, § 5.

⁴⁵ Se bild 1.

⁴⁶ SFS 1906:6 §§ 35–43.

⁴⁷ Termen används exempelvis av Baltzar Wahlström i artikeln "Till frågan om skolreformen" i *Svenska dagbladet* 27/10, 1922.

⁴⁸ SFS 1905:6; SFS 1928:412; SFS 1933:109; SFS 1945:581; SFS 1958:335.

Målet med utbildningen vid läroverken var, som tidigare nämnts, för de allra flesta en real- eller studentexamen.⁴⁹ Realexamen, den lägre examensformen, prövades under liknande former som studentexamen med en skriftlig och muntlig del. Dock övervakades inte realexamen av några censorer som var fallet med studentexamen.⁵⁰

Studentexamen som examensform fanns kvar till läroverken avvecklades, och utgjorde för många lärjungar en mycket stark identitetsmarkör, som värderades högt inom samhället i stort.⁵¹ Detta går inte bara att se i de förväntningar som ställdes på dem som tog en studentexamen utan även i de ceremoniella formerna. Inför studentexamen vid läroverket i Uppsala år 1917 inbjöds landshövdingen och före detta statsministern Knut Hjalmar Leonard Hammarskjöld, universitetsrektor Henrik Schück, chefen för Upplands artilleriregemente U. L. C:son Sparre, chefen för Upplands infanteriregemente C. E. Sundin, borgmästare Johan von Bahr, stadsfullmäktiges ordförande Johan Ulrik Theodor Quensel, samt lärjungarnas föräldrar och målsmän.⁵² Erkännandet av de lärjungar som tog en studentexamen kan man också se i det faktum att det var vanligt att man redovisade vilka som hade tagit studentexamen i de lokala tidningarna.⁵³

Den skriftliga delen av studentexamen bestod enligt 1905 års läroverksstadga av; en uppsats på svenska, en översättning från svenska till tyska, (eller om lärjungen så valde, en på tyska författad uppsats över ett av flera givna ämnen), en översättning från svenska till engelska, (eller en uppsats författad på engelska) ett matematiskt och ett fysikaliskt arbete. För latingymnasisterna byttes engelskan ut mot latin och även andra ändringar kunde göras som att exempelvis byta prov i tyska mot prov i engelska eller franska. Den skriftliga delen var avgörande om lärjunge skulle få gå vidare till den muntliga delen av studentexamen och betygsattes utifrån gällande betygsskala, det vill säga från Berömlig till Otillräcklig. Den lärjunge som fått minst godkänt på uppsatsen i svenska och på ytterligare två andra ämnen fick genomgå muntliga förhör i kristendom, modersmålet och i minst sex av åtta övriga läroämnena. Den muntliga prövningen genomfördes av lärarna vid läroverket, men censorerna som övervakade studentexamen kunde när som helst överta förhöret. Censorerna hade även tillgång till lärjungarnas skriftliga prov från läsåret. Den lärjunge som blev godkänd i minst tio av sin lärolinjes ämnen gick ut med studentexamen såvida inte mer än hälften av censorerna ville underkänna lärjungen.⁵⁴

⁴⁹ *Realexamen och studentexamen: bestämmelser jämte kommentar*, Skolöverstyrelsens skriftserie, nr 22 (1956); C. E. Sjöstedt och Birger Thorén (1963); *Bestämmelser för studentexamen* (1961).

⁵⁰ Studentexamen genomfördes under ledning av censorer som utsetts av den centrala skolmyndigheten.

⁵¹ Studentexamens betydelse som bland annat identitetsmarkör har studerats av Daun (1981).

⁵² Årsredogörelser, F2a:10 (1910–1920), Högre allmänna läroverket i Uppsala. Formerna för studentexamen har åskådliggjorts av Hjalmar Bergman i *Markurells i Wadköping* (1919), om än med ironiska förtecken.

⁵³ Se exempelvis *Svenska Dagbladet* 21/6 1917, s. 10.

⁵⁴ SFS 1905:6 §§ 92–117.

240

Formulär.

Formulär 6 c (§§ 35 och 136).

(Gymnasiet och lyceets kretsar 3-6.

Terminsbetyg.

Lärjungen, som tillbragt terminer i ring (krets)
 av detåriga gymnasiet (.....lyceet) vid
 i, har förterminen 19.....
 erhållit följande vitsord:

Läro- och övningsämnen	Vitsord för insikter och färdigheter	Översikt av de åt avdelningens närvarande lärjungar tilldelade vitsord för insikter och färdigheter							Anmärkningar
		A	n	AB	Ba	B	BC	C	
Kristendomskunskap . . .	=====								
Modersmålet:									
Svensk skrivning . . .	=====								
Svenska språket och litteraturen	=====								
Latin	=====								

o. s. v. allt efter förekommande ämnen enligt § 5.

Utfört enskilt arbete i

Flyttad till ring (krets) av detårigagymnasiet (.....lyceet).

Allmänt upprop för nästa termin äger rumdagen den

19..... kl.

..... den 19.....

Klassföreståndare.

Uppvisat för:

Målsman.

Anvisningar:

1. Se anvisn. 1 på formulär 6 a.
2. Ämnesrubrikerna »grekiska» och »filosofi» upptagas på betygsformulären för de båda högsta årsklasserna, ämnesrubriken »handstil» för kretsarna 3 och 4.
3. Se anvisn. 3 på formulär 6 a.

Bild 1 Typformulär för terminsbetyg. Källa: Wallin & Grimlund (1939), bilaga till 1933 års läroverksstadga, s. 240.

Förutom att lärjungarna bedömdes utifrån vad de kunde i läro- och övningsämnen blev de betygsatta i uppförande med betygen; A=Mycket gott,

B=Godt, C=Mindre gott och D=Klandervärt och flit; A=Mycket god, B=God, C=Mindre god. Dessa betyg var intimt sammankopplade med frågor om ordning och tukt inom läroverken. Betygen i uppförande, flit och så småningom även ordning kan kopplas till lärjungarnas dygdebeteende. Det bör dock noteras att vad som låg i begrepp som uppförande, flit och ordning inte förklarades explicit i läroverksstadgorna.⁵⁵

I 1928 års läroverksstadga utökades uppförande och flit med ordning, där de två sistnämnda skulle betygssättas; B=Iakttagit flit/ordning, C=Brustit i flit/ordning. Denna förändring gjorde att det kunde stå i lärjungens slutbetyg att denne hade brustit i flit men iakttagit ordning. Möjligtvis medförde detta en viss förvirring, och flitbetyget försvann med 1933 års läroverksstadga. Dock var ordningsbetyget kvar, och betygssattes genom betygsgraderna; A=Mycket god, B=God och C=Mindre god.⁵⁶ Att läroverksstadgorna inte definierade vad som låg i begrepp som uppförande och ordning kan ses som ett problem för betygssättning. Möjligen avhjälpes det genom de *Metodiska anvisningar till undervisningsplanen*, som lyfte fram lärarnas roll för ordningen i klassen, och värdet av "yttre hyfsning"⁵⁷ vilket innebar uppmärksamhet och artighet, hövlighet genom hälsningar, ordning och snygghet genom klädsel, tillhörighet, god kroppshållning och vårdat uppförande. Men även att lärarna skulle ta hänsyn till överträdelsens eller försummelsens art, och agera utifrån rättvisa och skolans auktoritet, men även utifrån humanitet och omsorg om lärjungarnas bästa.⁵⁸ Det som i synnerhet skulle beivras var "Oärlighet, trots och sidvördnad mot lärare, förakt för skolans ordning, vårdslöshet gentemot skolans egendom, övermodig och våldsamt behandling av medlärjungar, i synnerhet om dessa äro yngre och svagare".⁵⁹ I anvisningar fanns det är även mer svepande råd om att allt som: "tyder på brist eller svaghet i karaktären, måste energiskt och målmedvetet bekämpas från skolans sida, och härvid kan det mången gång visa sig nödvändigt att gripa till kraftiga åtgärder".⁶⁰

Betygen i uppförande och flit/ordning var en betygssättning av lärjungarnas karaktär, vilket kunde vara djupt stigmatiserande, i synnerhet med tanke på att fram till år 1945 fanns ordnings- och uppförandebetygen med i slutbetyget.⁶¹ Det bör dock poängteras att det inte tillhörde vanligheterna att lärjungarna fick nedsatt uppförandebetyg, i synnerhet inte de lägre betygen C och D. Att få nedsatt betyg i uppförande var inte bara en skamfläck på en lärjunges person, det kunde även få mer långtgående konsekvenser. som att

⁵⁵ Exempel på överträdelser som lärjungar kunde göra sig skyldiga till kan man se i bild 2.

⁵⁶ Wallin & Grimlund (1939), s. 48–50.

⁵⁷ *Metodiska anvisningar till undervisningsplanen för rikets allmänna läroverk* (1935), s. 7.

⁵⁸ *Metodiska anvisningar till undervisningsplanen för rikets allmänna läroverk* (1935), s. 7.

⁵⁹ *Metodiska anvisningar till undervisningsplanen för rikets allmänna läroverk* (1935), s. 7–8.

⁶⁰ *Metodiska anvisningar till undervisningsplanen för rikets allmänna läroverk* (1935), s. 8.

⁶¹ SFS 1945:581 § 42.

nekas tillträde till universitetet, trots godkänd studentexamen. Det var därför också något som både lärjungar, föräldrar och kollegierna tog på stort allvar.⁶²

Om en lärjunge fick betyget klandervärt (D), kunde det fram till år 1958 också vara något som ledde till förvisning.⁶³ Praktiken att förvisa lärjungar utifrån uppförandebetyg fanns med i 1905 års läroverksstadga och där skilde man på yngre och äldre lärjungar. De lärjungar som gick i realskolans fem första klasser kunde ha betyget D i uppförande i två terminer varpå rektor skulle varna att om ingen bättring skedde skulle lärjungen förvisas. Det kan jämföras med de lärjungar som gick i realskolans sjätte klass eller någon av gymnasiets fyra ringar, som skulle varnas redan efter första terminen. I 1928 års läroverksstadga ändrades bestämmelsen till att alla lärjungar, oavsett ålder, skulle varnas redan efter första gången de fått det lägsta uppförandebetyget.⁶⁴

Ordnings- och uppförandebetygens konsekvenser gjorde att kritiska röster höjdes mot systemet i 1940-talets skoldebatt. Dock hade uppförandebetygen redan i mitten på 1930-talet väckt psykologins intresse och brister i uppförande relaterades till psykiska problem. Delar av denna debatt återfinns exempelvis i *Tidningen för Sveriges läroverk*, där lektor Carl Dymling propagerade för en komplettering i läroverksstadgan för att läroverken inte skulle behöva sätta uppförandebetyg på de som ansågs vara "sinnes- och själssjuka".⁶⁵

I 1940 års skolutredning kom kritiken mot betygen i uppförande och ordning att riktas in på att betygsättningen hade utvecklats mot en formell och summarisk karaktär. I stället efterlystes en likformig bedömning och att ett sänkt ordningsbetyg skulle utgå från ett tydligt system, baserat exempelvis på

⁶² *Universitetsstatuterna av år 1916: Med däri vidtagna ändringar t.o.m. den 30 september 1947 jämte sakregister* (1947), § 88 s. 35.

Här följer ett exempel på hur allvarligt man såg på nedsatta betyg i uppförande: En lärjunge blev påkommen när han fuskade och i stället för att ha visat varningslappen hemma förfalskade han sin fars namn. Vid vårterminens slut fick han B för att ha fuskat. Fadern som var professor, blev visserligen upprörd för vad som skett, men förstod att läroverket var tvungna att behandla det inträffade. Dock lät han underrätta att sonen hade agats i hemmet och han hade inte fått vara med på sommarens scoutläger. Under höstterminen togs ärendet upp i kollegiet där man röstade utifrån hur man *skulle* ha röstat om man under vårterminen vetat om att lärjungen hade förfalskat faderns namn. 18 av kollegiemedlemmarna röstade för C i uppförandebetyg och lika många för D. Dödläget bröts dock av att rektors röst, som räknades som två vilket gjorde att det blev ett C. Dock var beslutet bara av akademiskt intresse, då det inte innebar att man ändrade betyget. Som fallet visar kunde det läggas stor möda inom läroverken för att följa regelverket, men även på bestraffningssystemets principiella roll och funktion. 5/9 1941 *Kollegiets protokoll* (1931–1960), A1a:9 Högre allmänna läroverket i Uppsala

⁶³ Uppförandebetygets stigmatiserande roll ansågs vara större inom läroverken än i folkskolorna, se SOU 1950:3, *Betänkande med förslag angående folkskolans disciplinmedel m. m.* (1950), s. 21.

⁶⁴ Det finns exempel från Högre latinläroverket i Göteborg och Högre allmänna läroverket i Norrköping där kollegierna inte har angivit någon annan orsak än att lärjungen fått D i uppförandebetyg två efterföljande terminer. 1919 dnr:1305, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:187, KLÖ; 1926 dnr:2205, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:101, SÖ/LVA.

⁶⁵ *Tidningen för Sveriges läroverk*, (1936) nr:11, s. 177–178; Carl Dymling bör vara den lektor som tjänstgjorde vid Högre allmänna läroverket i Halmstad vid tiden. *Läroverksläraarnas riksförbunds årsbok* (1930), s. 27; *Halmstads högre allmänna läroverk 1900–1968*, Sveriges studenter, (1970), s. 111–118.

återkommande fall av glömska eller slarv. Uppförandet skulle bedömas på ett liknande sätt, där man skulle utgå från allmänna regler med lokala modifieringar. Det skulle dock finnas en bestämd gräns mellan uppförande- och ordningsbetygen.⁶⁶ I takt med att uppförandebetygen i allt högre grad ifrågasattes förlorade de också sin betydelse. Höstterminen 1949 infodrade Skolöverstyrelsen yttranden från läroverkskollegierna i frågan om att uppförandebetygen skulle slopas i samband med slutexamen. Orsaken till att man begärde in yttranden var att uppförandebetygen i praktiken hade spelat ut sin roll, då nästan ingen lärjunge fick nedsatt uppförandebetyg. Av de som tog studenten år 1948 hade 3 045 fått A och endast 4 fått B i uppförandebetyg.⁶⁷

Dock kom inte uppförandebetyget slopas i examensbetyget förrän genom 1958 års stadgeförändring. Denna förändring ledde inte till att betygen i ordning och uppförande upphörde helt, utan betygen antecknades fortfarande i skolornas betygslistor.⁶⁸ I samma stadgeförändring försvann även möjligheten att förvisa en lärjunge för att denne haft lägsta uppförandebetyg två terminer på rad.⁶⁹

Bestraffning inom läroverken

Läroverkens bestraffningssystem utgick formellt från ett relativt stort självbestämmande. Inom varje enskilt läroverk fattades egna beslut om ordningsföreskrifter och ordningsregler samt om, och hur, en lärjunge skulle bestraffas. Fram till 1948 fastställdes läroverkens ordningsföreskrifter av den centrala skolmyndigheten och därmed blev både ordningsföreskrifterna och ordningsreglerna kollegiernas ansvar.⁷⁰ De olika bestraffningsmetoder som läroverken förfogade över var dock något som bestämdes centralt, och läroverken kunde bara bestraffa lärjungarna utifrån läroverksstadgan. Dock saknades en centralt angiven bestraffningsskala, vilket medförde att samma förseelser och förbrytelser kunde bestraffas olika inom samma läroverk. Det fanns också stora skillnader hur man bestraffade lärjungarna mellan olika läroverk.

Läroverkens verksamhet utgick formellt från läroverksstadgan som ramverk. Verksamheten delades in i sju olika områden och denna struktur följdes

⁶⁶ SOU 1945:45, *1940 års skolutrednings betänkanden och utredningar*. 5, *Skolans betygssättning*, s. 79–84.

⁶⁷ "Befrielse för kollegierna vid vissa läroanstalter att avgiva vitsord rörande lärjungars uppförande m.m.", i *Aktuellt från Skolöverstyrelsen* (1949), nr 81 s. 124; *Tidningen för Sveriges läroverk*, (1936) nr: 11, s. 152.

⁶⁸ SFS 1958:335; "Befrielse för kollegierna vid vissa läroanstalter att avgiva vitsord rörande lärjungars uppförande m.m.", i *Aktuellt från Skolöverstyrelsen* (1949), nr 81 s. 124; "Skolans fostrande verksamhet samt anvisningar beträffande avgivande av vitsord över lärjunges uppförande och ordning", i *Aktuellt från Skolöverstyrelsen* (1960), nr 130 s. 441–445.

⁶⁹ För bestämmelserna om förvisnings på grund av lägsta uppförandebetyg se, SFS 1905:6 § 54, mom. 4.; SFS 1928:412 § 53, mom. 2.; SFS 1933:109 § 53, mom. 2.; SFS 1945:581, § 53, mom. 4.; SFS 1958:335 §§ 49–54.

⁷⁰ SFS 1948:577 § 52.

i samtliga av 1900-talets läroverksstadgor.⁷¹ Uppdelningen mellan de olika verksamhetsområdena utgjorde grunden för läroverkets disciplinära praktik, vilken byggde på en institutionell struktur med utbildningsmål samt, styrning och förvaltning som tillsammans utgjorde läroverkets disciplinära förutsättningar. I läroverksstadgans andra kapitel hittar man de avsnitt som mer explicit behandlade läroverkens disciplinära uppgifter och bestraffningssystem under rubriken "Ordning och tukt".

Som grund för den disciplinära uppgiften låg den sedliga uppfostran, vilket var ett ansvar som delades mellan läroverket och föräldrarna.⁷² Enligt läroverksstadgan skulle denna sedliga uppfostran leda till att lärjungarna erkännde och lydde auktoriteter. Detta erkännande av auktoritet skulle utgå från ett allmänt erkännande, genom att "[l]ärjunge vinnlägga sig om gudsfruktan, flit och goda seder samt vise vördnad för allmän lag och fastställd ordning".⁷³ I det andra ledet ställdes krav på hur lärjungen skulle agera inför läraren: "För sina lärare vise lärjunge aktning och villkorlig lydnad samt emottage fogligt och utan gensägelse deras föreskrifter, tilltal och bestraffningar".⁷⁴ Förutom denna auktoritativa fostran ingick en form av uppförandekodex mellan lärjungarna: "Med hvarandra lefve lärjungarna i fördragsamhet och sämja; och vare all våldsamt eller skymfande behandling af medlärjungar förbjuden".⁷⁵ Dessa grundläggande fostranstankar utgjorde vidare grunden för synen på ordning och uppförande inom läroverken. Mer specifikt angavs i läroverksstadgan att lärjungarna skulle komma till lektionerna på utsatt tid, vara snyggt och ordentligt klädda, ha med sig läroböckerna, vara uppmärksamma under lektionerna och uppvisa sedlighet och ordning.⁷⁶ Tanken med denna fostran var inte bara att lärjungen skulle sköta sig inom läroverket, utan han förväntades även att hålla god ordning och visa ett gott uppträdande i bostaden.⁷⁷ Fostranstanken skulle dessutom leda till lärjungens självdisciplin och därmed för den egna individens bästa. Genom att lyda skolans föreskrifter och avhålla sig från "sådana förlustelser och njutningsmedel, hvilka kunna menligt inverka på hans andliga och kroppsliga utveckling eller icke lämpa sig för hans ålder och egenskap af lärjunge"⁷⁸. Utifrån läroverksstadga kan man konstatera att ordningen i läroverken inte bara styrdes av rektorer och lärare, utan det byggde även på att föräldrar och lärjungar förväntades ta ett stort ansvar.

⁷¹ Samtliga av 1900-talets läroverksstadgor och följer denna kapitelindelning, se SFS 1905:6;

SFS 1928:412; SFS 1933:109.

⁷² SFS 1905:6 § 50.

⁷³ SFS 1905:6 § 51.

⁷⁴ SFS 1905:6 § 51.

⁷⁵ SFS 1905:6 § 51.

⁷⁶ SFS 1905:6 § 52.

⁷⁷ SFS 1905:6 § 53.

⁷⁸ SFS 1905:6 § 53.

Tabell 2. Läroverkens bestraffningsmetoder

Läroverkens bestraffningsmetoder

Tillsägelse, varning

Anmärkning i klassboken

Kroppslig aga

Offentlig varning

Avstängning*

Förvisning

Läroverkens bestraffningsmetoder enligt 1905, 1928 och 1933 års läroverksstadgor samt stadgeförändringarna 1945, 1954 och 1958. Anmärkning: *Avstängning som bestraffningsmetod infördes år 1954 och var en av flera förändringar som gjordes utifrån 1940-talets skolutredningar. SFS 1954:650 § 53. Källa: SFS 1905:6 § 54; SFS 1928:412 § 49; SFS 1933:109 § 53; SFS 1945:581 § 54; SFS 1954:650 § 53; SFS 1958:335 § 53.

När lärjungarna brast i ordning och uppförande förfogade läroverken, som tabell 2 visar, över ett antal olika bestraffningsmetoder. Vid mindre förbrytelser kunde läraren tillrättvisa eller varna lärjungen. Om en lärjunge trots detta inte bättrade sig, alternativt om lärjungen hade begått en allvarligare förbrytelse eller förseelse, kunde läraren göra en anmärkning i klassboken eller låta rektor bestämma bestraffningen. I de disciplinärenden som handlade om flickor skulle emellertid rektor samråda med första lärarinnan innan man bestämde vilket bestraffning som var lämplig.⁷⁹

Skolagan som bestraffningsmetod inom det svenska skolväsendet kan spåras tillbaka till 1561 års kyrkoordning, och fanns som bestraffnings- och korrektionsmedel vid läroverken fram till 1928.⁸⁰ Det formella skolagaförbudet för alla skolformer infördes år 1958. Att skolagan förbjöds har forskare som Jonas Qvarsebo kunnat härleda till olika orsaker. En anledning var att skolagaförbudet blev oundvikligt när realskolan och folkskolan sammanlänkades genom införandet av enhetsskolan. Genom denna process ställdes frågan på sin spets. I folkskolan var skolagan tillåten, men förbjöden i realskolan sedan 1928. Om skolagan skulle vara tillåten i enhetsskolan innebar det således att man var tvungen att återinföra skolaga inom skolor där det redan var förbjödet, något som inte genomfördes. Det bör dock poängteras att förbudet på sina håll möttes av högljudda protester från lärarhåll.⁸¹ Skolagaförbudet var en fråga som diskuterades både livligt och flitigt i skolpolitiska debatter. Men som Qvarsebo visat var förbudet snarare frukten av en övergripande förändring på synen på våld som bestraffningsmetod. En annan orsak som spelade in var 1957 års för-

⁷⁹ SFS 1928:412 § 53 mom. 2.

⁸⁰ Hall (1930), s. 11.

⁸¹ Qvarsebo (2006), s. 83; se även Helle (1943); Siegvold (1932).

ändring i strafflagen som jämställde aga med misshandel. Därigenom kunde skolagan ses utifrån en juridisk, i stället för en pedagogisk diskurs.⁸²

Skolagan inom läroverken genomgick en annan resa än i folkskolan. Redan i 1878 års skollag infördes restriktionen mot att lärjungar som gick högre klass/ring än realskolans femte klass inte fick bestraffas med skolaga.⁸³ Denna regel fanns även med i 1905 års läroverksstadga där agaförbudet gällde för lärjungar i realskolans sju klass och i gymnasiet. Detta innebar i praktiken att agaförbudet gällde för lärjungar som fyllt sexton år. Agaförbudet vid läroverken försvann helt genom 1928 års läroverksstadga: ”Kroppslig bestraffning må under inga förhållanden förekomma, ej heller kränkande eller sårande behandling.”⁸⁴ Förbudet mot agan inom läroverken bröt med en månghundra-årig tradition av kroppslig bestraffning, dessutom infördes agaförbudet inom läroverket 30 år tidigare än i folkskolan.

Övriga bestraffningar vid läroverken skulle enligt läroverksstadgan användas utifrån hur allvarliga förbrytelse och förseelserna var som hade begåtts. Lindrigare förbrytelser och förseelser skulle behandlas mildare medan de mer allvarliga övertrampet skulle bestraffas genom hårdare metoder. Om en lärjunge inte hade låtit sig rättas eller begått en svår förbrytelse eller förseelse kunde rektor hänskjuta ärendet till kollegiet som kunde bestraffa lärjungen genom offentlig varning eller förvisning. Den offentliga varningen tilldelades lärjungen av rektor eller inför samlat kollegium.⁸⁵

Under 1950-talet tillkom avstängning som bestraffningsmetod vilket föregick förvisningen i bestraffningsledet. En avstängning innebar att lärjungen stängdes av från undervisningen under en kortare period, dock inte längre än två veckor under samma termin. Avstängning var en bestraffningsmetod som läroverket hade ensam makt över, då en avstängning inte behövde fastställas av Skolöverstyrelsen. Dock hade representanter från barnavården rätt att delta när kollegiet fattade beslut om avstängning och få sin mening antecknad i protokollet.⁸⁶

Förvisningsbestraffningen var, som nämnts i inledningskapitlet, den hårdaste bestraffningen inom läroverken. Det var också en bestraffningsform med en lång tradition vid läroverkens föregångare. Redan i 1649 års skolordning framhölls att ”Vanartiga gossar, som varken genom förmaningar eller straff låta sig rätta, böra ofördröjligen förvisas ur skolan”.⁸⁷ Ståndpunkten att lärjungar som inte bättrade sig skulle förvisas var också grundtanken i 1905 års läroverksstadga även om den skilde sig från föregångarna genom att den medförde ett mer omfattande regelverk. En förvisningsdom från de allmänna läroverken kunde gälla mellan en och fyra terminer, beroende på hur allvarligt som kollegiet såg på förbrytelsen eller

⁸² Qvarsebo (2006), s. 85.

⁸³ SFS 1878:53, § 49, mom. 3–5.

⁸⁴ SFS 1928:412, § 53, mom. 2.

⁸⁵ Enligt tidigare skolordningar skulle bestraffningar som offentliga varningar göras inför skolans alla lärjungar, se Hall (1923), s. 30–33.

⁸⁶ SFS 1954:650 § 53.

⁸⁷ Hall (1921), s. 56.

förseelsen. Det bör understrykas att om en lärjunge blev dömd i domstol hade läroverken möjlighet att förvisa en lärjunge för alltid.⁸⁸

Förvisningsbesluten fattades av kollegierna inom varje enskilt läroverk, men för att vinna laga kraft skulle förvisningen fastställas av den centrala skolmyndigheten. Det innebar att lärjungen förlorade rätten till undervisning från det att kollegiet fattat beslutet i väntan på att den centrala skolmyndigheten skulle fastställa eller upphäva kollegiets beslut. Den lärjunge som inte hade några ambitioner att återkomma till läroverket efter förvisningsbestraffningen hade inte rätt till något avgångsbetyg, utan fick bara en avskrift av förvisningsdomen. Det var inte heller möjligt för en förvisad lärjunge att få undervisning vid något annat allmänt läroverk under förvisningstiden. Denna regel kom dock att tas bort i slutet av undersökningsperioden genom 1958 års stadgeförändring.

En förvisningsdom var således en bestraffning som inte bara ledde till ofentlig skam utan var även ett stort ingrepp för den enskilda individen och kunde få långtgående konsekvenser för dennes framtidsutsikter. En förvisad lärjunge kunde få komma tillbaka till läroverket, men då måste denne kunna påvisa att man iakttagit ett gott uppförande under förvisningstiden, genom ett skriftligt intyg från en pålitlig person.⁸⁹

Att en lärjunge blev ställd inför rätta ansågs som en mycket allvarlig sak, och bara att bli ställd inför domstol kunde enligt läroverksstadgan vara tillräcklig grund för förvisning. Inför domstolen ägde läroverken rätten att utse vem som skulle företräda lärjungen. Om det under rättegången framkom att lärjungen begått grova förseelser kunde denne omedelbart stängas av från läroverket, och efter rättegången kunde kollegiet fatta beslut om eventuell bestraffning.⁹⁰

Under 1900-talet kom reglerna för förvisningspraktiken att förändras. I 1928 års läroverksstadga tillkom bestämmelsen att förvisningsprotokollen som regel skulle skickas till barnavårdsnämnden i lärjungens hemkommun för eventuella åtgärder enligt barnavårdslagen. Detta gällde dock bara för lärjungar som inte fyllt 18 år.⁹¹ I samband med 1940-talets skoldisciplinsdebatt diskuterades även förvisningsbestraffningen, vilket förde med sig att regelverket ändras 1945. Skolläkaren och barnavårdsnämnden knöts närmare förvisningsprocessen. Enligt de nya bestämmelserna fick inte kollegierna besluta om en förvisning utan att den hade föregåtts av skolläkarens undersökning för att avgöra om överträdelsen kunde förklaras med lärjungens hälsotillstånd. Förutom skolläkarens utökade ansvar infördes bestämmelsen om att en representant från barnavårdsnämnden skulle närvara när kollegiet fattade beslut om förvisning. Genom 1945 års stadgeförändring kunde en lärjunge heller inte

⁸⁸ Förvisningar - för all tid - var dock en extremt sällsynt åtgärd, se kapitel 3.

⁸⁹ SFS 1905:6, § 50 mom. 3; SFS 1928:412 § 50 mom. 3; SFS 1933:109 § 50 mom. 3; SFS 1945:581 mom. 3; SFS 1958:335 mom. 3.

⁹⁰ SFS 1905:6 §§ 54 mom. 5-6, 55.

⁹¹ SFS 1928:412 § 53 mom. 5.

längre förvisas enbart på grund av att ha blivit ställd inför domstol, med mindre än att han eller hon blivit dömd eller erkänt sin skuld.⁹²

Genom 1958 års stadgeförändring påverkades förvisningspraktiken vid läroverken formellt på flera sätt. Dessa förändringar hade dock fyra år tidigare föregåtts av att avstängning införts som bestraffningsmetod.⁹³ Förvisningsbestraffningen försvann inte 1958, men det infördes lättnader i bestraffningsformen vilka innebar större möjligheter för den enskilda lärjungen att stanna kvar inom läroverkssystemet i samband med en förvisning. Den tidigare restriktionen om att en förvisad lärjunge inte hade tillträde till andra läroverk under förvisningstiden togs bort. En annan förändring var att lärjungar som förvisades eller riskerade att bli förvisade fick ett avgångsbetyg, fritt från stigmatiserande betyg i ordning och uppförande.⁹⁴

Ser man till läroverken som samhällsinstitutioner kan man konstatera att de hade en långtgående autonomi genom en egen jurisdiktion. En avgörande skillnad i relation till allmän lag var vidare avsaknaden av en bestraffningsskala. Det vill säga: det fanns inte något regelverk som styrde hur olika förbrytelser och förseelser skulle bestraffas. Denna struktur kan dock inte sägas vara något utmärkande för de svenska läroverksstadgorna under 1900-talet, utan avsaknaden av bestraffningsskalor inom skolväsendet var genomgående även i de tidigare skolordningarna. Bestraffningssystemet vid de högre läroverken kan jämföras med det närliggande finska exemplet. Den finska skolordningen från år 1872, som gällde fram till 1970-talet, saknade i likhet med de svenska läroverksstadgorna en bestraffningsskala. Det finska bestraffningssystemet liknade på många sätt de svenska läroverkens bestraffningssystem, även om man förfogade över fler bestraffningsmetoder i Finland. Bestraffningsgången gick från varning och tilltal inför klass, avskiljande från kamrater, nedflyttning i klass, kvarsittning (i slutet av veckan), tilltal och varning inför lärare och lärjungar, skolarrest, uppmaning att avgå från skolan, förvisning från läroverket på kortare eller längre tid och förvisning för alltid.⁹⁵

I jämförelse kan man se att de svenska läroverken i likhet med finska hade ett bestraffningssystem som gick från den muntliga varningen till förvisningen, men även att det var system som saknade en straffskala som talade om vilka förseelser och förbrytelser som ledde till en viss bestraffning.⁹⁶ Det går dock inte att dra slutsatsen att avsaknaden av en bestraffningsskala skulle varit utmärkande för läroverksinstitutionerna, utan det är även något som man exempelvis ser i folkskolestadgan.⁹⁷

⁹² SFS 1945:481 § 54.

⁹³ SFS 1954:650 § 53.

⁹⁴ SFS 1958:335 §§ 42, 54.

⁹⁵ *Hans Kejsrerliga Majestäts nådiga skolordning för storfurstendömet Finland: med bihang och register* (1877), s. 13. §§ 39, 40.

⁹⁶ En liknande bestraffningsgång hittar man exempelvis även i de sovjetiska skolorna vid 1900-talet mitt. Se, Maslinsky (2014).

⁹⁷ Frankman (1952), s. 62–63.

Under 1900-talet kom förutsättningarna för läroverkets bestraffningssystem att förändras, exempelvis fick barnavårdsmyndigheten från slutet på 1920-talet allt större insyn i enskilda ärenden. Formellt skedde dock den största förändringen genom införandet av 1956 års skolstyrelselag, vilket gjorde att mycket av kollegiernas makt fördes över till den kommunala skolstyrelsen som tog över verkställigheten inom kommunens skolväsende.⁹⁸ Avsaknaden av en generell statlig styrning av förbrytelser och förseelser inom läroverken visar emellertid att läroverken var institutioner med en viss judiciell autonomi. Denna bild förstärks av att varje enskilt läroverk ansvarade för att utforma sina egna ordningsföreskrifter och regler utifrån läroverksstadgans allmänt hållna formuleringar om ordning och uppförande.

Ordningsföreskrifter och ordningsregler

Grunden för ordningen och tukten vid läroverken utgjordes som nämnts av läroverksstadgorna. Dock var varje enskilt läroverk skyldigt att upprätta ordningsföreskrifter som fastställdes av den centrala skolmyndigheten.⁹⁹ Ser man till hur ordningsföreskrifterna formulerades kan man konstatera att de följde ett och samma mönster, utifrån paragrafer i läroverksstadgan.

Förslag

till bestämmelser af den art, som i ofvannämnda § och mom. afses.

1. Allt vistande på värdshus, källare, biljarder eller dylika allmänna ställen vare lärjunge förbjudet, såvida det ej äger rum i föräldrars eller målsmans sällskap eller rektor i särskilda fall funnit skäligt att från denna föreskrift meddela undantag.
2. All tobaksrökning å offentliga platser vare lärjunge förbjuden.
3. Allt spel om penningar eller penningars värde vare lärjunge förbjudet.
4. Åstundar lärjunge att annorledes än i föräldrars eller målsmans sällskap bevista allmänna nöjen, begäre klassföreståndarens eller rektors tillstånd.

Kristianstad den 1 maj 1905.

W. Ekedahl
t.f. Rektor¹⁰⁰

⁹⁸ SFS 1956:614.

⁹⁹ Systemet med övergripande universella regler och ett regelverk som bestäms lokalt kan man också hitta inom det sovjetiska skolsystemet. Maslinsky (2014), s. 190.

¹⁰⁰ De första ordningsföreskrifterna som fastställdes kom från kollegiet vid läroverket i Kristianstad, men kom även att gälla för läroverken, Norra latin, Södermalm, Uddevalla, Hudiksvall, Sundsvall, Västerås, Eskilstuna, Nyköping, Östermalm, Halmstad, Helsingborg, Strängnäs, Karlstad Ystad, Malmö, och Kungsholmen, Normalm, Jacob, Katarinas realskolor. 1905 dnr:247, Handlingar till allmänna diariet, EII a:1 KLÖ. Denna ordningsföreskrift kan ses utgör ett typexempel men det förekom lokala skillnader. I exempelvis i ordningsföreskrifterna vid läroverket i Örebro läroverk fanns det ett generellt utgångsförbud efter kl. 11 på kvällen som gällde alla lärjungar., 1905 dnr:732, Handlingar till allmänna diariet, EII a:3 KLÖ.

De första ordningsföreskrifterna som fastställdes av den centrala skolmyndigheten skickades in från Kristianstad högre läroverk 1905. Förslaget godkändes, och i sakregistret anges att ordningsföreskrifterna inte bara skulle gälla för läroverket i Kristianstad utan också för de högre läroverk och realskolorna Norra latin, på Södermalm, i Uddevalla, Hudiksvall, Sundsvall, Västerås, Eskilstuna, Kungsholmen, Ystad, Malmö, Norrmalm, Jacob, Katarina, Nyköping, Östermalm, Halmstad, Helsingborg, Strängnäs och Karlstad.¹⁰¹ År 1948 förändrades reglerna för ordningsföreskrifterna genom att de inte längre behövde fastställas av den centrala skolmyndigheten utan skulle beslutas direkt av läroverkens kollegier.¹⁰²

Som ordningsföreskrifterna visar i ovan anförda exempel, var de inte i första hand riktade mot läroverkens inre verksamhet utan bestod av restriktioner av lärjungarnas rörelsefrihet i offentligheten. Ett grundläggande förbud som återfinns i stort sett samtliga ordningsföreskrifter var förbudet för lärjungar att besöka näringsställen som serverade alkohol såsom restauranger, schweizerier, biljarder, värdshus och källare. Förbuden gällde ofta även för så kallade allmänna offentliga nöjen, exempelvis cirkus, teatrar, varietéer, dans-tillställningar och i något fall också biografer. Det kunde dock, som exemplet ovan visar, göras undantag om besöken skedde i sällskap av en vuxen, eller efter godkännande av rektor och förälder/målsman.¹⁰³

Det generella vistandeförbudet kan ses som ett stort ingrepp i lärjungarnas frihet, som innebar (om det åtlyddes) att lärjungarnas rörelsefrihet inom staden begränsades kraftigt. Det var dock svårt för läroverken att kontrollera att vistandeförbudet efterlevdes, då övervakningsmöjligheterna var begränsade. Svårigheten att övervaka ledde till att vistandeförbudet ifrågasattes, och vid högre latinläroverket i Göteborg slopades 1939 vistandeförbudet på grund av att det var omöjligt för lärarna att kontrollera att förbudet efterlevdes på grund av stadens storlek. Dessutom pekade man på att genom det så kallade Göteborgssystemet var restaurangerna förbjudna att servera sprit till omyndiga personer.¹⁰⁴ En liknande förändring skedde 1947 vid Södra latin. Denna gång bidrog Målsmännens förening till att förbudet genom en remiss om vistandeförbudet i offentliga lokaler upphävdes. Intressant i sammanhanget är att de argument som anfördes inte bara gällde bestraffningssystemets möjlig-

¹⁰¹ Sakregister till koncept, BI b:1, (1905–1906), KLÖ.

¹⁰² Genom en stadgeförändring år 1948 behövde ordningsföreskrifterna längre godkännas av central skolmyndighet, SFS 1948:577, se "Läroverkets bestraffningssystem", kapitel 2.

¹⁰³ Under perioden 1920–1947 skickades in 88 ärenden rörande fastställande eller ändring av ordningsföreskrifterna vid de högre skolorna. Det går att se att förbudet för att bevista restauranger, och andra näringar förekommer vid högre läroverk i städer som exempelvis Strängnäs, Lund, Örebro, Karlstad, Eslöv, Motala, Linköping och Södertälje, 1923 dnr:226, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:55, SÖ/LVA; 1932 dnr:1851, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:207, SÖ/LVA; 1936 dnr:1877, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:316, SÖ/LVA; 1937 dnr:552, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:341, SÖ/LVA; 1941 dnr:3823, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:527, SÖ/LVA; 1942 dnr:4646, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:572, SÖ/LVA; 1943 dnr:2609, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:604, SÖ/LVA; 1947 dnr:7080, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:759, SÖ/LVA.

¹⁰⁴ 1939 dnr:400 Handlingar till huvuddiariet, E IIa:405, SÖ/LVA.

heter till övervakning. Förbudet vid Södra latin skulle tas bort för att bereda väg för lärjungarnas individuella ansvar, utifrån tanken om frihet under ansvar. Ett annat skäl var att förbudet kunde leda till samvetskonflikter bland både lärare och lärjungar.¹⁰⁵

Ordningsföreskrifterna användes inte bara för att förhindra lärjungarna att besöka vissa etablissemang eller tillställningar. De kunde även formuleras så att generella utgångsförbud stängde ute lärjungarna från all offentlighet efter vissa klockslag. Det blev därmed förbjudet för en lärjunge att lämna bostaden efter ett visst klockslag på kvällen.¹⁰⁶

Föreskrifternas rumsliga restriktioner medförde även hinder för lärjungarna att bruka det som i läroverksstadgan kallades "njutningsmedel", något som i praktiken syftade på tobak och alkohol.¹⁰⁷ Rökning ansågs vara ett stort disciplinärt problem inom läroverken, inte minst genom att det var ett förbud som var mycket svårt att kontrollera. Detta medförde att föreskrifterna angående rökning varierade från läroverk till läroverk. Vid vissa skolor rådde totalförbud, medan andra skolor tillät att lärjungarna rökte i hemmet under förutsättning att de hade föräldrars eller målsmans tillåtelse. Vanligast var dock att rökförbudet gällde i offentligheten, det vill säga att lärjungarna inte fick röka på stadens gator, torg eller i andra offentliga sammanhang. Rökförbudet gällde också inom läroverken, och det går att konstatera att det inte fanns någon disciplinär fråga som engagerade lärjungarna i samma utsträckning som just rökningförbudet. Detta engagemang tillsammans med mycket begränsade möjligheterna att kontrollera att förbudet upprätthölls ledde till att man vid flera läroverk ändrade och lättade på rökningens regler och så småningom införde den så kallade rökkrutan.¹⁰⁸

I likhet med rökningförbudet formulerades alkoholförbudet på olika sätt. Från ett strikt totalförbud, till att lärjungarna hade tillåtelse att dricka i föräldrars eller målsmans sällskap. Alkoholförbudet uppehölls inte bara genom de uttalade förbuden, utan genom vistandeförbuden hindrades lärjungarna att vistas på ställen som sålde alkohol, vilket var ett slags implicit alkoholförbud.

Ett annat återkommande förbud i ordningsföreskrifterna var förbudet mot spel och dobbel om pengar och pengars värde. Detta förbud kan visserligen inte ses som ett vistandeförbud, utan riktade sig mot en förbjuden umgängesform som sågs som ett hot mot lärjungarnas karaktär. Att spel och dobbel sågs som hot mot den enskildes karaktär har undersökts av David Tjeder som visat att spelandet under 1800-talet intimt kopplades samman med synen på

¹⁰⁵ 1947 dnr:2828 Handlingar till huvuddiariet, E IIa:744, SÖ/LVA.

¹⁰⁶ En regel som ovan nämnts gällde vid exempelvis läroverket i Örebro, 1905 dnr:732, Handlingar till allmänna diariet, EII a:3 KLÖ.

¹⁰⁷ Vid läroverket i Haparanda gjorde man en direkt koppling mellan olika platser och njutningsmedel genom att kallade sina ordningsföreskrifter för "Föreskrifter rörande förlustelser och njutningsmedel", 1935 dnr:3963, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:301, SÖ/LVA.

¹⁰⁸ Den förändrade synen på rökningen (i synnerhet cigarettens rökningens) och rökförbudets upphävande vid läroverken har jag undersökt i "Rökningens revolution", G. Larsson (2017).

laster som alkohol och rökning.¹⁰⁹ Förbudet mot spel och dobbel formulerades också på olika sätt i ordningsföreskrifterna. Vid vissa läroverk förbjöds spel om pengar, vid andra skolor förbjöds alla former av kortspel, om det inte skedde i föräldrarnas eller målsmäns närvaro.¹¹⁰

Förutom ordningsföreskrifterna fanns det kompletterande ordningsregler vid vissa läroverk. Ordningsreglerna behövde aldrig godkännas av en högre instans, och de inriktades mot lärjungarnas uppträdande främst inom läroverken, och skiljde sig i högre grad mellan olika skolor.¹¹¹ I ordningsreglerna kunde exempelvis ingå förbud för lärjungarna att leka i korridorerna, vistas i andra klassrum, rita på väggar, att skjuta med gevär, kasta sten, klättra i träd eller beträda vårdade gräsmattor.¹¹² Det finns också exempel på ordningsregler som handlade om lärjungarnas uppträdande gentemot vuxna, (lärjungarna skulle hälsa på alla lärare, såväl inom som utom läroverket), vika undan för äldre personer och "ej upptaga obehörigt utrymme på trottoarer".¹¹³ Vissa läroverk valde dessutom att inkorporera lagar och förordningar i ordningsföreskrifterna, som exempelvis Gossläroverket i Malmö som 1937 tillförde trafikstadgan till ordningsföreskrifterna.¹¹⁴ Ett annat exempel är när den lokala polisförordningens förbud för lärjungar att besöka bokhandlare infördes som del av ordningsreglerna vid Kungsholmens läroverk 1947.¹¹⁵

Det går att påstå att ordningsföreskrifterna och ordningsreglerna ligger väldigt nära varandra, och ser man till kollegiernas benämningar visar även de på en viss begreppsförvirring. Dock finns det en poäng att skilja dem åt. Ordningsföreskrifterna fastställdes fram till 1948 av den centrala skolmyndigheten och bestod i huvudsak av rumsliga restriktioner som syftade till att begränsa lärjungarnas rörelse i offentligheten, medan ordningsreglerna, bestämdes lokalt, och syftade till att styra lärjungarna inom läroverket.

Det som dock förenar ordningsföreskrifterna och ordningsreglerna var att de var resultatet av hur kollegierna tolkade läroverksstadgornas allmänt hållna paragrafer om ordning och tukt. Tillsammans utgjorde ordningsföreskrifterna och ordningsreglerna bestraffningssystemets regelverk. Utifrån regelverket hade kollegierna ett stort handelsutrymme i att bestämma över bestraffningar i enskilda disciplinärenden. Det innebar att ordningsreglerna kunde ligga till grund

¹⁰⁹ Tjeder (2003), s. 73–96.

¹¹⁰ 1924 dnr:784, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:61, SÖ/LVA.

¹¹¹ Vissa läroverk skickade även in ordningsreglerna för påsyn till den centrala skolmyndigheten i samband med ordningsföreskrifterna skulle fastställas. Exempelvis läroverken i Gävle, Örebro och Södertälje, 1917 dnr:1071, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:160, KLÖ, 1936 dnr:1666, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:315, SÖ/LVA, 1936 dnr:1877, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:316, SÖ/LVA, 1947 dnr:7080, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:759, SÖ/LVA.

¹¹² 1913 dnr:94, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:96, KLÖ.

¹¹³ 1917 dnr:1071, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:160, KLÖ.

¹¹⁴ Införandet av trafikstadgan i ordningsföreskrifterna kan kopplas samman med den trafikundervisning som infördes vid skolorna, som studeras av Björn Norlin, "Skolgården som utemiljö i sammanslagningarnas tid 1905–1970" i A. Larsson, Norlin & Rönnlund (2017), s. 92–94.

¹¹⁵ 1947 dnr:3619, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:747, SÖ/LVA.

för bestraffningar och sanktioneras av skolmyndigheten trots att de inte formellt var godkända av dem. Möjligheten för kollegierna att själva diktera villkoren inom läroverkens bestraffningssystem utökades ytterligare genom 1948 års stadgeförändring, när kravet att ordningsföreskrifterna skulle fastställas av den centrala skolmyndigheten togs bort. Läroverkens bestraffningssystem genomgick således en förändring, från att grundläggande delar av regelsystemet kontrolleras av den centrala skolmyndigheten till att läroverken gavs ett stort självbestämmande. Denna förändring, tillsammans med avsaknaden av en tydlig och gemensam bestraffningsskala, gjorde att bestraffningssystemet formellt vilade på en osäker rättsgrund. Detta eftersom det stod kollegierna tämligen fritt att värdera och tolka förbrytelser och förseelser utifrån, dels läroverksstadgan, dels från ordningsföreskrifter och ordningsregler som man själva stipulerat.

År 1958 förändrades dock förutsättningarna i grunden. Genom en förändring i läroverksstadgan bröts rektors och lärarkollegiets vidsträckta övervakningsbefogenhet över lärjungarna utanför läroverket.

Rektor äger i samråd med kollegiet utfärda *föreskrifter rörande lärjungarnas uppförande och ordning* under vistelse inom läroverkets område eller närmaste omgivning eller annorstädes under läroverkets uppsikt; skolstyrelsen bestämmelser var som i nämnda hänseende skall förstås med läroverkets närmaste omgivning. I övrigt äger skolstyrelsen meddela bestämmelser rörande lärjungarnas uppförande och ordning.¹¹⁶

Genom förändringen blev förseelser och förbrytelser som begicks utanför läroverken inte längre en fråga i första hand för kollegierna, utan för polis och barnavårdsnämnden, vilket även det var ett brott mot en månghundraårig tradition.¹¹⁷

Förvisningen: en spridd och omdiskuterad åtgärd

En förvisning var, som tidigare nämnts, en bestraffningsmetod som kunde få stora konsekvenser för den enskilda lärjungen. En förvisning kunde exempelvis stänga dörren för både statliga tjänster och akademiska studier.¹¹⁸ Förvisningen var vidare inte bara en bestraffningsmetod inom de högre läroverken, utan fanns även inom kommunala flickskolan, kommunala mellanskolan, högre folkskolor och statsunderstödda privatläroverk. Det fanns dock vissa

¹¹⁶ SFS 1958:335 § 52.

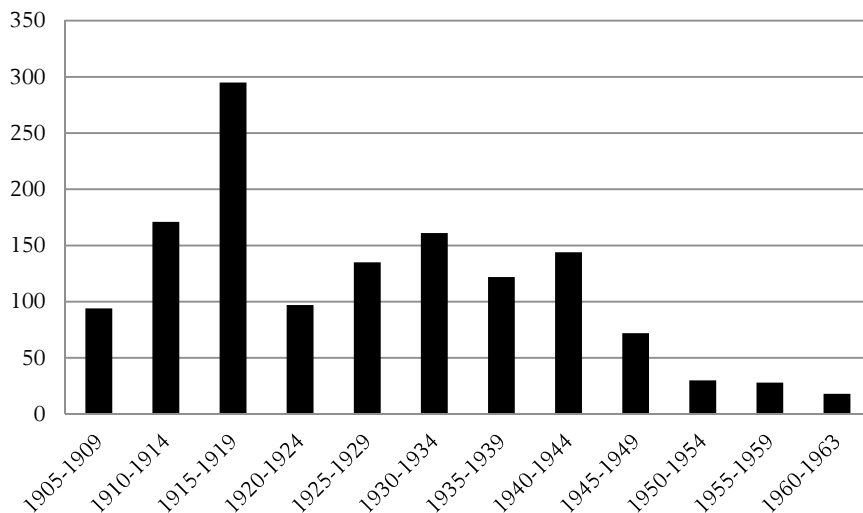
¹¹⁷ SFS 1958:335 § 54 mom. 2.

¹¹⁸ Det bör dock inflikas att förvisningarna inte nödvändigtvis satte stopp för exempelvis en akademisk utbildning. Författaren Fritiof Nilsson Piraten blev, sjutton år gammal, förvisad från läroverket Ystad år 1912 i fyra terminer. I förvisningsprotokollet anges att han bland annat varit oförskämnd mot lärare, förlöjligt kristendomsämnet, deltagit i båtutflykt där det fanns sprit, och rymt till Köpenhamn. Piraten kom inte tillbaka till läroverket utan tog studentexamen som privatist år 1913, och utbildades sig sedan till jurist vid universitetet i Lund. 1912 dnr:975, Handlingar till huvuddariet, E IIa:86, KLÖ. Relegeringen som finns med i *Tre terminer* (1943) anses bygga på hans egen förvisning.

skillnader mellan de olika skolformerna när det gällde reglerna för hur lång tid som en elev eller lärjunge kunde bli förvisad. De högre läroverken kunde enligt läroverksstadgan förvisa en lärjunge från en till fyra terminer, och i extremt sällsynta fall för all tid. Ingen av stadgorna för den kommunala mellanskolan eller de högre folkskolorna angav något maximalt antal förvisnings-terminer, utan skolledningen skulle utdöma förvisning på "viss tid" eller "för alltid skilja den felande från skolan".¹¹⁹

Skillnaden mellan de olika skolformerna gällande förvisningsbestraffningen försvann dock genom 1958 års läroverksförändring som innebar att alla kommunala skolor ställdes under läroverksstadgan i ordnings- och uppförandefrågor.¹²⁰ Denna förändring innebar att alla högre skolformer samlades under samma regelverk i frågor om ordning och tukt och läroverksstadgan blev den formaliserande grunden för förvisningsbestraffningen generellt.

Figur 2. Det totala antalet förvisningar utifrån femårsperioder.

Det totala antalet förvisningsärenden som inkom från samtliga skolformer åren 1905–1963, var 1 367 stycken. Källa: Se bilaga II, VI, se även *Underdåniga berättelse/Kungliga Överstyrelsen för rikets allmänna läroverk*, (1905–1920).

¹¹⁹ Regleringen av förvisningar återfinns i SFS 1928:426 § 15, SFS 1958:342, för de kommunala flickskolorna; SFS 1918:1114 § 23, SFS 1933:345 § 15, SFS 1958:342, för de kommunala mellanskolorna; SFS 1918:1064 § 16, SFS 1934:248, SFS 1958:342 för de högre folkskolorna; SFS 1951:587 § 11 för de statsunderstödda privatläroverken, där man refererade direkt till att samma bestämmelse gällde som för rikets allmänna läroverk.

¹²⁰ SFS 1958:342 § 30; SFS 1958:335, § 54; Denna process hade redan påbörjats när de statsunderstödda privatläroverken ställdes under läroverksstadgan 1951, SFS 1951:587 § 11.

Förvisningsbestraffningen var som praktik, vilket figuren visar, i stadig nedgång efter andra världskriget. Utveckling var än mer dramatisk än vad figuren visar, eftersom antalet lärjungar på läroverken blev mångdubbelt flera. Vårterminen 1906 var 15 186 lärjungar inskrivna vid de högre allmänna läroverken, att jämföra med de sammanlagt 159 161 lärjungar som gick vid de allmänbildande gymnasierna och realskolorna 1964.¹²¹

I slutet av 1940-talet och i början 1950-talet kom förvisningsbestraffningen att utredas, och 1953 blev förvisningsbestraffningen en fråga togs upp i riksdagen. Det var för övrigt enda gången som förvisningen debatterades i riksdagen under undersökningsperioden. I en motion som lades fram av folkpartisten Ragnar Huss kritiserades förvisningsbestraffningen på flera punkter. Huss menade att förvisningsbestraffningen var en mycket strängt åtgärd som vilade på en osäkra juridisk grund. Dessutom påpekade han att det allmänna rättsväsendet hade villkorliga domar, att jämföra med förvisningsbestraffnings stränghet.¹²² Vidare menade Huss att läroverksstadgans åtydelse "visat sig ovärdig att ånjuta undervisning" var något av ett felslut, genom att undervisningsbehovet var särskilt viktigt för den elev som begått en svårare överträdelse. Förutom det menade han att förvisningen som korrektionsmedel inte bara var värdelöst, utan dessutom direkt farlig då den innebar ett stort hinder för elever att fortsätta sin utbildning. Det senare var något som särskilt ansågs drabba de elever som kom från ett hem med svag ekonomi. Inte heller argumentet att förvisningen skulle behållas för att försvara läroverkens anseende ansågs hålla, utan Huss menade, att det var en föråldrad syn som saknade relevans. Det enda giltiga argumentet för att behålla förvisningen var, enligt Huss, för att hindra elever att utöva dåligt inflytande på sina kamrater, vilket var en nödåtgärd "för att förhindra spridande av psykisk smitta vid läroverket eller skolan".¹²³ Huss motion ledde dock inte till någon åtgärd, då Skolöverstyrelsen redan påbörjat en översyn av förvisning som bestraffningsmetod.¹²⁴ Man kan dessutom konstatera att Huss till del argumenterade mot en bestraffningsmetod som användes i ytterst få fall och i praktiken spelat ut sin roll. Samma år som Huss lade fram sin motion inkom bara fyra förvisningsärenden till Skolöverstyrelsen.¹²⁵

¹²¹ "Bidrag till Sveriges officiella statistik. P, Undervisningsväsendet. Berättelse om statens allmänna läroverk för gossar" (1884), tabell 11. s. 11; *Statistisk årsbok för Sverige. Arg.* 52 (1965), s. 296–297.

¹²² Strafflagen och dess straffsystem behandlas under rubriken "Strafflagens och barnavårdslagens utveckling" i detta kapitel.

¹²³ Ragnar Huss, Motion nr:58 Första kammaren, 1953.

¹²⁴ Bland SÖ:s anteckningar i ärendet avslöjas en viss irritation mot Huss motion: "Hela motionen andas kläffingerhet [...] självgodhet. Varför väcker Huss denna motion när han [...] att utredning inom S.Ö. pågår?", 1953 dnr:504, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:162, SÖ/ADA/RA.

¹²⁵ Sakregister till koncept, 1944–1952, B1b:29, SÖ/LVA/RA; Sakregister till koncept, 1952–1956, B1b14, SÖ/ADA/RA.

Läroverkslärarnas riksförbunds (LR) stödde delvis Huss motion i en inlaga till första kammarens beredningstillskott samma år. Stödet handlade främst om synen på att förvisningsbestraffningen bara skulle komma ifråga för att skydda lärjungar och elever från skadligt inflytande, något som man poängterade varit det enda motivet till förvisning de senaste åren.¹²⁶ Däremot vände man sig mot att förvisningarna skulle vara rättsosäkra, utan menade att Skolöverstyrelsens plikt att fastställa förvisningarna utgjorde en fullgod garanti för att förvisningsbestraffningen inte missbrukades. Dessutom påminde LR om att Skolöverstyrelsen redan höll på med en översyn av disciplinreglerna vid skolorna.¹²⁷

Huss motion kan ses som en förlängning på den diskussion som förts om förvisningsbestraffningen i 1947 års skoldisciplinutredning, vilken belyste förvisningen utifrån dess psykologiska inverkan. I utredningen pekade man på att en förvisningsbestraffning bara var effektiv om den förvisade eleven var positivt inställd till skolan, något som sällan var fallet med de elever som riskerade att förvisas.¹²⁸ I utredningen problematiserades förvisningsbestraffningen utifrån skolplikten som medförde att även lärjungar som blev förvisade var skyldig att gå i skolan. Det medförde att folkskolan blev skyldig att ta mot lärjungar mellan 7–14 år som blivit förvisade. Ett förslag, som dock inte genomfördes, för att undvika detta var att förvisningsbestraffningen inte skulle användas mot denna åldersgrupp.¹²⁹

Orsaken till att förvisningen blev allt mer sällsynt som bestraffningsmetod kan förstås och förklaras utifrån flera orsaker. Förutom de ovan nämnda argumenten är ett rimligt antagande att införandet av den kortare avstängningen 1954 bidrog till att kollegierna drog sig för att använda den mer byråkratiskt komplicerade förvisningsbestraffningen.¹³⁰ Men avstängningens betydelse ska inte överdrivas eftersom förvisningsbestraffningen i stort sett hade försvunnit när avstängningen infördes.¹³¹ Detta förhållande kom inte heller att

¹²⁶ Detta är också något som väl stämmer överens med förvisningsmaterialet, där man för tiden i stort sett alltid angav att förvisningen gjordes för att skydda andra lärjungar.

¹²⁷ Yttrande ställt till första kammarens allmänna beredningsutskott 26/2 1953, Dossierlagda handlingar F2:458 (1950–1967), Lärarnas Riksförbunds/LR:s arkiv., Skolöverstyrelsen översyn ledde till att kortare avstängning infördes vid läroverken och de högre skolorna.

¹²⁸ SOU 1950:3, *Betänkande med förslag angående folkskolans disciplinmedel m. m.* s. 70.

¹²⁹ SOU 1950:3, *Betänkande med förslag angående folkskolans disciplinmedel m. m.*, s. 96–97, 116; Vinge (1977), s. 14–17.

¹³⁰ Avstängning som bestraffningsmetod infördes vid läroverken år 1954, men frågan om en stadgeförändring ställdes redan år 1949. Kollegiet vid Högre allmänna läroverket ställdes sig bakom införandet av avstängningsbestraffningen. De ställde sig positiva till att bestraffningen kunde tillämpas omedelbart. 29/9 1949, Kollegiets protokoll, A1A:9, Högre allmänna läroverket i Uppsala, Bilagor till protokoll, A1B:2, Högre allmänna läroverket i Uppsala.

¹³¹ SFS 1954:650 § 54. Förändring av antalet förvisningsbestraffningar för alla skolformer redovisas i figur 2. Utöver de skolformer som var knutna till särskilda skolstadgorna finns det även andra förvisningsärenden som administrerades av Skolöverstyrelsens läroverksavdelning. Bland de inskickade ärendena finner man fall från; Borgarskolan och handelsinstitut, Elementärläroverk för flickor, Elementarskola för flickor, Enskild flickskola, Enskild och samrealskola, Kommunal realskola, Kommunal samrealskola, Kommunalt gymnasium, Privat flickinternat-

förändras när de kommunala skolorna ställdes under läroverksstadgans disciplinära regelverk 1958, utan förvisningsärendena förblev få.¹³²

Orsaken till att förvisningen blev en allt mer sällsynt bestraffningsmetod bör i stället sökas i formeringen av enhetsskolan, vars försöksverksamhet påbörjades 1949 och fortsatte under 1950-talet.¹³³ Enhetsskolan syftade bland annat till att genom en sammanslagning av folkskolan och realskolan skapa ett enhetligt skolsystem för den nioåriga skolplikten.¹³⁴ Denna sammanslagning förde bland annat med sig att skolagan blev politiskt omöjlig.¹³⁵ På ett liknande sätt kan man hävda att förvisningen blev omöjlig genom att den nya skolformen skulle bygga på skolplikt. Genom införandet av enhetsskolan fasades parallellskolesystemet ut och det blev inte längre möjligt att hänvisa förvisade lärjungar till en lägre skolform. Trots denna förändring kvarstod förvisningen som bestraffningsmetod inom läroverken under undersökningsperioden, och fick formellt en starkare position när de kommunala skolorna inleddes under läroverkens bestraffningssystem 1958.¹³⁶ Det går således att konstatera att orsaken till att förvisningspraktiken i stort sett försvann efter andra världskriget inte berodde på några formella regeländringar. Utan förklaringen kan ses i en förändrad syn på skolan och skolungdomen. Denna förändrade syn i sig var dock en förändring som inte tog fart efter andra världskriget, utan ska ses som en längre process av folkskolans konsolidering som påbörjades under 1920-talet.¹³⁷

Även om förvisningsbestraffningen vid slutet av undersökningsperioden delvis tolkades utifrån en ny syn på skolan och lärjungen kan man konstatera att förvisningen även vid slutet av undersökningsperioden vilade på sitt arkaiska arv. I 1958 års stadgeförändring angavs att förvisningsbeslut skulle göras om lärjunge uppträtt så att "han kan antagas utöva skadligt inflytande på medlärjunge".¹³⁸ Textrader som låter sig väl jämföras med vad som skrevs i drottning Kristinas skolordning: "Dåliga kamrater och förledare inom skolan böra förvisas därifrån och icke åter få intagas, förr än de hava återvänt till ett anständigt liv".¹³⁹

Förvisningen som bestraffningsmetod försvann aldrig inom läroverkens bestraffningssystem men blev allt mer sällsynt som praktik. År 1961 inkom det sista förvisningsärendet från högre läroverket i Strängnäs, och två år senare ett

skola, Privata internatläroverk, Privat mellanskola, Privat samskola, Realskola och kommunalt gymnasium, Samgymnasium, Samrealskola, Samrealskola och kommunal mellanskola, Samrealskola och kommunal gymnasium och Samskola. Se även bilaga 1.

¹³² Se tabell 2.

¹³³ Marklund (1980); Marklund (1982), s. 43–74; Richardson (1978), s. 176–260.

¹³⁴ Marklund (1980), s. 117–120, 182–183.

¹³⁵ Se diskussionen om skolaga under rubriken "Bestraffningen inom läroverken" i detta kapitel.

¹³⁶ SFS 1958:335, § 54.

¹³⁷ Marklund (1980), s. 20–21.

¹³⁸ SFS 1958:335 § 54 mom.1.

¹³⁹ Hall (1921), s. 59.

från Dals-Eds kommunala realskola, som utgjorde det sista förvisningsärende oberoende av skolform.¹⁴⁰

Läroverkets krympande jurisdiktion

I samband med att de kommunala skolstyrelserna infördes år 1956 kom också frågan upp om skolornas ordningsföreskrifter. På Skolöverstyrelsens uppdrag kom en kommitté, bestående av bland andra undervisningsrådet Nils Hänningar och professor Torsten Husén, fram med ett förslag som kraftigt skulle reducera läroverkets formella ansvar och möjlighet att övervaka lärjungarna utanför skolan.

De bör icke innehålla bestämmelser om ungdomens privata levnadsvanor utanför skolan, bl. a. därför skolan inte gärna kan åta sig någon övervakning därav, även om så vore önskvärt, t. ex. i städer med mycken inackorderad skolungdom. Allmänna förbud mot tobaksrökning, alkoholförtäring, restaurangbesök, utevistelse efter en viss tid osv. blir meningslösa, då de inte kan övervakas.¹⁴¹

Kommitténs förslag realiserades i 1958 års stadgeförändring och förändrade därigenom föräldrarnas och inackorderingsvärdinnornas roll som aktörer inom läroverkets bestraffningssystem. I förslaget återkom man till den kritik som gick ut på att det inte var möjligt för läroverket att fullfölja sitt övervakningsansvar utanför läroverken. Systemet kunde både ses som verkningslöst och i värsta fall slå orättvist mot lärjungarna. Det framgår emellertid av förslaget att man ingalunda menade att övervakningen alls behövdes, utan att regelsystemet skulle bort på grund av dess ineffektivitet. Genom att ordningsföreskrifterna inte längre skulle övervaka ungdomens privata leverne kom läroverkens disciplinära rum att reduceras från att ha omfattat tre områden, läroverket, staden och bostaden, till att endast omfatta den direkta skolverksamheten och skolområdet.

Nyordningen innebar dock inte att föräldrarna och målsmännen helt förloade det delade fostransansvaret med läroverket, utan redan i 1945 års stadgeförändring involverades målsmannaföreningarna i fostransansvaret, och man skulle särskilt ta i beaktande lagarna om barnavård, ungdomsskydd och samarbetet med barnavårdsnämnden.¹⁴² Denna förändring uppmärksammades också vid rektorsmötet 1949, där rektor Norrbom vid Norra latin anförde att

¹⁴⁰ Det sista förvisningsärendet kom från en kommunal realskola, 1963 dnr:6844, Handlingar till huvuddariet, E IIa:486, SÖ/ADA; Det sista förvisningsärendet rörande ett högre läroverk inkom år 1961 från Högre allmänna läroverket i Strängnäs, 1961 dnr:1535, Handlingar till huvuddariet, E IIa:407, SÖ/ADA.

¹⁴¹ TsFlv 1956 nr: 20 s. 528.

¹⁴² SFS 1945:581 § 49.

skolan hade en ny uppgift då ”det allmänna har tagit hand om allt fler uppgifter som tidigare åvilade den enskilde.”¹⁴³ Läroverkens självbestämmande minskade alltså i takt med att andra myndigheter fick ett större inflytande över skolornas verksamhet. I förvisningsärendena representerades det allmänna främst av polis och barnavård, och deras möjlighet att påverka läroverkets bestraffningssystem förändras också över tid.

Strafflagens och barnavårdslagens utveckling

I mitten av 1800-talet infördes en ny strafflag i Sverige som föregicks av olika straffeoretiska debatter som ledde till nya lagar och en ny syn på barnavård och ungdomars brottslighet. För läroverkens lärjungar innebar det att de kunde både ställas som ansvariga inför allmän lagstiftning såsom strafflagen och barnavårdslagen såväl som skolans jurisdiktion.

År 1864 infördes strafflagstiftningen och ersatte därmed 1734 års straffbalk. Strafflagen kom inte att ersättas med en ny lagstiftning förrän 1965, men den reviderades flera gånger under åren. Strafflagstiftningen var grunden för ett annat bestraffningssystem än det som fanns inom läroverken, och var utformat efter den så kallade klassiska straffläran. Den klassiska straffläran hade gjort sig gällande i Europa vid mitten av 1800-talet och byggde på att brott noggrant skulle definieras genom lagar och en straffskala.¹⁴⁴ Grundprinciperna för den klassiska straffläran kan sägas bygga på en skuld- och bestraffningsprincip. En brottsling ställdes i skuld genom att ha begått brott, och skulle sona detta genom straff. För straffet gällde dock en rättvisepincip genom att straffets hårdhet skulle stå i paritet med brottets allvarsgrad. Dessutom skulle vissa hänsyn tas till brottslingens ålder och psykiska kapacitet.¹⁴⁵

Den klassiska straffläran hade sina rötter i Immanuel Kants rättslära från 1700-talet och byggde på vedergällningstanken. Kant menade att brottsliga handlingar rubbade världsordningens balans, en balans som bara kunde återupprättas genom straffet som vedergällning. För Kant var dock inte vedergällning målet, utan metoden skulle leda till att rättvisa skipades. Enligt Kants modell skulle rättvisan säkras genom tre huvudprinciper; ekvivalensprincipen – krävde att alla fall skulle behandlas lika, proportionalitetsprincipen – syftade till att straffet skulle stå i rättvis proportion till brottet, och slutligen innebar skuldprincipen, att gärningsmannen kunde betraktas som ansvarig för sina handlingar. Vedergällningsläran fick stor spridning i Europa och kom även att spela en viktig roll inom det svenska rättssystemet.¹⁴⁶

¹⁴³ *Förhandlingarna vid rektorsmötet i Sigtuna den 27-30 juni 1949* (1954), s. 107.

¹⁴⁴ Strahl (1970), s. 33.

¹⁴⁵ Strahl (1970), s. 26.

¹⁴⁶ Inger (2011), s. 289.

Inom straffläran fanns det även tankar om straffet som prevention. Det vill säga, att straffrättens uppgift även var att förebygga brott, som i sin tur delas upp i allmänprevention och individprevention. Tanken bakom allmänprevention ligger i att brottets bestraffning inte främst är riktad mot den brottsliga individen, utan straffet ska avskräcka andra från att begå brott. Detta till skillnad från teorin om att straffet ska syfta till individprevention, det vill säga att straffet ska avhålla brottslingen att begå nya brott.¹⁴⁷ I beredningsprocesserna inför 1864 års strafflag fanns det förespråkare för vedergällningstanken såväl som för preventionstanken, och lagens slutliga allmänna utformning kunde tillfredsställa båda hållningarna.¹⁴⁸ I den slutliga utformningen togs även särskild hänsyn till de yngre brottslingarna, genom att barn och ungdom som inte fyllt 15 år skulle vara straffria. Dock gällde inte straffriheten undantagslöst, för de allra grövsta brotten kunde man göra avsteg och även döma 14-åringar. Domstolen skulle dock döma dessa gärningsmän mildare än vuxna, och domen skulle föregås av att domstolen fastställt att den anklagade insett att gärningen stod i strid med lagen.¹⁴⁹

Den klassiska straffläran kom under 1800-talet att ifrågasättas. En av de invändningar som gjordes var att det klassiska rättssystemet inte var inriktat på brottslighet som ett samhällsproblem, och brottslingarna som individer.¹⁵⁰ Företrädaren för den så kallade *sociologiska skolan*, straffrättsprofessorn Franz von Liszt, slog fast att rättssystemets främsta syfte var individprevention, men skulle även till del tjäna som allmänprevention. Dessutom menade Liszt att brottslingar kunde delas in i tre olika kategorier, de påverkbara, tillfällighetsbrottslingarna och de oförbätterliga. Rättssystemets uppgift var att genom långa fängelsestraff och arbetsfostrande och disciplinära tekniker förändra de påverkbara. Mindre insatser behövdes mot tillfällighetsbrottslingarna där straffet främst skulle tjäna till att varna och avskräcka. För de oförbätterliga brottslingarna fanns det dock enligt Liszts modell inte något hopp, utan de skulle oskadliggöras. Enligt den sociologiska skolans modell skulle särskild hänsyn tas till brottslingarnas ålder. Liszt ansåg att straffmyndighetsåldern skulle vara 16 år och de yngre brottslingarna skulle ställas under olika statliga uppfostringsåtgärder.¹⁵¹ Någorlunda samtida med den sociologiska skolan framträdde den *positiva skolan* ledd av den italienska läkaren Cesare Lombroso. Enligt Lombroso var brottslingar biologiskt determinerade att begå brott, och en tredjedel av befolkningen var från födelsen förutbestämda till att bli förbrytare. Lombroso ansåg även att en brottsling kunde kännas igen på särskilda fysiska attribut såsom sluttande panna och framåtskjutande käkar. Denna kriminalbiologiska teori bemöttes av företrädare för den kriminalsociologiska inriktningen, exempelvis den franske rättsläkaren J. A. E.

¹⁴⁷ Inger (2011), s. 290.

¹⁴⁸ Inger (2011), s. 299.

¹⁴⁹ Strahl (1970), s. 44.

¹⁵⁰ Strahl (1970), s. 35.

¹⁵¹ Inger (2011), s. 291–292.

Laccassagne menade att brottslighetens orsaker snarare skulle spåras i brottslingarnas privatliv och miljö och inte i det biologiska arvet.¹⁵²

De tankar som framfördes av den sociologiska och den positiva skolan fick genomslag i den svenska lagstiftningen. Vid sekelskiftet 1900 infördes en serie reformer gällande de yngre förbrytarna i det svenska rättssystemet. Genom 1902 års lagändring blev den 15-åriga straffmyndighetsåldern absolut, det vill säga att ingen ungdom under 15 års ålder kunde dömas till fängelse oavsett brott. En annan förändring var införandet av påföljdsformen tvångsuppfostran, som innebar att ungdomar mellan 15 och 18 år som begått mildare brott kunde dömas till uppfostringsanstalt i stället för fängelse. Inom uppfostringsanstalterna fanns ingen bestämd strafftid, utan den intagne var intagen så länge som det ansågs behövas utifrån uppfostringssynpunkt. Den kortaste inskrivningstiden var dock ett år och ingen fick hållas kvar efter att ha fyllt 20 år.¹⁵³

Andra reformer som även omfattade de yngre brottslingarna var 1906 års införande av villkorlig frigivning och villkorlig dom. Villkorlig frigivning hade införts på Irland redan i mitten av 1800-talet och därefter i flera andra länder. I de svenska bestämmelserna kunde villkorlig frigivning först ges efter att den dömda hade avtjänat två tredjedelar av strafftiden, men inte förrän två år hade avtjänats. En annan avgörande förutsättning var att det ansågs sannolikt att den dömda skulle sköta sig. Bestämmelsen om att villkorlig frigivning kunde komma på tal först efter två år ansågs som en snäv gräns, och år 1918 förkortades kravet på avtjänad strafftid.¹⁵⁴

Villkorlig dom inriktade sig på de som Liszt kallat för tillfällighetsbrottslingarna, och infördes i flera europeiska länder i slutet på 1800-talet. Belgien var först ut 1888 och följdes av Frankrike 1891. Den svenska lagstiftningen kom i stort att följa andra europeiska regelverk. Enligt den svenska modellen kunde de som ådömts minst tre månaders straffarbete eller högst tre års fängelse få sitt straff omvandlat till en villkorlig dom. Regelverket runt villkorlig dom kom i likhet med villkorlig frigivning anses starkt begränsande. Det ledde till förändring i lagstiftningen som också bestämde att den som fick villkorlig dom skulle ställas under övervakning.¹⁵⁵

Lagändringar som villkorlig frigivning och villkorliga dom påverkade behandlingen av unga brottslingar inom rättsapparaten. Dock kom det 1935 införas en mer tydlig påföljd direkt riktad mot ungdomen. Ungdomsfängelset hade sina förlagor i de engelska och danska rättssystemen och var avsedda för de ungdomar som fyllt 18 men inte 21 år.¹⁵⁶ Gränsdragningen mellan vuxen- och ungdomsbrottslighet, som införandet av ungdomsfängelset innebar, var en del av den förskjutning från kriminalvård till barnavård som skedde under

¹⁵² Inger (2011), s. 292–293.

¹⁵³ Strahl (1970), s. 45.

¹⁵⁴ Strahl (1970), s. 46–47.

¹⁵⁵ Inger (2011), s. 304–305.

¹⁵⁶ Inger (2011), s. 370–371.

1900-talet. En annan lagändring som tydligt visar på denna gränsdragning var 1952 års lagstiftning som gav domstolarna möjlighet att föra över ärenden till barnavårdsnämnderna utan att det föregicks av en villkorlig dom. Denna förändring kan i sin tur ses som en förlängning av åtalseftergiften som infördes 1944. Åtalseftergiften innebar att en åklagare kunde underlåta att väcka åtal mot ungdom som inte fyllt 18 år, förutsatt att barnavårdsnämnden ingrep med skyddsuppfostran.¹⁵⁷ Införandet av åtalseftergift fick även konsekvenser inom barnavården genom att tvångsuppfostran avskaffades 1947 till förmån för ungdomsvårdsskolan.¹⁵⁸

Förändringarna inom rättssystemet gällande ungdomsbrottslighet kan spåras till den intensiva debatt som fördes i slutet av 1800-talet och som resulterade inte bara i förändringar i strafflagen utan gav upphov till 1902 års barnavårdslag. Denna gjorde kommunerna till ansvariga för barnavården, och de skulle genom att inrätta barnavårdsnämnder ingripa om barn och ungdomar under 15 år gjorde sig skyldiga till brott, skolk eller tiggeri.¹⁵⁹ Barnavårdslagstiftningen kan sägas främst ha haft ett fostrande syfte, och förfogade över repressiva tekniker bestående av tre åtgärder: hot, aga eller tvångsomhändertagande.¹⁶⁰

Barnavårdslagen kan ses som ett komplement till en lagstiftning som skiljde på barn och vuxnas kriminalitet och behandlingen av dem. Under 1900-talet förändrades barnavårdslagen till att inbegripa allt äldre ungdomar. År 1924 utökades barnavårdslagstiftningen till att gälla även för ungdom mellan 15 och 18 år, denna gräns flyttades ytterligare genom 1935 års lagstiftning till 21 år. Noterbart är att samma år infördes ungdomsfängelset vilket innebar att de äldre ungdomarna kunde sättas i särskilda fängelser.¹⁶¹ I 1960 års barnavårdslag kvarstod 21 år som högsta åldern för barnavårdslagstiftningen men lagstiftningens perspektiv förändrades.¹⁶² I grunden kvarstod orsakerna till ingripanden från sociala myndigheter såsom de angivits i 1924 års lagstiftning, men med skillnaden att moral ersattes med psykologiska/psykiatriska perspektiv.¹⁶³

Det psykologiska perspektivet i samband med brottslighet var dock ingen ny företeelse för 1900-talet. Redan på 1850-talet fick Sverige sin första samlade stadga för behandling av sinnessjuka, och regelverk gällande de straffri-förklarade som vårdades på hospital.¹⁶⁴ Frågan om brottslingarna och deras sinnestillstånd implementerades också sedermera i 1864 års strafflag. Dock medförde inträdet av sinnessjukdom inom strafflagen vissa problem, som

¹⁵⁷ Inger (2011), s. 371. Skyddsuppfostran var inte det samma som tvångsuppfostran, utan var en annan benämning för behandling på ungdomsvårdsskola, Strahl (1970), s. 60.

¹⁵⁸ Strahl (1970), s. 60.

¹⁵⁹ Kumlien (1997), s. 54–78.

¹⁶⁰ Kumlien (1997), s. 54.

¹⁶¹ Norburg (2015), s. 12.

¹⁶² SFS 1960:97.

¹⁶³ Lundström (1993), s. 73.

¹⁶⁴ Garpenhag (2012), s. 16–17.

exempelvis hur stor vikt som skulle läggas vid psykiatriska undersökningar, och det praktiska problemet vad som skulle göras med de som förklarades straffria.¹⁶⁵ Från sekelskiftet 1900 och det kommande halvsekle kom psykiatrins roll i den svenska rättskontexten att starkt påverkas av Lombrosos lära. I centrum för denna utveckling fanns rättspsykiatrikern Olof Kindberg, och Lombrosos teorier om den roll som ärftliga och medicinska faktorer spelade för kriminalitet.¹⁶⁶

År 1929 infördes en ny sinnessjuklag som förde med sig genomgripande förändringar gällande undersökningar av brottslingars sinnessillstånd, där bland annat domstolen förlorade rätten att bestämma när en anklagad skulle sinnessundersökas. I stället blev sinnessundersökningar obligatoriska i samband med grövre brottslighet som mord och mordbrand.¹⁶⁷ Förändringen kan ses som ett uttryck för en ökad tilltro till psykiatri inom rättsväsendet. I 1965 års strafflag gavs psykisk sjukdom en särställning. Enligt den nya strafflagen skulle en person som begått brott under inflytande av sinnessjukdom dömas till vård eller skyddstillsyn.¹⁶⁸

Sammanfattning

De allmänna läroverkens instiftande 1905 syftade till att tillgodose samhällets utbildningsbehov. Under undersökningsperioden kom samhällets förändring leda till att läroverket som institution förändrades. En av de tydligaste omställningarna inom läroverken var skolväsendets expansion vilket förde med sig att läroverkens verksamhet förändrades, både genom fler skolor och att antalet lärjungar mångdubblades. En annan förändring var att även flickor formellt fick tillgång till de allmänna läroverken under undersökningsperioden. Genom 1905 års läroverksstadga flyttades det yttersta ansvaret över läroverken från biskopen (eforus) till en statlig myndighet. Denna förändring medförde dock inga grundläggande förändringar i strukturen inom utbildningen.

Ramarna för bestraffningssystemet inom läroverken utgjordes av läroverksstadgan, ordningsföreskrifterna och ordningsreglerna. Läroverksstadgan utgjorde den huvudsakliga ramen för bestraffningssystemet, medan ordningsföreskrifterna och ordningsreglerna syftade till att kontrollera och styra lärjungarna utanför, respektive inom läroverket. Läroverken hade utifrån detta regelverk stor självständighet i bestraffningsfrågan, även om denna relativa autonomi till dels kom att inskränkas genom att barnavården fick större insyn i bestraffningsprocessen vid disciplin- och förvisningsärenden. Den formella

¹⁶⁵ Qvarsell (1993), s. 105.

¹⁶⁶ Qvarsell (1993), s. 143–150.

¹⁶⁷ Garpenhag (2012), s. 17.

¹⁶⁸ Qvarsell (1993), s. 330–331.

makten kom även att förändras genom införandet av de kommunala skolstyrelserna i slutet på 1950-talet som fick en större övergripande makt över läroverken än både rektor och kollegiet.

Läroverkets bestraffningssystem kan också ses utifrån utvecklingen inom straff- och barnavårdslagstiftningen. I slutet på 1800-talet och i början på 1900-talet utvecklades barnavården, och genom olika förändringar inom lagstiftningen lades ett allt större fokus på barnuppfostran och vård i stället för bestraffning. Det var en utveckling som, om den ställs mot läroverkets, visar att läroverken inte gick i takt med tiden när det gällde synen på bestraffning och utveckling av institutionens formella regelverk. Förändringen av läroverkens bestraffningssystem tog inte fart förrän efter andra världskriget, då det höjdes kritiserande röster från fackligt och politiskt håll mot uppförandebetygen och förvisningsbestraffningen som en föråldrad bestraffningsmetod. Samtidigt sjönk antalet förvisningar, trots att elev- och lärjungeantalet ökade. Dessutom blev förvisningsbestraffningen omöjlig att inkorporera i enhetsskolan som hade ett skolpliktsansvar.

KAPITEL 3

Förbrytelser, förseelser och bestraffningar

Det finns goda möjligheter att genom att studera disciplin- och förvisningsärendena få god översikt över de förseelser och förbrytelser som lärjungarna begick, och hur de bestraffades. I det här kapitlet kommer jag att göra en mer kvantitativ översikt. Den kommer att behandla aspekter av antalet förvisningsärenden, och förändringar över tid i detta avseende, samt mina kategoriseringar av olika typer av förseelser och förbrytelser som låg till grund för förvisningarna. Fördelningen av förvisningsärenden mellan pojkar och flickor kommer också att behandlas. Tanken är att den här översikten ska ge tillräcklig och grundläggande information för att senare, i övriga empiriska kapitel, fördjupa analysen av förvisningsärendena.

Vad som är viktigt att känna till är att läroverksstadgorna bara använder ordet "förbjudet" vid ett tillfälle. Under rubriken Ordning och tukt i 1905 års läroverksstadga står det: "Med hvarandra lefve lärjungarna i fördragsamhet och sämja; och vare all våldsamt eller skymfande behandling af medlärjungar förbjuden."¹ Både rubriken och paragrafen är i stort den samma i alla läroverksstadgor och stadgeförändringar under 1900-talet.² Att man bara en enda gång i läroverksstadgorna framhåller ett uttryckligt förbud kan leda till antagandet att man inom läroverken såg särskilt allvarligt på våld och kränkande behandling mellan lärjungarna inom läroverken.

Våld och pennalism inom olika utbildningsinstitutioner har också varit av något som uppmärksammats, såväl i mer historisk tid, som exempelvis Esbjörn Larssons studier av Kungliga krigsakademin, åren 1792–1866, som i Petter Sandgrens undersökning av 1900-talets internatskolor.³ Ett annat förekommande begrepp för pennalism har varit kamratuppfostran, som i skolmiljö har uppmärksammats av Björn Norlin i sina studier av gymnasier under tidigt 1800-tal.⁴ I sammanhanget bör också nämnas forskning om elevrelationer under 1900-talet, där exempelvis Anna Larsson undersökt hur

¹ SFS 1905:6, § 50 mom. 3.

² SFS 1905:6, § 50 mom. 3; SFS 1928:412 § 50 mom.3; SFS 1933:109 § 50 mom.3; SFS 1945:581 mom.3; SFS 1958:335 mom. 3.

³ E. Larsson (2005); E. Larsson (2007); Brändström & Larsson (2011); Sandgren (2015).

⁴ Norlin (2008).

begreppet mobbning introducerades under 1970-talet och hur det bidrog till att synen på skolvåld förändrades.⁵

Med utgångspunkt i tidigare forskning och läroverksstadgans kraftiga ordval kan ett rimligt antagande vara att skymfande behandling, pennalism och våld mellan lärjungar skulle vara en viktig fråga för läroverkens bestraffningssystem under 1900-talet.⁶ Det går dock att konstatera att läroverksstadgan uttryckliga förbud hade lite inverkan på bestraffningspraktiken, och är i stort sett osynligt inom bestraffningssystemet. Ett av de mest intressanta resultaten är att förvisningen, läroverkets yttersta bestraffningsåtgärd, inte enbart drabbade de lärjungar som begått de värsta och mest avskräckande vålds- och sedlighetsbrotten, utan användes främst mot tämligen all dagliga överträdelser såsom stöld och tillgrepp.

Bestraffningssystemet vid utbildningsinstitutioner har tidigare inte givits samma uppmärksamhet som exempelvis våld, även om det finns ett antal studier från det tidiga 1800-talet.⁷ Läroverkets bestraffningssystem och dess funktion från och med 1800-talets andra hälft har av Florin och Johansson kopplats ihop med läroverkens fostran mot ett läroverksideal såväl som fostran av en medelklass.⁸ Det går dock att ifrågasätta om förvisningen, läroverket hårdaste bestraffningsmetod, spelade någon större roll i denna fostranstanke. Då en förvisad lärjunge ställdes utanför läroverken, och dess jurisdiktion. Utifrån det, är det svårt att se att förvisningspraktiken i första hand skulle tjäna som en repressiv teknik mot den enskilda lärjungen. Däremot kan man se förvisningsbestraffningen som en teknik i ett allmänpreventivt syfte. Tanken om förvisningsbestraffningens preventiva effekter finns uttalade i förvisningsärenden från exempelvis läroverken i Linköping, Karlstad, Halmstad och Visby.⁹ Förvisningsbestraffningen kan således ses som en teknik som både försvagade och förstärkte läroverkens maktposition. Förvisningen innebar dels att läroverket övergav makten över den förvisade, men genom att förvisa en lärjunge uppvisades handlingskraft, som syftade till att ha en avskräckande effekt. Denna tanke, att förskjutningen av en lärjunge skulle göras för den

⁵ A. Larsson (2008); A. Larsson (2010a); A. Larsson (2010b); Jenvén (2017).

⁶ I sammanhanget är det intressant att se hur pennalismens förekomst vid läroverken aktualiserades av SECO-ordförande Jacob Palme. I en Pm ställd till Skolöverstyrelsen år 1960 belyser han våldet och skändningarna mellan lärjungarna vid åtta läroverk. Pennalismen beskrivs som en del av skoltraditionen, och Palme drar slutsatsen att oviljan att ta tag i problemet berodde främst på att både lärare och lärjungar månade om skolans rykte. Det förekom även rykten att lärjungar som vittnat om pennalism för pressen, blivit trakasserad av skolledningen. 1960 dnr:2624, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:384, SÖ/ADA.

⁷ Bestraffningssystemet inom 1800-talets kadettutbildning berörs i E. Larsson (2005), s. 132–141; E. Larsson (2007); E. Larsson (2017); och skillnaderna i dess användning vid läroverkens föregångare i relation till socken- och fattigskolor under det tidiga 1800-talet undersöks i E. Larsson (2014), s. 222–237.

⁸ Florin & Johansson (1993), s. 37–45, 55–59.

⁹ 1917 dnr:1733, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:165, KLÖ, 1921 dnr:1273, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:22, SÖ/LVA, 1932 dnr:1490, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:205, SÖ/LVA, 1960 dnr:2522, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:384, SÖ/ADA.

allmänna ordningens skull, kan man se redan i 1807 års skolordning, där man uttryckte det med: ”ty bättre är at en, än att flere förloras.”¹⁰

För att kunna studera bestraffningssystemets inre struktur och praxis introduceras i kapitlet en kategorisering, som utgår från en första uppdelning av överträdelseerna i två kategorier – de gränsöverskridande och läroverksspecifika. Inom kategorin gränsöverskridande förseelser samlas de som sågs som överträdelser både mot gällande lagar och normer inom läroverket och i en allmän kontext. Kategorin läroverksspecifika förbrytelser består av de överträdelser som bara var bestraffningsbara inom läroverkets jurisdiktion. Genom denna uppdelning, och utifrån den hårdhet som läroverkens bestraffningssystem bestraffade lärjungarna går det att studera hur allvarsgraden av olika förbrytelser och förseelser.

Avsaknaden av en formell bestraffningsskala inom läroverkens bestraffningssystem gör det ofrånkomligt att det behövs studier av bestraffningspraktiken för att avgöra om förbrytelser som fusk, lögn, förfalskning av intyg, uppstudsighet mot lärare, snatterier, cigarettrökning och punschdrickande, verkligen bestraffades mildare än till synes allvarligare förseelser som stölder, inbrott och hemfridsbrott, bedrägerier, häleri, skadegörelse, våldsbrott, olika former av tvång och överträdelser mot sedligheten.¹¹

Undersökningarna i detta kapitel utgår främst – i likhet med övriga empiriska kapitel – från handlingar som ingick i förvisningsärenden. Ett källmaterial som bidrar med en mängd information, om vem som blev förvisad, vilka förbrytelser eller förseelser som lärjungen begått och för hur lång tid förvisningen gällde. Dessutom förekommer information om lärjungens person, såsom ålder skolklass och ibland även faderns yrke.

Förvisningarnas fördelning efter skolform och kön

Innan man går in på de formella förvisningsärendena finns det anledning att säga något om fall där lärjungarna lämnade skolan utan en offentlig prövning. Förvisningsbestraffningen var inte bara en stigmatisering av den enskilda lärjungen och dennes familj, utan, som berördes i Huss motion från 1953, var även något som drabbade skolans rykte. Det medförde att det fanns fall där man försökte göra sig av med lärjungarna på ett mer diskret och informellt sätt, genom att lärjungen ombads att självant lämna skolan. I hur många fall som detta förekom är naturligtvis svårt att veta, då orsaken till att en lärjunge självant lämnade läroverket inte nödvändigtvis lämnade några officiella dokument efter sig. I Sverige utgjorde den inte del av formella bestraffningsgången, men utgjorde en inofficiell praktik som verkar ha

¹⁰ Hall (1922), s. 119.

¹¹ I läroverksstadgorna fanns det inga uppsatta regler för hur man skulle bestraffa lärjungarna utifrån vad det hade gjorts. Se kapitel 2.

varit relativt välkänd, om än inte okontroversiell. Praktiken att man från skolans håll uppmanade lärjungen att lämna skolan var i den finska skolordningen en del av bestraffningsgången.¹² I ett föredrag vid Stockholms lärarsällskap år 1912 kritiserades praktiken där man underströk vikten av att "den skyldige inte smusslas undan genom s.k. »consilium abuendi» utan ärlig relegation företagas"¹³ Denna informella relegeringspraktik kan ha bidragit till att det förekom rykten om att lärjungar blev relegerade/förvisade utan att det fanns några officiella beslut.¹⁴

Den inofficiella förvisningspraktiken är alltså mycket svår att undersöka, men man bör ha den i åtanke när man studerar de officiella förvisningarna.¹⁵ I sammanhanget bör det även sägas något om de fallen där lärjungarna avskiljades från läroverken på grund av sjukdom. Att man avskilde en lärjunge på grund av sjukdom kan visserligen inte ses som förvisning i vanlig mening, utan skulle enligt läroverksstadgan göras i de fall en lärjunge var så sjuk att denne var olämplig för skolarbete eller utgjorde en fara för andra lärjungars hälsa.¹⁶ Enligt läroverksstadgan skulle beslut om avskiljande av lärjunge tas av kollegiet och behövde inte fastställas av den centrala skolmyndigheten. Det finns dock inte något som tyder på att avskiljande av lärjungar på grund av sjukdom var vanligt om man utgår från de enskilda skolarkiven. Men bland förvisningsärendena hittar man två fall där avskiljandet av lärjunge på grund av sjukdom skickades in till samma avdelning vid Läroverksöverstyrelsen och Skolöverstyrelsen för att få avgjort om man kunde avskilja lärjungarna på grund av sjukdom eller om de skulle förvisas.¹⁷

¹² *Hans Kejslerliga Majestäts nådiga skolordning för storfurstendömet Finland* (1877), § 39 s. 13.

¹³ J. Reinius, "Om disciplinen i våra läroverk" i *Pedagogisk tidskrift* (1865), årg. 49, (1913), s. 68.

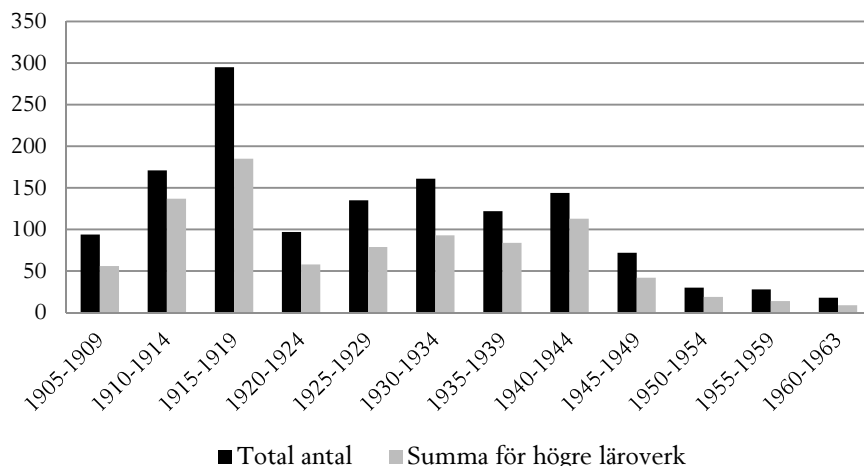
¹⁴ Ett exempel på ryktningsspridning angående relegering/förvisning är en ofta förekommande uppgift att den ökända och skabrösa svenske musikartisten Johnny Bode skulle blivit relegerad från Högre allmänna läroverket i Skara, i samband med att han satte upp en revy med lättklädda flickor. Det finns inget stöd för att det skulle ha skett genom en formell förvisning. Bode avgick visserligen från läroverket på uppmaning av rektor, men inte genom någon officiell process. Bode framhårdade dock själv att han blev relegerad, Norlén & Nyquist (1991), s. 23-24.

¹⁵ I den finska skolans bestraffningssystem utgjorde "uppmaning att avgå från skolan" en bestraffningsmetod, men genom att vara ett offentligt beslut kunde det inte gömmas undan.

¹⁶ Paragrafen om att skilja lärjungar från läroverket på grund av sjukdom gick ut på att om det kunde konstateras att en lärjunge hade en sjukdom eller lyte som gjorde att denne var olämplig för skolarbete, eller riskerade att skada eller smitta andra kunde läroverket avskilja lärjungen. Se, SFS 1905:06 § 64; SFS 1928:412 § 64; 1933:109 § 63; SFS 1945:581 § 63; SFS 1958:335.

¹⁷ 1928 dnr:703, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:122, SÖ/LVA; 1936 dnr:1063, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:312, SÖ/LVA.

Figur 3. Totalt antal förvisningsärenden i jämförelse med förvisningar vid högre läroverk.

Källa: Se bilaga VII, se även *Underdåniga berättelse/Kungliga Överstyrelsen för rikets allmänna läroverk*, (1905–1920).

Det framgår i figur 2 att under åren 1905–1963 inkom 1 367 förvisningsärenden från de olika högre skolformerna till den centrala skolmyndigheten. Som synes var förvisningsbestraffningen som bestraffningsmetod i avtagande vilket blir än tydligare om man betänker att antalet lärjungar vid läroverken ökade. Det var alltså inte bara så att de faktiska förvisningarna minskade, utan med det ökande lärjungeantalet innebar att risken att bli förvisad minskade drastiskt under undersökningsperioden.

Studerar man förvisningsärendena utifrån skolform intar de högre läroverken en särställning. Förvisningspraktiken var överlägset vanligast inom de högre läroverken, både i absoluta och relativa tal. Av sammanlagt 1 367 förvisningsärenden från samtliga skolformer utdömdes 889 förvisningar vid något av de högre läroverken,¹⁸ att jämföra med realskolans 197 ärenden, som var den skolform med näst högst antal förvisningsärenden.¹⁹

¹⁸ Det som räknas som högre läroverken i den här sammanställningen är: Högre allmänna läroverk, Högre allmänna läroverk för gossar, Högre allmänna läroverk för flickor, Högre latinläroverk och Nya elementarskolan. Antalet förvisningar vid varje enskilt högre läroverk redovisas i bilaga I.

¹⁹ Denna siffra kan ställas mot de övriga skolformernas förvisningsärenden, där realskolorna stod för 197 ärenden (14 procent), följt av samrealskolorna, 94 ärenden (7 procent), samskolorna 48 ärenden (3 procent), kommunala mellanskolor, 29 ärenden (2 procent), realläroverk 29 ärenden (2 procent, privata elementarskolor), 15 ärenden (1 procent) och samrealskolor med kommunal mellanskola, 10 ärenden (0,7 procent). Dessutom fanns nitton andra skolformer med mindre än tio förvisningsärenden per skolform, vilket tillsammans utgjorde (14 procent) av alla förvisningsärenden. Sammanställningen bygger på en genomgång av följande källmaterial: Sakregister till koncept, 1905–1919, Blb:1–Blb:13, KLÖ, Riksarkivet; Sakregister till koncept, 1919–1952, Blb:1–Blb:42, SÖ/LVA, Riksarkivet; Sakregister, 1952–1964, Blb:14–Blb:19, SÖ/ADA.

Om man ser till längden på bestraffningen, det vill säga hur många terminer som lärjungarna förvisades, framträder bilden av att den mildaste bestraffningslängden – en termins förvisning – inte var den vanligast, utan det var betydligt vanligare med två terminers förvisning. I 290 fall (33 procent), av förvisningsfallen vid de högre läroverken dömdes lärjungen till en termins förvisning, i 352 av fallen (40 procent) två terminers, i 133 av fallen (15 procent) till tre terminer och i 99 av fallen (11 procent) till fyra terminer. Därutöver förvisades i 13 fall lärjungen för all tid (1,5 procent), och i två fall avskiljades lärjungar på grund av sjukdom.²⁰ Dessa resultat är intressanta genom att de visar på ett bestraffningssystem som inte främst valde att förvisa den kortaste tiden. Det bör dock poängteras att det inte går att dra för långtgående slutsatser av detta resultat beroende på att många av förvisningarna avgjordes i samband med terminsavslutningarna. En förvisning för resten av terminen innebar därmed i praktiken att lärjungen aldrig behövde lämna skolan. Det går därför inte att dra slutsatsen att man hellre förvisade två terminer istället för en för att man såg allvarigare på en förseelse eller förbrytelse, utan att det i vissa fall krävdes två terminers förvisning för att det också skulle röra sig om en förvisning i praktiken. Förvisningsbestraffningens varierande längd kan också förstås utifrån läroverkens autonomi i bestraffningsfrågan, och kollegiernas utrymme att värdera olika former av förseelser och förbrytelser.²¹

De som bestraffades med förvisning var med några få undantag pojkar. Utav samtliga förvisningsärenden (oavsett skolform) var det bara i 92 förvisningsärenden (7 procent) som den förvisade var flicka.²² Ser man till utvecklingen skedde en viss ökning under 1920-talet, vilket har sin naturliga förklaring i att flickor inte hade tillträde till de allmänna läroverken före 1927 års skolreform. Det förekom dock att flickor intogs vid läroverk redan innan reformen infördes.²³

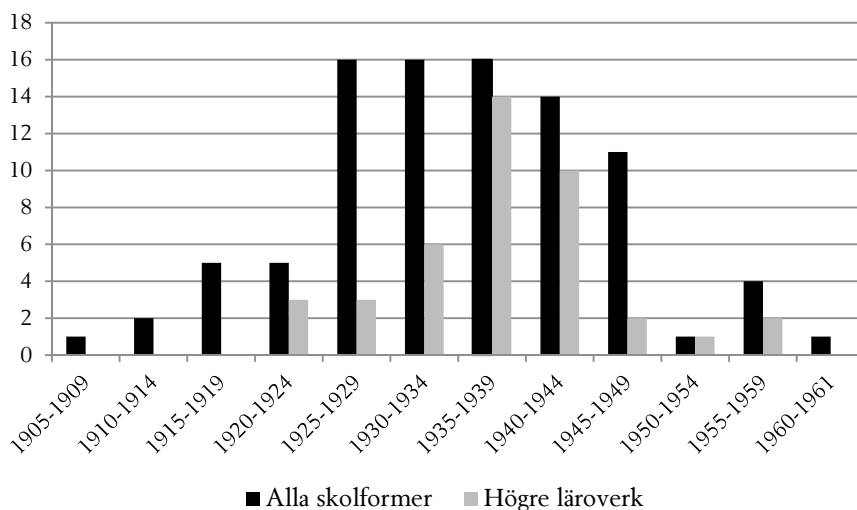
²⁰ Denna sammanräkning baserar sig på handlingar som ingår i de enskilda ärendena från de högre läroverken, Handlingar till huvuddiariet, 1905–1919, E IIa:1–E IIa:194, KLÖ, Riksarkivet; Handlingar till huvuddiariet, 1920–1952, E IIa:1–E IIa:1031, SÖ/LVA, Riksarkivet; Handlingar till huvuddiariet, 1952–1964, E IIa:138–E IIa:505, SÖ/ADA.

²¹ Antalet terminers förvisning togs inte sällan upp i samband med att förvisningarna överklagades. Exempelvis i ett fall från läroverket i Borås, 1916, där fadern inte motsatt sig kollegiets bestraffningsrätt, men ansåg att två terminer förvisning för fusk var för strängt. Ärendet är också ett exempel på där kollegiet fattade förvisningsbeslutet relativt sent på terminen, den fjärde december, vilket möjligen spelade in då man valde att förvisa två istället för en termin. 1916 dnr:1821, E IIa:153, KLÖ.

²² Antalet förvisningar av flickor redovisas årsvis och utifrån skolform i bilaga III.

²³ Herrström (1966), s. 101–106.

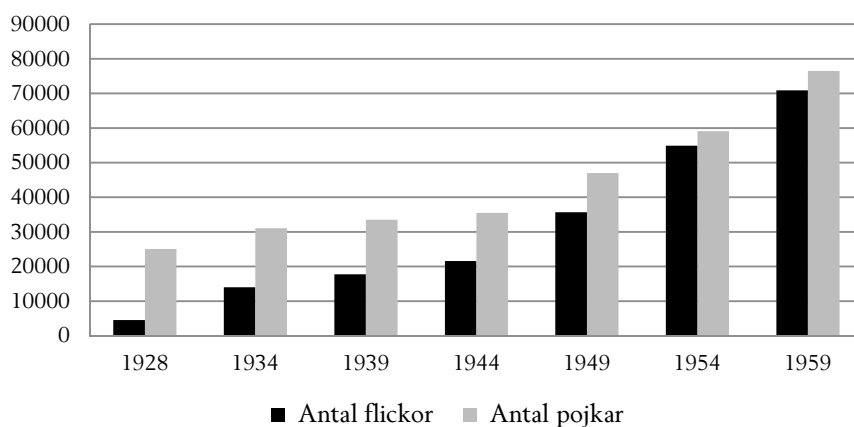
Figur 4. Flickors förvisningar för alla skolformer i jämförelse med flickors förvisning vid högre läroverk.

Källa: Se bilaga VII, se även *Underdåniga berättelse/Kungliga Överstyrelsen för rikets allmänna läroverk*, (1905–1920).

Förvisningar av flickor förekom, i likhet med förvisningar av pojkar, främst från de högre läroverken. Det framgår i figur 4 att förhållande är särskilt synbart för perioden 1935–1944.

Figur 5. Antalet flickor respektive pojkar som gick real- och gymnasieutbildning utifrån femårsintervall.

Källa: *Statistisk årsbok för Sverige*, (1937, 1941, 1947, 1951, 1956, 1960).

Flickors förvisning kan ställas mot hur antalet flickor inom real- och gymnasieutbildningen förändrades över tid. Figur 5 visar att antalet flickor ökade inom den högre utbildningen successivt under undersökningsperioden, och i slutet av 1950-talet var antalet flickor och pojkar nästan lika stort. Trots denna utveckling kom flickor aldrig att förvisas i samma utsträckning som pojkar, utan i stället följde förvisningen av flickor samma nedgående trend som förvisningen av pojkar.

Orsaken till att det procentuellt förvisades fler pojkar än flickor har inte närmare klarlagts. En möjlig tolkning är att flickor inte i samma utsträckning bröt mot lagar, ordningsföreskrifter och ordningsregler. En annan möjlighet är att läroverken agerade utifrån den offentliga uppmärksamhet som en förvisning förde med sig, och för att undvika att skolan skulle få ett dåligt rykte drog man sig för att förvisa flickor. Stöd för det senare antagande är att det inte finns några förvisningar innan 1940-talet då man förvisade en kvinnlig lärjunge för graviditet. Det finns också en del som tyder på att graviditeter var något som sköttes utanför läroverkets offentliga bestraffningssystem, genom att flickorna frivilligt fick begära avgång från läroverket.²⁴

Det är dock inte bara i förvisningsärendena som flickorna är mer frånvarande än pojkarna. Samma bild får när man studerar alla disciplinärenden vid ett läroverk. I en genomgång av alla kollegieprotokoll från Högre allmänna läroverket i Uppsala visar sig det sig att flickorna i stort sett är osynliga i de disciplinärenden som behandlats av kollegiet. Bara en enda gång nämns en flicka i sammanlagt närmare tvåhundra disciplinärendena, och då för en bagatellartad förbrytelse. Ärendet bestod av att kollegiet skulle fatta beslut om det B i uppförande, som hon fått för att ha rökt på väg till badhuset, skulle påverka hennes möjligheter till studiebidrag.²⁵

Förvisningar av såväl pojkar som flickor var – som visats – en mycket ovanlig praktik. Därutöver kan man nämna de 21 lärjungarna som blev förvisade två gånger. Det vill säga, att de efter att ha återintagits vid ett läroverk efter en förvisning, förvisades igen. Den dubbla förvisningen var således extremt ovanlig, och gissningsvis kom de flesta av dem inte heller tillbaka till läroverket efter den andra förvisningen.

Förvisningarnas utveckling över tid

Om man jämför förändringen mellan förvisningsfrekvensen vid de högre läroverken och övriga skolformer som de redovisas i figur 3, kan man konstatera att de högre läroverken under hela perioden stod för minst hälften av förvis-

²⁴ Förvisningar av flickor från läroverken berörs i kapitel 7 under rubriken "Flickors osedlighet".

²⁵ Kollegiets protokoll, 19/12 1962, A1A:10, Högre allmänna läroverket i Uppsala med föregångare, Landsarkivet i Uppsala.

ningarna.²⁶ Orsaken till att de högre läroverken använde sig av förvisningen som bestraffningsmetod oftare än andra skolformer är oklart. Det finns inte heller några cirkulär eller propåer som visar på att någon särskild styrning ska ha skett från den centrala skolmyndigheten, som skulle kunna förklara varför förvisningarna var vanligare vid de högre läroverken eller varför förvisningen som bestraffningsmetod blev allt ovanligare.²⁷

Tabell 3. Förvisningar vid högre läroverk i relation till det totala antalet förvisningar.

År	Totalt antal förvisningar	Andel förvisningar från högre läroverk
1905–1919	560	75%
1920–1934	393	59%
1935–1949	338	70%
1950–1961	76	55%

Källa: Se bilaga VII, se även *Underdåniga berättelse/Kungliga Överstyrelsen för rikets allmänna läroverk*, (1905–1920).

Den successiva nedgången av förvisningspraktiken blir än tydligare om man som i tabell 3 ser nedgången utifrån femtonårsperioder. Under de första femton åren, står de högre läroverken för så mycket som 75 procent av alla förvisningar.

Det går dock inte från denna generella bild fastslå att alla högre läroverk följde denna trend. Utan det fanns stora skillnader mellan de olika läroverken i vilken utsträckning som förvisningen användes som bestraffningsmetod.

Tabell 4. Fördelning över tid av förvisningar vid de tre läroverk som förvisade flest antal lärjungar.

År	Högre allmänna läroverket i Umeå	Högre allmänna läroverket i Jönköping	Högre allmänna läroverket i Uppsala
1905–1919	16	9	10
1920–1934	6	12	14
1935–1949	15	18	12
1950–1963	12	0	2
Summa	49	39	38

Källa: Se bilaga VII, se även *Underdåniga berättelse/Kungliga Överstyrelsen för rikets allmänna läroverk* (1905–1920).

²⁶ Se figur 2.

²⁷ Utifrån inkommande handlingar vid Högre allmänna läroverket i Uppsala, finns det inte något som tyder på att några propåer eller cirkulär rörande förvisningspraktiken skulle ha skickats., *Diaries över inkomna och utgående skrivelser* 1864–1964, C1:1–9, Högre allmänna läroverket i Uppsala med föregångare, Landsarkivet i Uppsala.

Om man utgår från de högre läroverken med högst antal förvisningsärenden kan man konstatera att förvisningsfrekvensen inte följde ett gemensamt mönster över landet. I tabell 4, ser man att läroverket i Umeå var den skola som förvisade flest lärjungar. Dessutom stod läroverket i Umeå för sammanlagt 12 av de 76 förvisningsärendena under undersökningens sista femtonårsperiod, oberoende av skolform.²⁸ Vid läroverket i Jönköping kan man se att utveckling gick åt motsatt håll. Från att successivt öka under de tre första femtonårsperioderna upphörde plötsligt förvisningsbestraffningen 1947, medan läroverket i Uppsala följde den generella förvisningstrenden.²⁹

Skillnaderna mellan läroverken är ett ytterligare bevis för de enskilda läroverkens stora autonomi, och därigenom kunde enskilda auktoriteter spela en stor roll inom såväl bestraffningssystemet som förvisningspraktiken. År 1949 genomfördes ett rektorsbyte vid läroverket i Jönköping, vilken roll som det spelade för bestraffningspraktiken är svårt att fastslå utan att mer ingående studera läroverkets arkiv. Men om man tar fasta på hur Gösta Åberg beskriver den nya rektorn Sten Friberg kan rektorsbytet ha spelat en avgörande roll för att inga lärjungar förvisades från läroverket i Jönköping efter 1947. Åberg beskriver hur Friberg gick mer varligt fram vid ett graviditetsärende än hans företrädare, genom att ha låtit flickan avgå frivilligt i tysthet.³⁰ Det är dock svårt att avgöra utifrån denna uppgift vilken roll som rektorsbytet spelade för förvisningspraktiken. De skillnader i vilken utsträckning som förvisningen användes vid läroverken visar på den stora enskilda makt över bestraffningspraktiken som låg vid läroverken. Det blir synnerligen tydligt om man tar hänsyn till att förvisningsbestraffningarna ökade vid Umeå läroverk under den period som förvisning som bestraffningsmetod i allt högre grad ifrågasattes i samhället.³¹

Om man återgår till den mer samlade bilden av förvisningspraktiken kan man se att det finns några enskilda år som sticker ut i statistiken. Bland dessa kan exempelvis de första två åren, 1905 och 1906 lyftas fram då det bara inkom 2 respektive 13 förvisningsfall för fastställande till den centrala skolmyndigheten. Antalet fall ökade sedan till 23 redan året därpå. Orsaken till att så få inrapporterades kan möjligen förklaras av den byråkratiska nyordningen som inrättandet av Överstyrelsen för rikets läroverk innebar.

En annan intressant period är 1914–1919, då förvisningsärendena var som flest. Det finns inget i källmaterialet som kan förklara denna stora ökning, men den kan ses i en större samhällelig kontext. Perioden sammanfaller med första världskriget, som påverkade hela samhället genom exempelvis störningar i livsmedelsförsörjningen. Samma år som det i särklass största antalet förvisningarna skedde, 1917, ledde minskad import och missväxt till att det

²⁸ Se bilaga II.

²⁹ Se tabell 4, figur 3.

³⁰ Åberg (1991), s. 25–30, 77–78.

³¹ Se tabell 3.

bröt ut hungerkravaller på flera håll i landet.³² Läroverkslärjungarna påverkades naturligtvis mindre av kristiden än många andra grupper i samhället, men i arkiven kan man dock se att första världskrigets kristid inte heller gick lärjungarna obemärkt förbi.³³ Det finns uppgifter om att lärjungarna begick stölder av livsmedel, svarta-börshandel och bedrev så kallat jobberi, det vill säga spekulationer i bristvaror av exempelvis smör.³⁴ I ett förvisningsärende från 1917 kom snatterier av småslantar och stölder av kamraters smörgåsar och frukt att ingå i anklagelseakten. Det finns inga belägg att just denna stöld skulle begåtts på grund av kristiden, men det kan noteras att matstölder från kamrater annars vanligen inte förekom i samband med förvisningsärenden.³⁵

Det går att anta att denna tid av allmän kris och oro även spelade roll inom läroverkens bestraffningssystem, och att lärjungarna bestraffades hårdare och i större utsträckning. Det antagandet stämmer väl överens med brotts- och straffstatistiken i det övriga samhället. Under första världskriget kom inte bara förvisningarna att nå det högsta antalet, det var också den period under 1900-talet som antalet frihetsberövande domar för stöld- och tillgrepp nådde sin absoluta topp.³⁶ Det går även att konstatera att antalet förvisningsärenden sjönk drastiskt efter krigsslutet. Från 40 fall 1919 till 13 fall det första riktiga fredsåret 1920. Även efter det andra världskriget kom förvisningarna att kraftigt sjunka. Under krigsåren uppgick det sammanlagda antalet förvisningar till 144 fall, att jämföra med de 72 fall under de första fem fredsåren.³⁷ Denna förändring ska dock inte främst ses som ett uttryck för krigstid och fredstid, utan var närmare knuten till skolans förändring under 1940-talet senare del.

En bredd av förbrytelser och förseelser

Det är relativt enkelt att skaffa sig en någorlunda klar bild av bestraffningssystemets yttre struktur genom olika styrdokument såsom läroverksstadgor, lagar, förordningar och cirkulär. En yttre struktur utgör dock bara bestraffningssystemets förutsättningar, men säger inget om vilka förbrytelser och förseelser som begicks, och hur de bestraffades. Även för denna undersökning är avsaknaden av en formell bestraffningsskala en försvårande omständighet. För att reda klarhet i vilka förbrytelser och förseelser

³² Se Blomqvist (2017); Hedenborg & Kvarnström (2006), s. 231–232. År 1917 inkom 80 förvisningsärenden till den centrala skolmyndigheten, se bilaga 2.

³³ I skolläkarens redogörelse för läsåret 1918–1919 meddelas att kristiden inte fört med sig någon inverkan på lärjungarnas kroppsutveckling, men att 41 procent av lärjungarna hade fått spanska sjukan, dock utan några dödsfall. Det faktiska antalet sjukdomsfall var 247 stycken, dock fanns det vissa lärjungar som insjuknade ett par gånger. Skolläkarens verksamhet 1905–1966, F3a:1, Högre allmänna läroverket i Uppsala med föregångare, Landsarkivet i Uppsala.

³⁴ 1918 dnr:1962, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:179, KLÖ.

³⁵ 1917 dnr:1699, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:165, KLÖ.

³⁶ Hofer (2011), se diagram 3.9 s. 97.

³⁷ Se figur 2.

som förekom vid läroverken och hur de bestraffades krävs det således ingående studier av källmaterialet.

Då läroverkens bestraffningspraktik inte tidigare studerats systematiskt under en längre period, finns det ingen tidigare forskning som kan användas som metodologiskt stöd. Därigenom får man ta stöd i forskning som har behandlat bestraffningspraktik inom andra samhällsinstitutioner.

Hans Swärd har i sin avhandling om svensk vanartsvård studerat brott och överträdelser utifrån olika kategorier.³⁸ Utöver Swärds forskning kan man hämta stöd i hur man i 1947 års skoldisciplinutredning skapade olika kategorier för att ge en bild av vilka förseelser och förbrytelser som låg till grund för förvisningarna inom läroverken och andra skolformer. Undersökningen i utredningen baseras på en inventering av alla förvisningar av lärjungar och elever mellan 11–14 år vid de högre skolorna under åren 1938–1947.³⁹ Orsaken till att läroverkens och de högre skolornas förvisningsfall undersöktes var att skolplikten gjorde att folkskolan, som det formuleras i utredningen, "[var] tvungna att ta emot det material, som av moraliska skäl ratas av den högre skolan"⁴⁰.

Inventeringen ger en god första inblick i läroverkens bestraffningspraktik och hur förbrytelser och förseelser delades upp i kategorier. Tabell 5 visar förvisningarnas orsaker både utifrån enskilda och flera olika överträdelser, såsom exempelvis stöld och olika former av tillgrepp eller andra kombinationer.

Tabell 5. Kategorisering av förvisningar utifrån skoldisciplinutredningen 1947.

Anledning till relegation	Pojkar	Flickor
Snatteri, stöld, inbrott	158	24
Snatteri, stöld, inbrott i komb. med rymning, skolk	16	
Skolk, rymning	2	
Bedrägeribrott	18	4
Sedlighetsbrott	8	6
Befattning med tjuvgods	4	
Spritmissbruk	3	
Olovligt begagnande av motorfordon	6	
Skadegörelse och misshandel	2	
Skolk och förfalskning	1	
Dåligt uppförande	4	
Summa	222	34

Källa: SOU 1950:3 *Betänkande med förslag angående folkskolans disciplinmedel m.m.* (1950), tabell 2 s. 130.

³⁸ Swärd (1993), s. 123–138.

³⁹ SOU 1950:3, *Betänkande med förslag angående folkskolans disciplinmedel m. m.*, s. 129–33.

⁴⁰ SOU 1950:3, *Betänkande med förslag angående folkskolans disciplinmedel m. m.*, s. 96–98. Skolöverstyrelsens inventering och förslag om att förvisade elever inte skulle sättas i folkskolan redovisades i *Svensk skoltidning* redan år 1948, *Svensk skoltidning* nr: 6 (1948).

I utredningen belystes inte bara de överträdelser som lärjungar och elever hade gjort sig skyldiga till i samband med förvisningen. Dessutom redovisades andra korrektsåtgärder som skolspecifika åtgärder som sänkt uppförandebetyg, sänkt ordningsbetyg, sänkt uppförande- och ordningsbetyg, varning i skolan och tidigare förvisning. Därtill togs även andra åtgärder utanför skolmiljön upp såsom varning av barnavårdsnämnd, intagen på skolhem, tillhörande barn- och ungdomsvården, och kategorin övriga.⁴¹

Inventeringen i utredningen är intressant främst utifrån två perspektiv. Dels som en del i den politiska debatten om skoldisciplinen och förvisningsbestraffningen under 1940-talet. Dels genom att inventeringen belyser de bakomliggande orsakerna till förvisningsbestraffningarna vid de högre skolorna. Det går dock att se begränsningar i denna kategorisering. Att man i utredningen blandar enskilda förseelser och förbrytelser under olika samlingskategorier gör att kategorierna överlappar varandra, vilket försvårar möjligheten att se hur olika förseelser eller förbrytelser värderades i samband med ett förvisningsbeslut. I utredningens förenklade kategorisering, härleds förvisningarna, dels till enskilda orsaker och dels till samlingskategorier, som kan ses illustrera avsaknaden av en gemensam kategoriserings- och bestraffningsdiskurs inom de högre skolors bestraffningssystem. Denna förenkling gör att det är svårt att på ett tillfredställande sätt använda sig av utredningens kategoriseringsmodell.

Ser man till kollegieprotokollen är förvisningsfallen ofta mycket mer komplexa, och det är ofta svårt att härleda en förvisning till en viss händelse. I stället var det vanligt att ett beslut grundades på ett antal olika förseelser och förbrytelser. Dessutom hände det att ett ärende förändrades i samband med att lärare eller rektor genomförde sin undersökning, som att lärjungen exempelvis erkände andra förbrytelser och förseelser eller att dessa kom fram på något annat sätt. En lärjunges uppträdande inför kollegiet och lärare i samband med undersökningen kunde också vara avgörande för hur rösterna föll i kollegiet.⁴²

Som tidigare har visats hade man inom läroverken ett generöst handlingsutrymme i bestraffningsfrågan. Men lärjungarna stod inte bara under läroverkets regelverk, utan även som alla andra under allmän lagstiftning. Lärjungarna levde således under två juridiska system som inte delade synen på överträdelsernas bestraffningsvärde eller för den delen straffdiskurs. Det rädde dock inga vattentäta skott mellan dessa system. En fängelsedom räckte i början av undersökningsperioden som grund för läroverket att också förvisa lärjungen. Det innebar i realiteten att det som var olagligt utanför läroverken även var en förseelse inom läroverket. Det medför att när man kategoriserar överträdelser bör man ta hänsyn till både läroverkets regelverk och den allmänna lagstiftningen. En första indelning i en sådan

⁴¹ SOU 1950:3, *Betänkande med förslag angående folkskolans disciplinmedel m. m.*, s. 129–133.

⁴² Se exempelvis, 1911 dnr:404, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:72, KLÖ.

kategorisering blir därför att skilja på de förseelser som kan ses som gränsöverskridande, det vill säga förseelser som ansågs som brottsliga även inom strafflagen, och de förbrytelser som endast var en överträdelse enligt läroverksjurisdiktionen. De förseelser som bestraffades av både allmän lag och av läroverksjurisdiktionen var: stöld och tillgreppsbrott, försäljning av stöldgods, skadegörelse, förfalskning, hemfridsbrott, tvång, bedrägeri, och sedlighetsbrott (fylleri var ett brott mot sedligheten). I den andra indelningen, de läroverksspecifika förbrytelserna, återfanns rökning, fusk, skolk, rymning, oärlighet, olydnad och dåligt uppförande.⁴³

Denna utvidgade kategorisering bidrar till en klarare bild av grunderna för bestraffningssystemet vid läroverken. Som tidigare nämnts ingick inte sällan flera förbrytelser eller förseelser i ett förvisningsärende, och det går även att konstatera att det fanns en glidning mellan gränsöverskridande och läroverksspecifika förseelser och förbrytelser genom att de ofta hängde samman. Exempelvis återfinns fylleri både som en förseelse mot sedligheten och en förbrytelse mot ordningsföreskrifterna.

I en undersökning av hur man värderade förseelserna och förbrytelserna är det därför i ett första läge viktigt att i största möjliga mån renodla kategorierna utifrån enskilda förseelser och förbrytelser. Dock bör man komma ihåg att det inom ett och samma ärenden kan finnas förseelser och förbrytelser från flera kategorier. I källmaterialet omnämns överträdelser som kan kategoriseras i tio gränsöverskridande, fem läroverksspecifika samt en övrig kategori, som inte tydligt kan knytas till någon jurisdiktion. Till de senare tillhörde exempelvis innehav av ej ifyllda sjukintyg.

Tabell 6. Kategorisering av förseelser och förbrytelser.

Gränsöverskridande förseelser	Läroverksspecifika förbrytelser
Stöld och tillgrepp	Subordinationsbrott
Inbrott	Rökning
Förfalskning	Fusk
Försäljning av stöldgods	Oärlighet
Sexual- och sedlighetsbrott	Fylleri
Bedrägeri	
Våldsbrott	
Skadegörelse	
Tvång	
Hemfridsbrott	

Utöver dessa femton kategorier finns en kategori benämns som övrigt, Inom denna kategori har handlingar som inte har någon klar koppling till de ovan anförda grupperna samlats. Källa: Se bilaga VII, se även *Underdåniga berättelse/Kungliga Överstyrelsen för rikets allmänna läroverk*, (1905–1920).

⁴³ Enligt läroverksstadgan skulle lärjungen infinna sig vid terminens start, och därefter inställa sig vid morgonandakten och lektionerna på utsatt tid snyggt, visa gott uppförande och vara ordentligt klädd. SFS 1945:581 § 45 mom 2.

Denna mer specifika kategorisering och uppdelning som görs i tabell 5, skiljer sig från Swärds metod och den kategorisering som presenterades i samband med skoldisciplinutredningen.⁴⁴

Genom en tydligare uppdelning går det inte bara studera i vilken utsträckning som olika överträdelse förekom i förvisningarna, utan också vilket regelverk som de bröt mot. Det som dock kan anföras mot denna metod är att det är svårt att sätta upp några vattentäta skott mellan kategorierna. Exempelvis kan man anföras att stöld och tillgrepp, som i sin natur ligger mycket nära inbrott, och som också upptas i samma kapitel i strafflagen, skulle kunna samlas under samma kategori.⁴⁵ Det finns dock en poäng med att särskilja inbrott från stöld och tillgrepp då exempelvis en småstöld inom skolan annars skulle hamna i samma kategori som ett inbrott där man även begått grov stöld.⁴⁶ Kategoriseringarna är således formulerade för att försöka skapa en så tydlig bild av överträdelserna som möjligt, och därigenom även undersöka dem utifrån båda jurisdiktionerna.

Gränsöverskridande förseelser

Av alla förseelser och förbrytelser som angavs i samband med förvisningsärendena utgör kategorin stöld och tillgrepp den särklass största, oavsett skolform, vilket kommer att diskuteras i kommande avsnitt.⁴⁷ I förvisningshandlingarna finner man mängder av olika former av stöld och tillgrepp. Allt från snatterier av godis, frukt, småslantar, böcker och skolmaterial, till stölder av stora summor pengar och dyrbarare saker som cykeldelar, cyklar, myntsamlingar eller metallskrot.

Att stöld och tillgrepp i så stor utsträckning låg till grund för förvisningsärendena är en tydlig indikation på att det ansågs som en allvarlig förseelse. Detta blir än mer tydligt om man slår ihop stöld och tillgrepp med de kategorier som tangerar egendomsbrott – som inbrott och försäljning av stöldgods. Tillsammans utgör dessa förseelser drygt 56 procent av de orsaker som angavs i samtliga av förvisningsärendena.⁴⁸

Närbesläktat med stöld och tillgrepp är kategorin bedrägeri. Inom den kategorin ingår också de förseelser där motivet var att tillskansa sig pengar eller saker. Allt från att handla på kredit i annans namn till allvarigare fall av förfalskningar av postväxlar. Det finns även exempel på andra former av bedrägerier, som att bli antagen till läroverket genom förfalskade betyg.⁴⁹ Bedrägeri

⁴⁴ Swärd (1993), s. 123–138; SOU 1950:3, *Betänkande med förslag angående folkskolans disciplinmedel m. m.*, s. 95–97. 130.

⁴⁵ *Strafflagen* (1864), kap. 9, 1–9 §.

⁴⁶ Inom kategorin ingår olika former av inbrott, från att lärjungarna bröts sig in i skolan för att stjäla, till inbrott i butiker eller som något extremfall i det egna hemmet.

⁴⁷ Se avsnittet "Stölder och samhällets förändring" i det här kapitlet.

⁴⁸ Se tabell 6.

⁴⁹ 1917 dnr:1624, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:165, KLÖ.

och förfalskningar var inte sällan intimt sammankopplade. Vissa förfalskningar var direkt knutna till läroverket, som att förfalska frånvaro- och sjukintyg eller namnteckningar på varningslappar eller betyg.

Inom kategorin våldsbrott har olika form av våld och hot om våld samlats. Det handlar om slagsmål med knytnävar, knivar och andra tillhyggen, och i något enstaka fall även skjutvapen. Här återfinns även fall av pennalism och hot om fysiskt våld, exempelvis att den som skvallrade för läraren hotades med stryk. En annan kategori som visserligen var sparsamt representerad, men intressant i sammanhanget är hemfridsbrott, som i sin natur kan ligga våldsbrottet nära. Det finns emellertid också fall av hemfridsbrott där det främst handlade om att reta upp en lärare.⁵⁰ Kategorin tvång skulle kunna redovisas i våldskategorin, men bland förvisningsärendena finns det flera fall av utpressning utan hot om våld vilket har gjort att tvång givits en egen kategori.

Förseelser som kategoriserats som sexual- och sedlighetsbrott inbegriper i likhet med stöld och tillgreppskategorin ett brett område. Gemensamt för kategorin är att förseelserna har någon form av sexuella konnotationer. Vissa förseelser kan ses som uttryck för brist av subordination, vilket yttrade sig i att lärjungarna exempelvis skrev oanständiga verser, ritade bilder riktat till lärare eller annan personal, sjöng oanständiga visor eller klottrade på toalettväggarna. Inom kategorin ingår även de förseelser som knyts samman med lärjungarnas skiftande moraluppfattning, som att låna ut pornografi till kamrater, berätta om preventivmedelsanvändning eller skryta om sexuella erfarenheter. Därutöver ingår i kategorin också förseelser som var av mer allvarlig natur, och som i förvisningsprotokollens sammanfattas med mer allmänna beskrivningar: "uppträtt opassande mot kvinnliga kamrater", "utsatt kvinnlig medlärjunge för skymfande behandling genom att säga oanständigheter till henne eller i hennes närhet", "generat flickor genom tilltal", till "grov kurtis och råa uttryck mot jämnåriga flickor". Därtill direkt fysiska förseelser som "visat könsorgan under lektionen", "stängt sina medlärjungar mellan benen", och haft "sexuella lekar med flickor i klassen" och våldtäkt.

Läroverksspecifika förbrytelser

De läroverksspecifika förbrytelserna har kategoriserats utifrån läroverksstadgan samt läroverkens ordningsföreskrifter och ordningsregler. Det är således en kategorisering som ska ses utifrån läroverkens egna regelverk, genom att förbrytelserna inte föll inom allmän rätt.

I denna kategorisering har bristande subordination givits en egen kategori och benämns som subordinationsbrott. En förnuftig tanke är att alla överträdelser mot läroverkens regelverk kan ses som ett uttryck för bristande subor-

⁵⁰ 1916 dnr:1797, 1809 Handlingar till huvuddiariet, E IIa:153 KLÖ; 1915 dnr:1819 Handlingar till huvuddiariet, E IIa:141 KLÖ.

dination, men det finns poänger med att förfina denna uppdelning. Som tidigare förklarats bestod ordningsföreskrifterna främst av olika former av vistandeförbud, det vill säga att det fanns olika ställen där lärjungarna inte fick vistas. Denna rumsliga reglering kan även förstås som att lärjungarna skulle vara på vissa platser vid vissa tidpunkter. Därigenom kan sen ankomst, skolk, rymning och frånvaro från morgonbönen ses uttryck för bristande subordination. Förutom den rumsliga regleringen ingår i subordinationsbrottskategorin lärjungarnas mer utlevande förbrytelser mot läroverkens ordning, som att sätta sig upp mot rektor, lärare eller annan personal. Att sätta sig upp mot vuxna var inte något som bara gällde för lärjungen inom läroverket, utan lärjungen kunde även bestraffas om det visat sig att denne var ohövlig mot andra auktoriteter i samhället, såsom polis eller mot andra vuxna. Inom kategorin ingår även förbrytelserna mot vistandeförbuden, det vill säga att lärjungarna besökte platser som de inte fick besöka enligt ordningsföreskrifterna som teatrar, biografier, cirkus och allmänna danstillställningar, alternativt att de bröt mot generella utgångsförbud.⁵¹

Förutom de mer uppenbara fallen av bristande subordination kunde lärjungarna också bestraffas utifrån karaktären. Inom läroverken spelade ärlighet och lögn en stor roll som man kan se i vissa förvisningsärenden.⁵² Föreställningar om lärjungarnas karaktär i samband med förvisningsärenden kommer att studeras mer ingående i kapitel 6.

En förseelse där brist på subordination och oärlighet möttes var fusk som också kunde knytas till lärjungarnas karaktär. Andra kategorier som kunde sättas samman med karaktären var förbrytelser mot förbudet mot njutningsmedel som rökning och alkohol. Fylleri reglerades visserligen även av sedlighetslagstiftningen, men inom läroverken ingick de även i lärjungarnas ansvar mot den egna personen.

Poängen med uppdelningen mellan de gränsöverskridande förseelserna och de lärospecifika förbrytelserna ska inte ses som en rumslig uppdelning utan som en judiciell. Det vill säga att lärjungarna kunde göra sig skyldig till gränsöverskridande förseelser och läroverksspecifika förbrytelser oavsett var de befann sig fysiskt.

⁵¹ Se avsnittet "Ordningsföreskrifterna och ordningsregler" i kapitel 2.

⁵² I Joakim Landahls avhandling görs en historisk genomlysning av den roll som lögnen har spelat för ordningen i skolan. Landahl (2006), s. 37–47; I sammahanget kan man också notera att i de *Metodiska anvisningar till undervisningsplanen för rikets allmänna läroverk* (1935), är ärligheten det första som nämns.

FÖRBRYTELSE OCH FÖRVISNINGAR

Öfver att ha varit bevisat del av vederbörlig klasskonferens förklarad bevisat följande

Uppförelse bevisat för uppförande:

Namn	Betyg	Öfver	Öfver
1 ^o A Karl Johansson	C	för olovlig frånvaro 17/10 - 2/11	nonchalans och olovlig frånvaro.
1 ^o B Gunnar Thunman	B		nonchalans och olovlig frånvaro.
1 ^o C Per Johan Tuomi	B		att härefter med Hjälme, Leth och Lars Erik Sjörns ha delat innehållet i en av dem enligt uppgift i korridoren uträfn klassrummet följande
1 ^o D Bo Lagerblad	C		för samma uppgift.
1 ^o E Lars Erik Sjörns	A		att härefter med Hjälme, Leth och Bo Lagerblad ha delat innehållet i en av dem enligt uppgift i korridoren uträfn klassrummet hithit för samma uppgift, för att på beträffligt sätt ha skaffat sig inträde till gymnasieföreningens fest enligt bet och uppförande.
2 ^o C Georg Tuomi	B	} oskickligt uppträdande.	våldsamt uppträdande mot medlärlunge och skadegörelse i samband därmed.
2 ^o D Tom Wiklund	B		
3 ^o B Sigfrid Lohqvist	B	} fusk under skolexamen.	fusk under lektron.
3 ^o C Alie Lundholm	C		
3 ^o D Hans Hallerstedt	B		utförande av otillåtet kypämbud vid skanning och för utlämning, boks utlämning, under lektron.
3 ^o E Majr Magnusson	C		olovlig frånvaro 2 lektron.
4 ^o A Sture Blomberg	B		att ha tillägnat sig en annan elevs ritblock och i samband därmed ha gjort sig skyldig till skanning.
4 ^o B Gösta Andersson	C		

Bild 2. Utdrag ur kollegieprotokoll, HAL på Lidingö. I samband klasskonferenserna bestämdes betygen i uppförande. Utdraget ur kollegieprotokollet visar på en gedigen samling förseelser och förbrytelser som; nonchalans, olovlig frånvaro, oskickligt uppträdande, fusk, stöld, osanning, råhet i tal, våldsam behandling av medlärlunge, skaffat sig inträde till gymnasieförening på ett bedrägligt sätt och skadegörelse. Källa: Utdrag ur kollegieprotokollet den 18/12 1936 vid Högre allmänna läroverket på Lidingö. Kollegieprotokoll, A 2:1, (1915-1956), Hersby gymnasiums arkiv.

Övriga överträdelser

I förvisningsprotokollen förekommer också ett antal överträdelser som inte direkt kan kopplas till de gränsöverskridande förseelserna eller de läroverks-specifika förbrytelserna. Inom denna kategori återfinns exempelvis överträdelser där vederbörande innehaft rökverk eller ej ifyllda sjukintyg, lockat till fusk, knackat på dörrar, låtit sig bli bjuden på mat för stulna pengar, vanhelgat Laurent Petri genom att ställa en punschflaska vid hans staty, stört vesper-tjänsten och kyrkofriden, skuldsatt sig, strukit konsistensfett på ledstång, anordnat danstillställning, hetsat hundar och katter, underlåtit att bära ut post i arbetet, kastat snöboll på tåg, ringt till barnmorska och skickat henne till olika adresser, gjort naturbehov på brottsplats, och kastat fyrverkerier (helvetesmaskin) på tak. Vissa av dessa överträdelser skulle nog kunna falla under ordningsstadgan, men då det inte är självklart mot vilket regelverk som de var en förseelse eller förbrytelse mot har de samlats under en egen kategori. Genom att dessa överträdelser inte tydligt kan knytas till ett särskilt regelverk kan de betraktas som överträdelser som reglerades utifrån läroverksstadgans generella regel om att lärjungarna skulle uppföra sig värdigt.

Förvisningens orsaker

Kollegieprotokollen som rör förvisningsärendena visar upp en omfattande samling av förseelser och förbrytelser. Som tidigare nämnts kan det av den anledningen ibland vara svårt att veta vilken eller vilka förseelser och förbrytelser som ytterst låg till grund för förvisningen, och en undersökning av en lärjunges förehavande kunde leda till att fler förseelser eller förbrytelser upptäcktes, eller att en lärjunge brast i respekt under förhören. Det är också tydligt hur olika kollegierna handlade i förvisningsärendena. I vissa fall verkar förvisningsbeslutet fattats på grund av banala och bagatellartade förseelser eller förbrytelser. I andra fall, som involverade iögonenfallande grova förseelser, behandlades lärjungar med relativ mildhet. För att ta ett exempel kan man jämföra förvisningen av lärjungen Sven vid läroverket i Luleå med förvisningen av fyra lärjungar vid läroverket i Falun. Sven hade hittat några säckar i hamnen som verkat sakna ägare, och därefter sålt dem. För det förvisades han en termin, något som kan ses som en hård dom. I synnerhet om man jämför hans förseelse med lärjungarna vid läroverket i Falun, som bildade en stölldiga och gjorde sig till skyldiga mängder av stölder både hemma och i butiker, och för det förvisades två terminer.⁵³

Det var som tidigare nämnts även långt ifrån alla förbrytelser eller förseelser som renderade i en förvisningsbestraffning. Vanligen bestraffades lärjungarna genom exempelvis nedsatta betyg i uppförande och ordning. Det är där-

⁵³ 1915 dnr:1664, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:140, KLÖ; 1917 dnr:949, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:160, KLÖ.

emot svårt att avgöra vilka förbrytelser och förseelser som ledde till vilken bestraffning ens vid samma läroverk.

Vid läroverket i Umeå ställdes lärjungen Lars-Gunnar 1936, inför kollegiet och dömdes till förvisning. I förvisningsärendet ingick också en lång lista på överträdelser som han begick terminen innan, som gjorde att han fick C i uppförande. De flesta anteckningar går att dela upp i förbrytelser som kan härledas till slarv eller okoncentration såsom: pratat under lektionen, kommit försent till skolan, glömt skolböcker, ovarsam framfart på cykel. Därtill finns mer överlagda överträdelserna av karaktären busstreck, som att han hade: kladdat paraffin på tavlan, kastat en stinkbomb i klassrummet, ritat med krita på kamrats rygg, tilltänkt fusk, haft bok öppen under lektionen och klottrat i en bok.

Ser man till antal förbrytelser och förseelser som anges kan man fråga sig varför Lars-Gunnar bara fick nedsatt uppförandebetyg, och inte blev förvisad? Frågans svar framträder dock i en jämförelse med de förseelser och förbrytelser som han begick när han blev förvisad. Det som Lars-Gunnar gjort sig skyldig till då hade en annan karaktär än de tidigare övertrampen. Vårterminen 1936 rymde Lars-Gunnar från skolan genom att ta bussen till Nordmaling, där han stal en cykel och cyklade till Örnsköldsvik. Framme i Örnsköldsvik stal han 19 plånböcker ur flickornas kappfickor vid en samrealskola, och kom på så sätt över en sammanlagd summa av 29 kronor och 92 öre. Orsaken till att han rymde angav han själv, berodde på att han hade problem i skolarbetet. Denna gång var kollegiet inte lika medgörlig, utan Lars-Gunnar förvisades från läroverket för all tid.⁵⁴

När man jämför hur Lars-Gunnar bestraffades tyder det på att kollegiet bestraffade de gränsöverskridande förseelserna hårdare än de läroverksspecifika förbrytelserna. Det är dock svårt att dra någon generell slutsats utifrån detta enskilda fall, då läroverkens regelverk gav öppningar för nyckfulla beslut, samtidigt som Lars-Gunnars nedsatta betyg i uppförande kan ha spelat in i förvisningsbeslutet. För att avgöra om läroverkens bestraffningssystem dömde lärjungar som begick gränsöverskridande förseelser hårdare än de som gjorde sig skyldiga till läroverksspecifika förbrytelser är man tvungen att göra en ingående analys.

När man gör en inventering av samtliga 1 367 förvisningsärenden kan man räkna till 2 405 överträdelser, och av dem begicks 1 563 på de högre läroverken.⁵⁵ Det bör dock poängteras att det inte utgör alla enskilda fall av förseelser, förbrytelser och andra överträdelser, utan visar endast hur många gånger som varje kategori kan påträffas i ärendena. Det vill säga, om en lärjunge blev påkommen med fyra snatterier, påträffades berusad två gånger och avslöjad för fusk en gång, har det noterats en gång vardera i kategorierna stöld och tillgrepp, fylleri och fusk.

⁵⁴ 1936 dnr:1998, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:316, SÖ/LVA.

⁵⁵ Se tabell 7.

Tabell 7. Det totala antalet överträdelse i förvisningsärenden vid de högre läroverken.

Gränsöverskridande förseelser	Antal	Procent
Stöld och tillgrepp	655	41,9%
Försäljning av stöldgods	83	5,3%
Inbrott	138	8,8%
Skadegörelse	36	2,3%
Hemfridsbrott	8	0,5%
Bedrägeri	51	3,2%
Förfalskning	102	6,5%
Våldsbrott	41	2,6%
Tvång	13	0,8%
Sexual- och sedlighetsbrott	58	3,7%
Läroverksspecifika förbrytelser		
Subordinationsbrott	158	10,1%
Oärlighet	9	0,5%
Fusk	41	2,6%
Rökning	36	2,3%
Fylleri	68	4,3%
Övrigt ⁵⁶	66	4,2%
Summa	1563	

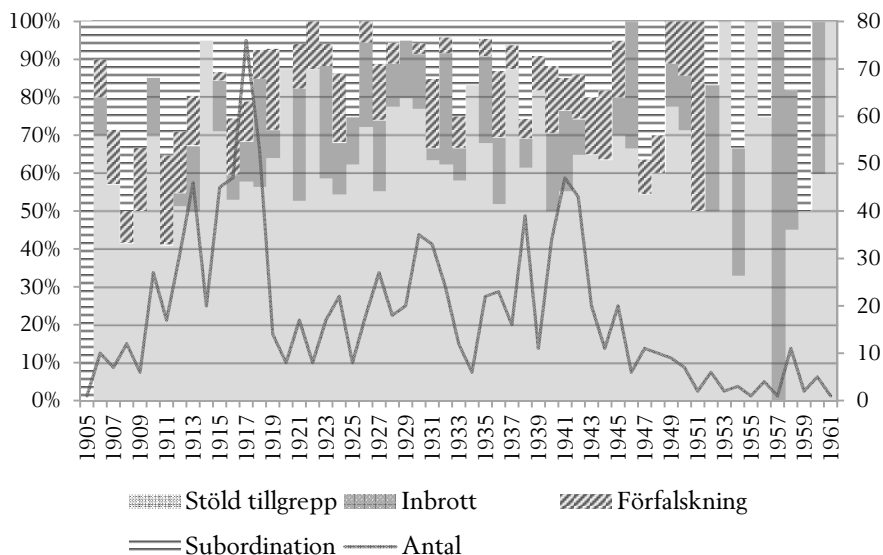
Källa: Se bilaga VII, se även Underdåniga berättelse/Kungliga Överstyrelsen för rikets allmänna läroverk, (1905–1920).

I sammanställningen av alla fall från de högre läroverken i tabell 6 visar det sig att kategorin stöld och tillgrepp är överlägset störst, genom att utgöra knappt 42 procent av alla förseelser, förbrytelser och övriga överträdelse. Även om det är en iögonenfallande hög siffra går det dock per automatik inte att sluta sig till att stöld och tillgrepp var avgörande för förvisningsdomarna. En sådan sammanställning säger nämligen inte något om hur vanlig stöld och tillgrepp var i disciplinärenden som inte ledde till förvisning. Det är därigenom svårt att uttala sig om hur allvarligt man inom kollegierna såg på stöld och tillgrepp. Exempelvis kan det vara fullt möjligt att man inom läroverken såg långt allvarligare på sexual- och sedlighetsbrott, men att de bara förekom eller uppdagades mer sällan och därför inte förekom så ofta i förvisningsärenden. För att närmare undersöka förekomsten av de fyra vanligaste överträdelse ställs de nedan i relation till varandra över tid och till antalet förvisningar per år.⁵⁷

⁵⁶ Kategorin Övrigt, redovisas här under läroverksspecifika förbrytelser, men kan inte direkt knytas till något specifikt regelverk.

⁵⁷ Se figur 6.

Figur 6. Föreseers och förbrytelsers representation över tid.

I figuren visas de fyra kategorier av förseelser och förbrytelser som förekom i förvisningsärendena. Källa: Se bilaga VII.

Om man utgår från de överträdelser som omnämns över hundra gånger i förvisningsärendena vid de högre läroverken, kan man utifrån figur 6, se att stöld och tillgrepp var en kategori som var dominerade över hela undersökningsperioden. De år som stöld och tillgrepp inte är representerade är i början och slutet av perioden, då fallen å andra sidan är väldigt få.

För att kunna säga något mer om hur man verkligen värderade olika överträdelser inom bestraffningssystemet är man emellertid tvungen att undersöka bestraffningspraktiken på enskild skolnivå. Detta görs här genom en fallstudie över disciplinärendena vid Högre allmänna läroverket i Uppsala, vilket gör det möjligt att undersöka relationen mellan samtliga disciplinärenden och de som ledde till förvisning.

Tabell 8. Det totala antalet överträdelser i disciplin- och förvisningsärenden vid Högre allmänna läroverket i Uppsala.

Typ av förseelse	Samtliga disciplinärende		Samtliga förvisningar	
	Antal	Procent	Antal	Procent
Gränsöverskridande förseelser				
Stöld och tillgrepp	84	30,3%	31	36,4%
Försäljning av stöldgods	14	5,0%	6	7,0%
Inbrott	9	3,2%	8	3,2%
Skadegörelse	17	6,1%	5	9,4%
Hemfridsbrott	1	0,3%	1	1,1%
Bedrägeri	7	2,5%	4	4,7%
Förfalskning	14	5,0%	2	3,3%
Våldsbrott	9	3,2%	1	1,1%
Tvång	0	0%	0	0%
Sexual- och sedlighetsbrott	4	1,4%	3	3,5%
Läroverksspecifika förbrytelser				
Subordinationsbrott	45	16,2%	8	9,4%
Oärlighet	6	2,1%	0	0%
Fusk	12	4,3%	1	1,1%
Rökning	8	2,8%	5	5,8%
Fylleri	28	10,1%	5	5,8%
Övrigt*	19	6,8%	5	5,8%
Summa	277		85	

Anmärkning: *Kategorin övrigt redovisas här under läroverksspecifika förbrytelser, men kan inte direkt knytas till något specifikt regelverk. Källa: Kollegiets protokoll, 1897–1966, A1a:5–A1a:10, Högre allmänna läroverket i Uppsala, ULA.

I sammanställningen av samtliga 277 förseelser, förbrytelser och övriga överträdelser som omnämns vid läroverket i Uppsala åren 1905–1964, och som redovisas i tabell 8, utgör stöld och tillgrepp den absolut största kategorin, oavsett om de var del av ett förvisningsärende eller inte. Det finns ingen kategori som till närmaste förekommer så ofta som stöld och tillgrepp.

Den särställning som stöld och tillgrepp i förvisningsärendena hade låter sig även illustreras genom en sammanställning av förvisningarna vid läroverket i Uppsala. Ser man till redogörelsen i tabell 9, kan man konstatera att stöld och tillgrepp ingick i 31 av 38 förvisningsärendena. En bild som blir än tydligare när man ser att i tio fall består förseelserna av kombinationer av stöld och tillgrepp och egendomsbrott vilket gör bilden än tydligare. Analysen visar att den tidigare nämnde förvisningen av Lars-Gunnar, följde den vedertagna syn på stöld och tillgrepp som särskilt graverande inom läroverken.

Tabell 9. Överträdelse i förvisningsärenden vid Högre allmänna läroverket i Uppsala.

Kombinationer av förseelser och förbrytelser	Antal
Stöld och tillgrepp	9
Stöld och tillgrepp, försäljning av stöldgods	4
Stöld och tillgrepp, Inbrott	4
Stöld och tillgrepp, Försäljning av stöldgods, Inbrott	2
Stöld och tillgrepp, Skadegörelse, Bedrägeri	1
Stöld och tillgrepp, Skadegörelse, förfalskning, Bedrägeri, Övrigt	1
Stöld och tillgrepp, Inbrott, Fusk	1
Stöld och tillgrepp, Bedrägeri	1
Stöld och tillgrepp, Subordinationsbrott, Skadegörelse, Våldsbrott	1
Stöld och tillgrepp, Subordinationsbrott	1
Stöld och tillgrepp, Rökning, Subordinationsbrott	1
Stöld och tillgrepp, Fylleri, Subordinationsbrott	1
Stöld och tillgrepp, Försäljning av stöldgods, Subordinationsbrott	1
Stöld och tillgrepp, Rökning	1
Stöld och tillgrepp, Inbrott, Rökning, Subordinationsbrott, Skadegörelse	1
Stöld och tillgrepp, Inbrott, Fylleri, Skadegörelse, Övrigt	1
Fylleri, Rökning, Hemfridsbrott	1
Fylleri, Subordinationsbrott	1
Fylleri, Sexual- och sedlighetsbrott, Övrigt	1
Sexual- och sedlighetsbrott	1
Rökning, Subordinationsbrott	1
Rökning, Övrigt	1
Bedrägeri	1
Summa	38

Källa: Kollegiets protokoll, 1897–1966, A1a:5–A1a:10, Högre allmänna läroverket i Uppsala, ULA.

Utifrån undersökningen av alla förvisningsfall från Högre allmänna läroverket i Uppsala kan man alltså konstatera att stöld och tillgrepp inte bara var den vanligaste överträdelsen i alla disciplinärenden, utan det var även absolut vanligast i förvisningsärenden. Resultatet kan även ställas mot överträdelserna utifrån den klassificering som gränsöverskridande eller läroverksspecifika. De fem största kategoriklustren innehåller enbart gränsöverskridande förseelser, och bara tre förbrytelser som kan ses som läroverksspecifika. Undersökningen visar således på att läroverkens bestraffningssystem främst grundade sina förvisningar på förseelser som inte i första hand var överträdelse mot det egna regelsystemet, utan även var brott i en gränsöverskridande kontext.

Som framgått förekom alltså kategorier som fusk, rökning och fylleri mer sällan i förvisningsärendena. Det innebär dock inte att de var ovanliga förbrytelser. Tvärtom, men vanligen blev det inte ett ärende för kollegiet, utan bestraffades genom varning eller nedsatt betyg i uppförande.⁵⁸ Förbrytelser som fusk, rökning och fylleri var ensamt sällan orsak till förvisning, men kan ses som bidragande orsak i ett förvisningsärende som rättfärdigande av domen. Det går även att se att man inom vissa läroverk såg dessa förbrytelser som ett första tecken på degenerering. I en dikt publicerad Hålsingsborgspojkarnas gilles minnesskrift förklarar lektorn för en rökande gymnasist, att den cigarett han håller i är ett "embryo till ett farväl till skolan".⁵⁹

Bild 3. Korridor i Växjö gamla läroverk (1966). Fotograf: Sam Selling.

⁵⁸ Se tabell 3.

⁵⁹ "Huruledes Herman Kull för all framtid botade en gymnasist från att bli rökare" i *Minnen från Hålsingborg och dess skola* (1950), häfte 18, s. 13.

Stölder och samhällets förändring

Om man studerar förvisningsärenden utifrån stöld och tillgrepp säger det inte bara en hel del om läroverkets bestraffningssystem, utan även i vilken kontext vari stölderna begicks. Läroverkens jurisdiktion, och dess möjlighet att bestraffa lärjungar oavsett var de befann sig, gör det möjligt att inte bara se var lärjungarna begick stölder, utan också vad som stals. En av de företeelser som speglas i förvisningsärendena är hur 1900-talet blev ett motoriserat fordonsamhälle, och hur motorfordonens införande utgjorde en lockelse för ungdomen. Fordonsstölder ansågs som en allvarlig förseelse inom både läroverkets jurisdiktion och enligt strafflagen. Bland förvisningsärenden hittar man stölder av olika fordon som bilar, motorcyklar och motorbåtar, men även cyklar och i ett fall en sparkstötting. Stölden av sparkstöttingen var det enda fordonstillgreppet bland förvisningsärendena som begicks av flickor.⁶⁰

Även om motorfordon utgjorde en stor lockelse för lärjungarna var det cykeln som stod lärjungarna närmast. Cykeln var vid seklets början vare sig vanlig eller billig. En cykel av märket Hermes från Nymans cykelfabrik i Uppsala kostade år 1901 250 kronor, vilket kan jämföras med en stenarbetares årslön som uppgick till 650 kronor. Möjligheten att köpa en cykel på avbetalning bidrog till dess popularitet; cykelförsäljningen fick även ett rejält uppsving i samband med att kollektivtrafiken drabbades negativt under storstrejken 1909.⁶¹ Masstillverkning gjorde att antalet cyklar ökade och priset sjönk. År 1914 kostade en cykel 150 kronor. När första världskriget bröt ut kom dock priset att drastiskt skjuta i höjden igen då det var svårt att få tag på material och reservdelar och år 1917 hade priset gått upp till 525 kronor.⁶² Efter kriget sänktes cykelpriserna åter och kom därefter att ligga mellan 150 och 250 kronor under åren 1920–1950. Antalet cyklar kom under årtiondena att bli både billigare och allt mer vanlig i samhället och 1939 fanns det 2,2 miljoner cyklar i landet, vilket innebar att var tredje invånare ägde en cykel.⁶³

Trots att cykeln blev allt vanligare i samhället handlade det trots allt för många om en ganska stor investering. Vilket gjorde att frestelsen att stjäla en cykel eller cykeldelar för vissa lärjungar blev för stor. Om den generella synen på cykelstöld förändrades över tid vid läroverkskollegierna är det svårt att uttala sig om. Det är emellertid intressant att jämföra två liknande fall av cykelstöld från samma läroverk under två årtionden. Det ena ställdes inför kollegiet vid Högre allmänna läroverket i Helsingborg hösten 1915, det andra på våren 1926. I det första fallet förvisades lärjungen Erik fyra terminer dels för att "lånat" cyklar från trappuppgångar som han sedan ställt tillbaka efter att han använt dem, dels för att ha stulit en cykel i Köpenhamn och tagit med

⁶⁰ 17/3 1937, Kollegiets protokoll, A2:1 (1915–1956), Hersby gymnasium. I ärendet beskrivs hur två flickor stal en sparkstötting, som de lämnat tillbaka efter det uppmärksammats att den var borta.

⁶¹ Ekström (2001), s. 47.

⁶² Ekström (2001), s. 59; Se även G. Larsson (2017).

⁶³ *Ålskade cykel*, s. 62, 69, 72, 78–89.

den över sundet. I Sverige hade han sålt den senare på en auktionskammare i Helsingborg för arton kronor.⁶⁴

När kollegiet vid samma läroverk nio år senare ställdes inför ett liknade fall uttalade sig kollegiet för en kortare förvisningstid. Lärjungen Holger hade stulit två cyklar som enligt ägarna var värda tjugofem respektive hundra kronor, men vid försäljning till en cykelreparatör fick han bara fem kronor respektive tjuugo kronor för cyklarna. Kollegiet beslöt att eftersom lärjungen i övrigt hade betett sig oklanderligt, kunde en termins förvisning räcka.

Det båda fallen visar att man inom ett och samma läroverk kunde bestraffa en överträdelse med olika hårdhet. Om krigstid med högre cykelpriser eller att cykeln blev vanligare spelade någon roll för hur man dömde i fallen kan inte sägas utifrån denna enskilda jämförelse. Det är också möjligt att kollegiets uppsättning spelade en viss roll, men man kan notera att kollegiet i båda fallen styrdes av rektor Magnus af Malmborg, och att i det ena fallet valde man att se lärjungens oklanderliga uppförande som förmildrande, något som man inte gjorde i det första fallet trots att lärjungen hade stora A i både ordning och uppförande.⁶⁵

Förutom cykeln kom 1900-talet också att bli de motordrivna fordonens sekel, där antalet motorfordon ökade stadigt. I Sverige fanns det 1923 närmare 38 000 personbilar registrerade, en siffra som hade ökat till drygt 252 000 1950. En liknande dramatisk ökning kan man se i antalet motorcyklar, som gick från knappt 20 500 till dryga 212 000 vid samma tidpunkter.⁶⁶ Den ökande motorfordonstrafiken gjorde att tillgreppen av motorfordonen blev fler. Stölderna av motorfordon handlade dock inte främst att stjäla för att sälja vidare, utan ungdomarna drevs av lusten att få köra fordonen. Detta tillgrepp kallades i informella sammanhang för "billån", som gick ut på att en bil stals och användes för några timmars nöjeskörning.⁶⁷ Efter andra världskriget ökade antalet "billån" bland ungdomen i stort, vilket var något som sattes samman med den i samtiden ökande ungdomsbrottsligheten. I en statlig utredning pekade man även på andra orsaker som den allt större tillgången på motorfordon och urbaniseringen. Men det fanns även en praktisk förutsättning som gjorde skillnad med möjligheterna att begå bilstölder under kriget, då bilarna under kriget gick på gengas vilket kraftigt försvårade möjligheterna till spontana "billån".⁶⁸

Vidare finns också båtstölder representerade bland förvisningsärendena. Inte heller båtar var något som man stal för att sälja, utan de användes oftast i samband med rymning. Det går dock att konstatera att rymningsförsöken

⁶⁴ 1915 dnr:1601, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:140, KLÖ.

⁶⁵ 1926 dnr:518, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:89, SÖ/LVA.

⁶⁶ *Historisk statistik för Sverige Statistiska översiktstabeller: utöver i del I och del II publicerade t.o.m. år 1950. Statistical survey (1960)*, Tab. 59, s. 87.

⁶⁷ SOU 1959:37, *Ungdomsbrottslighet: överväganden och förslag*, s. 194.

⁶⁸ SOU 1959:37, *Ungdomsbrottslighet: överväganden och förslag*, s. 199.

med båt i regel inte var särskilt lyckade, utan resulterade i de flesta fall i att rymlingarna blev fasttagna eller gav upp redan på ett tidigt stadium.⁶⁹

Sammanfattning

I det här kapitlet har bestraffningssystemet och dess förvisningspraktik stått i fokus. Utifrån en genomgång av alla förvisningsbeslut vid de högre skolorna, går det att konstatera att förvisning var en väldigt ovanlig bestraffningsmetod, som blev allt ovanligare under 1900-talet. Förvisningspraktiken var som vanligast under första världskriget och användes successivt allt mindre efter andra världskriget. Den sista förvisningen från ett högre läroverk skedde år 1961. I kapitlet undersöks även förvisningsbestraffningen utifrån kön, vilket visar att förvisningen främst var något som drabbade pojkar. Flickornas förvisningsantal ökade visserligen under 1930- och 1940-talet, men blev aldrig lika vanlig som pojkar. Däremot följde flickornas förvisning den generella nedgången av förvisningspraktiken efter andra världskriget.

Kapitlet visar också på vilka överträdelser som var centrala inom förvisningspraktiken. De har delats upp i förseelser som var gränsöverskridande, det vill säga bestraffningsbara inom både läroverket och samhället generellt, och förbrytelser som var läroverksspecifika. Utifrån denna kategorisering framkommer bilden av ett bestraffningssystem som främst bestraffar de bestraffningssystem som främst bestraffar de gränsöverskridande förseelserna. Genom denna kategorisering går det också att se vissa generella mönster, som att stöld och tillgrepp var den i särklass mest förekommande förseelsen som ledde till förvisning, medan exempelvis misshandel, och det som i senare skolkontext benämns som mobbning, inte förekommer lika ofta. Det går även att se att förbrytelser som rökning, fylleri eller fusk oftast inte ansågs som tillräckligt allvarligt för att leda till förvisning. Däremot kunde de användas för att förstärka och rättfärdiga en förvisningsbestraffning.

Lärjungarnas förvisning från läroverket bör vidare ses i ljuset av vilka överträdelser som låg till grund för förvisningarna. De gränsöverskridande kategorierna utgjorde en gemensam moralisk grund för läroverkets regelverk och allmän lag, men brott mot allmän lag och läroverksspecifika förbrytelser kan också ses som en vattendelare inom läroverkets bestraffningssystem. De lärjungar som främst bröt mot läroverksreglerna hölls i högre utsträckning kvar inom läroverkets disciplinära system, medan lärjungar som begick förseelser som även utgjorde brott mot allmän lag förvisades i långt större utsträckning.

Bestraffningspraktiken och förvisningarna inom läroverkens bestraffningssystem kan i ett vidare perspektiv knytas till Roses teknikbegrepp, där det bakomliggande regelsystemet utgör ett verktyg för att identifiera förseelser och förbrytelser, vilka leder till bestraffningarnas utmätning. Detta

⁶⁹ 1917 dnr:791, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:159, KLÖ.

bestraffningssystem förfogade inte bara över repressiva bestraffningsmetoder, utan genom förvisningen, också en exkluderande praktik. Denna exkludering kan ses som en teknik som gick ut på att vidmakthålla vissa ideal inom läroverken. Förvisningsbestraffningens praktik bör således inte främst ses som ett uttryck för fostring- eller disciplinär teknik, utan den kan även betraktas som ett verktyg för att försvara den egna institutionen, genom av förskjuta de gränsöverskridande normbrytare från det disciplinära och fostrande sammanhanget.

KAPITEL 4

Läroverket, staden och bostaden

En viktig förutsättning för läroverkens förmåga till kontroll och övervakning var vad som kan kallas platsernas materialitet. I tidigare forskning har den rumsliga dimensionen vid läroverk undersökts utifrån undervisningens form och innehåll, men även den roll som platser har spelat för identitetsskapande och ideal.¹ Annan relevant forskning utgörs av de som studerat de materiella förutsättningarna inom arkitektur eller rörande skolfängelset.² Skolan och läroverkens materialitet har även undersökts med utgångspunkt i skolgården, som plats för lek, undervisning och en social kontaktyta mellan skola och lokalsamhälle.³ Det går också att se en rumslig aspekt inom den forskning som studerat lärjungarnas liv utanför skolan, exempelvis i Björn Norlins avhandling, som visar hur läroverksföreningarnas verksamhet befann sig mellan skolan och hemmet, samt i Sara Backman Prytz avhandling, som bland annat studerar lärjungarnas ideal och föreställningar utifrån livet utanför läroverken.⁴ Denna forskning kan även ses i ljuset av forskning om det så kallade "dansbaneeländet" som till del också berör lärjungarnas liv utanför läroverken.⁵

Den tidigare forskningen visar alltså olika sätt att studera läroverken från ett bredare rumsligt perspektiv. I det här kapitlet uppmärksammas rumsliga dimensioner, och jag kommer kunna visa att läroverkens bestraffningssystem sträckte sig långt utanför läroverkets byggnader. Detta görs genom att visa att överträdelser inte bara begicks på olika platser inom läroverken såsom: klassrum, skolkorridorer, omklädningsrum och frukostrum; utan också på stadens gator, restauranger, kaféer, hotell, tåg, och till med andra länder. Dessutom kommer kapitlet att visa att även den egna bostaden var en plats där lärjung-

¹ Wennerholm (2005); Lövheim (2006); Norlin (2010); Sundkvist (2006); U. Johansson (2000); Backman Prytz (2014).

² Se, *Upplands nations årsskrift* (1938); Kristenson (2005); Lindeberg & Trovik (1987); Norlin (2016).

³ A. Larsson, Norlin & Rönnlund (2017), se kap. 2–5, 9.

⁴ Norlin (2010), s. 81–85; Det bör dock understrykas att läroverksföreningarna inte ses som någon fristående verksamhet, utan var knutna till läroverken. I Norlin (2010) diskuteras läroverksföreningarna som ett forum mellan skolan och hemmet, föreningarnas verksamhet ses där inte som någon fristående verksamhet från skolan. I Backman Prytz (2014) diskuteras även flickors ideal utifrån hur man tänkte sig livet i framtiden, dock skrevs tidningarna och lärjungeberättelserna i ett läroverksperspektiv.

⁵ Frykman (1988); Wennhall (1994); Kalb (2016), studerar ungdomens fritid i Västtyskland efter andra världskriget.

arna begick olika förseelser och förbrytelser. Medan en plats, skolgården, i stort sett saknas i disciplin- och förvisningsärendena. I kapitlet kommer även visas hur förutsättningarna för bestraffningssystemets övervakning förändrades med införandet av enhetsskolan.⁶

Läroverkens rumsliga dimension kan förstås på olika sätt. Återkommande i tidigare forskning är Michel Foucaults tolkning av Jeremy Benthams panoptikon. Det ideala exemplet på panoptikontankens fullständiga övervakning var enligt Foucault Benthams panoptikon, som utgörs av en cirkelformad fängelsebyggnad med ett torn i mitten, varifrån alla celler kan övervakas.⁷ Skolan, menade Foucault, kunde i likhet med andra institutioner som fängelser, sjukhus och fabriker betraktas som ett slags panoptikon. Denna vision om fullständig övervakning kan ställas mot skolans faktiska övervakningsmöjligheter. Joakim Landahl har nyanserat bilden av skolans roll som övervakare, och visat på att skolans övervakning inte kan ses som total, snarare partiell.⁸ Genom det att jag i det här kapitlet studerar övervakningens utsträckning och begränsning från både ett formellt och praktiskt perspektiv är dessa utgångspunkter relevanta.⁹

En annan tolkning av de rumsliga dimensionerna presenteras i boken *Den svenska skolgårdens historia* (2017), som bygger på den franska filosofen Henri Lefebvres analytiska distinktion mellan det representerade rummet, den fysiska skolgården, och den levda skolgården. Skolgårdens förändringar knyts därigenom samman med utbildningsrelaterat tänkande, idéströmningar som påverkar materiellt utförande, sociala praktiker, värden och erfarenheter som förknippas med skolgårdens som plats.¹⁰ Dessa dimensioner är också relevanta i detta kapitel genom det sätt som bestraffningssystemet kan sägas knyta samman det levda, fysiska och sociala rummet.

För att studera bestraffningssystemets funktion på dessa platser kommer jag, som i tidigare kapitel, framförallt ta min utgångspunkt i förvisningsfallen. Men jag kommer här också att använda mig av annat material, såsom disciplinärendena vid läroverket i Uppsala, ordningsregler och ritningar.

Rummet och förvisningsbestraffningen

Enligt läroverkens regelverk (läroverksstadgor, ordningsföreskrifterna och ordningsreglerna) fanns det under en större del av undersökningsperioden inga formella fysiska gränser för läroverkens bestraffningssystem. En lärjunge som var inskriven vid ett läroverk, som visades i kapitel 2, stod stän-

⁶ Landahl (2006), s. 140–142.

⁷ Foucault (1987), s. 228–266; Se även Bentham & Božović (1995).

⁸ Landahl (2006), s. 221–222.

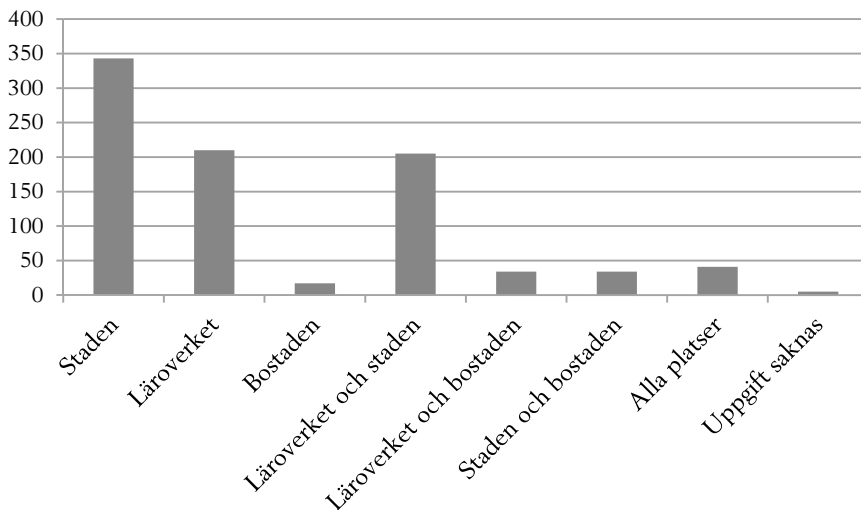
⁹ Skolan begränsade möjlighet till att kontrollera att regelverk efterlevdes har också uppmärksamats av Johansson, U. Johansson (2000), s. 290.

¹⁰ A. Larsson, Norlin & Rönnlund (2017), s. 13–14.

digt under läroverkens bestraffningsrätt, och bestraffningarna bestämdes av lärare, rektor eller kollegierna.¹¹ Denna övergripande makt visar också sig i förvisningspraktiken, genom att den hårdaste bestraffningen, förvisningen, inte främst drabbade de lärjungar som begick överträdelser inom läroverkets väggar. Utan lärjungar förvisades mycket oftare för förseelser och förbrytelser i staden eller offentligheten.

När man undersöker förvisningsärendena framgår det att lärjungarna rörde sig på olika platser inom läroverket, i staden och bostaden, där de också gjorde sig skyldiga till olika former av förseelser och förbrytelser. Det fanns inte några regler som sa att lärjungarna skulle bestraffas olika beroende på vilken plats de begick överträdelserna, utan även detta avgjordes från ärende till ärende av kollegiet. I en sammanställning av de 889 förvisningsfallen vid de högre läroverken framkommer en tydlig bild hur platserna representerades i förvisningsärendena.

Figur 7. Olika platser representation i förvisningsärendena.

Fördelning av olika platser som förekommer i förvisningsfallen vid de allmänna högre läroverken. Platser som anges enskilt: staden anges i 343 ärenden, läroverket anges i 210 ärenden, bostaden i 17 ärenden. Platser i kombinationer: läroverket och staden anges i 205 ärenden, läroverket och bostaden anges i 34 ärenden, staden och bostaden anges i 34 ärenden, alla dessa platser anges i 41 ärenden. I 5 ärenden saknas uppgift om plats. Källa: Se bilaga VII.

¹¹ Se "Läroverkets organisation och undervisning" i kapitel 2.

Som figur 7 tydligt visar användes förvisningsbestraffningen i särklass oftast för förseelser och förbrytelser som skett på platser i staden. Av de sammanlagt 889 förvisningsärendena förekommer staden som plats för förseelser eller förbrytelser i 623 ärenden. Representationen av staden i förvisningsärendena visar att läroverkens bestraffningssystem agerade hårt mot överträdelse utanför den egna institutionen, något som inte bara kan ses som en kraftig markering mot lärjungarna, utan även en manifestation av läroverkens syn på moral i offentliga sammanhang.

Vad gäller den fortsatta analysen av de platser där förseelserna och förbrytelserna begicks kommer den att börja med läroverket för att sedan ta upp staden och slutligen bostaden.

Läroverksbyggnaden

Läroverksbyggnaden kan tolkas och förstås på olika sätt. Utifrån en foucauldiansk tolkning kan den förstås som en materiell förutsättning för ett disciplinärt maskineri, likväl som en symbol för skolväsendet.¹² Foucaults panoptikon-tanke i en läroverkskontext berörs också av Christina Florin och Ulla Johansson, som menar att lärarens och rektors roll i bevakning av klassrummet eller i bönesalen var ett uttryck för läroverkens rumsliga disciplinering.¹³

De fysiska förutsättningarna för 1900-talets högre läroverk skapades redan i samband med 1800-talets skolreformer. Som tabell 10 visar uppfördes under 1800-talets senare del nybyggnationer vid en rad välnummerade läroverk, som en direkt följd av 1849 års skolreform.¹⁴ Den nya utbildningen krävde fler klassrum och därmed andra skolbyggnader. Trots detta berördes i stort sett inte skolbyggnadernas utförande i läroverksstadgorna, i stället lyfte man fram skolorna och dess ekonomiska förutsättningar.¹⁵

Elementarläroverkens uppförande skedde utan några normalritningar, i stället byggdes de utifrån vad utbildningen krävde.¹⁶ Genom skolreformen delades utbildningen upp i latin- och reallinje, som krävde ett stort antal klassrum, men även lokaler för kemiundervisning och de naturvetenskapliga samlingarna. Det innebar inte bara en ny utbildning, utan också startskottet för, i många fall efterlängtrade, om- och nybyggnationer.¹⁷ Att dessa byggnat-

¹² Foucault (1987); Angående skolhuset som symbol, se även "The Schoolhouse in American Educational Thought and Practice since 1820", Cutler (1989).

¹³ U. Johansson & Florin (1996), s. 23–35.

¹⁴ 1849 års läroverksreform medförde stora förändringar för den högre undervisningen, där apologistkolan och lärdomsskolan slogs tillsammans och skapade en skolform med vidhängande gymnasium. Därigenom blev behovet av nya skolbyggnader stort. *Upplands nations årsskrift* (1938), s. 13–15.

¹⁵ SFS 1856:52, § 127; SFS 1859:16 § 124; SFS 1878:53 § 125.

¹⁶ Elementarläroverket i Västerås, som var det första stora läroverket efter 1849 år skolform uppfördes mer stor sannolikhet efter tyskt mönster. Lindeberg & Trovik (1987), s. 9.

¹⁷ Aman, (1963) s. 14–15.

ioner gjordes utan några normalritningar kan te sig något märkligt med tanke på kostnaderna av att låta bygga ett läroverk.¹⁸ I Uppsala uppfördes ett helt nytt läroverk 1869 till en kostnad av 355 000 kronor.¹⁹ Trots att läroverksbyggnaderna utgjorde en stor kostnad togs inte frågan om normalritningar upp i läroverkskommitténs betänkande inför 1905 års läroverksstadga.²⁰ Orsaken till det kan möjligen bero på det faktum att de flesta större läroverken redan var byggda innan sekelskiftet, medan normalritningarna för folkskolan var del av 1800-talets stora expansion inom folkskoleväsendet.²¹ Trots avsaknaden av normalritningar för läroverken uppvisar byggnaderna stora likheter med varandra. Inom forskningen har dock läroverket i Uppsala pekats ut som stilbildande för senare läroverk.²² Det bör också påpekas att det inte var i alla städer som nya byggnader uppfördes. Exempelvis nöjde man sig i Lund och Örebro med att göra ombyggnationer.²³

¹⁸ Jämför man med utbyggnaden av folkskolorna reglerades den genom normalritningar och detaljbestämmelser. Folkskolans normalritningar var ingående, och behandlade bland annat hur skolan skulle byggas för att tillgodose skolhygien, men även hur barnen skulle placeras för att läraren skulle kunna upprätthålla ordning och disciplin. Överintendentsämbetet var den myndighet som både utarbetade folkskolornas normalritningar och översåg läroverkens uppföranden. Det bör dock noteras att normalritningarna för folkskolorna inte var tvingande. Åman, (1963) s. 6–11; Kongl. Öfver-Intendents-Embetet, *Normalritningar till folkskolebyggnader jemte beskrivning* (Stockholm 1865) s. 6–9. Normalritningarna kom ut i en mer omfattande omarbetat upplaga år 1878., Westberg, *Att bygga ett skolväsende*, s. 45–53.

¹⁹ Samuelsson (1952), s. 401. Summan om 355 000 kronor som jämföras med kostnaden för en folkskola som för tiden kunde röra sig om knappa 10 000 kronor. Westberg (2014b), s. 82–104.

²⁰ *Betänkande afgivet den 8 december af den för utredningen af vissa frågor rörande allmänna läroverken den 26 maj i nåder tillsatta kommitté*. Band I–III, (Stockholm 1902).

²¹ Folkskolans expansion och ekonomiska förutsättningar studeras i Westberg (2014a).

²² Lindroth, Wahlström & Seeger (1985), s. 11; Arkitekten av HAL i Uppsala Fredrik Wilhelm Scholander ritade även läroverket i Visby redan år 1854, men det gav inte samma avtryck.

²³ Åman, (1963) s. 16.

Tabell 10. Läroverksbyggnader uppförda i 17 svenska städer efter 1849 år skolreform.

Läroverk	Arkitekt	Ritat	Invigt
Västerås	P. J. Ekman	1852	1856
Visby	F. W. Scholander	1854	1859
Stockholm (Nya elementar)	E. E. von Rothstein	1857	1860
Göteborg	H. J. Strömberg	1859	1862
Linköping	J. F. Åbom	1859	1864
Helsingborg	H. Zettervall	1861	1863
Lidköping ²⁴	H. Zettervall		1864
Falun	J. F. Åbom	1862	1866
Jönköping	J. F. Wijnbladh	1863	1867
Norrköping	C. Th. Malm	1862	1868
Uppsala	F. W. Scholander	1864	1869
Västervik	J. F. Åbom	1865	1870
Skara	H. Zettervall	1865	1871
Vänersborg	P. U. Stenhammar	1867	1869
Halmstad	P. U. Stenhammar	1867	1870
Karlstad	P. G. Sundius	1868	1870
Gävle	M. A. Spiering	1869	1873

Källa: Åman, (1963) s. 16.

Byggnationerna av de nya läroverken förändrade stadsbilden i många städer, och inte sällan fick de monumentala byggnaderna en central plats i staden. I Knut Ahnlunds roman *Vänner* (1963) beskrivs läroverksbyggnaden och dess symboliska betydelse. I likhet med Foucault, som hävdade att fängelset vann acceptans genom att den liknade andra disciplinära institutioner i samhället²⁵, beskriver Ahnlund läroverket som en byggnad som påminde om andra samhällsinstitutioner.

Akterpartiet härmade en kyrka, fören en domstolsbyggnad, och det stabila järnstaketet som skilde den nedsänkta gården från torget och gatorna kunde väl komma en och annan som gick utanför att tänka på fängelse. Men i så fall ett mycket humant fängelse, med en storslaget tilltagen rastgård.²⁶

När bestämmelser rörande läroverkens byggnationer slutligen kom på pränt i 1905 års läroverksstadga var de långt ifrån lika omfattande som folkskolans normalritningar. Bestämmelserna bestod av fyra kortfattade paragrafer över vilka krav som ställdes på läroverksbyggnaderna, såsom vilka lärosalar och andra lokaler som skulle finnas. I paragraferna inskräptes dock att skolbygg-

²⁴ Denna uppgift är hämtad från Helén Sjökvist, *Rudbeckianska skolans gamla huvudbyggnad. Kulturhistorisk utredning*, (2007).

²⁵ Foucault (1987).

²⁶ Ahnlund (1963), s. 52.

naderna skulle tillgodose skolhygien, den fysiska fostran och förhindra att sjukdomar spreds.²⁷ I samband med läroverksstadgan kom också ett kompletterande cirkulär bestående av normalbestämmelser som hade arbetats fram genom samarbete mellan Överstyrelsen för rikets läroverk och Överintendentsämbetet.²⁸ I fokus för normalbestämmelserna låg kraven på byggnadsätt och vilka lokaler som skulle finnas, och mera specifika bestämmelser om lärare och lärjungars sittplatser, ventilation och värmeförsörjning. Grundkravet för alla de högre skolformerna var att det skulle finnas en större högtidsal, ett rum för bibliotek, kartor och andra undervisningsmaterial, ett kollegierum, ett expeditionsrum för rektor, ett undersökningsrum för skolläkaren, toalett för lärarna, samt om det behövdes, frukostrum för lärjungarna. Dessutom skulle det finnas en gymnastikbyggnad med omklädningsrum och dusch, något som inte var absolut nödvändigt om det gick att lösa genom att hyra en lokal.²⁹

Utöver det gemensamma grundkravet ställdes också olika krav på skolorna utifrån vad skolformen krävde. Det vill säga bestämmelser om antalet klassrum och lektionssalar för naturlära, teckning, musik och slöjd. Dessutom skulle skolorna i efterhand anpassas till flickornas skolgång, som förde med sig krav på särskilda samlingsrum, toaletter och avträden för lärarinnor och flickor, och lektionssal för undervisning i handarbete. Läroverkens byggnader skulle vidare tillgodose utbildningens krav. Det innebar att det skulle finnas minst tio klassrum, särskilda rum för biologi, fysik, teckning, musik och slöjd, och dessutom ett reservrum för enskild undervisning samt arbetsrum för de lärjungar som behövde ägna sig åt enskilda studier. För realgymnasierna skulle det dessutom finnas ett rum för kemistudier, och läroverk med parallella avdelningar skulle ha ett särskilt klassrum för varje parallellavdelning.³⁰

Skolhuset som en förutsättning för kontroll av lärjungarna och den allomfattande panoptiska övervakning, som enligt Foucault kännetecknade disciplinen, var faktiskt något som diskuterades under 1800-talet.³¹ I en historisk tillbakablick på det egna läroverket beskrev rektorn för Högre allmänna läroverket i Uppsala, Sixten Samuelsson, de problem hans företrädare såg i läroverksbyggnaden på 1800-talets mitt: "Annerstedt insåg till fullo ordningens vitala betydelse inom en skolbyggnad, och han hade öga för nödvändigheten, att ordningen fungerade snabbt och perfekt inom de i flera avseenden besvärliga skolhus där han regerade."³²

²⁷ SFS 1905:6 §§ 58–62.

²⁸ *Överstyrelsens cirkulär nr 2 rörande normalbestämmelserna angående läroverksbyggnader* 14/9 1905, med ändring 6/6 1911.

²⁹ *Överstyrelsens cirkulär nr 2 rörande normalbestämmelserna angående läroverksbyggnader* 14/9 1905, med ändring 6/6 1911.

³⁰ *Överstyrelsens cirkulär nr 2 rörande normalbestämmelserna angående läroverksbyggnader* 14/9 1905, s. 149–150.

³¹ Foucault (1987).

³² Samuelsson (1952), s. 373–374.

Bild 4. Högre allmänna Läroverket Uppsala. Källa: Wahlström (1997).

Det flesta läroverken som byggdes under 1800-talets senare del påminner om varandra exteriört.³³ Men om man studerar den interiöra arkitekturen finns det skillnader som påverkade övervakningsmöjligheterna. Om man exempelvis jämför läroverken i Västerås och Uppsala kan man utifrån ritningarna se skillnader gällande placeringen av klassrummen. I Västerås delades klassrummen upp i två flygelbyggnader, med två separata kapprum.³⁴ Läroverket i Uppsala var visserligen också uppdelat i två spegelvända flyglar, men med skillnaden att det löpte en korridor genom våningsplanet. Korridorens placering gjorde det möjligt att övervaka lärjungarnas rörelser till och från klassrummen, då alla klassrummens dörrar ledde ut i korridoren.³⁵ Denna arkitektoniska lösning skiljer sig från arkitekturen i Västerås läroverk, där det fanns flera dörrar i varje klassrum som anknöt klassrummen till varandra. Det går att konstatera att läroverket i Uppsala genom sin interiöra arkitektur erbjöd större möjligheter till att övervaka lärjungarnas rörelser inom läroverket.

³³ Se bild 3.

³⁴ Se bild 4.

³⁵ Se bild 5.

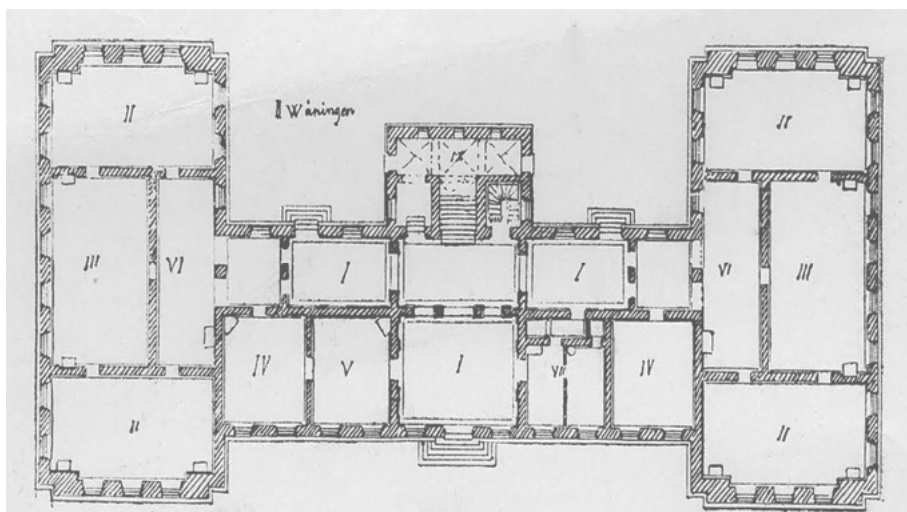

Bild 5. Ritning över Västerås läroverk. Ritning över första våningen i Västerås läroverk. Lokal I förstuga, lokal II–V skolrum, lokal VI kapprum, lokal VII vaktmästarens bostad. Utifrån ritningen kan man se hur det var möjligt att röra sig mellan klassrummen. Något som skiljer sig från Högre allmänna läroverket i Uppsala (se bild 5), där all tillträde till klassrummet skedde från korridoren. Källa: Helén Sjökvist, *Rudbeckianska skolans gamla huvudbyggnad. Kulturhistorisk utredning*, (2007) s. 11. Bilden är beskuren.

Scholanders ritning över läroverket i Uppsala stämmer väl överens med 1905 års normalbestämmelser. Läroverksbyggnadens t-form bestod av en källarvåning, bottenvåning och ytterligare två våningar, varav den översta våningen är avsevärt mindre. På bottenvåningen hittar man tolv klassrum, vaktmästarkontor, bibliotek, lärum och en ritsal. På den första våningen, nio klassrum, en musikal (på ritningen kallad sångrum) och högtidsal (på ritningen kallad för bönsal).³⁶ Den andra våningen bestod av ett rum för undervisning i fysik och kemi (vilka bestod av ett laboratorium), två rum för naturalsamlingar, ett klassrum och ett förråd. Gymnastikhuset låg utanför huvudbyggnaden, men man kunde gå till det genom en gång från huvudbyggnadens bottenvåning.³⁷

³⁶ Bönsalen eller högtidssalen var platsen där man samlade lärjungarna vid särskilda tillfällen exempelvis för morgonbön.

³⁷ Riktning över alla läroverkets våningar finns i Lindeberg & Trovik (1987), s. 25–26.

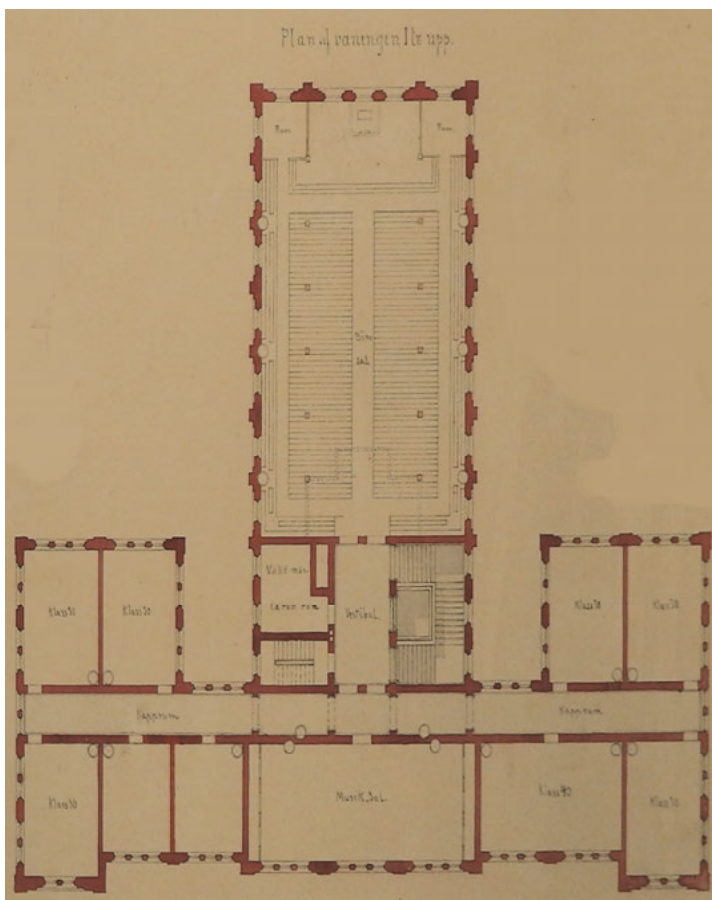

Bild 6. Ritning över läroverket i Uppsala. Ritning över första våningen av läroverket i Uppsala år 1864. Källa: Scholander, Kartor och ritningar, referenskod: 10472 0002:0003, Högre allmänna läroverket i Uppsala med föregångare.

Scholanders ritning för läroverket i Uppsala uppfyllde med undantag för kollegierum, expeditjonsrum för rektor, mottagningsrum för läkare och frukostrum fordringarna i 1905 års normalbestämmelser. Det kom dock att dröja till 1930-talets ombyggnad innan dessa lokaler färdigställdes.³⁸ Att läroverkens byggnader så väl överensstämde med normalbestämmelserna tyder på att normalbestämmelserna bestämdes utifrån 1800-talets läroverksbyggnationer, och på så sätt inte spelade någon egentlig roll för utformningen av de större läroverken.

Ser man till läroverkens materiella funktion inom bestraffningssystemet bidrog 1800-talets stora läroverksbyggnader till att lösa vissa övervakningsproblem. Den inre planlösningen kan ses utifrån ett panoptiskt perspektiv, där övervakningen inte bara handlade om "fördelning av kropparna"³⁹, genom

³⁸ Samuelsson (1952), s. 543–560.

³⁹ Foucault (1987), s. 236.

att lärjungarna skulle befinna sig på en viss plats vid en viss tid utifrån skolschemat. Övervakning styrdes också av läroverkens arkitektoniska utformning. De öppna klassrummen möjliggjorde lärarens övervakning i klassrummet, och i skolhuset som helhet utgjorde den centrala korridoren den materiella förutsättningen för övervakningen som teknik. Korridoren var också en förutsättning för att lärare och annan personal på ett effektivt sätt skulle kunna övervaka och exempelvis försäkra sig om att lärjungarna inte lämnade klassrummet under lektionstid.

Läroverkens utformning kan ses erbjuda flera olika möjligheter till olika former av panoptisk övervakning. De många och stora fönstren bidrog inte bara till släppa in ljus för att undvika att lärjungarna blev närsynta, utan skapade också möjligheter för lärare att övervaka skolgården och dess omgivningar. Studerar man ritningen över läroverket i Uppsala närmare kan man konstatera att det fanns fönster åt alla väderstreck, och dess placering gjorde att det inte fanns någon plats i läroverkets omedelbara närhet som inte kunde övervakas från ett av läroverkets fönster.⁴⁰ Läroverkets arkitektur kunde således i likhet med Benthams panoptikon tjäna till att göra lärjungarna medvetna om att de ständigt kunde vara övervakade.⁴¹

Förbrytelser och förseelser inom läroverket

Läroverken, med alla dess rum, korridorer och skrymslen, utgjorde platser där många av lärjungarnas överträdelser begicks. Bland förvisningsfallen återkommer dock tre mer frekvent platser: klassrummet, kapprummet/korridoren och omklädningsrummet till gymnastiken. Man kan fråga sig varför dessa platser så ofta förekommande i förvisning och disciplinärendena. Orsaken kan förstås utifrån tre viktiga förutsättningar; läroverkens arkitektur, lärjungarnas aktivitet och tidpunkten.

Läroverket som byggnad var en viktig förutsättning för övervakningen inom läroverket. Det går också att konstatera att byggnadens arkitektur var avgörande för var lärjungarna begick förbrytelser och förseelser. Som tidigare visats var den främsta orsaken till förvisningar olika former av stöld och tillgrepp, och inte sällan stals böcker, skolmaterial och pengar. Genom att pengar och andra småsaker ofta förvarades i ytterkläder i korridorer, kapprum och omklädningsrum, blev det också platser där stölderna begicks.⁴² Korridoren som plats för stöld är ofta förekommande i förvisningsärendena.⁴³ Utifrån förekomsten av stöld i korridorerna kan man se att

⁴⁰ Se bild 2.

⁴¹ Foucault (1987), s. 228–266.

⁴² Se bild 2.

⁴³ Förekomsten av stöld i korridorer kan man se exempel på i nedan anförda förvisningsärendena från Uppsala och Västerås. För läroverket i Uppsala se 1931 dnr:3806, Handlingar till

läroverksbyggnaden i sig visserligen var en materiell förutsättning för underlätta övervakningen, men under de tider korridorerna inte stod under bevakning var de en vanlig plats för stölder. Korridorstölder rörde sig vanligen om stölder av småslantar eller småsaker, men det finns exempel på något större stölder exempelvis när en lärjunge stal en kamrats terminsavgift.⁴⁴ Det går också att konstatera att stölder i korridorer inte var en förseelse som var specifik för gossläroverken. Vid Stockholms högre allmänna läroverk för flickor, var korridorstölderna ett så stort problem att man 1937 införde ett förbud mot att förvara värdesaker i korridoren.⁴⁵

Stölderna i omklädningsrummen var snarlika korridorstölderna, och de förekom också vid läroverk över hela landet.⁴⁶ Omklädningsrummen var en av de platser som stod obevakade under lektionstid och blev därigenom en plats för stölder. Det finns gott om förvisningsfall där stöld ur kläder i omklädningsrum ingår i ärendet. I sammanhanget kan exempelvis lärjungen Hilding vid läroverket i Västerås nämnas. I källmaterialet beskrivs hur han dröjde sig kvar i omklädningsrummet för att kunna vittja sina kamraters kläder.⁴⁷

Vid sidan av omklädningsrummen och korridoren, spelade klassrummen en viktig roll i bestraffningssystemet. Klassrummet var, som noterats i tidigare forskning, en viktig plats inte bara för undervisningen, utan även för fostran och skapandet av ideal.⁴⁸ Men det var också en plats där lärjungarna stal pengar eller böcker, var ohövliga mot läraren, fuskade, ändrade i klassboken och vid något tillfälle till och med berusade sig.⁴⁹ Alla överträdelser inom klassrummet var dock inte av så allvarlig karaktär, utan rättades med tillsägelser, varning eller sänkt betyg i uppförande. För att återknyta till fallet med Lars-Gunnar i kapitel 3, vars uppträdande fick exemplifiera uppträdande som kunde leda till sänkt uppförandebetyg, kan man se att klassrummet främst var en plats där lärjungarna begick tämligen vardagliga förbrytelser.⁵⁰

huvuddiariet, E IIa:196, SÖ/LVA; för exempelfall från HAL i Västerås se 1946 dnr:3897, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:712, SÖ/LVA.

⁴⁴ 1923 dnr:892, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:46, SÖ/LVA.

⁴⁵ 1937 dnr:320, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:340, SÖ/LVA.

⁴⁶ 1907 dnr:1467, Handlingar till huvuddiariet, KLÖ, E IIa:38, 1908 dnr:1341, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:47, KLÖ, 1919 dnr:706, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:184, KLÖ, 1929 dnr:3567, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:155, SÖ/LVA. 1941 dnr:2631, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:523, SÖ/LVA, 1949 dnr:5130, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:827, SÖ/LVA.

⁴⁷ 1917 dnr:1754, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:159, KLÖ; 1917 dnr:1744, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:159, KLÖ.

⁴⁸ U. Johansson & Florin (1996); Florin & Johansson (1993), s. 204–223.

⁴⁹ Exempel på stöld se 1906 dnr:1131, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:17, KLÖ; Exempel på ohövlighet se 1921 dnr:1214, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:21, SÖ/LVA; Exempel på fusk se 1913 dnr:800, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:100, KLÖ; Exempel på ändrat i klassboken se 1924 dnr:1391, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:63, SÖ/LVA; Fallet med berusning under lektion se 1916 dnr:1899, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:154, KLÖ.

⁵⁰ Lars-Gunnars förvisningsärenden återfinns även i kapitel 3, "Förvisningens orsaker".

En annan plats inom läroverken som omnämns i disciplin- och förvisningsärendena var toaletterna. Som tidigare nämnts var rökningen ett stort ordningsproblem vid läroverken och det var vanligt att lärjungarna tjuvrökte på toaletterna.⁵¹ Det är också möjligt att det är just det problemet som man anspelade på i cirkuläret om läroverksbyggnaderna år 1905. I cirkuläret pekar man nämligen på att toaletterna ska vara konstruerade så att lärjungarna inte ska kunna bryta mot ordningsregler eller brista i moralen: "Afträden och pissoarer böra vara med omsorg inrättade, så att de kunna lätt öfvervakas och icke medföra fara för sundhet och sedlighet."⁵² Toaletterna som plats är något som också uppmärksammas av Foucault, som beskriver hur toaletterna vid *Ecole Militaire* i Paris var försedda med halvhöga dörrar för att förhindra att toaletterna användes för onani eller homosexuella aktiviteter.⁵³ På ett liknande sätt resonerade man i normalbestämmelsernas cirkulär. Genom att försvåra för lärjungarna att avskärma sig från bevakning, försvårades också lärjungarnas möjligheter att begå överträdelser.⁵⁴

Den tredje förutsättningen för förseelser och förbrytelser var läroverkets tidsdisciplinering, det vill säga regler om var och när lärjungarna skulle infinna sig. Att lärjungarna skulle infinna sig på vissa platser vid olika tidpunkter kan ses både som en förutsättning och ett hinder för att överträdelser begicks.⁵⁵ I förvisningsärendena återkommer tre tidpunkter för lärjungarnas förbrytelser och förseelser: morgonbönen, frukostrasten och mellan lektionerna. Vid läroverken inleddes varje dag med en femton minuter lång morgonbön, som visserligen var obligatorisk och övervakades av lärare, men det fanns dock möjlighet för lärjungar att få dispens från att närvara om man bodde utanför staden och hade långt att åka.⁵⁶ Under tiden som morgonbönen pågick stod läroverket utan bevakning, vilket lämnade fältet fritt för lärjungar som var befriade från närvaro, kom försent eller skolkade från morgonbönen. Ett typiskt ärende hittar man vid läroverket i Karlskrona 1933 då en lärjunge förvisades i två terminer, efter att han stulit 2 kronor och 50 öre ur en flickas väska som hängde i korridoren under morgonbönen.⁵⁷

⁵¹ Rökningen som ett disciplinärt problem försvann dock när rökförbuden förändras eller försvann vid skolorna, se G. Larsson (2017); När försöket med rökruta utvärderades vid Högre läroverket i Uppsala, på mitten av 1960-talet, lyfte man fram att rökning på toaletter drastiskt hade sjunkit, se *Kollegiets protokoll*, A1a:9, HAL Uppsala.

⁵² *Öfverstyrelsens cirkulär nr 2 rörande normalbestämmelserna angående läroverksbyggnader* 14/9 1905.

⁵³ Foucault (1987), s. 202–207. Se även Johannes Westberg "Det uppfostrande rummet", s. 60–80, i A. Larsson (2010c).

⁵⁴ *Öfverstyrelsens cirkulär nr 2 rörande normalbestämmelserna angående läroverksbyggnader* 14/9 1905, Moderniseringen av toaletter vid läroverken diskuteras också i "Skolgård och utemiljö i sammanslagningarnas tid 1905–1970" i A. Larsson, Norlin & Rönnlund (2017), s. 95–97.

⁵⁵ Ett exempel på tidsdisciplineringen inom läroverkens föregångare illustreras genom bild 6.

⁵⁶ SFS 1905:6 § 23, 1928:412 § 24, 1933:109 § 24 mom. 1–2, 1945:581 § 24 mom. 1–3, 1958:335 mom. 1–3.

⁵⁷ 1933 dnr 3746, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:246, SÖ/LVA.

Uppstigning, resa, måltid	kl. 6.30— 7.40
Skolarbetsdagen (med 1 t frukostrast 4 dgr och 1,5 t 2 dgr i veckan)	kl. 7.40—15.15
Resa och 15 min. vila	kl. 15.15—15.45
Middagsmåltid	kl. 15.45—16.15
Hemarbete	kl. 16.30—18.10
Fritid inkl. måltid	kl. 18.10—20.00
Sömn	kl. 20.00— 6.30

Bild 7. Schematisk dygnsöversikt. Sammanställningen över en tioårig lärjunges skoldag enligt 1882 års läroverkskommitté. Källa: SOU 1950:2 s. 21; *Läroverkskommitténs betänkande III, Bilaga E*, (1885) s. 630–632.

Frukostrasten var en annan tidpunkt då läroverken inte hade möjlighet att övervaka lärjungarna eftersom de inte var samlade på ett och samma ställe. En del gick hem och åt, andra gick på någon matservering, och vissa lärjungarna tilläts att äta i frukostrummet.⁵⁸ Att lärjungarna skingrades under frukostrasten omöjliggjorde någon total övervakning, och det visar sig också i förvisningsärendena. Det fanns exempelvis de, som lärjungen Ulla vid läroverket i Eslöv, som ett flertal gånger stal pengar av sina kamrater under frukostrasten i frukostrummet, såväl som i klassrummet och i korridoren.⁵⁹

Fallet med Ullas stölder uppmärksammar även att frukostrasten var en tid då lärjungarna kunde röra sig obevakade på flera platser inom läroverket. Ett annat exempel på hur det kunde gå till kan man se i ett förvisningsärende från läroverket i Gävle. Under höstterminen 1935 fick ett sextiototal lärjungar tillåtelse att äta sin frukost i läroverket. Dock gjorde antalet och trängseln att de fick gå tillbaka till klassrummet när det ätit färdigt. En dag i november anmälde en flicka för rektor att hon hade blivit bestulen på fem kronor ur sin kapp, som hon lämnat obevakad i fem minuter i korridoren. Rektors misstankar gick då till de frukostätande lärjungarna, och han samlade därför lärjungarna som varit i korridoren under rasten. Under förhöret kom det fram att en av lärjungarna bjudit kamraterna på kakor, men han nekade till anklagelserna om stöld. Då valde rektor att genomföra en kroppsvisitation och hittade en plånbok med pengar, varpå lärjungen erkände.⁶⁰ Historien från läroverket i Gävle är ganska typisk för de stölder som skedde vid läroverken, och som finns dokumenterade i samband med förvisningsärendena. Det vill säga stölderna skedde vid obevakade tillfällen som när en lärjunge skulle gå på toaletten, blev utskickad från klassrummet, under frukostrasten eller morgonbönen.⁶¹

⁵⁸ Frukostrummets användning beskrivs i Samuelsson (1952), s. 556–557.

⁵⁹ 1942 dnr:7619, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:585, SÖ/LVA.

⁶⁰ 1935 dnr:4279, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:303, SÖ/LVA.

⁶¹ Att bli utskickad från klassrummet var en bestraffningsmetod som försvann genom 1905 års läroverksstadga, men bruket verkar ha levt vid vissa läroverk. Se 1917 dnr:1699, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:165, KLÖ.

Många av stölderna inom läroverken hade karaktären av att vara så kallade tillfällesstölder. Det vill säga att lärjungarna tog tillfället i akt att exempelvis stjäla kläder som lämnats obevakade. Hur vanligt stölder ur kläder egentligen var är omöjligt att säga utifrån förvisningsärendena, med det går att konstatera att vid vissa skolor gick man väldigt långt för att beivra korridorstölder. Ett illustrativt exempel kan hämtas från Samrealskolan i Domnarvet. Skolledningen beslutade, efter att det förekommit stölder, att en portmonnä skulle pudras med grön anilinfärg och placeras i en kapp i korridoren.⁶² Efter några dagar kom vaktmästaren på lärjungen Lars efter morgonrasten att stå och tvätta sina grönfärgade händer, varpå han ställdes inför förhör, där han inte bara erkände korridorstölderna, utan även inbrott i en sommarstuga.⁶³

Läroverkets domän bestod inte bara av själva läroverksbyggnaden utan sträckte sig också ut på skolgården. Skolgården var dock inte en plats som förekom i förvisningsärendena. I genomgången av förvisningsärendena vid de högre läroverken har bara två förvisningsärenden hittats som omnämner skolgården som plats för överträdelse, och i båda fallen framstår denna överträdelsen som sekundär vid sidan av andra som begåtts på andra håll. I det ena fallet erkände en lärjunge att han rökt på skolgården i samband med att han ställdes till ansvar för olika stölder och tillgrepp.⁶⁴ I det andra fallet, från Högre allmänna läroverket i Örebro, ingick skadegörelse av en lampa på skolgården i ärendet, men även fall så kallad "busringning" till lärare och andra subordinationsbrott.⁶⁵

Bilden av att skolgården inte var en plats där lärjungarnas aktiviteter bestraffades märks tydligt i en genomgång av samtliga disciplinärende vid Högre allmänna läroverket i Uppsala, åren 1905–1966. I protokollen omnämns skolgården inte en enda gång som plats för förseelser eller förbrytelser.⁶⁶ Detta är ett resultat som är förvånande om man betänker att skolgården var den plats som lärjungarna träffades innan skolan, lekte under rasterna och sammanstrålade efter skoldagens slut. Som Norlin konstaterat var bestraffningar rörande våldsbrott väldigt få inom läroverken i slutet på 1800-talet och i början på 1900-talet.⁶⁷ Detta bör dock inte förstås som att lärjungarna inte slogs på skolgårdarna, utan ska snarare förstås som att kollegierna inte ansåg slagsmål vara grund för grövre bestraffningar. Denna bild förstärks när man återgår till kollegieprotokollen vid läroverket i Uppsala och kan konstatera att miss-handel bara förekommer fyra gånger i disciplinärendena, och ingen gång ledde

⁶² Användningen av anilin vid kopiering infördes vid sekelskiftet 1800–1900, Söderberg (1974), s. 88.

⁶³ 1942 dnr:3232, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:566, SÖ/LVA.

⁶⁴ 1942 dnr:2602, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:564, SÖ/LVA.

⁶⁵ 1944 dnr:906, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:632, SÖ/LVA; 1944 dnr:4467, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:643, SÖ/LVA.

⁶⁶ Kollegiets protokoll, A1a:7–A1a:10, Högre allmänna läroverket i Uppsala med föregångare, Landsarkivet i Uppsala.

⁶⁷ Norlin (2010), s. 82–83.

det till hårdare bestraffning än nedsatt uppförandebetyg.⁶⁸ Förekomsten av pennialism inom skolor och utbildningsinstitutioner har tidigare behandlats av forskning som exempelvis inom internatskolor och officersutbildning.⁶⁹ Det ointresse som läroverkens bestraffningssystem visade mot skolgården som plats kan man även se stöd för i Anna Larssons forskning, som visar på det mediala ointresset för skolgården vid mitten av 1900-talet. Intresset för skolgården och dess utformning väcktes dock i samband med att mobbningsfrågan aktualiserades under 1970-talet.⁷⁰ Det går således att sluta sig till att man inom läroverkens bestraffningssystem inte såg skolgården som en särskilt problematisk plats ur disciplinär synpunkt. Det går också att tolka normalbestämmelserna utifrån denna tanke, då inget nämns om att skolgårdens utformning skulle ta några hänsyn till ordning, tukt eller övervakning. Det enda som nämns är att "Skolgården bör erbjuda utrymme åt lärjungarnas lekar och rörelser i det fria".⁷¹

Genom att studera disciplin- och förvisningsärendena kan man se att arkitekturens förutsättningar spelade en roll för vilka möjligheter som fanns för att genomföra övervakning vid läroverken. Det stora antalet lärjungar och skolans storlek gjorde att det var omöjligt för rektor, lärare och annan personal att bedriva någon total övervakning av lärjungarna inom läroverket. Detta faktum stödjer Landahls invändning mot att skolans ska ses som ett panoptikon.⁷² De platser där överträdelser skedde visar att läroverken endast stod under partiell övervakning, det vill säga att de bara bevakades under vissa tider. Genom att platser som korridorer, kapprum och omklädningsrum kunde stå oövervakade under morgonbönen, lektionstid eller frukostrasten bidrog det till att de var där som stöder begicks.

Lärjungarna i stadsmiljö

I tidigare kapitel har jag visat att lärjungarnas rörelsefrihet utanför läroverket var begränsad genom ordningsföreskrifter och ordningsregler.⁷³ I de flesta fall innebar det att lärjungarna var förbjudna att ta del av stora delar av det offentliga nöjeslivet. Men förvisningsärendena visar att staden, trots ordningsföreskrifter och ordningsregler, var en plats där lärjungarna uppehöll sig och ibland även begick förseelser och förbrytelser. Därmed kan man

⁶⁸ Kollegiets protokoll, A1A7–A1A8, HAL Uppsala.

⁶⁹ Sandgren (2015), s. 7–36; E. Larsson (2005), s. 297–302.

⁷⁰ A. Larsson (2010a); A. Larsson (2008); A. Larsson (2010b).

⁷¹ *Öfverstyrelsens cirkulär nr 2 rörande normalbestämmelserna angående läroverksbyggnader* 14/9 1905, Se även "Skolgård och utemiljö i sammanslagningarnas tid 1905–1970" i A. Larsson, Norlin & Rönnlund (2017).

⁷² Landahl (2006), s. 221.

⁷³ Se kapitel 2, "Ordningsföreskrifter och ordningsregler".

se stadsmiljön, i likhet med läroverket och bostaden, som en arena för läroverkens bestraffningssystem.

Stadsbilden genomgick förändringar under 1900-talet. Från sekelskiftets scenförändring, med uppförandet av olika så kallade monumentalbyggnader som nya kyrkor och rådhus, till byggnader som byggdes utifrån tekniska landvinningar som exempelvis elektricitetsverk, telefonstationer, spårvagnshallar och saluhallar.⁷⁴ Förutom att stadsbilden förändrades genom olika byggnationer kom fordonstrafiken att kraftigt förändra stadsmiljön. Från att gatubilden dominerats av olika hästskjutsar, förändrades den och togs gradvis över av cyklar, bilar, motorcyklar, och lastbilar.⁷⁵ Stadens förvandling kan också ses genom 1900-talets förändringar av konsumtionsvanor, affärsverksamheter och lagstiftning.⁷⁶ Redan under 1870-talet genomgick exempelvis Stockholms affärliv en förändring, från att mest bestått av specialiserade småbutiker till etableringen av större butiker med större utbud.⁷⁷ I samtidsskildringen *Nya Stockholm* (1890) beskrivs vardagslivet i Stockholm delvis genom olika näringsställen och rörelser i nöjeslivet, från småkaféer, nykterhetskaféer, frukostställen, restauranger, källare, bolagskrogar och ångkök, till teatrar, läsesalonger, boklädor och badinrättningar.⁷⁸ Konsumtionsmönstren som uppkom i Stockholm och Göteborg hade sin förlaga i Paris, och etablerades snart även i andra svenska städer.⁷⁹

I Frykmans forskning om det så kallade "dansbaneeländet" visas hur staden också var en plats där ungdomen skaffade sig en egen identitet. De uttryck som det tog sig låg till grund för en mycket häftig moraldebatt under 1930- och 1940-talet.⁸⁰ Med begreppet "dansbaneeländet" sammanfattades en övergripande syn på ungdomskulturen och ungdomens omoral i allmänhet. Frykman visar att i samband med denna debatt pågick också en uppluckring av klassgränserna vid läroverken. Vid Norra latin genomfördes 1941 en debatt med moraliska förtecken, där "swingpjätten", "nalensnajdaren" ställdes mot "plughästen", som symboliserade den skötsamme lärjungen.⁸¹ Diskussionen berörde olika ungdomsidentiteter vid läroverken, vilket gör att man kan ifrågasätta den många gånger idealiserade bilden av läroverkslärjungarna som en

⁷⁴ Eriksson (2001), s. 56–59, 114–119.

⁷⁵ Andréasson, Gerentz & Gawell (1997); Ekström (2001).

⁷⁶ Under 1900-talet infördes flera lagar om affärers öppettider. Innan 1909 begränsades butikers öppettider bara av lagen om religionsbrott, vilket innebar att affärerna skulle hålla stängt under sabbatstid, det vill säga från klockan 6–21 under sön- och helgdag. Genom 1909 års lagstiftning begränsades öppettiderna ytterligare, till att affärerna bara fick ha öppet mellan klockan 7–20. De förekom dock vissa undantag för exempelvis tobaksbutiker som kunde få längre öppettider. Lagstiftningen genomgick flera förändringar, åren 1919, 1939, 1942 och 1967. SOU 1971:33, *Fri affärstid: betänkande*, s. 13–16.

⁷⁷ Eriksson (1990), s. 43–60; Sheiban (2002), s. 68–87.

⁷⁸ Claës Lundin (1890), s. 54–82, 83–91, 126–149, 252–292, 354–364.

⁷⁹ Ivarsson Lilieblad (2009), s. 12.

⁸⁰ Frykman (1988), s. 39. "Plughästen" kontra "Sportfånen" analyseras även i Backman Prytz (2014), s. 120–122.

⁸¹ Frykman (1988), s. 41–46.

homogen grupp.⁸² Det visar sig också i förvisningsärendena att staden inte var en plats där det fanns några vattentäta skott mellan ungdom från olika klasser, eller att läroverksungdom inte skulle ha umgåtts med annan ungdom.⁸³

Stadens frestelse på lärjungarna var stor. Inte bara utgjorde de tekniska landvinningarna som motortrafikens införande lockelser, utan också affärer och butiker, och möjligheter till olika sociala aktiviteter. Stadens föränderlighet kan ses som motsats till läroverken, som konservativa institutioner. Dock förväntades lärjungarna att uppträda på samma sätt i staden som inom läroverket, genom att uppträda artigt och korrekt, och lyda och respektera auktoriteter. I sin artikel från 1938, "Vilken fostraruppgift är viktigast?", skrev rektor Carl Svedelius: "Jag nämner t.ex. plikttröhet i arbetet, ordningssinne, vilja att subordnera, ett respektfullt uppträdande mot äldre, mot myndigheter och auktoriteter".⁸⁴ Att inte visa respekt för lärarna i staden var något som kunde få långtgående effekter, vilket var något som Sven, som var lärjunge vid Södertälje 1930, fick erfaras. En av de saker som han ställdes ansvarig för var att han hälsat nonchalant på en lärare när de möttes på staden. Det bör poängteras att Sven vid ett annat tillfälle hotat läraren till livet, vilket naturligtvis bidrog till bestraffningens hårdhet. Men av kollegieprotokollet framgår det att man inte såg lätt på den nonchalanta hälsningen. Saken förvärrades dessutom ytterligare av att rektor sett att Svens sätt att hälsa, (att vänta tills man nästan hunnit förbi den mötande innan man hälsade), hade spritt sig bland övriga lärjungar.⁸⁵

Artigheten, att lärjungarna skulle hälsa på läraren, var också något som rektorn vid Nordmalings kommunala mellanskola tog upp vid 1949 års rektorsmöte. Han menade att skolan skulle ses som ett samhälle i det lilla, med lagar och förordningar som skulle sträva mot de riktlinjer som gällde i samhället i övrigt. Det var därför viktigt att inpränta i lärjungarna det som beskrevs som umgängesdisciplin, vilket syftade till att skapa förtroende mellan lärare och lärjungar och god kamratskap mellan lärjungarna.⁸⁶

Under 1950-talet förändrades möjligheter för läroverkens övervakning, åtminstone formellt. År 1954 inrättades en kommitté av Skolöverstyrelsen som skulle se över läroverkens ordningsregler. Kommitténs förslag ledde, som berördes i kapitel 2, till att läroverken inte längre fick utfärda ordningsregler som gällde utanför läroverkens område, eller när lärjungarna inte stod under läroverkens uppsikt. Kommitténs huvudargument var i likhet med resone-

⁸² U. Johansson (2000), s. 241–247.

⁸³ Den sociala sammansättningen, i samband med förseelser och förbrytelser på staden kommer att diskuteras mer ingående i kapitel 6.

⁸⁴ Landahl (2006), s. 38.

⁸⁵ 1930 dnr:1514, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:163, SÖ/LVA; 1930 dnr:1630, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:164, SÖ/LVA.

⁸⁶ *Förhandlingarna vid rektorsmötet i Sigtuna den 27-30 juni 1949* (1954), s. 105.

mangen vid läroverken – att staden var en plats som inte kunde övervakas och därigenom var reglerna verkningslösa.⁸⁷

En annan aspekt som rör stadsmiljön som plats för överträdelser är lärjungarnas umgänge utanför läroverken. I Florin och Johanssons forskning är klassperspektivet inom läroverket centralt, där man lyfter fram hur före detta lärjungar i sina memoarer pekar på att läroverksgemenskapen skapade en egen klass eller identitet. Den visade sig genom öppen rivalitet mellan folkskolepojkar (getter), och läroverkslärjungar (kalvar).⁸⁸ Denna uppdelning mellan främst folkskolepojkar och läroverkslärjungar är en fast förankrad bild, och återkommer både inom forskningen och genom vittnesmål och minnesberättelser. I detta narrativ beskrivs läroverkets dörrar som en i det närmaste fysisk klassgräns som gjorde att när man steg över tröskeln lämnade man alla gamla vänner.⁸⁹ Detta gör att man kan få uppfattningen att läroverket som institution omöjliggjorde något umgänge över sociala gränser.

Denna polariserade bild kan dock ifrågasättas med utgångspunkt i disciplin- och förvisningsärendena som vittnar om umgänge mellan läroverkspojkar och exempelvis folkskolepojkar, springpojkar, arbetare och drängar. Ett exempel på en lärjunges umgänge med folkskoleelever kan man se i ett fall vid läroverket i Sundsvall 1913, där lärjungen blev förvisad för att tillsammans med två folkskolepojkar stulit i butiker.⁹⁰ Ett annat exempel kan ses i ett fall vid läroverket i Nyköping år 1932, där lärjungen Tore, som gick i första klass vid läroverket, tillsammans med en elev från folkskolan bröt sig in på ett bygge och stal dynamit, som de använde för att spränga en stenkross.⁹¹ I ett annat exempel från läroverket i Västerås 1931 ställdes två lärjungar inför kollegiet för inblandning i spritstölder och försäljning tillsammans med två andra ynglingar. I ärendet framkom det också att man sålt en halv liter brännvin till en yngling som kallades för "Göteborgaren", som de träffat på konditori. Lärjungarna bestraffades med två respektive fyra terminers förvisning. Kollegiet motiverade domen genom den "uppenbara fara för övriga lärjungar, som deras närvaro vid läroverket måste innebära, en fara, så mycket större, som de visat sig ha förbindelse med utom läroverket stående ynglingar med fördärvligt inflytande."⁹² Genom disciplin- och förvisningsärendena går det alltså att konstatera att klassgränserna mellan lärjungar och annan ungdom inte alltid upprätthölls på stadens gator. Även om förvisningarna visar att läroverken genom exempelvis ordningsföreskrifter försvarade för att lärjungarna skulle ha ett umgänge utanför läroverken, umgicks lärjungarna trots det ändå med annan ungdom och ibland även begick brott tillsammans.

⁸⁷ TfSL 1956 nr 20 s. 528, SFS 1958:335, § 52.

⁸⁸ Florin & Johansson (1993), s. 276–277.

⁸⁹ U. Johansson (2000), s. 280–281.

⁹⁰ 1914 dnr:585, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:115, KLÖ.

⁹¹ 1932 dnr:629, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:202, SÖ/LVA.

⁹² 1931 dnr:3485, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:195, SÖ/LVA.

Förbrytelser och förseelser i staden

I tidigare kapitel beskrevs att ordningsföreskrifternas främsta uppgift var att förbjuda lärjungarna att vistas på ställen där de kunde frestas att begå olika förseelser och förbrytelser som att exempelvis röka eller dricka alkohol. De lokala regelverken användes således som en teknik för att begränsa, inte bara *vad* lärjungarna fick göra i staden, utan även *var* de fick röra sig och *vilka* etablissemang de fick besöka. De långtgående rumsliga restriktionerna var ett stort ingrepp i lärjungarnas rörelsefrihet, som också kunde leda till irritation utanför läroverksfären. I Härnösand ledde utfärdade rumsliga restriktioner i mitten på 1920-talet till högljudna protester, där kritiken främst kom från stadens invånare. Bakgrunden till schismen var att rektor hade infört ett besöksförbud för lärjungarna, som innebar att de inte fick besöka eller ens befinna sig i samma gränd som ett av stadens konditorier. Under några turbulenta månader därefter utsattes rektor och en av lärarna för kraftigt kritik, både i press och av allmänheten, i det som kom att kallas för "bullstriden". Det ledde till en inspektion av läroverket av Skolöverstyrelsen, dock utan att förbudet upphävdes.⁹³

Exemplet från Härnösand visar hur läroverken försökte styra lärjungarnas möjligheter att begå förseelser eller förbrytelser genom ordningsreglerna. Men staden som materiell förutsättning säger också något om bestraffningssystemets möjligheter att övervaka lärjungarna. Det var enklare att övervaka lärjungarna i en stad som Härnösand än i exempelvis storstäder som Stockholm och Göteborg, som inte bara var större rent fysiskt utan även hade en mycket större befolkning.⁹⁴ För att illustrera stadskärnans utsträckning och vilka platser som lärjungarna rörde sig på kan man ta Uppsala som exempel.⁹⁵ Uppsalas stadskärna var under undersökningsperioden väldigt begränsad. Från läroverket till tågstationen var avståndet cirka 1 500 meter, och de flesta platser som omnämns i disciplinärendena låg betydligt närmare läroverket än så.

⁹³ Ekelin (1965); G. Larsson (2017).

⁹⁴ Befolkningen i Härösand 1925 uppgick till 11 589 att jämföra med Göteborg 229 638 och Stockholm 438 896, *Statistisk årsbok för Sverige. Årg. 12 (1925)* (1925), tab. 10, s. 8.

⁹⁵ Se bild 7.

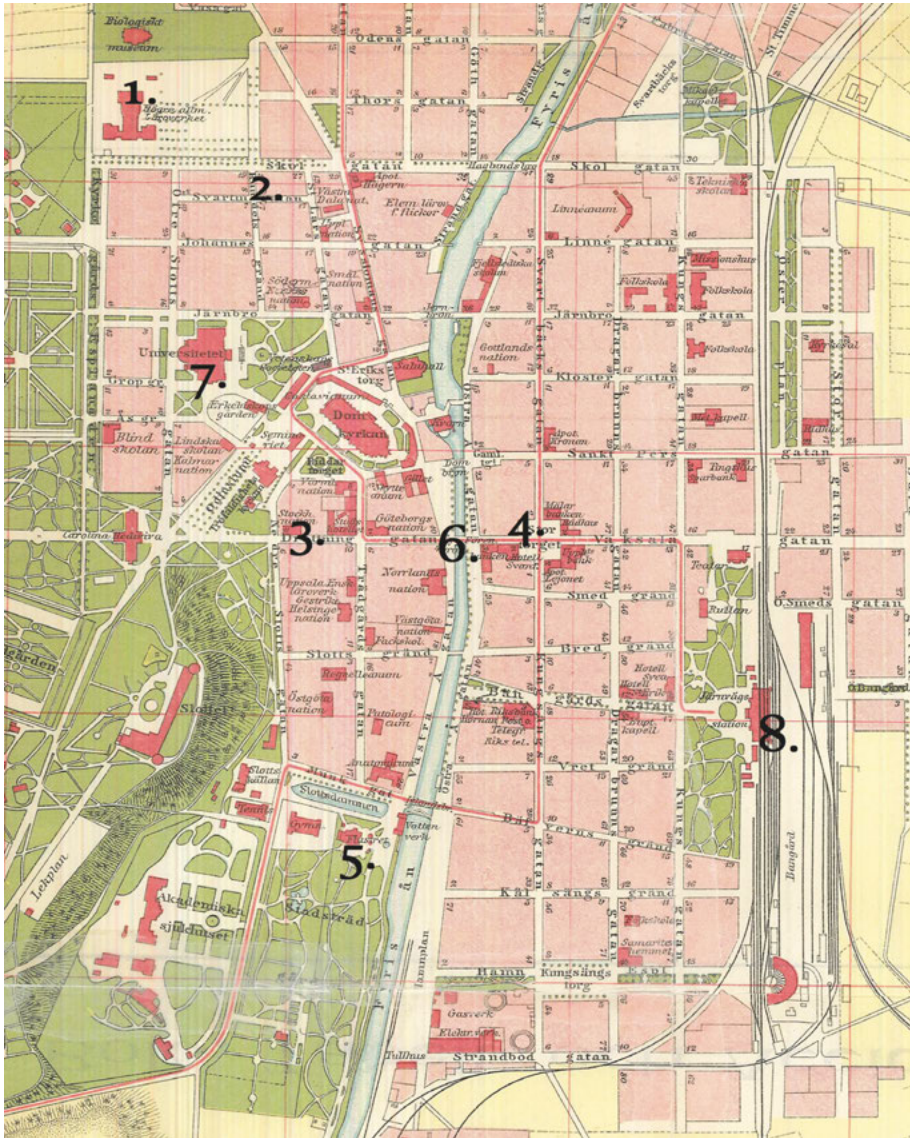

Bild 8. Karta över Uppsala från 1910. 1. Läroverkets placering. 2. En lärjunges inackordering. 3. Drottninggatan, där det 1925 låg tre olika bokhandlare. 4. Stora Torget, där varuhuset Tempo öppnade 1934. 5. Restaurang Flustret, en restaurang där lärjungarna bland annat gjorde inbrott 1916, se, 1917 dnr:87, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:155, KLÖ. 6. Nybron, en plats där ungdomar träffades, polismyndigheten kontaktade HAL i Uppsala 1961 för att försöka stävja försäljningen av rusdrycker runt Nybron. Nybron beskrivs också som en träffpunkt för "Dixie-ungdom", fritt från raggare i UNT 15/9 1964. 7. Universitetshuset, en plats där flera lärjungar var med och störde en föreläsning 1944. Högre allmänna läroverket i Uppsala med föregångares arkiv; Kollegiets protokoll A1a:9. 8. Tågstationen. Källa: Kartan är hämtat från *Adresskalender för Upsala stad 1910* (1910).

När man undersöker förvisningsärendena närmare kan man urskilja de olika platserna som lärjungarna rörde sig i staden och där de begick överträdelser. Återkommande platser i förvisningsärendena var bodar, basarer och olika butiker. I disciplin- och förvisningsärendena framträder antikvariaten och bokhandlarna som en särskilt problematisk affärsverksamhet. Vid antikvariaten och bokhandeln kunde lärjungar köpa och sälja böcker, vilket kunde skapa förutsättningar för bokstölder. Att detta var ett stort problem kan ses i en undersökning av de 84 fallen av stöld och tillgrepp vid läroverket i Uppsala, där bokstöld uppgavs i elva ärenden.⁹⁶

De stölder, som Holmgren erkänt, äro gjorda i följande affärer och det stulna avyttrat på nedan skrifna ställen:

<u>Stulit i:</u>	<u>Avyttrat i:</u>
1) Östermalms Bokhandel: Karlavägen 24: "Gulaschkaronen" "Drabanten"	Antikvariat ^(Närter Sandberg) i (Knutströms- nadsgratan) ?
2) Rietz' bokhandels filial Hornsg. 54: "Gulaschkaronen"	Antikvariat Gädg. 44.
3) Öberg's bokhandel S:t Paulsg. 24: Fransk skolbok av Lindberg	Nyrens Antikvariat Kungsgatan.

Bild 9. Utdrag ur kollegieprotokoll. Under utredning av lärjungen Gerhards stölder kom det fram att han stulit böcker i bokhandeln och sedan sålt dem till antikvariat. Källa: 1-3/12 1916, Kollegiernas protokoll A2:14, (1912-1920), Nya elementarskolan i Stockholms arkiv.

Stölderna kunde gå till på olika sätt, och det varierade också från vem och man stal ifrån och var det skedde. Det kunde röra sig om stölder i hemmet, eller från en kamrat, med avsikten att sälja vidare till antikvariat. Det finns

⁹⁶ Se tabell 8.

dock vissa mer förslagna exempel som lärjungen Gerhard som satte i system att stjäla böcker från bokhandlare för att sälja vidare till antikvariat.⁹⁷

Bokstölder, och försäljning av stulna böcker var inte något lokalt problem, utan återfinns i kollegieprotokoll från läroverk och skolor över hela landet, såväl vid Uppsala, Stockholm, Linköping och Göteborg som i andra städer.⁹⁸ Vissa läroverk införde besöksförbud i sina ordningsregler, som förbjöd lärjungarna att överhuvudtaget besöka bokhandlare, boklädor eller antikvariat.⁹⁹ Det går till och med att påstå att bokstölder blev en riksangelägenhet. År 1933 befalldes polisen i landets större städer att uppmana alla antikvarieinnehavare att kräva skriftligt eller muntligt intyg från lärjungarnas föräldrar för att de skulle få sälja böcker.¹⁰⁰ Rektorn vid läroverket i Linköping gick ännu längre och begärde att antikvariaten skulle anteckna namnen på lärjungar som de köpte böcker av. Dessa anteckningar kom också spela stor roll när rektor ledde en undersökning av bokstölder på skolan, som ledde fram till att en lärjunge förvisades.¹⁰¹ Vidare var naturligtvis förutsättningarna för bokhäleri olika från stad till stad. Om man ser till Uppsala som universitetsstad fanns det under åren 1910–1925 sju bokhandlare eller antikvariat.¹⁰²

Förvisningsärendena där antikvariaten ingår som plats för överträdelser är intressanta, inte bara för att det var en plats där lärjungarna snabbt kunde omsätta stöldgods till kontanter, utan även genom att de var platser där läroverken var beroende av regelsystem och övervakning utanför den egna organisationen. De krav som ställdes av både läroverken och polis om intyg för försäljning av böcker visar att läroverken var beroende av andra aktörer för övervakningen av lärjungarna i staden.

⁹⁷ Se bild 8, 1916 dnr:1835, Handlingar till allmänna diariet, E IIa:153, KLÖ.

⁹⁸ Några exempel på handeln av stulna böcker och antikvariaten kan nämnas: HAL i Linköping 1911 dnr:274, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:71, KLÖ; Högre latinläroverket, Norrmalm 1924 dnr:1399, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:63, SÖ/LVA; Högre latinläroverket, Göteborg 1929 dnr:2958, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:152, SÖ/LVA; Nya elementar, Stockholm 1942 dnr:563, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:553, SÖ/LVA; 1942 dnr:2535, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:563, SÖ/LVA.

⁹⁹ Enligt ordningsreglerna vid Katarina realskola från år 1933 var det förbudet för lärjungarna att sälja böcker vid antikvariat utan föräldrarnas tillåtelse, upptaget som en av de elva ordningsreglerna. Denna regel hade också stöd i polisförordningen som utfärdades av Överståthållarämbetet. *Testamentsurkunder och stipendiefonder, 1721–1949*, "Lärjungebok för Katarina realskola", 1933, F3a:1, Arkiv Katarina realskola, Stockholms stadsarkiv.

¹⁰⁰ Wallin & Grimlund (1939), s. 175.

¹⁰¹ 1930 dnr:347, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:157, SÖ/LVA.

¹⁰² *Uppsala stads adresskalender för år 1910* (1910) s. 242; *Uppsala stads adresskalender för år 1914* (1914) s. 280–281; *Uppsala stads adresskalender för år 1925* (1925) s. 431.

Bild 10. Varuhuset Tempo i Uppsala år 1935. Som framgår av bilden dominerades interiören av speglar, vilket i sig underlättade övervakningen av kunderna som själva kunde plocka bland varorna. Källa: Lindberg, (1997).

Förutom antikvariaten omnämns andra affärsverksamheter i förvisningsärendena, som butiker, konditorier och kaféer. Lärjungarnas tillvägagångssätt för stölder på dessa platser varierande. Ett inte ovanligt sätt var att en lärjunge uppehöll expediten genom ett mindre inköp, medan kamraten stal saker i exempelvis butiken. Ett annat sätt var att man frågade efter en vara som man visste fanns på lagret, och när expediten hämtade varan passade man på att stjäla varor eller länsa kassalådan.

En stor förändring inom butiksverksamheten skedde under 1930-talet då varuhusen etablerades i städerna. Varuhusens införande innebar ett nytt försäljningssystem, där varorna låg framme i butiken utan samma bevakning som när varorna såldes över disk.¹⁰³ Denna förändring återspeglas även i förvisnings- och disciplinärendena. I Uppsala öppnade varuhuset Tempo år 1934. Höstterminen 1938 ställdes lärjungar för första gången inför kollegiet för snatterier på Tempo. I tre av de fyra fall utgjorde snatterierna bara en av flera överträdelse som förvisningen grundades på. I det fjärde fallet undkom lärjungen med nedsatt betyg i uppförande.¹⁰⁴ I kollegiet var man eniga om att det krävdes krafttag för att

¹⁰³ Varuhuset som en ny offentlig samlingsplats i staden har bland annat studerats av Henrik, som visar på hur konsumtionsrummen i staden tog allt mer plats under 1900-talet. Widmark (2007), s. 136–138.

¹⁰⁴ A1a:9, Kollegiets protokoll *Kollegiets protokoll*, (1931–1960) Högre allmänna läroverket i Uppsala med föregångares arkiv.

komma till rätta med den nya formen av snatterier som varuhuset förde med sig. Det kom dock inga förslag på några åtgärder.¹⁰⁵

Andra ställen i staden som var vanligt förekommande i förvisningsärenden var de platser där det fanns olika former av automater. Varuautomaterna gjorde sitt inträde i stadsbilden redan under början av 1910-talet, och blev allt mer populära i samband med affärslagstiftningen 1939 som reglerade butikers öppettider.¹⁰⁶ Varuautomaterna stod ofta obebakade, vilket bidrog till att de utsattes för inbrott och stölder. Redan år 1915 inkom ett förvisningsärende från läroverket i Umeå, där lärjungen som skulle förvisas bland annat stulit en bakelse ur en automat. Automatstölder var dock vanligast i förvisningsärenden under 1920- och 1940-talet.¹⁰⁷

En annan form av automater som förekom i förvisningsärenden var gasautomaterna. Under 1920-talet introducerades gasautomaten, där man betalade för gas för hushållsbehov genom gaspoletter eller mynt.¹⁰⁸ Det fanns också gasautomater utanför hemmen, som i likhet med varuautomaterna riskerade att utsättas för inbrott, stölder och skadegörelser. Vid läroverket i Linköping ställdes en lärjunge 1941, inför kollegiet för sammanlagt 32 stölder ur gasautomater i tvättstugor (under förhör hade han erkänt att han fått idén när han hjälpt sin mor med tvätten).¹⁰⁹ Stölderna ur gasautomaterna och varuautomater visar att vistandeförbuden, även om de åttlyddes, inte förhindrade lärjungarna att söka upp platser där de kunde begå olika förseelser och förbrytelser.

Som tidigare har uppmärksamrats innebar bevistandeförbuden att lärjungarna formellt stängdes ute från olika sociala sammanhang, som var öppna för annan ungdom. Förutom att inte ha rättighet att ta del av samma delar av nöjeslivet styrdes lärjungarnas uppträdande i staden genom ordningsföreskrifterna och ordningsreglerna. Förutom förbudet mot rökning på offentlig plats omfattade regelverket även bruk av alkohol. Det finns flera förvisningsärenden som visar att lärjungar bröt mot förbudet att vara på ställen där man serverade alkohol, men i lite olika sammanhang. I ett exempel, från läroverket i Vänersborg 1913, blev två lärjungar förvisade efter att de blivit sedda sittandes på restaurang utan skolmössa, ett beteende som kollegiet menade

¹⁰⁵ *Kollegiets protokoll* 23/10 1938, A1a:9. Högre allmänna läroverket i Uppsala med föregångares arkiv.

¹⁰⁶ SFS 1939:287 *Arbetslagslag*, SFS 1939:289 *Butikstängningslag*.

¹⁰⁷ 1915 dnr:964, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:135, KLÖ vid HAL i Umeå där en lärjunge stal en bakelse ur en automat; Några exempel på andra automatstölder som kan nämnas är 1928 dnr:920, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:123, SÖ/LVA vid HAL i Uppsala; 1928 dnr:2228, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:131, SÖ/LVA vid HAL i Örebro; 1941 dnr:458, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:512, SÖ/LVA, 1941 dnr:486, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:512, SÖ/LVA vid HAL i Kristianstad.

¹⁰⁸ *Svensk tidskrift för industriellt rättsskydd*, årgång 1925, 41 årgången (Stockholm 1925), s. 114; Gasautomatens plats i hemmet beskrivs exempelvis i Olof Svedelids självbiografi *Världen som var Kungsholmen*, Svedelid (1993), s. 10.

¹⁰⁹ 1941 dnr:732, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:513, SÖ/LVA; 1941 dnr:7101, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:545, SÖ/LVA.

riskerade att utgöra dåligt inflytande på medlärjungarna.¹¹⁰ Det bör dock noteras att i detta fall inte nämns något om att lärjungarna skulle ha druckit alkohol, utan förbrytelsen var att lärjungarna brutit mot bevisandeförbudet och dessutom inte haft på sig skolmössan som gjorde att man inte kunde identifiera dem som lärjungar vid läroverket. I ett annat fall, vid läroverket i Linköping, förvisades en lärjunge för att ha varit på bal på ett hotell utan rektors tillåtelse. Inte heller i det fallet nämns det att lärjungen skulle ha druckit alkohol, utan beslutet togs utifrån att lärjungen deltagit i ett offentligt sammanhang utan tillåtelse av rektor.¹¹¹

Det går vidare att se att vistandeförbudet hade flera olika syften. De skulle inte bara hindra lärjungarna från att komma i dåligt sällskap, utan även förhindra att de skämde ut sig genom att uppträda berusade eller bråkigt. Den starka kopplingen till läroverket och lärjungeidentiteten som visades i offentligheten genom skolmössan gjorde att en lärjunge som skämde ut sig på staden indirekt skämde ut läroverket som institution.

De förvisningsärenden där slagsmål i staden ingick är inte särskilt många.¹¹² Ett av de allvarligare exemplen är ett dråpförsök midsommaren 1959, när en lärjunge stack en stilett i ryggen på en vakt vid en dansbana. I ett annat exempel, från sekelskiftets början, blev en lärjunge förvisad från läroverket i Vänersborg efter att ha hotat en restaurangvaktmästare med pistol.¹¹³ Dessa fall kan ses som extrema i sammanhanget, och det är möjligt att mildare former av slagsmål i staden i likhet, med slagsmål inom läroverket, inte var intressanta för läroverkens bestraffningssystem.

Staden var också en plats där lärjungarna kunde träffa på lärare och annan personal från skolan, och därmed fanns riskerna att bli exempelvis påkommen med att röka offentligt, eller med att vara berusad. I ett fall blev staden en plats för ett slagsmål mellan en lärjunge och en lärare. År 1931 blev lärjungen Lennart osams med en man vid dansbanan i Lindö, och de gick ut för att göra upp. Slagsmålet avbröts av polisen efter att Lennart slagit motståndaren flera gånger i ansiktet. Efteråt visade det sig att den Lennart hade slagits med var teckningslärare vid läroverket i Norrköping, samma läroverk som han gick vid. Slagsmålet resulterades i att Lennart dömdes till övervakning och blev skyldig att ersätta läraren med 2 463 kronor. Dessutom förvisades han i fyra terminer.¹¹⁴ Exemplet visar inte bara på att staden var en plats där lärjungarna och lärare kunde stötta på varandra, utan även på att staden var en plats där de ställdes både inför läroverkets regelverk och allmän lag.

¹¹⁰ 1913 dnr:1289, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:107, KLÖ.

¹¹¹ 1915 dnr:748, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:133, KLÖ.

¹¹² Antalet våldsbrott uppgick bara till 2, 6 procent av samtliga förbrytelser och förseelser vid de högre läroverken. Se, tabell 6.

¹¹³ 1907 dnr:394, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:30, KLÖ, 1959 dnr:3510, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:361, SÖ/ADA

¹¹⁴ 1931 dnr:1939, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:184, SÖ/LVA.

Förvisningsärendena visar alltså att lärjungarna rörde sig på olika platser i staden, och i likhet med andra begick de ibland olika former av överträdelser. Det rörde sig dock inte bara om att röka, dricka, slåss och stjäla utan även överträdelser av sedlighetskaraktär som att antasta kvinnor.¹¹⁵

En av de platser som förekom i sedlighetsärendena var hotellen, som både kunde utgöra ett näringsställe som serverade alkohol och dessutom erbjuda rum där lärjungar inte kunde övervakas på samma sätt som annorstädes. Besök eller övernattningar på hotell finns med i flera förvisningsärenden, och inte sällan i samband med så kallat dåligt umgänge. I vilken utsträckning som formuleringar som "bott på hotell tillsammans med två fruntimmer" var en omskrivning för prostitution är ovisst.¹¹⁶ Men hotellen beskrivs i ett flertal ärenden som en plats i staden där lärjungarna kunde råka i dåligt umgänge. Ett känsligt ärende hittar man bland förvisningsärendena från 1900-talets början. Ärendet grundade sig i att en lärjunge hade börjat umgås med en för tiden välkänd litteratör, fadern hade motsatt sig umgänget och flyttat sonen från staden och läroverket till ett läroverk i en närliggande stad, för att försvåra att de träffades. Försöket att skilja dem åt misslyckades, och det avslöjades för rektor och kollegiet att lärjungen och litteratören umgåtts och druckit på ett hotell. Kollegiets förvisning grundades dels i att lärjungen druckit och ljugit för kollegiet om att han inte träffat litteratören, dels i att han fortsatt umgås med litteratören trots att hans far hade förbjudit honom.¹¹⁷ I sammanhanget kan man uppmärksamma att det några år senare inkom ett nästan identiskt förvisningsärende från ett av de norrländska läroverken. Även i det fallet handlade det om att lärjungen druckit och umgåtts med en man utanför läroverket (en lokal tidningsman), vilket fadern hade förbjudit.¹¹⁸ Orsaken till att man såg allvarligt på lärjungarnas hotellvistelser berodde på att lärjungarna kunde komma i dåligt sällskap, men även riskerade att skämma ut läroverken. Det finns också flera exempel där lärjungarna i samband med rymningar tog in på hotell och drack sig berusade, något som noggrant redovisades i kollegieprotokollen.¹¹⁹

En av de gränsöverskridande förseelserna, som både fanns med i läroverkens ordningsföreskrifter och i strafflagen var fylleri. Fylleri på stadens gator var således både en överträdelse inom läroverket, där lärjungen skämde ut sig i offentligheten, och ett brott mot stadens regler rörande ordning och sedlighet. Det var främst enstaka lärjungar som förvisades från lärjungarna på grund av fylleri, men i några fall statuerades det exempel genom att flera lärjungar förvisades samtidigt. Vid Högre allmänna läroverket i Falun år 1915, förvisades exempelvis tre lärjungar för att de hade varit fulla både på stadens gator

¹¹⁵ 1913 dnr:1289, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:107, KLÖ.

¹¹⁶ 1925 dnr:239, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:72, SÖ/LVA.

¹¹⁷ 1907 dnr:323, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:30, KLÖ.

¹¹⁸ 1912 dnr:467, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:82, KLÖ.

¹¹⁹ 1916 dnr:1780, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:153, KLÖ, 1956 dnr:3161, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:279, SÖ/ADA.

och hemma hos en lärjunge.¹²⁰ I ett liknande fall förvisades tre lärjungar från läroverket i Linköping 1916.¹²¹ I likhet med andra förseelser och förbrytelser varierade bestraffningar för fylleri i staden från ärende till ärende, med det går också se hur inställningen förändrades över tid. Vid läroverket i Nyköping, 1911, förvisades lärjungen John från läroverket efter att han varit full på staden, blivit tagen av polis, och missfirmat polisen genom att kalla dem för "[f]örbannade bondknölar".¹²² Kollegiet bestraffade John med förvisning i tre terminer. Jämför man det förvisningsärendet med ett liknande fall vid läroverket i Uppsala i början av 1960-talet kan man se att kollegiet resonerade annorlunda. I likhet med John hade lärjungen i Uppsala blivit gripen av polis för fylleri, inte bara en utan två gånger, och även gjort sig skyldig till våldsamt motstånd. I stället för att förvisa lärjungen beslutade kollegiet att lärjungen skulle få vara kvar i skolan, och man kopplade i stället in psykiatrin i ärendet.¹²³ De två fallen illustrerar tydligt ett skifte i kollegiets resonemang från bestraffning genom förvisning till vårdtanken.

Staden var som exemplet visar en plats där läroverket bestraffningssystem till viss del flöt samman med andra regelverk som lokala ordningsstadgor och strafflagen. Men det var inte bara en plats där olika regelverk blandades. Som tidigare har visats var staden också en plats där lärjungarna begick olika överträdelse tillsammans med annan ungdom.¹²⁴ Staden var således en plats som läroverken inte hade kontroll över, men man hade makt att bestraffa lärjungarna för de läroverksspecifika förbrytelserna, även om de skedde i staden. Det förde med sig att läroverkens bestraffningssystem bestraffade lärjungar för både allvarigare förseelser och mindre förbrytelser som begicks i staden.

Att lärjungarna ställdes under dubbla regelsystem i staden förde med sig att läroverken inte självständigt kunde fatta beslut om de förseelser som lärjungarna begick i staden. Det går exempelvis att se i ett förvisningsärende vid läroverket i Visby 1915, där en lärjunge ställdes inför kollegiet för att ha misshandlat en beväring på Donners plats.¹²⁵ Ärendet tillhörde inte bara ett av de sällsynta fallen där förseelsen var misshandel, utan visar även på våld mellan personer som var starkt knutna till olika institutioner. Att det var en beväring som lärjungen misshandlade kan ses som en försvårande omständighet då denne stod i kronans tjänst, men trots det ställdes inte lärjungen inför rådhusrätten. Polisen ansåg i stället

¹²⁰ 1915 dnr:766, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:133, KLÖ.

¹²¹ 1916 dnr:1899, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:154, KLÖ.

¹²² 1911 dnr:404, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:154, KLÖ.

¹²³ Kollegiets protokoll 19/12, A1a:10, Högre allmänna läroverket i Uppsala med föregångares arkiv.

¹²⁴ Se "Lärjungarna i stadsmiljö" i det här kapitlet.

¹²⁵ 1915 dnr:1703, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:140, KLÖ. I fallet är det även noterbart att polisen tyckte att förvisningen var straff nog, och därigenom ställdes ärendet inför rådsturätten.

att förvisningen var ett tillräckligt straff. Fallet visar att det gjordes vissa informella hänsynstagande mellan bestraffningssystemen.¹²⁶

Staden var också en plats där det förekom våld mellan lärjungarna. Det bör dock understrykas att det rör sig om väldigt få fall, och för att våldet skulle leda till förvisning krävdes det grovt våld eller betydande kränkningar. Det kan man exempelvis se i ett fall från Högre allmänna läroverket i Skara från 1919, när en lärjunge blev utlurad av två andra lärjungar ur sin bostad, fick en rock dragen över huvudet, drogs ned i en tvättstuga, varpå han blev miss-handlad med slag och sparkar.¹²⁷ Ett annat exempel var förvisningen av en lärjunge 1958, som bland annat gjort sig skyldig till att lagt krokben för en annan lärjunge på väg hem från skolan, och därefter spottat på honom och tvingat honom att slicka upp spottet.¹²⁸ I både fallen kan man konstatera att de förvisade lärjungarna handlade med stor råhet, men trots att de var straffmyndiga ser man inga spår i källmaterialet som tyder på att ärendena lämnades över till polisen. Det går således i dessa fall att konstatera att läroverken utgick från det egna regelsystemet, även när lärjungar som i det här fallen förgreps sig på andra lärjungar i staden.

Läroverkets makt över lärjungarna i staden kan man även se i samband med andra förseelser såsom sexual- och sedlighetsbrott. Tidigare i avhandlingen har dessa förseelser placerats i en bred kategorisering.¹²⁹ Närstuderas dessa förvisningsärenden framträder dock olika former av sexual- och sedlighetsbrott. Vissa överträdelser lydde inte under allmän lag, som att smyga i gymnastikhuset för att titta på när flickorna bytte om, sätta upp anslag om giftermålsförslag utanför flickläroverk eller att gå med pigor på dans.¹³⁰ Men det finns också förvisningsärenden som vittnar om grova sexualbrott i offentligheten, exempelvis ett fall där två lärjungar tillsammans med andra ynglingar tvingat ned ett butiksbiträde i ett dike, dragit upp klänningen och "ytterligare missfirmat" henne. I det senare exemplet gjordes visserligen en polisrapport, men i likhet med de ovan redovisade våldsbrotten reglerades detta sexuella övergrepp inom läroverket utan vidare inblandning av polis. För lärjungarnas del innebar det en termins förvisning respektive D i uppförande, en bidragande orsak till förvisningsbestraffningen var att lärjungen föregående termin hade fått D i uppförande.¹³¹

Det finns orsak att anta att man inom läroverken helst ville att sexual- och sedlighetsbrott i staden skulle stanna inom läroverkens bestraffningssystem,

¹²⁶ Förhållandet mellan polis och läroverken återkommer jag till i kapitel 6, "Polismakten och barnavårdsnämnden".

¹²⁷ 1919 dnr:425, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:183, KLÖ.

¹²⁸ Detta var dock bara en av de många överträdelserna som lärjungen bestraffades för, 1958 dnr:5373, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:346, SÖ/ADA.

¹²⁹ Se "En bredd av förbrytelser och förseelser", i kapitel 3.

¹³⁰ 1944 dnr:9189, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:658, SÖ/LVA; 1918 dnr:2150, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:179, KLÖ; 1912 dnr:975, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:86, KLÖ.

¹³¹ 1943 dnr:4832, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:611, SÖ/LVA; I polisrapporten omnämns händelsen som brott mot annans frihet.

då en offentlig rannsakan skulle skada läroverkets rykte. Men det finns exempel där det inte var möjligt att hålla överträdelsen inom läroverket då den involverade personer utom läroverket. Exempelvis, i det förvisningsärendet där en lärjunge haft en sexuell relation med en tidningshandlare som bland annat sålde tidskriften *Nakenkultur*. Då homosexualitet var förbjudet enligt allmän lag ställdes lärjungen inför tingsrätten och dömdes till två månaders straffarbete, vilket ledde till att han också förvisades från läroverket en termin.¹³² Fallet visar hur lärjungars illegitima samröre med personer utanför läroverket kunde leda till en bestraffning både inom och utom läroverket.

En annan förseelse som visar både lärjungarnas rörelse i staden och vilka överträdelser som läroverken bestraffade är skadegörelse. I förvisningsärendena förekommer både mindre skadegörelser av skyltar och åverkan på automatapparater och cyklar, vilka är förseelser som kan jämföras med skadegörelser i skolan såsom att krossa en ruta. Men förvisningsärendena visar också att staden var en plats där lärjungarna begick allvarligare fall av skadegörelser som kan beskrivas såsom allmänfarlig skadegörelse, som exempelvis när en lärjunge stal dynamit och sprängde en stenkross.¹³³ Eller som i ett annat fall, då en lärjunge förvisades från läroverket i Örebro efter att han skjutit sönder fönsterrutor på en lägenhet med ett salongsgevä.¹³⁴

Förvisningsärendena avslöjar vidare både vilka platser som lärjungarna rörde sig på och deras intressen genom exempelvis cykel- och bilstöld. Därtill går det även att se att staden också lockade till andra stöld. Förutom den relativt omfattande handeln med böcker, fanns det lärjungar som stal metall och sålde den till lump- och järnaffärer. Ett exempel på det kan man se i ett förvisningsfall från läroverket i Strängnäs där en lärjunge blev förvisad fyra terminer efter att ha stulit kopparrör från domkyrkan.¹³⁵ På samma sätt som bokstöld var ett problem över hela landet kan man se att också metallstöld var en återkommande rikstäckande förseelse. Det märks genom att liknade fall finns vid läroverk som exempelvis läroverken i Ängelholm och Falun.¹³⁶ Metallstölderna i staden uppgick ofta till så stora värden att lärjungarna ställdes inför domstol. Något som exempelvis en lärjunge vid läroverket i Uppsala, Karl Elis, som dömdes till tre månaders straffarbete för metallstöld. Karl Elis, och en tidigare lärjunge som arbetade som springpojke, gjorde inbrott på restaurang Flustret och bröt loss kopparrör i köket. Inbrottet och stölden avslöjades i samband med att de försökte sälja bytet till en lokal järnaffär. Den stulna kopparn vägde 15 kg, och rubri-

¹³² 1934 dnr:2087, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:258, SÖ/LVA.

¹³³ 1932 dnr:629, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:202, SÖ/LVA.

¹³⁴ 1928 dnr:572, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:121, SÖ/LVA.

¹³⁵ 1918 dnr:861, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:172, KLÖ.

¹³⁶ 1935 dnr:3367, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:297, SÖ/LVA vid HAL i Falun där två lärjungar stal mässing vid en brädgård; 1959 dnr:2220, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:356, SÖ/ADA vid HAL i Ängelholm där en lärjunge bland många andra förseelser dömdes för metallstöld i samband med inbrott.

cerades som grov stöld, varpå Karl Elis också förvisades från läroverket för all tid.¹³⁷ Att bli bestraffad enligt allmän lag innebar i de allra flesta fall att lärjungen också blev förvisad från läroverket, något som man också kan se i de fall där lärjungar begick överlagda brott som exempelvis förfalskningar av postanvisningar och postväxlar.¹³⁸

Lärjungarna bestraffades således för både stora och små överträdelser i staden. Det rörde sig både om, de tidigare beskrivna, gränsöverskridande förseelser såväl som förbrytelser mot läroverkets bestraffningssystem. En av de läroverksspecifika reglerna var kravet på att lärjungarna skulle uppträda korrekt mot lärarna utanför skoltid och visa lydnad mot annan auktoritet. Bland disciplinärendena kan man se att detta också var något som läroverken bestraffade, som exempelvis när en lärjunge fick nedsatt uppförandebetyg för att ha rökt offentligt, hoppat över gravar och dessutom svarat ohövligen när han blivit tillsagd av en kvinna.¹³⁹ Fallet kan ses som ett offentligt uppträdande som läroverket såg som sin uppgift att stävja. Olämpligt offentligt uppträdande sågs inte bara som ett hot mot läroverkens rykte, utan det kunde också övergå till öppet motstånd mot läroverkets maktposition. Det finns flera exempel på sådana protester i offentligheten, som exempelvis när fyra lärjungar förvisades efter att trotsat rektors direkta befallning, och deltagit i en så kallad "gåsmarsch".¹⁴⁰ Offentliga uppträden mot lärare och auktoriteter tillhörde inte vanligheterna i förvisningsärendena. Det går dock att notera att dessa offentliga protester mot läroverken som institution inte var något nytt i utbildningssammanhang. "Gåsmarschen" som öppen protest kan mycket väl jämföras med studenternas protester mot professorer under 1800-talet som beskrivs av Johan Sjöberg.¹⁴¹ Det bör dock i sammanhanget påpekas att det inte finns något i källmaterialet som talar för att bestraffningssystemet användes för att förhindra lärjungarna att delta i några politiska arrangemang, genom att inkludera dessa i bevistandeförbudet.

Det finns däremot exempel där lärjungar manifesterade sin politiska åsikt i offentligheten, som i ett disciplinärende vid läroverket i Uppsala. Den 24 februari 1944 blev en lärjunge kallad till förhör av rektorn vid läroverket i Uppsala för att ha gjort sig skyldig till förargelseväckande beteende i samband med föreläsning vid Uppsala universitet. Föreläsningen hölls av *Freier deutscher Kulturbund* och professor W. Berendson över ämnet "Tomas Mann

¹³⁷ 1917 dnr:87, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:155, KLÖ.

¹³⁸ 1916 dnr:535, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:145, KLÖ; 1918 dnr:654, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:171, KLÖ; 1941 dnr:3748, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:526, SÖ/LVA.

¹³⁹ Kollegiets protokoll 23/9 1935, A1a:9 Högre allmänna läroverket i Uppsala med föregångares arkiv.

¹⁴⁰ 1915 dnr:1819 Handlingar till huvuddiariet, E IIa:141 KLÖ; 1916 dnr:1797, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:153, KLÖ; 1916 dnr:1809, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:153, KLÖ; "Gåsmarschen" var en sorts procession som gick genom städerna och ansågs även av polisen som störande av ordningen se Claes Lundin & Strindberg (1882), s. 599–600.

¹⁴¹ J. Sjöberg (2002), s. 92–93.

ein deutscher Humanist”.¹⁴² Föreläsningen stördes av ett flertal lärjungar från läroverket. I polisförhöret beskrivs händelsen som att de gemensamt hade ”marscherat ut” efter att Berendson hade introducerats. I samband med att rektor förhöörde en av lärjungarna uttalade denne ett hot. Enligt rektor skulle lärjungen ha sagt att rektorns inblandning i saken skulle leda till ”mycket obehagliga konsekvenser”, lärjungen hade dessutom förklarat att han inte varit på mötet som ”privatman utan såsom representant för tyska legationen”. Trots att rektor lade så stor vikt vid lärjungens hot att det polisanmälades var det ingen i kollegiet som verkar ha förordat förvisning, utan lärjungen gavs D i uppförande, efter att hans målsman hade anmält lärjungens omedelbara avgång från läroverket. Lärjungens klassföreståndare förordade att betyget skulle bli C, på grund av lärjungens uppenbara psykiskt nedsatta tillstånd.¹⁴³ I polisutredningen påstod lärjungen, som var medlem i nazistpartiet, att han inte haft för avsikt att störa föreläsningen, utan han varit där för att recensera föreläsningen i tidningen *Den Svenska*.¹⁴⁴

Som exemplen visar gjordes ingen åtskillnad mellan läroverken och staden inom bestraffningssystemet som plats, utan läroverkens mandat räckte långt utanför läroverkens väggar. Det spelade heller inte någon roll när lärjungarna begick förseelserna eller förbrytelserna. Det finns flera exempel på lärjungar bestraffades för saker som de gjorde under lov och mellan terminerna. Vid läroverket i Falun förvisades en lärjunge för att bland annat varit berusad under sportlovet.¹⁴⁵ Vid läroverket i Västervik förvisades en lärjunge för att bland annat klippt tagel från hästar under påsklovet.¹⁴⁶ Men det finns också exempel på att lärjungar kunde förvisas för saker som de gjorde under sommarloven, som förvisningen av lärjunge på hösten 1937, efter att lärjungen förklarats skyldig till stöld och förfalskning som skett under sommarlovet.¹⁴⁷

Läroverkens räckvidd stannade inte heller vid stadens gränser utan följde lärjungarna även om de lämnade staden, något som blir tydligt i de förvisningsärenden som behandlade lärjungarnas rymningar. Rymning som förbrytelse är viktigt för förståelsen för rummets betydelse inom bestraffningssystemet. Rymning tolkades inte bara som skolk, utan även som ett uttryck för flykt från läroverkets och föräldrarnas auktoritet, och kunde betraktas som en flykt från ansvar. En vanlig orsak till rymningarna från läroverket och staden var att en lärjunge blivit ertappade för någon förseelse eller förbrytelse, och rymde i ren desperation.

Ett exempel på detta utgörs av förvisningen av två bröder vid läroverket i Halmstad 1938. De både bröderna rymde och gavs sig sedan ut på en stöld-

¹⁴² UNT 25/2 1944.

¹⁴³ Kollegiets protokoll, 22/3 (1944), A1a:9, Högre allmänna läroverket i Uppsala med föregångares arkiv.

¹⁴⁴ Inkommande handlingar, E4:23 (1944), Högre allmänna läroverket i Uppsala med föregångare.

¹⁴⁵ 1909 dnr:485, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:51, KLÖ.

¹⁴⁶ 1914 dnr:666, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:113, KLÖ.

¹⁴⁷ 1937 dnr:1739, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:347, SÖ/LVA.

turné efter att de blivit ertappade för olika stölder. Under rymningen genomförde de flera stölder i både Helsingborg och Helsingör, men blev så småningom gripna av polis och fördes till ett skyddshem.¹⁴⁸ I ett annat fall, rymde tre lärjungar från Högre allmänna läroverket i Göteborg med bil. Målet för rymningen var att rymma utomlands via Stockholm, men resan tog slut redan i Jönköping, där de blev gripna av polis efter att ha kört i diket. Den drivande i rymningen hade, i likhet med bröderna i Halmstad, redan tidigare begått en rad olika överträdelser, och sagt att han ville avsluta sin skolgång.¹⁴⁹ Förutom desperation eller skoltrötthet angavs också äventyrslystnad som orsak till rymningarna. I ett förvisningsärende från Östersund 1915 förklarade kollegiet att orsaken till en av lärjungarnas rymning var att lärjungen hade förläst sig på indianböcker. I sammanhanget går det att notera att föreställningen om att lärjungen blivit påverkad av dåligt litteratur tillsammans med att lärjungen uppträtt ärligt under förhören ledde till att han inte förvisades, utan fick en offentlig varning och D i uppförande.¹⁵⁰

När man studerar lärjungarnas rymningar kan man konstatera att de i regel sällan var särskilt lyckade, och lärjungarna återfördes ofta till läroverkstaden efter en kort tid. Det går exempelvis se i ett fall från läroverket i Umeå, då en lärjunge rymde från läroverket för att ta arbete i Norrland, men blev tagen av polisen i Vännäs efter bara några timmar.¹⁵¹

Rymningarna är inte bara intressanta genom hur de värderades som förbrytelse, utan också genom att de visar på den räckvidd som läroverkens bestraffningssystem hade. Som ovan refererade fall visar blev det polisens uppgift att omhänderta lärjungar som rymt, vilket kunde ske på läroverkens begäran. Det verkar överlag även varit en mycket effektiv handräckning. I förvisningsärendena kan man se att rymningarna togs om hand på ett tidigt stadium. Det går dessutom att konstatera att bestraffningssystemet inte tog hänsyn till landets gränser, utan kunde fatta beslut om lärjungarnas bestraffning även om lärjungarna lyckats fly utomlands.

År 1910 rymde två lärjungar från Högre allmänna läroverket i Växjö till Berlin, varpå föräldrarna omedelbart tog sina söner ur skolan. Trots det dömdes båda lärjungarna, i sin frånvaro, till fyra respektive två terminers förvisning.¹⁵² I ett annat förvisningsärende vid läroverket i Ystad 1914, kan man följa hur lärjungen Oskar, efter en brokig skolgång vid privata skolor, rymde till Köpenhamn och Malmö där han blev tagen av polis och återförd till hemmet.¹⁵³ Alla rymningar slutade dock inte med att lärjungarna greps av polis. I

¹⁴⁸ 1938 dnr:865, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:374, SÖ/LVA Begreppet skyddshem infördes genom 1902 barnavårds lag. Skyddshemmen var uppfostringsanstalter för vanartiga barn upp till 16 år. Swärd (1993), s. 55–64; Norburg (2015); Sköld (2006), s. 87–93, 98, 417.

¹⁴⁹ 1947 dnr:3973, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:748, SÖ/LVA.

¹⁵⁰ 1915 dnr:1709, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:140, KLÖ.

¹⁵¹ 1948 dnr:3367, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:782, SÖ/LVA.

¹⁵² 1910 dnr:700, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:62, KLÖ.

¹⁵³ 1914 dnr:686, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:115, KLÖ.

ett förvisningsärende från 1959 visar källmaterialet att fadern själv hämtade hem sin dotter från Travemünde, där hon levde på pengar som hon stulit från sin far och en av skolans föreningar.¹⁵⁴

Rymningarna visar också lärjungarnas utsatthet, och hur liten hänsyn till omständigheterna som i vissa fall togs i förvisningsärenden. Den 11 september år 1938 rymde tre lärjungar från sina hem för att ta sig till Stockholm. Rymningen slutade med att polisen grep lärjungarna i Gnesta fyra dagar senare. Under rymningen stal de såväl en cykel som mjölk, frukt och smör. Under de förhör som vid läroverket följde uppgav lärjungarna att de hade varit på väg till en "farbror" i Stockholm. "Farbror" var Kurt Haijby som småningom blev rikskänd genom det påstådda förhållandet med Gustav V.¹⁵⁵ Av de tre lärjungarna som rymde bestraffas två lärjungar med en termins förvisning, och en lärjunge med tre terminer. Den trettonårige lärjungen, som fick den längsta förvisningen, berättade under förhören hur han tidigare hade bott med Haijby på hotell, och med sina föräldrars vetskap utnyttjats sexuellt dagligen under en veckas tid. I samband denna hotellvistelse hade han fått kläder och pengar av Haijby. Kläderna behöll han själv, medan modern fick pengarna.¹⁵⁶ Händelsen gjorde att Haijby ställdes inför misstanke om otukt, men det kom inte att leda till åtal. Dock kom Haijby året därpå att dömas till nio månaders fängelse för samma brott i Tyskland.¹⁵⁷

Vad gäller själva förvisningsbeslutet på tre terminer överklagades det av lärjungens far, men förvisningen fastställdes av Skolöverstyrelsen. I kollegiets protokoll står det inget om lärjungens utsatthet, eller föräldrarnas roll i det skedd. Fallet är iögonenfallande på mer än ett sätt. Ser man till bestraffningssystemet, togs inga hänsyn till lärjungens uppgifter att han blivit sexuellt utnyttjad, och att hans föräldrar vetat om detta. I stället tog man fasta på att den trettonårige lärjungen varit drivande i rymningen, och därigenom förbrutit sig mot läroverkets regelverk och auktoritet.

Förbrytelser och förseelser i bostaden

Lärjungarnas rörelsefrihet i stadens begränsades som nämnts av ordningsföreskrifterna och ordningsreglerna, men läroverkens regelverk kände inte heller några gränser för privatlivets helgd, utan lärjungarna kunde också bestraffas på grund av vad de gjorde i sin egen bostad. Läroverkets bestraffningssystem var således gällande på alla platser där lärjungarna kunde befinna sig. Bostaden

¹⁵⁴ 1959 dnr:2220, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:356, SÖ/ADA.

¹⁵⁵ *Svenska Dagbladet*, "Haijby's brokiga levnadsöden" 31/5 1952.

¹⁵⁶ 1938 dnr:4612, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:395, SÖ/LVA; 1938 dnr:4661, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:395, SÖ/LVA.

¹⁵⁷ Se Heuman (1978), s. 247, 263–267., *Svenska Dagbladet*, "Haijby's brokiga levnadsöden" 31/5 1952. Att Kurt Haijby omnämns med namn trots att fallet handlar om ett sexualbrott beror på att det är ett välkänt fall. Dock avslöjas inte lärjungarnas identitet.

som en plats för förbrytelser och förseelser har inte sällan problematiserats utifrån barns utsatthet genom barnmisshandel eller andra övergrepp.¹⁵⁸ Läroverkslärjungarnas boendemiljö kan dock ses som intressant då de var underställda ett institutionellt bestraffningssystem som låg utanför bostaden, som genom ett övergripande regelsystem hade makt att bestraffa lärjungarna för saker som skedde i hemmen, och även sådana som utspelade sig mellan lärjungarna och deras föräldrar. Bostadens relativa undanskymdhet gjorde att det var svårt för läroverkens bestraffningssystem att övervaka lärjungarna. Därmed var det avgörande för bestraffningssystemets effektivitet att föräldrar, målsmän och inackorderingsvärdinnor deltog i övervakningen och informerade om lärjungarna begick förseelser eller förbrytelser i bostäderna. Det innebär att lärjungarnas bostäder både utgjorde en plats där de stod under föräldrar, målsmäns och inackorderingsvärdinnors beskydd, men även i bestraffningssystemets skugga.

Bostaden som plats för överträdelser omnämns dock väldigt sällan i förvisningsärendena. Det finns bara 85 fall där bostaden anges som plats för förseelser eller förbrytelser. Det finns orsak att anta att anledningen till det var att föräldrar, målsmän och inackorderingsvärdinnor drog sig för att inrapportera förseelser och förbrytelser till läroverken på grund av de konsekvenser det kunde föra med sig. Men från läroverkens sida var det vedertaget att lärjungarnas uppträdande i bostaden var något som angick läroverken.¹⁵⁹

Som del av bestraffningssystemets räckvidd var det klassföreståndarens skyldighet att ”på lämpligt sätt träda i förbindelse med lärjungarnas hem samt besöka dem i deras bostäder, detta senare i synnerhet då lärjunge ej har sitt egentliga hem i läroverksstaden.”¹⁶⁰ Denna skyldighet utgjorde läroverkens och föräldrars/målsmäns fostransansvar. I hemmet gällde också kravet på att visa aktning för vuxnas auktoritet och i synnerhet att lärjungen inte skulle vara oärlig, vilket innebär att lögner som skedde i bostaden också kunde bestraffas genom läroverkets bestraffningssystem. De lögner som bestraffades handlade ofta om att lärjungen försökte dölja något som skett vid läroverket. Det kunde röra sig om att lärjungen ertappats med fusk, ljugit om varningslappar eller nedsatta betyg. Det finns också mer förslagna exempel av lögner som att ljuga om priser på skolböcker - där lärjungen angav ett högre pris för föräldrarna för att försnilla mellanskillnaden.¹⁶¹

Läroverkens bestraffningssystem lämnade formellt väldigt lite utrymme för lärjungarnas självbestämmande. En lärjunge hade inte ens makt över sina egna ägodelar i bostaden. Lärjungar som blev ertappade med att utan tillstånd sälja eller pantsätta exempelvis böcker, kläder eller andra tillhörighet-

¹⁵⁸ Se exempelvis, Lundström (1993), s. 190–203.

¹⁵⁹ I alla läroverksstadgor under 1900-talet fram till år 1958, anges det under rubriken ”Ordning och tukt” att lärjungarna ska anta ett anständigt uppträdande både inom och utom läroverket.

¹⁶⁰ SFS 1905 § 138 mom. 1.

¹⁶¹ Bland bedrägerierna kan man exempelvis hitta; förfalskningar av intyg om att man fick sälja böcker till antikvariat, oredlighet och förfalskningar av postväxlar, postanvisningar och löneremсор.

er, riskerade att bli bestraffade. Hur stölder, lögner och andra förseelser och förbrytelser i bostaden kom till läroverkens kännedom varierade. I en del fall uppdagades de i samband med utredningar av överträdelser som begåtts på andra platser. I andra fall tog föräldrar eller inackorderingsvärdinnor kontakt med läroverket. Det förekom också att rektor gjorde egna rannsakingar efter att ha nåtts av rykten.¹⁶²

I likhet med förseelserna och förbrytelserna vid läroverket och i staden ingick ofta stölder bland överträdelser i bostaden. I de flesta fallen handlade det om småstölder av saker och pengar från jungfrur, inneboende eller syskon, men i de allra flesta fall handlade de om pengastölder från föräldrarna.¹⁶³

Förvisningsärendena visar att läroverken såg mycket allvarligt på stölder i bostaden, och det finns inget som talar för att man skulle se lindrigare på stölder i bostaden än vid läroverken eller i staden. I ett förvisningsärende i Borås 1914 blev sammanlagt åtta lärjungar förvisade, för att tillsammans ha begått olika stölder i staden. En av lärjungarna, Sven, ställdes till svars i kollegiet för både småstölder i staden och förskingring i samband med jultidningsförsäljning, men också för att lurat till sig pengar från sin far och farmor. I polisrapporten omnämns inte stölderna i bostaden, medan i kollegieprotokollet inkluderas alla stölder i ärendet oavsett plats.¹⁶⁴

Som nämnts hade de allra flesta läroverken ordningsregler som förbjöd lärjungarna att dricka alkohol, vilket även gällde i hemmen och inackorderingen om det inte skedde i föräldrars eller målsmans sällskap.¹⁶⁵ Det bör dock noteras att ordningsreglerna gällande alkohol varierade. Som tidigare nämnts tog man exempelvis bort vistandeförbudet gällande restauranger vid Högre allmänna läroverket i Göteborg då Göteborgssystemet förbjöd alkoholserving till omyndiga. I stället skulle insatser göras för att utbilda och informera lärjungarna om alkoholens faror.¹⁶⁶ Det förekom dock att läroverken förvisade lärjungar som druckit i bostaden.

När lärjungarna befann sig i bostaden stod de långt från läroverkets bevakning. Det framgår även att bostaden inte bara var en plats där lärjungarna träffades och drack alkohol, utan det förekom även att personer ”utanför läroverket” var del av umgänget. Det var något man tog fasta på i förvisningen

¹⁶² Se exempelvis, 1915 dnr:134, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:130, KLÖ.

¹⁶³ Som exempel på förvisningar i hemmet kan nämnas förvisningarna vid läroverket i Eksjö 1939, läroverket i Norrköping 1922, 1939 dnr:6958, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:461, SÖ/LVA; 1922 dnr:32, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:29, SÖ/LVA.

¹⁶⁴ 1914 dnr:300, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:113, KLÖ.

¹⁶⁵ Exempel på läroverk med ordningsregler där man förbjöd alkoholdrickande se Högre allmänna läroverket i Kalmar, 1924 dnr:1361, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:63, SÖ/LVA; Högre allmänna läroverket i Örebro, 1936 dnr:1877, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:316, SÖ/LVA.

¹⁶⁶ Den svenska alkoholpolitikens utveckling har bland andra studerats i, L. Johansson (2008); Edquist (2001). I samband med alkoholundervisningen framställdes olika former av litteratur, se exempelvis, H. Berg (1906); Bratt & Petrén (1912); Bolin (1916); Johansson-Dahr (1927); Victorin (1965); Undervisningens om alkoholens faror vid skolorna har också studerats i Lövheim (2006), s. 59–64, 73–76; Lindgren (1993), se kapitel 4.

av en lärjunge vid läroverket i Luleå 1914. I kollegieprotokollet omnämns att förutom att lärjungen druckit sprit på sin inackordering utan sin fars tillåtelse, hade han också haft ett främmande "fruntimmer" på rummet, som han träffat i staden.¹⁶⁷ Ett annat exempel som tidigare omnämnts var förvisningsärendet från Högre allmänna läroverket i Linköping, där tre lärjungar blev förvisade för fylleri på staden såväl som hemma hos en av lärjungarna.¹⁶⁸

Bostaden som en plats med begränsad övervakning, ökade också möjligheterna för att olika sedlighetsöverträdelse, i synnerhet om alkohol var inblandat. Därför ansågs det försvårande om flickor var med när man drack alkohol i bostaden. Formuleringarna av osedlighet i förvisningsärendena kunde vara ganska oprecisa, som "umgåtts med flickor i hemmet", men även mer informativa preciseringar gjordes: "gjort hembiträdet med barn", "haft konsumgänge med pigor", eller att en flicka "tagit med män på rummet". De löst hållna formuleringarna utesluter inte att skulle funnits inslag av tvång eller prostitution i dessa förbindelser även om det inte uttrycks explicit.

Avsaknaden av uttalade sexualbrott i hemmen kan bero på det var en sorts förseelse som inte kom till läroverkens kännedom, och om det gjorde det sköttes det i tysthet. Det finns dock ett fall från 1916 där en lärjunge förvisades för ett våldtäktsförsök på ett hembiträde hemma hos en kamrat som gick vid konstakademin. I förhöret försvarades sig lärjungen med att han velat "kränka" henne, men inte brukat något våld.¹⁶⁹ Det finns även väldigt lite spår av att flickor begick överträdelse mot sedligheten i hemmen. Till de ovanligare fallen kan nämnas en flicka som förvisades 1925 för att, enligt inackorderingsvärdinnan, haft män på rummet.¹⁷⁰ Men även det fall där en läroverkslärjunge blev våldtagen i hemmet, och blev avskild från läroverket då hon i samband med våldtäkten blivit gravid.¹⁷¹

Ser man till bostaden som plats, bestraffades lärjungarna för samma förseelser och förbrytelser som i staden, dock med undantag från kategorierna skadegörelse och våldsbrott. I genomgången har inte något fall av vare sig skadegörelse eller våld i bostaden hittas i förvisningsärendena. Att det inte förekommer kan ställas i relation till det lilla antalet av skadegörelse- och våldsbrott på samtliga platser. Men det kan också tolkas som en indikation på att skadegörelse och våldsbrott i bostaden inte var något som berördes av läroverkens bestraffningssystem.

¹⁶⁷ 1914 dnr:2046, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:127, KLÖ.

¹⁶⁸ 1916 dnr:1899, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:154, KLÖ.

¹⁶⁹ 1916 dnr:1572, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:152, KLÖ.

¹⁷⁰ 1925 dnr:2332, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:84, SÖ/LVA.

¹⁷¹ 1944 dnr:3404, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:641, SÖ/LVA.

Sammanfattning

Det här kapitlet har visat på den rumsliga aspekten av bestraffningssystemet och förvisningspraktiken. Genom att belysa bestraffningssystemets räckvidd, inom läroverket, staden och bostaden visar undersökningen hur läroverkets fostransansvar gällde för lärjungarna under alla tider på dygnet. Lärjungarna styrdes inte bara genom att de förväntades vara på vissa platser vid vissa klockslag, utan även av att de hade att följa ordningsföreskrifter och ordningsregler som bestämde vilka platser de inte fick besöka. I kapitlet visas att en lärjunge vid ett läroverk stod under ett bestraffningssystem som *kunde* utsätta lärjungarna för övervakning och kontroll i såväl läroverket, staden och i bostaden. Denna kontrollapparat hade legitimitet under hela den tid som lärjungarna gick vid läroverken, det vill säga även under helger och lov. En viktig del av styrningen av lärjungarna utanför läroverken var ordningsföreskrifterna och ordningsreglerna som kan ses som ett avgörande verktyg i denna styrningsteknik. Med utgångspunkt i ordningsföreskrifter och ordningsregler kan man se hur viktig platsen var för läroverkets bestraffningssystem. Genom reglerna begränsades lärjungarnas rörelsefrihet i staden. Förbudet att överhuvudtaget befinna sig på olika lokaler, som exempelvis danser, medförde att lärjungarna stängdes ute ifrån olika platser där de exempelvis kunde förväntas röka eller dricka alkohol.

Läroverkens långtgående möjligheter till övervakning kan leda tankarna till det som av Erving Goffman har definierats som en total institution.¹⁷² Dock saknade läroverken möjlighet att fungera som en total institution, då personalen vid läroverken omöjligt kunde utöva en ständigt och total övervakning av lärjungarna. Det gällde i synnerhet när lärjungarna efter skolan spreds över hela staden. Svårigheten att övervaka lärjungarna i staden bidrog också starkt till att läroverken 1956 förlorade bestraffningsrätt över lärjungarna utanför skoltid.

Det går dock att konstatera att inom läroverkets begränsade plats fanns det större möjligheter till övervakning. Dock visar förvisningsärendena att platser som klassrummet, korridoren och omklädningsrummen, trots bevakningsmöjligheterna, var platser där uppdagade överträdelser vanligtvis begicks. De begicks främst på de tider då läroverkspersonalen inte hade goda övervakningsmöjligheter. Det visar sig exempelvis att många av stölderna skedde under morgonbönen och frukostrasten, när stora delar av läroverken stod oövervakade. Detta kan jämföras med skolgården som var en plats där lärjungarna spenderade mycket tid, men som i stort sett aldrig omnämndes i vare sig i de förvisnings- eller disciplinärenden som undersökts.

I undersökningen av staden och offentligheten framkommer en mångfasetterad bild av lärjungen och överträdelserna. Trots att lärjungarna stod under ett strikt bestraffningssystem visar förvisningsärendena att lärjungarna inte var

¹⁷² Goffman (1991), s. 13-14.

avskurna från det övriga samhället, utan bevistade olika platser – även om det trotsade ordningsföreskrifter och ordningsregler. Förvisnings- och disciplinärerna visar också på läroverkens begränsade möjligheter till övervakning, inte bara inom läroverket utan även i staden och i synnerhet i hemmet. Rektor och lärare hade formellt tillträde till lärjungarnas bostäder, men saknade en direkt insyn. För att läroverkens bestraffningssystem skulle kunna göra sig gällande även inom bostädernas väggar var man beroende av att föräldrar, målsmän och inackorderingsvärdinnor tog aktiv del i bevakningen och rapporterade överträdelser och informerade läroverken.

Bestraffningssystemets utsträckning och makt, kan utifrån denna undersökning, sägas genomsyra lärjungarnas liv, där de olika platserna tillsammans kan ses som ett sammanhållet rum som lärjungarna befann sig i under läroverkstiden. Det går också att konstatera att läroverkets bestraffningssystem bestraffade lärjungar för förseelser och förbrytelser i läroverket, i staden och i hemmet. Men förvisningen som bestraffningsmetod, som var den hårdaste formen användes i störst utsträckning i samband med att lärjungarna begick överträdelser i staden eller i offentligheten.

KAPITEL 5

Bestraffningssystemets aktörer

Lärarens roll som aktör och auktoritet är centralt för förståelsen av skolans bestraffningssystem. Det går att se lärarens roll, i likhet med Caligula i *Hets*, som en sinnebild för skolans auktoritet, där läraren har en nästintill oinskränkt personlig maktställning. Det går också att studera lärarrollen utifrån den tradition som bygger på lärarnas fostransansvar, och att lärarna ska vara föräldrarna ställföreträdare inom skolan – *in loco parentis*.¹

Inom tidigare skol- och läroverksforskning om auktoritetsstrukturer inom skolan har läraren varit den centrala utgångspunkten. Exempelvis har Ulla Johansson studerat lärarrollens och dess auktoritet utifrån termerna byråkrati, patriarkatet och professionalitet, och visat hur lärarens auktoritet vilade på ett strikt regelsystem, men även hölls upp av fostransansvar och lärarnas yrkesprofessionalitet.²

Vidare har Joakim Landahl problematiserat lärarnas auktoritet utifrån 1900-talets förändringar, och visat på en komplex och mångfasetterad yrkesroll, där det förväntas att läraren även skulle ha funktion som psykolog, kurator, socialarbetare, extraförälder och polis. Trots dessa förändringar kom skolans huvudsakliga mål, och därmed lärarens huvudsakliga uppgift, även fortsatt vara kunskapsförmedling och fostran.³

Skolans auktoritet kan ses utifrån såväl ett övergripande institutionsperspektiv såväl som utifrån enskilda aktörer inom skolan som institution. I det här kapitlet kommer jag att studera olika aktörer inom läroverket, som var del av eller påverkade läroverkens bestraffningssystem. Från de inflytelserikaste aktörerna rektor, kollegiet och lärarna, till aktörer av mindre betydelse, som vaktmästaren, ordningsmannen, och de vårdande aktörerna skolläkaren, skolsköterskan och skolkuratorn.

I kapitlet kommer jag också att visa att bestraffningssystemet var beroende av aktörer utanför läroverkens organisation. Dessa aktörer kan knytas till den förändring inom skolan som Landahl belyser, men även till hur synen på ung-

¹ Lärarens och skolläringens auktoritet utifrån tanken om *in loco parentis* – diskuteras i exempelvis J. Sjöberg (2002), s. 20–25; SOU 1950:3, *Betänkande med förslag angående folkskolans disciplinmedel m. m.*, s. 86–88.; Rousmaniere, Dehli & De Coninck-Smith (1997), s. 259–263; Zirkel (1990); Goldstein (1969).

² U. Johansson (2000), s. 290–305.

³ Landahl (2006), s. 2, 6–10.

domen förändrades under 1900-talet, med utgångspunkt i det ökade intresset för ungdomens fritid som bland annat speglas i ett flertal mycket omfattande statliga utredningar under 1940-talet.⁴ Det ökade intresset för ungdomen visar sig också i de statliga utredningar, som under samma årtionde, i allt högre grad kopplade samman ungdomsvården med psykologi och psykiatri.⁵

Intresset för skolungdomen både utanför och inom skolan syns också tydligt i 1947 års skoldisciplinutredning. I utredningen belystes disciplinfrågan inte bara utifrån skolans åtgärder, utan också från de åtgärder och det ansvar som vilade på polis och barnavårdsnämnderna. Förutom det bredare samhällsperspektivet undersöktes skoldisciplinen och skolbestrafningen i utredningen ur medicinskt och psykologiskt perspektiv.⁶ Det ökande intresset från samhällets sida för ungdomen och ungdomsproblem gör det därför relevant att studera hur auktoriteter utanför läroverken, som polis, domstolsväsende och barnavårdsnämnder, påverkade läroverkens bestraffningssystem och hur deras roll förändrades över tid. Inom det utökade aktörsperspektivet som presenteras i kapitlet blir också föräldrar och målsmän och inackorderingsvärdinnor relevanta, utifrån den roll som de spelade för läroverkens bestraffningssystem i bostaden.

Genom att studera förvisningsfallen utifrån både vedertagna aktörer som lärare, rektor och relativa okända aktörer som exempelvis skolläkaren, vaktmästaren och barnavårdsnämnderna, är kapitlets målsättning att belysa läroverkets bestraffningssystem från ett bredare perspektiv, om än med den institutionella auktoriteten i centrum. Undersökningen kommer således att beröra aktörer både inom och utom läroverkets organisation, som på olika sätt kan tillskrivas en viss yrkesroll eller samhällsposition. De olika yrkesrollerna inom bestraffningssystemet visar vidare på en form av auktoritet som Nikolas Rose menar erkänns genom aktörers expertis.⁷ I kapitlet blir det särskilt intressant att undersöka hur aktörer både inom och utom läroverket agerade i rollen som "sanningsexperten", genom att exempelvis uttala sig om vad som var att betrakta som ett normbrytande beteende.

Förutom Roses syn på auktoriteten, är det möjligt att se på läroverken genom Max Webers auktoritetsbegrepp.⁸ Johansson använder Weber för att urskilja byråkratisk och patriarkal auktoritet i läroverkens regelsystem, ge-

⁴ Under 1940-talet genomfördes flera stora utredningar om ungdomen, se SOU 1944:31, *Ungdomsvårdskommitténs betänkande. [D.] 2, Med utredning och förslag angående stöd åt ungdomens föreningsliv*; SOU 1945:22 *Ungdomsvårdskommitténs betänkande. D. 3, Ungdomen och nöjeslivet*; SOU 1947:12, *Ungdomsvårdskommitténs betänkande. D. 4, Ungdomens fritidsverksamhet*; SOU 1948:21, *Ungdomsvårdskommitténs betänkande. D. 6, Ungdomen och arbetet*; SOU 1951:41, *Ungdomen möter samhället: Ungdomsvårdskommitténs slutbetänkande*; SOU 1959:37, *Ungdomsbrottslighet: överväganden och förslag*.

⁵ SOU 1944:30, *Ungdomsvårdskommitténs betänkande. [D.] 1, Med utredning och förslag angående psykisk barna- och ungdomsvård*; SOU 1957:40, *Psykisk barna- och ungdomsvård: betänkande 1*.

⁶ SOU 1950:3, *Betänkande med förslag angående folkskolans disciplinmedel m. m.*

⁷ Rose (1999a), s. 131–133.

⁸ Weber (1983), s. 144–207.

nom att studera läraren som ställföreträdare för den stränge fadern.⁹ I det här kapitlet kommer den professionella auktoriteten att behandlas som en förutsättning för aktörerna inom bestraffningssystemet. Det vill säga att aktörerna hade sin roll i bestraffningssystemet i kraft av dess professionella erkännande, men att de även kunde besitta en patriarkal auktoritet. Förutom den byråkratiska och patriarkala auktoriteten introduceras ytterligare en auktoritetskategori, nämligen den vårdande auktoriteten i samband med analysen av skolhälsovården.

I kapitlet kommer aktörsrollen även att studeras utifrån den rumsliga indelning som presenterades i föregående kapitel, det vill säga läroverket – staden – bostaden. I tabell 11 kan man se vilka aktörer som var knutna till de olika platserna.

Tabell 11. Aktörerna utifrån en rumslig indelning.

Aktörer inom bestraffningssystemet		
Inom läroverket	I staden/offentligheten	I bostaden
Rektor	Polis	Föräldrar/målsmän
Kollegiet	Domstolsväsende	Inackorderingsvärdinna
Klassföreståndare/lärare	Barnavårdsnämnd	
Ordningsman		
Vaktmästare		
Skolläkare		
Skolsköterska		
Skolkurator		

Sammanställningen baseras på det ansvar som aktörerna tillskrevs i läroverksstadgorna och dess representation i förvisningsärendena. Källa: Sammanställningen av aktörer baserar sig på 1905, 1928, 1933 års läroverksstadgor. 1945 och 1958 års stadgeförändringar samt aktörernas representation i förvisningsärendena. Källa: SFS 1905:6; 1928:412; 1933:109; 1945:581; 1958:335; bilaga VII.

I och med att aktörsrollerna studeras utifrån både regelverk och praktik blir inte bara material från förvisningsärendena intressanta, utan även material från enskilda läroverk, tidningsartiklar och olika styrdokument som författningar, ordningsföreskrifter och ordningsregler viktiga.

⁹ U. Johansson (2000), s. 287–290.

Skolöverstyrelsen och skolstyrelsens införande

Innan undersökningen går in på de aktörs- och auktoritetstyper som förekom i läroverkens rumsliga närhet, måste något sägas om den organisatoriska auktoritet som formellt stod över läroverken, på statlig och kommunal nivå.

En förvisning, var som beskrivits i tidigare kapitel, en process som undersöktes, utreddes och beslutades inom läroverken. Det räckte dock inte med ett kollegiebeslut i förvisningsärendena, utan alla förvisningsdomar skulle fastställas av den centrala skolmyndigheten, som även var ansvarig för att fatta beslut om en förvisningsdom överklagades. Tidsgränsen för att överklaga en förvisningsdom fastställdes i 1928 års läroverksstadga till 15 dagar efter att kollegiet hade fattat beslut.¹⁰ Genom införandet av tidsgränsen formaliserades också överklagningsförfarandet, vilket fastlade förvisningsdomarnas ärendehantering.

Ett förvisningsärende kunde fastställas, eller om man ansåg att kollegiet hade fattat fel beslut, förkastas eller ändras. Dessutom fanns möjligheten att återvisa ärendet till kollegiet, om man ansåg att förvisningsbeslutet hade fattats på oklara grunder.¹¹ Skolmyndigheten hade därmed den största makten i förvisningsärendena men det var sällan som man gick emot kollegiernas beslut.

Tabell 12. Skolmyndighetens beslut i förvisningsärenden.

Beslut tagna vid Överstyrelsen för rikets läroverk, Läroverksöverstyrelsen och Skolöverstyrelsen över inskickade förvisningsbestraffningar

Fastställda	761
Någon ändring	93
Upphävda	6
Saknas uppgift	29

Beslut tagna i förvisningsärenden av Överstyrelsen för rikets läroverk, Läroverksöverstyrelsen och Skolöverstyrelsens vid högre läroverk, åren 1905–1961. Sammanställningen baserar sig på de 889 fallen som skickades in från de högre läroverken. Källa: Se bilaga VI.

Skolöverstyrelsen eller dess föregångare fastställde majoriteten av förvisningsfallen, bara i 93 av fallen ändrades beslutet. Ändring innebar ofta att man ändrade antalet förvisningsterminer, eller att man återsände ärendet till kollegiet.¹²

¹⁰ SFS 1928:412 § 164.

¹¹ SFS 1904:62.

¹² 1925 dnr:662, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:74, SÖ/LVA, 1927 dnr:919, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:108, SÖ/LVA, 1935 dnr:3860 Handlingar till huvuddiariet, E IIa:300 SÖ/LVA; 1935 dnr:3903 Handlingar till huvuddiariet, E IIa:300 SÖ/LVA, 1935 dnr:4096, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:301 SÖ/LVA.

Förvisningsärendena visar att det var långt ifrån alltid som kollegierna var överens i bestraffningsfrågan, utan det hörde till vanligheten att man röstade. Överklaganden eller besvär mot förvisningsdomarna gjordes nästan uteslutande av lärjungarnas föräldrar eller målsmän, men i några enstaka fall kan man också se yrkanden från lärare eller rektorer. Det var vidare inte alla överklaganden där man yrkade på en mildare bestraffning. Exempelvis kan man se att en rektor vände sig till Skolöverstyrelsen och yrkade på att lärjungens förvisning skulle skärpas från en termin till fyra. Rektor motiverade den längre förvisningen med att de kvinnliga lärjungarna måste skyddas mot lärjungen som hade drabbats av gonorré efter att umgåtts med "lösa kvinnor" på hotell. Rektors moraliska och medicinska argument vann i detta fall Skolöverstyrelsen gillande vilket ledde till att förvisningen skärptes.¹³

I genomgången av förvisningsärendena har jag bara hittat sex förvisningsärenden där man helt upphävt ett förvisningsbeslut, och i inget av dessa ärenden gick Skolöverstyrelsen eller dess föregångare mot ett enhälligt kollegiebeslut. Utan i alla upphävida ärendena hade kollegierna varit djupt oense, och i tre av ärendena fälldes avgörandet med en rösts majoritet.¹⁴

I de ärenden som lärare eller rektor skickade in reservationer mot kollegiets beslut framfördes inte sällan olika omständigheter som talade för lärjungens sak, exempelvis lärjungens familjeförhållande, unga ålder, sjukdomstillstånd eller andra personliga omständigheter. Ett exempel på det hittar man i en reservation från ett förvisningsärende vid Nya elementarskolan i Stockholm 1922, då flera lärare motsatte sig ett förvisningsbeslut. Man menade att förvisningsbestraffningen var fel ur pedagogisk synpunkt. I stället ansågs sträng aga vara mer motiverat.¹⁵

På central nivå fanns troligen ett stor förtroende till att man inom läroverken bedömde lärjungarna i förvisningsärendena rättvist. Men införandet av de lokala skolstyrelserna 1956, som innebar att det skulle finnas en skolstyrelse inom varje kommun, innebar ett förändrat maktförhållande vid läroverken. Skolstyrelsen som företeelse var visserligen inget nytt, utan den stora förändringen var att skolstyrelsen inte bara skulle styra över det obligatoriska skolväsendet, utan även över högre kommunala skolor, kommunala yrkesskolor, statliga eller kommunala gymnasium, kommunala handelsgymnasium och allmänna läroverk.¹⁶ Att skolstyrelsen inte fanns med i läroverksstadgan gjorde att den dock i praktiken saknade något inflytande över läroverken innan 1958 års stadgeförändring. Skolstyrelsens första inblandning i ett förvisningsärende hittar man i ett fall från läroverket i Umeå, då skolstyrelsens ordförande satt

¹³ 1925 dnr:239, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:72, SÖ/LVA.

¹⁴ 1919 dnr:425, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:183, KLÖ: *Kollegiets protokoll* A1a:25, Högre allmänna läroverket i Vänersborgs arkiv; 1934 dnr:3900, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:270, SÖ/LVA; 1948 dnr:11175, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:808, SÖ/LVA; 1949 dnr:5130, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:827, SÖ/LVA.

¹⁵ 1922 dnr:1343, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:34, SÖ/LVA.

¹⁶ SFS 1956:614 § 5 mom. 1.

med i kollegiets överläggning, som kan ses som ett praktiskt uttryck att skolstyrelsen skulle "taga befattning med de ärenden, vilkas handläggning enligt särskilda författningar ankommer på styrelsen".¹⁷ Skolstyrelselagen förde inte bara med sig att kollegierna inte längre hade samma makt över läroverken. Det innebar även att ansvaret för läroverken delades mellan stat och kommun, genom exempelvis delade kostnader. På ett liknande sätt gavs kommunerna, genom skolstyrelserna, ansvaret för läroverken, medan staten behöll kontrollfunktionen över verksamheten.¹⁸

Genom införandet av skolstyrelsen flyttades delar av läroverkens ansvar utanför läroverken, och 1958 års stadgeförändring var därigenom en viktig del av förändringsarbetet som syftade till att införliva läroverken med det nya skolsystemet och det övriga samhället. Denna förändring är också tydlig i det sista förvisningsärendet från ett högre läroverk. I kollegiet deltog, förutom rektor och lärare, ordförande för skolstyrelsen, ordförande för barnavårdsnämnden samt skolläkaren, i sammanträdet, och kollegiet fattade förvisningsbeslutet först efter att de tagit del av barnavårdsnämndens utredning och polisrapporten.¹⁹

Rektor och kollegium

Rektor som auktoritet och ledare för skolan kan ses utifrån flera olika perspektiv. Beskrivningarna av rektorer i läroverksmiljö är vanligt förekommande i skolminnen, och där beskrivs inte sällan rektorn som en upphöjd auktoritet, som lärjungarna både fruktade och respekterade.²⁰ Ett exempel på hur man minns rektor, och hur han verkade och uppträdde som en obestridd auktoritet kan hämtas från ett skolminne från läroverket i Helsingborg.

Han var den som vid morgonbönerna utfärdade påbud, gav förmaningar och tillrättavisningar; han blev den enväldige härskaren över plikt- och skyldighetsvärlden, och i vidrigaste fall, vid rektorsförhöret, på en gång domare och straffställare. Inte underligt om för de flesta skolpojkar fruktan blev den dominerande inställningen.²¹

Den fruktan rektorerna in jagade hos lärjungarna vilade ibland på brutala traditioner inom de högre skolorna, något som inte alltid fördömdes inom läroverken. I exempelvis rektor Sixten Samuelson bok om Högre allmänna läro-

¹⁷ 1958 dnr:5373, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:346, SÖ/ADA; SFS 1956:614 § 7 e).

¹⁸ SFS 1958:335 §§ 198–213.

¹⁹ 1961 dnr:1535, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:407, SÖ/ADA.

²⁰ Söderberg (2) (1950), s. 76–81; Åberg (1991), s. 22–36.

²¹ "Rektor Sven Wägner 1844–1910" i *Minnen från Helsingborg och dess skola*, (1949), häfte 17, s. 10.

verket i Uppsala ges ett visst erkännande av, den välkänd brutala rektorn Rudolf Annerstedt, och för hans disciplinering.²²

I 1905 års läroverksstadga gavs rektor stor formell makt inom läroverket, denna maktposition förblev obruten under resten av undersökningsperioden. Rektors centrala maktställning var som nämnts ett arv från tidigare skolformer. I 1649 års skolordning kan man läsa: "Rektor skall utom undervisningen i sin egen klass hava omsorg om skolan i dess helhet, och allt var henne rörer."²³ Införandet av 1905 års läroverksstadga innebar emellertid inte bara att eforus uppgifter inom läroverket reducerades, utan kraven på rektors tillsättning förändrades också. Den som sökte till rektorstjänsten skulle uppfylla kraven för en lektor och vara ordinarie ämneslärare. Anställningens längd bestämdes av till en början av Kungl. Maj:t, och 1933 fastställdes rektorstjänsternas längd till perioder om sex år.²⁴ Den går också att ana att rektorsrollen fick en allt större status, genom att man i 1928 års läroverksstadga möjliggjorde för ledamöter inom Skolöverstyrelsen att söka rektorstjänster.²⁵ Detta kan jämföras med hur rektorstjänsten fungerat hundra år tidigare då den roterade som ett uppdrag mellan skolornas lektorer.²⁶

Om man ser till vad som enligt läroverksstadgan förväntades av rektorerna kan rektoratet knappast ses som tjänst som begränsades till administration och disciplinering. Förutom att bära ansvaret för verksamhetens administrativa del och ansvara för att lärarna fullföljde sin undervisningsplikt, skulle rektor också vara en aktiv del i verksamheten och hade själv därför undervisningsplikt. Dessutom skulle rektor, i mån av tid, närvara vid annan undervisning och skaffa sig kännedom om lärjungarna. Genom att övervaka klass- och ämneskonferenser, och främja samarbetet mellan läroverket och hemmen, skulle rektor hjälpa klassföreståndaren med uppsikten över lärjungarna. En grupp som ansågs behöva särskild tillsyn var de lärjungar som bodde inackorderade och inte stod under föräldrars eller målsmäns uppsikt. Det låg dessutom på rektors ansvar att tillsammans med skolläkaren övervaka lärjungarnas så kallade fysiska fostran, där det exempelvis ingick att de inte skulle överanstänga sig.²⁷

Rektors ansvar inom läroverket var stort och byggde på en auktoritativ roll. I förvisningsärendena framträder en rektorsroll som inte bara kom till uttryck i form av auktoritet, utan var såväl byråkratisk som patriarkal och

²² Samuelsson (1952), s. 333; Rektor Rudolf Annerstedt har beskrivits som en mycket sträng rektor, som gick brutalt fram med rottingen. Denna bestraffningspraktik ledde till att han år 1858 blev suspenderad då agan ansågs gått över i misshandel. Se Torgny Nevéus, "Att växa upp i 1800-talets lärda Uppsala. Om Claes Annerstedt i yngre år" (2012), *Doktorspromotionen fredag 27 januari 2012. Skrifter rörande Uppsala universitet*. s. 8–9., Samuelsson (1952), s. 373–374.

²³ Hall (1921), s. 55.

²⁴ 1905:6 §§ 174–175; SFS 1933:109 §§ 172–174.

²⁵ SFS 1928:412 §§ 172–174.

²⁶ Florin & Johansson (1993), s. 94–98.

²⁷ SFS 1905:6 §§ 142–145.

professionell till sin karaktär.²⁸ Rektorsrollen komplexitet har även uppmärksamats i exempelvis amerikansk kontext. Kate Rousmaniere har beskrivit rektors roll ur ett maktperspektiv, och visat att rektorsrollen inte bara består av det disciplinära styret av elever och lärare inom skolan utan även kommer i uttryck i det administrativa arbetet. Inom denna mer mångfacetterade rektorsroll visar Rousmaniere att det ställdes krav på rektor att verka både som ledare inom skolan och samarbeta med övriga delar av samhället i skolfrågor.²⁹ Dessa krav gör att rektor inte bara bör ses om ledare för skolan, utan intar även andra roller, som exempelvis medlare, ombud och kommunikatör.³⁰ Denna komplexa tolkning av rektorsrollen återspeglas också i handledningar för hur en rektor ska upprätthålla god disciplin.³¹

Rektors roll inom läroverkens bestraffningssystem var central, det var rektor som bestämde om en lärjunges förseelse eller förbrytelse skulle tas upp i kollegiet. Inte sällan skötte också rektorn själv undersökningarna i förvisningsärendena och kunde förhöra lärjungar, samla in vittnesmål, ha kontakt med polis, domstolar, barnavårdsnämnder, läkare och målsmän. Dessutom gjorde rektor ofta dragning av fallen inför kollegiet och framförde förslag på bestraffning och fick slutligen även vara med och rösta. Vid ett röstningsförfarande hade rektor därtill utslagsröst.³² Rektor hade således stora möjligheter att vara med och påverka ett disciplinärende, men kunde inte ta några självväldiga beslut, då beslutet skulle avgöras av kollegiet.

I förvisningsärendena finns det också många olika exempel på hur rektors auktoritet tog sig uttryck i praktiken. Exempelvis kunde det hända att rektor tog sig rätten att använda kroppslig åga i samband med att undersökningarna. I ett fall vid läroverket i Halmstad 1923 beskrivs hur både rektor och klassföreståndaren agade den tioåriga lärjungen för att han ljugit under förhör.³³ Ett liknande fall hittar man vid läroverket i Kristianstad 1926, där rektor Birger Sjövall utdelade en örfil så att lärjungen började blöda i samband med förhör. Rektor Sjövall försvarade sig dock med att lärjungen Otto, enligt föräldrarna, hade lätt för att blöda näsblod. Vad det gällde agans hårdhet så beskrev han det som "ett grundligt kok stryk", inte för mild, men det var inte heller avsikten.³⁴

Det finns också exempel på att rektorn genomförde hembesök i lärjungarnas bostäder. Rektorn vid läroverket i Västerås gick själv hem och väckte en lärjunge klockan halv tio på morgonen. Orsaken till rektorns hembesök var

²⁸ U. Johansson (2000), s. 290–305.

²⁹ Rousmaniere (2013), s. 18–20, 131–153.

³⁰ Bickel, O'Neill & Robinson (1979); Redfern (1973); Ball (1968), Rektorsrollen har också studerats av Ullman, *Rektorn* (1997).

³¹ Se exempelvis, March (1952); Wejle (1956) s. 77–106; Ullman (1997).

³² Ett exempel på när rektorsrösten fälldes till fördel för förvisning kan hitta vid HAL i Lund. 1908 dnr:367, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:41, KLÖ.

³³ 1923 dnr:1153, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:47, SÖ/LVA.

³⁴ 1926 dnr:2124, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:100, SÖ/LVA, 1926 dnr:2148, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:100, SÖ/LVA.

dock inte en vanlig försovning, utan lärjungen stod tidigare anklagad för flertal fall av skolk och ansågs utgöra ett skadligt inflytande på kamraterna något som sedermera ledde till förvisning.³⁵

Rektors roll som auktoritet kunde också göra sig gällande på andra platser och sammanhang. Vid de tillfällen som lärjungarna ställdes inför allmän rätt hade läroverken rätt att utse ett ombud för lärjungen. Ett fall som visar på den makt som läroverket, och i det här fallet rektor, hade över lärjungarna utanför läroverket hittar man vid läroverket i Södertälje 1929, i ett fall där lärjungen Sten ställdes inför rätten för stöld av en stol. Stölden hade begåtts vid läroverket, och i målet utsåg rektor sig själv som Stens ombud. Därigenom blev rektor både ombud och målsägare, något som enligt rektor var tvunget då kollegiet var skingrat, och det var inte lämpligt att ombudsansvaret adjungerades på någon utomstående. I rätten var rektor av åsikten att man med säkerhet kunde avgöra Stens psykiska status, varför han inte borde dömas till straffarbete eller till Bona (uppfostringsanstalt för unga kriminella), utan till övervakning.³⁶ Rådhusrätten godtog rektors synpunkter och förslag. Dock kom inte rektors milda inställning att gälla när Stens ärende ställdes inför kollegiet, utan där propagerade rektor för hårdare bestraffning, och lade fram ett förslag om att Sten skulle förvisas för resten av läsåret. Förslaget röstades igenom av ett enhälligt kollegium.³⁷ Ett liknande fall utspelade sig även vid Högre allmänna läroverket å Norrmalm i Stockholm, där rektorn agerade som ombud för en lärjunge i domstol och tillstyrkte ett villkorligt straff för stölder som skett inom läroverket, men såg sedan till att lärjungen förvisades från läroverket.³⁸

Förvisningsärendena visar därmed på att rektors makt över lärjungarna inte bara gjorde sig gällande inom läroverket, utan också erkändes i andra sammanhang. Genom att exempelvis domstolen tillät rektor att vara både målsägande och ombud i ett ärende där man dessutom godtog hans synpunkter och förslag rörande straffet blir detta tydligt.

Som förvisningsärendena ovan visar förfogade rektorerna över stor makt i disciplinära frågor, men i sammanhanget är det viktigt att ha i åtanke att de inte hade oinskränkt makt. Det finns exempel på att kollegiet öppet opponerade sig mot rektor. År 1927 vägrade rektor Bohlin vid Nya elementarskolan i Stockholm att behandla ett remissärende från Skolöverstyrelsen, angående de kommunala mellanskolorna, i kollegiet, vilket gjorde att han fick utstå hård kritik från det egna kollegiet. I en artikel i *Tidning för Sveriges Läroverk* kallade Nils Anjou, som var läroverksadjunkt vid Kungsholmens läroverk, Bohlins agerande för diktatorsfasoner, som riskerade försämra aktningen för över-

³⁵ 1911 dnr:652, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:73, KLÖ.

³⁶ Motivet till Stens stölder var att kunna skaffa sig material till sitt måleri. Rektorn jämförde hans stora intresse för måleri med en alkoholists begär, som rektor menade tydde på någon form av psykisk defekt.

³⁷ 1929 dnr:2473, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:149, SÖ/LVA.

³⁸ 1926 dnr:1980, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:98, SÖ/LVA.

het och rätt vid läroverken.³⁹ Schismen mellan rektor och kollegiet visar inte bara på att rektor som auktoritet hade sina begränsningar, det visar även hur kollegiet själva krävde auktoritet och bestämmanderätt.

Kollegiet bestod av lektor, adjunkter och ämneslärarinnor (från 1928 även övningslärarna, från 1933 även extra ordinarie och extra lärare) vid läroverken, och kollegiet deltog i olika beslut i de ärenden som rektor lade fram. De frågor som behandlades inom kollegiet rörde bland annat undervisningen, utdelande av belöningar, understöd, disciplinärenden och mer generella frågor om ordning och tukt. För att kollegiet skulle vara beslutsfärdigt i förvisningsärenden måste två tredjedelar vara samlade. Varje medlem av kollegiet hade en röst, utom ordförande vars röst räknades som två i de fall som röstantalet var lika.⁴⁰ Posten som ordförande inom kollegierna hade vanligen rektor, men om eforus eller läroverksinspektör närvarade kunde de överta ordförandeposten i kollegiet. Genom 1958 års stadgeförändring beslutades att det bara var rektor som kunde ha ordförandeposten i kollegiet.⁴¹

Förvisningsärendena visar att man inom kollegiet inte sällan var oense rörande bestraffningsfrågan, och att förvisningsfrågan kunde vara föremål för mer eller mindre häftiga diskussioner. I många förvisningsärenden reserverade sig en eller flera ur kollegiet mot beslutet. Det förekom också att lärjungar förhördes direkt inför och av kollegiet. Denna form av förhörsteknik var inte okontroversiell. Vid 1949 års rektorsmöte kritiserades metoden, och man jämförde praktiken att varna och bestraffa lärjungar inför samlat kollegium med tortyr.⁴² När man studerar förvisningsärendena ser man hur allvarligt kollegierna kunde reagera om en lärjunge trotsade kollegiet och dess auktoritet. I regel ledde det till en hårdare bedömning. Det är något som man kan se i det tidigare refererade fallet från Västerås 1911, då den nittonårige lärjungen Åke i tredje realringen blev ställd inför kollegiet. I protokollet kan man läsa att hans uppträdande var ”redan från första ögonblicket prägladt af oblyghet, oförsynthet och hånfullhet”.⁴³ Under förhöret framkom det att Åke inte bara ljugit för kollegiet, utan även uppträtt på ett i högsta grad ohöviskt och oskickligt sätt genom att skolka, varit på biljarder, uppmanat en yngre lärjunge att pantsätta sin klocka och i allmänhet utgjort ett dåligt inflytande på sina medlärjungar. Någon sympati för Åke kan inte spåras i protokollet, utan kollegiet bestraffade honom med två terminers förvisning. Det var dock inget som Åke själv verkar ha haft något emot, då han tackade kollegiet för ”den tjänst, de visat honom genom att relegera honom”.⁴⁴

³⁹ TfSL 1927 nr:25, ”Svenska dagbladets årsbok”, (1924).

⁴⁰ SFS 1905:6 §§ 162–166.

⁴¹ SFS 1958:335 § 163.

⁴² *Förhandlingarna vid rektorsmötet i Sigtuna den 27-30 juni 1949.* (1954), s. 127.

⁴³ 1911 dnr:652, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:73, KLÖ.

⁴⁴ 1911 Dnr:652, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:73, KLÖ. Fallet behandlas även hos Florin, Johansson *Där det härliga lagarna gro...* i en diskussion om borgerlig dygdemoral. s. 42–43.

Det går inte att se någon större förändring över tid av de uppgifter som rektor och kollegiet hade inom läroverket i ordnings- och tuktfrågor, om man bortser från att läroverket ställdes under de kommunala skolstyrelserna 1958. Förvisningsärendena visar att både rektor och kollegierna grundade sina beslut på läroverksstadgorna, och den ämbetsmannaroll som de hade. Rektor och kollegierna hade dock utrymme att agera från både byråkratisk och patriarkal auktoritet. En av skillnaderna mellan dessa var att den byråkratiska auktoriteten byggde på ett juridiskt system som var fastställt utanför läroverken, medan den patriarkala auktoriteten byggde på det generella fostransansvaret.⁴⁵ Den patriarkala auktoriteten visar sig inte bara bland de förvisningsärenden där kollegierna reagera på uppenbart trots, utan även genom uttalad omtanke om lärjungen, såsom i ett fall från 1959, då rektor alltså argumenterade *för* en förvisning för att "hjälpa honom ur den återvändsgränd, i vilket han hamnat".⁴⁶ Det som går att notera i detta ärende är att rektor argumenterade för förvisning, men inte såsom en bestraffning utan för att hjälpa lärjungen.

Ett annat fall som visar hur nära rektor och föräldrarnas fostransansvar låg varandra hittar man vid läroverket i Norrköping 1912, där en lärjunge förvisades för att bland annat gått på bal utan att ha bett rektor om lov. Till saken hörde att han hade fått tillstånd av sina föräldrar. Fallet visar det ansvar som rektor ansågs sig ha för den gemensamma fostran av lärjungarna, där rektors tillåtelse var viktigare än föräldrarnas tillstånd.⁴⁷

Rektor var alltså inte bara den högsta enskilda hierarkiska makten inom läroverket, utan kunde även agera som utredare, åklagare, domare, målsägande och bestraffare inom bestraffningssystemet.

Klassföreståndaren, ordningsmannen och vaktmästaren

Om man utgår från läroverksstadgan och det som framkommer i disciplin- och förvisningsärendena kan man konstatera att läroverkens bestraffningssystem var beroende av flera olika aktörer både inom och utom läroverken. Dessa roller skiljer sig åt genom hur stor auktoritet och makt de hade. Men det framkommer i källmaterialet att de som aktörer var viktiga för bestraffningssystemets maskineri. Aktörerna agerade utifrån olika sorters auktoritet och utifrån olika mandat. Klassföreståndaren var den aktör inom skolan som stod lärjungarna närmast. Men bestraffningssystemet upprätthölls inte bara av dessa bestraffande aktörer som klassföreståndare/lärare, rektor och kollegiet, utan i det här avsnittet kommer de mer perifera aktörerna, ord-

⁴⁵ Den byråkratiska auktoriteten utifrån ämbetsmannaperspektivet diskuteras i U. Johansson (2000), s. 290.

⁴⁶ 1956 dnr:3161, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:278, SÖ/ADA.

⁴⁷ 1912 dnr:1698, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:92, KLÖ.

ningsmännen, och vaktmästare att studeras utifrån vilken roll de spelade inom läroverkens bestraffningssystem.

Klassföreståndaren

Forskning om lärarens roll inom skolan har inte sällan utgått från förhållandet mellan lärarna och elever, och hur läraren uppehållit sin legitimitet i rollen som lärare.⁴⁸ Frågan om legitimitet kan vidare kopplas till i vilken grad som lärarrollen kan ses som ett uttryck för byråkratisk eller patriarkal auktoritet.⁴⁹

Om man utgår från läroverksstadgan hade lärarna, i synnerhet om de givits rollen som klassföreståndare, ett stort ansvar över lärjungarna både inom och utom läroverken. Förutom att hålla kontakten med hemmen, skulle klassföreståndaren ”genom en mera personlig beröring med lärjungarna vinna en närmare kännedom såväl om deras individuella läggning och enskilda förhållanden som äfven om deras framsteg i studier samt deras flit och uppförande;”.⁵⁰ Paragrafen kan ses utifrån tanken om *in loco parentis*, enligt vilken läraren skulle ha ett personligt förhållande till lärjungen. Den patriarkala lärarrollen återspeglas i många förvisningsärenden. Det var exempelvis inte ovanligt att det var klassföreståndaren som undersökte lärjungarnas hemförhållanden, höll de första förhören, kontaktade föräldrarna och redogjorde för lärjungens hemförhållande inför kollegiet.

Klassföreståndarens roll var dock inte bara del i kollegiets bestraffningsfunktion, utan denne lärare bestämde själv över de lägre bestraffningsformerna varning/tillsägelse och anmärkning i klassboken. Anmärkningarna var inte oviktiga utan kunde ligga till grund för att lärjungarna fick nedsatt uppförandebetyg, och även ligga lärjungen till last vid ett eventuellt senare förvisningsärende. Anmärkningsböckerna är naturligtvis intressanta som material för att studera hur läraren bestraffade lärjungarna. Det finns dock väldigt få anmärkningsböcker bevarade, då de inte skulle bevaras enligt gällande arkivbestämmelser.⁵¹ De anmärkningsböcker som ändå har bevarats ger dock en inblick i vad det var som den enskilda läraren bestraffade. I arkivet för Ystads läroverk finns det en anmärkningsbok bevarad från åren 1915–1917. Däri kan man se hur läraren har gjort anmärkningar för exempelvis: läst romaner under lektion, skrattat under lektion, kastat snöboll och stinkbomber i korridoren, rökt, varit på bal utan tillåtelse, skolkat och visat på lättja. I anmärkningsboken kan man också se vilka lärjungarna som läraren hotat med, eller bestraffat med, aga. Det finns dock inga anteckningar i anmärkningsboken om att någon lärjunge skulle ha gjort sig skyldig till nå-

⁴⁸ Landahl (2006), s. 125–128.

⁴⁹ Florin & Johansson (1993), s. 150–151; U. Johansson (2000), s. 289–295, 315–316; Landahl (2006), s. 125–128.

⁵⁰ SFS 1905:6 § 138 mom. 1.

⁵¹ Larsson (2011), s. 12, 193–195.

gon allvarlig överträdelse på staden eller i bostaden, utan anmärkningarna handlar nästan uteslutande om händelser i klassrummet.⁵²

Om man ser på hur klassföreståndarna agerade i disciplin- och förvisningsärenden kan man se att det finns exempel på både den byråkratiska och den patriarkala auktoritetsrollen. Som tidigare nämnts förekom det att klassföreståndaren fick redogöra för lärjungens hem- och familjeförhållanden i förvisningsfall. I ett förvisningsärende vid läroverket i Uppsala 1928, påpekade klassföreståndaren att lärjungens faders kaféverksamhet hade gått i konkurs, varigenom lärjungen saknat pengar till skolböcker, något som lett till att han stulit pengar i universitetets badhus. Klassföreståndaren föreslog för kollegiet att man skulle ha ett visst överseende med lärjungen, och låta bestraffningen stanna vid ett D i uppförande. Förvisning, kunde verka deprimerande på lärjungen och försvåra lärjungens självtukt. Dessutom, menade klassföreståndaren, kunde fadern genom sina dåliga affärer anses vara medansvarig till att sonen drivits till stöld.⁵³

Det finns också exempel på det omvända, där klassföreståndaren förespråkade en hårdare linje gentemot sina lärjungar. I ett fall vid läroverket på Lidingö reserverade sig en klassföreståndare i ett förvisningsärende, då han menade att en kortare förvisning saknade pedagogiskt värde. Dessutom varnade han för de argument som förts fram i kollegiet om att "man ska ej skjuta de unga från sig, utan man skall taga vård om dem", som enligt honom varken var till gagn för skolan eller lärjungen.⁵⁴ Det går även att se den hårdare linjen som klassföreståndaren föreslog som en del av patriarkal auktoritet, som utgår från fostransansvaret men även omtanken om de andra lärjungarna. Men det handlar också om ett ansvarstagande för skolans som institution.

Klassföreståndarens byråkratiska auktoritet, kan dels iakttas i bestraffningssystemets beslutsprocesser, dels i de konkret byråkratiska uppgifterna, att föra klassbok, anteckna anmärkningar och leda klasskonferenser där man diskuterade lärjungens framsteg och uppförande.⁵⁵ Klassföreståndaren hade därmed stora möjligheter att påverka om och hur en lärjunge skulle bestraffas. Att klassföreståndare eller lärare kunde agera både som åklagare och domare var emellertid något som också kritiserades inom den egna organisationen. Vid 1946 års läroverkslärarmöte kritiserades denna dubbla roll av rektor Sigurd Åstrand. Han menade att det var orimligt att en lärare i en kontrovers med en elev både kunde anklaga och döma.⁵⁶ Det som Åstrand kritiserade kan ses som en förlängning på 1945 års stadgeförändring, där man hade be-

⁵² ÖIII:1, Oplacerade handlingar (utan år), Ystads läroverks arkiv.

⁵³ 1928 dnr:707, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:122, SÖ/LVA.

⁵⁴ 1937 dnr:5084, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:366, SÖ/LVA.

⁵⁵ Hur enskilda lärare administrerade klassliggare och anmärkningsböcker skiljde sig åt. Något som exemplifieras i, Wallin och Grimlund, *1933 års förnyade läroverksstadga*, s. VIII.

SFS 1905:6 § 174.

⁵⁶ U. Johansson (2000), s. 295.

stämt att lärare inte fick vara med i överläggningen eller röstningen i de disciplinärenden som rörde en kränkning av läraren.⁵⁷

Den byråkratiska och patriarkala auktoritet som klassföreståndarna hade inom de högre läroverken byggde, i likhet med mycket annat, i skolverksamheten, på traditioner, som exempelvis att bestraffningar inte skulle utdelas i affekt som fanns med redan i 1561 års skolordning.⁵⁸ Det vill säga att bestraffningen inte skulle utdelas i vredesmod utan som en konsekvens inom bestraffningssystemet. Den patriarkala auktoriteten angavs tydligt i anvisningarna i 1649 års skolordning, läraren skulle vara som en "fader mot barnen".⁵⁹ I övrigt hade lärarna emellertid inte något uttalat uppdrag att ständigt övervaka lärjungarna, utan ordningen var något som till stor del överlämnades till lärjungarna själva att upprätthålla. Detta förändrades dock från 1820 års skolordning och framåt, varvid särskild 1856 års läroverksstadga starkt begränsade ordningsmännens ställning till förmån för läraren.⁶⁰

Genom 1905 års läroverksstadga hade klassföreståndaren och lärarna vid de högre läroverken en liknande roll, som skulle präglas av både faderlig mildhet och hårdhet. En viktig del av disciplineringen tillskrevs klassföreståndarens eller lärarens roller att utgöra goda förebilder, men även att uppfylla plikten som uppfostrare. I fostranuppgiften ingick att lära lärjungarna skillnaden mellan rätt och fel, och att bestraffa de som begick fel. Dessutom skulle bestraffningen utgå från en bedömning av den enskilda individen och hur allvarlig förseelsen eller förbrytelsen var.⁶¹

Att klassföreståndaren skulle handla utifrån patriarkal och byråkratisk auktoritet i bestraffningsfrågan gjorde att klassföreståndare och lärarna ibland ställdes inför svåra val. Antingen kunde klassföreståndaren låta sig styras av de byråkratiska reglerna, och rapportera allvarliga överträdelser till kollegiet, där ärendet fick ha sin gång, eller så rapporterade klassföreståndaren inte saken vidare, vilket kunde ses som ett tjänstefel, men det kunde även ses som ett uttryck för en eftersträvansvärd balansgång mellan stränghet och mildhet som var del av lärarnas uppdrag.⁶²

⁵⁷ SFS 1945:581 § 163, Enligt ett cirkulär från SÖ 1945 skulle särskilda omständigheter beaktas i disciplinärenden som lärjungens ålder, överträdelsens art och omfattning, sättet som den kommit till skolans kännedom, åtgärder som åtagits utanför skolan med anledning av överträdelsen, kamratpåverkan inom och utom skolan, hemmiljön (inackorderingen), dagliga resor, skolmiljön och skolbetyg. Om en lärjunge hade kränkt en lärare fick läraren inte delta i överläggning och röstning, E4:24, Inkomna skrivelser (11/10 1945), Högre allmänna läroverket i Uppsala.

⁵⁸ Redan i 1561 års kyrkoordning gavs handfasta råd om hur läraren skulle förhålla gentemot lärjungarna, något som även återfinns i de efterkommande skolordningar och läroverksstadgor.

⁵⁹ Hall (1921), s. 54.

⁶⁰ Norlin (2008); Larsson (2011), s. 37–38.

⁶¹ SFS 1905:6 § 131 mom. 1–2; SFS 1928:412 § 131 mom. 1–2; SFS 1933:109 § 131 mom. 1–2.

⁶² Lärarnas roll inom läroverket utifrån byråkratisk och patriarkal auktoritet diskuteras i, U. Johansson (2000), s. 290–299.

Ordningsmannen

Rektor och klassföreståndare var emellertid inte ensamma om ansvaret för ordningen i klassen, utan rektor eller klassföreståndaren utsåg en ordningsman i varje klass. Ordningsmannens uppgift var att ha ett särskilt ordningsansvar inom klassen. Ordningsmannasystemet var också en kvarleva från tidigare skolformer. I 1611 års skolordning kallades ordningsmännen för notariier, som skulle anteckna lärjungar som "svärja eller överfalla andra med skymford och smädelser."⁶³ Notariernas (eller *custodes* som de benämns i 1649 års skolordning) uppgift var att i likhet med 1900-talets ordningsmän att övervaka de andra lärjungarna och rapportera om någon bröt mot reglerna eller ordningen. Från och med 1856 års läroverksstadga förlorade ordningsmännen rätten att på egen hand bestraffa andra lärjungar, utan de hade från och med denna stadga enbart hade bevakande funktioner. Det finns dock uppgifter om att ordningsmännen inte bara övervakade ordningen utan hade handfasta uppgifter som att sköta utrymningen av skolan i samband med rasterna.⁶⁴

Ordningsmannarollen var ett förtroendeuppdrag, men öknamn som *Kustos*, *Fjäsk* och *Oordningsman* visar att andra lärjungar inte såg välvilligt på ordningsmannens roll.⁶⁵ Det gjordes också försök att stärka ordningsmannarollen vid läroverken. I en artikel, i *Tidningen för Sveriges läroverk* 1944, föreslog läraren vid Kungsholmens läroverk Einar Wetterwik, att ordningsmännen skulle få tio kronor per läsår och ett tjänsteintyg i samband med examensbetyget.⁶⁶ Det fanns då emellertid redan läroverk som avlönade sina ordningsmän. Vid läroverket i Ystad betalade man 1941 ut sammanlagt 215 kronor till ordningsmännen. I klasserna 1–4 fick ordningsmännen tre kronor, och i de högre klasserna fick de fem kronor.⁶⁷ Ersättning till ordningsmännen visar inte bara på att man inom läroverket ansåg att de utförde en viktig syssla, utan det knyter också ordningsmännen närmare bestraffningssystemet, genom att de utförde en övervakningssyssla som betalades av institutionen.

I sammanhanget kan också nämnas att genom 1928 års läroverksstadga försvann ordningsmannarollen ur stadgan, och i stället infördes ett system som byggde på lärjungarnas självstyrelse. Hur självstyret skulle organiseras var upp till varje enskilt läroverk.⁶⁸ Införandet av självstyret ledde inte till att bruket av ordningsmännen försvann utan de fanns kvar även efter 1928.

Ordningsmannens roll inom bestraffningssystemet vilade inte på någon bestraffande rätt, men i förvisningsärendena kan man se att kollegierna såg all-

⁶³ Hall (1921).

⁶⁴ Enligt uppgifter ska det förekommit att ordningsmännen vid Östra real i Stockholm stoppade hästskor i örngotten Hultgren (2011), s. 55.

⁶⁵ G. Bergman (1934), s. 35, 84. I skolordningen varnades också för att notariernas övervakningsuppgifter kunde leda till mutförsök, och att en orättvis notarie bidra till oroligheter och osämja i klassen.

⁶⁶ TfSL, 1944 nr.11.

⁶⁷ Kollegiets protokoll, AI:9 (1931–1969), Ystads läroverks protokoll.

⁶⁸ SFS 1928:412 § 4., Landahl (2013), s. 30-60.

varligt på när andra lärjungar satte sig upp mot ordningsmannen. Exempelvis förvisades en lärjunge vid läroverket i Umeå efter att ha hotat den ordningsmannen som anmält honom för skolk med stryk.⁶⁹ Även om ordningsmannen hade ett visst beskydd från rektor och kollegiet innebar inte det att han stod utanför ordningsföreskrifterna och ordningsreglerna. Det finns exempel där lärjungen som förvisades var, eller tidigare varit ordningsman. I ett fall rörde det sig om en lärjunge som använde sin position som ordningsman för att begå övergrepp, genom att knäppa upp gylfen på sina klasskamrater, nypa dem i deras genitalier, och sagt att han skulle snöpa dem.⁷⁰ Genom införandet av 1928 års självstyrelse skapades inom vissa högre läroverk så kallade ordningsnämnder som bestod av flera lärjungar. Landahl har studerat ordningsnämndens införande vid Norra latin, och visat att denna gavs mycket mer långtgående uppgifter än vad de tidigare ordningsmännen hade haft. Ordningsnämndens uppdrag blev inte bara att hålla ordning på lärjungar utom lektionstid, utan den började också föra bok över skolk, bråk, stölder, läxläsning på rasten, och rökning.⁷¹ Denna övervakningsapparat ledde till att andra lärjungar visade öppet förakt för ordningsnämnden och det förekom att medlemmar blev kallade för Gestapo.⁷²

Även vid läroverket i Lund skapades tidigt en ordningsnämnd, som benämndes ordningsmannanämnden. Denna hade ett gott rykte inom kollegiet, och i ett anförande vid rektorsmötet 1931 talade rektorn sig varm om dess insatser för ordningen på platser som frukostrummet, cykelstallet, biblioteket och toaletterna.⁷³ Men det finns också uppgifter om att nämnden själv tagit initiativet att bevaka andra lärjungar även utanför skolan, på bland annat tåg och båtar. Ordningsmannanämnden krävde också att lärjungarna skulle lyda deras tillsägelser i staden. Vid ett tillfälle gick man till rektor då tre lärjungar vägrat lyda dem, och man krävde att rektor skulle förbjuda de tre lärjungarna att, för resten av året, delta på utflykter och vid fester som skolan anordnade. Rektor gick med på nämndens krav och meddelade avstängningen inför hela skolan i samband med morgonbönen.⁷⁴

Införandet av ordningsnämnderna innebar att lärjungarna gavs ett större ansvar för ordningen inom läroverken. Självstyret förde också med sig ett långt större inflytande inom bestraffningssystemet än vad den tidigare individuella ordningsmannarollen hade inneburit. Ordningsnämndens utökade roll kan ses i ett förvisningsärende vid Norra Latin 1940, som började med att ordningsnämnden misstänkte lärjungen Björn för att ha förfalskat sjukintyg. Ordningsnämnden granskade sjukintygen och förhörde Björn om förfalskningen som han erkände. Det ledde till flera förhör tillsammans med rektor,

⁶⁹ 1910 dnr:762, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:62, KLÖ.

⁷⁰ 1908 dnr:366, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:41, KLÖ.

⁷¹ Landahl (2013a), s. 52.

⁷² Landahl (2013a), s. 56.

⁷³ *Förhandlingarna vid rektorsmötet i Stockholm den 16-18 juni 1931*, (1932), s. 116–117.

⁷⁴ *Förhandlingarna vid rektorsmötet i Stockholm den 16-18 juni 1931*, (1932), s. 117.

där Björn också erkände att han, tillsammans med en lärjunge från Nya elementarskolan i Stockholm, bland annat stulit pengar ur ytterkläder på kaféer. Björns förseelser ledde till förvisning i tre terminer.⁷⁵ Men för ordningsnämnden stannade inte utredningen vid det egna läroverket, utan de kontaktade Nya elementarskolan och berättade om stölderna och lämnade över förhören med Björn. Därigenom blev ordningsnämndens förhör också en del i förvisningsärendet av Hemming vid Nya elementarskolan.⁷⁶

Dessa fall visar på hur självstyret gjorde att ordningsnämnderna vid vissa läroverk fick ett större inflytande i bestraffningssystemet. Det bör dock poängteras att det rör sig om enstaka fall, och det finns inga andra förvisningsfall där ordningsnämnden hade en lika framträdande roll. Ordningssmannen och ordningsnämndernas roller vid läroverken varierade mellan de olika skolorna. I synnerhet verkar ordningsnämnderna utifrån dessa två exempel ha haft stor makt över sina kamrater. Men om man ser till ordningssmannens roll så byggde den inte på någon egen auktoritet genom en bestraffningsrätt, utan man skulle bara övervaka och rapportera till klassföreståndaren. Ordningssmannens övervakningsuppdrag fungerade därmed som ett substitut för klassföreståndarens övervakning, vilket gjorde att lärjungarna kunde bevakas även när klassföreståndaren eller andra lärare var frånvarande.

Vaktmästaren

En annan aktör inom läroverket som blir intressant utifrån läroverkens bestraffningssystem är vaktmästaren. Vaktmästaren hade i likhet med ordningssmannen ingen formell auktoritet inom läroverken, utan det var rektor som skulle bestämma vilka arbetsuppgifter som ingick i tjänsten.⁷⁷ Kollegierna förväntade sig att lärjungarna skulle respekteras vaktmästaren. I ordningsreglerna vid läroverket i Örebro från 1936 kan man läsa: "Lärjunge är skyldig att ställa sig till omedelbar efter rättelse tillsägelse av vaktmästare, ordningssman eller av rektor tillsatta vakter".⁷⁸

Det finns vissa likheter på vilket sätt som ordningssmannen och vaktmästaren gavs mandat över lärjungarna, exempelvis genom att närvara under tider då klassföreståndare, lärare eller rektor var frånvarande. Vaktmästarens roll som övervakare underlättades också av att denna bodde i nära anslutning till läroverket, eller som vid Västerås läroverk där vaktmästarbostaden låg i själva läroverksbyggnaden.⁷⁹ Vaktmästarna användes inte bara till övervakning, utan det förekom även att de vittnade inför kollegierna, deltog i olika former av handräckning som att gå hem till en lärjunge för att hämta honom

⁷⁵ 1940 dnr:2889, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:482, SÖ/LVA.

⁷⁶ 1940 dnr:2720, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:482, SÖ/LVA. Förvisningsärendet av Hemming återfinns i bilaga IV som behandlar skolkurator Sigvard Bruce inblandad i ärendet.

⁷⁷ SFS 1905 § 152.

⁷⁸ 1936 dnr:1877, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:316, SÖ/LVA.

⁷⁹ Vaktmästarens bostad vid Västerås läroverk kan ses i bild 4. Vaktmästarbostadens närhet till läroverket tas också upp av Samuelsson (1952), s. 409, 705.

till förhör, eller att gå hem med ett delgivningsbeslut till en målsman i samband med en förvisningsdom.⁸⁰ Men de kunde även vara med under förhör av lärjungarna, som i det tidigare nämnda Haijby-fallet.⁸¹ Det finns också exempel på förvisningsärenden där vaktmästarna spelade en mycket aktiv roll för att avslöja lärjungars överträdelse. Ett exempel är när en vaktmästare enligt uppgift tillbringade två veckor i en städskrubb för att avslöja en lärjunge som stal ur städerskornas kläder.⁸²

Det går alltså att se vaktmästarens roll som både en del av bestraffningssystemet, genom de uppgifter som denne fick av rektor, och som auktoritet genom att vara vuxen. Det innebar att trots mot vaktmästaren var en form av subordinationsbrott som kunde utgöra en grund för ett förvisningsärende.⁸³ Om man bara utgår från förvisningsärendena kan man emellertid få uppfattningen att vaktmästarens auktoritet endast byggde på rektors anvisningar, ordningsreglerna och hur de användes som hantlangare. Men om man går till andra källor visar de att vaktmästartjänstens uppgifter inte var så enahanda.

Ett exempel på en vaktmästare som ägde stort anseende som auktoritet bland såväl rektor, lärarkollegiet, lärjungar och föräldrar, var Hildegard Törnblom, som hade ärvt tjänsten av sin man. Törnbloms tjänstgjorde som vaktmästare vid Södra latin i över femtio år. Om man ser till vad som sades i samband med hennes pensionering och bortgång verkade hon inom läroverket utifrån en stor auktoritet. I nekrologen vid hennes död 1929 beskrevs hennes auktoritet vid läroverket som patriarkal mot lärjungarna, då hon hade varit: moderlig mot de unga och sjukliga, befallande mot drumliga och lymmelaktiga, uppmuntrande mot de ängsliga och givit lyckosparkar mot de som skulle gå upp till examen. I kontakten med föräldrar och målsmän hade hon varit lugn och artig, välvillig mot de yngre lärarna och provkandidaterna och klok, rådig och lagom kongenial mot rektor.⁸⁴ Om man ser Törnbloms eftermäle som en sorts tänkt ideal går det att se att vaktmästaren inte bara förväntades agera som en hantlangare i läroverkets bestraffningssystem. Vaktmästaren skulle också vara del av läroverkets vuxna auktoritet, och uppmuntra och tillrättavisa lärjungarna när lärarna inte var närvarande. I ljust av denna beskrivning kan vaktmästarens tänkta auktoritet betraktas som delvis patriarkal.

⁸⁰ 1918 dnr:1962, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:179, KLÖ; 1931 dnr:114, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:176, SÖ/LVA.

⁸¹ 1938 dnr:4612, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:395, SÖ/LVA; 1938 dnr:4661, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:395, SÖ/LVA. Haijby-affären förekommer under rubriken "Förbrytelser och förseelser i staden" i kapitel 4.

⁸² 1927 dnr:829, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:108, SÖ/LVA.

⁸³ 1921 dnr:1214, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:21, SÖ/LVA, 1942 dnr:2842, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:565, SÖ/LVA.

⁸⁴ "53 år som skolcerberus", *Dagens nyheter*, 9/6 1925 s. 6 (A); Pressklipp och trycksaker, Ö:1, Södra latin.

Skolläkaren, skolsköterskan och skolkuratorn

Rektor, kollegium, klassföreståndare, lärare, vaktmästare och ordningsmän var aktörer inom bestraffningssystemet vars handlingsutrymme styrdes av vad som stod i läroverksstadgan, ordningsföreskrifterna och ordningsreglerna. Till dessa aktörer, som var väletablerade i skoltraditionen, knöts under 1900-talet skolläkaren, skolsköterskan och skolkuratorn.⁸⁵ Den vårdande auktoritetens utveckling inom det högre skolsystemet hade dock redan tagit sin början på 1800-talet. Exempelvis anlätade man på 1830-talet en skolläkare vid Växjö gymnasium för att behandla sjuka lärjungar. Skolläkarens uppgift utökades under 1860-talet genom att skolläkaren vid flera skolor fick till uppgift att mönstra lärjungarna i samband med gymnastikundervisningen.⁸⁶ Genom 1878 års skollag förstärktes skolläkarens roll ytterligare då man bestämde att det skulle finnas en skolläkare knuten till varje högre skola.⁸⁷ I 1905 års läroverksstadga gavs skolläkaren tillsammans med rektor ansvaret över lärjungarnas fysiska fostran och sundhetsförhållanden vid läroverken. Målet var att förebygga att lärjungarna överansträngde sig och att läroverksbyggnaden uppfyllde kraven gällande lokalernas storlek, form, inredning, belysning, och hygieniska förutsättningar som toaletter och dusch. Dessutom skulle skolläkaren tillsammans med gymnastikläraren genomföra hälsoundersökningar av lärjungarna, och ge rektor råd om hur smittsjukdomar inom läroverket skulle förebyggas och stoppas.⁸⁸ En viktig skillnad mellan dessa nya och de andra traditionella aktörerna vid läroverket var att de inte var delaktiga i undervisningen, och de hade heller inte utifrån ordningsföreskrifter eller ordningsregler någon makt att bestraffa lärjungarna. Deras uppgifter inom läroverket var i stället knutna till den skolhygieniska verksamheten. Det går därför att se deras roller i termer av en vårdande auktoritet, som till skillnad mot den patriarkala och byråkratiska auktoriteten inte grundades i lärjungens fostran, utan de agerade utifrån omsorg och omtanke.

Skolläkaren

Den skolhygieniska verksamheten genomgick under 1940-talet en förändring från ha handlat sjukvård till att handla om hälsovård. Detta innebar att skolläkaren inte längre skulle behandla sjuka lärjungar, utan dessa skulle hänvisas till vård utanför läroverken. Genom 1945 års stadgeförändring fick skolläkaren

⁸⁵ Under perioden introducerades även skolpsykologen. Den första skolpsykologen anställdes på eget initiativ i Göteborg i början av 1950-talet, och följdes av flera andra städer. Det finns också uppgifter om att man i vissa kommuner lät en lärare extratjänstgöra som skolpsykolog. På hösten 1958 anställdes tre statliga skolpsykologer, men skolpsykologerna fick inte någon formell roll inom läroverksorganisationen. Se, TfSL 1947 nr:5, TfSL 1960 nr:28, Skolpsykologerna diskuterades också vid rektorsmötet 1949, *Förhandlingarna vid rektorsmötet i Sigtuna den 27-30 juni 1949*, (1954), s. 110-129.

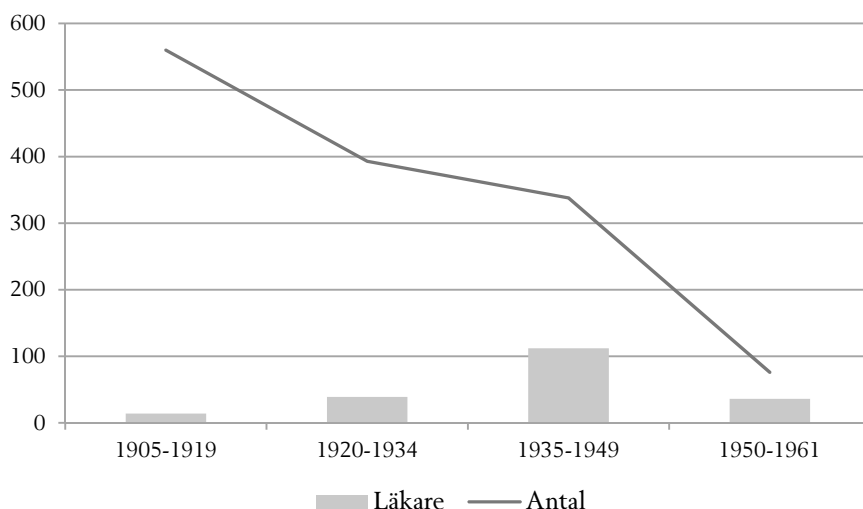
⁸⁶ Herlitz (1961), s. 83-84; Hammarberg (2001), s. 125.

⁸⁷ Skolläkartjänsten infördes vid läroverken genom 1878 års skollag § 124, s. 43-44, Hall (1927).

⁸⁸ SFS 1905:6 §§ 56-66, 160, 161.

i stället ta ett större samlat ansvar för alla lärjungar och genom grundliga undersökningar mycket noggrant kontrollera varje lärjunges hälsotillstånd. Skolläkarens förändrade roll medförde också att samarbetet inom läroverken intensiviserades, skolläkaren skulle bistå rektor och lärare med medicinska undersökningar av barn som uppvisade "beteenderubbningar."⁸⁹

Figur 8. Skolläkarens representation i förvisningsärenden under perioden, 1905–1961.

Åren 1905–1919 var antalet 14 ärenden, 1920–1934 var antalet 39 ärenden, 1935–1949 var antalet 112 ärenden, 1950–1961 var antalet 36 ärenden. Källa: Se bilaga VII.

Genom att skolläkarverksamheten vilade på skolhygienstanken, och inte på ordningsföreskrifter eller ordningsregler, var den vårdande auktoriteten inte lika tydlig som rektors, klassföreståndare eller kollegiets byråkratiska auktoritet. Figur 8 visar i hur många fall som skolläkaren omnämns i förvisningsärendena. Samtidigt som antalen förvisningsärenden stadigt sjönk blev skolläkaren vanligare som aktör inom ärendena.

Under större delen av undersökningsperioden utgjorde skolläkaren ensam den vårdande auktoriteten vid de högre läroverken. Det dröjde till 1945 innan skolsköterskan formellt knöts till läroverket genom läroverksstadgan. Skolläkarens roll som vårdande auktoritet inom läroverken, och de utökande krav som ställdes i samband med tjänsten ledde till kraftiga reaktioner från läroverkskåll. Svenska Läkarsällskapets sektion för skolhygien framställde 1922 ett förslag till Kungl. Maj:t om att skolläkaren skulle få större befogenheter inom läroverket. Denna begäran besvarades av rektor vid läroverket i Karlskrona,

⁸⁹ *Skolhygien* (1947), s. 16–17. Hellblom-Thibblin (2004), s. 18–24. SFS 1945:581 §§ 54, 63, 64, 143 mom. 3, 158

John B. Sjögren, som i en artikel i *Tidningen för Sveriges läroverk* gick till häftigt angrepp mot skolläkarkåren.⁹⁰ Sjögrens kritik utgick från att utökad skolhygien skulle leda till att rektor fick fler administrativa uppgifter. Vidare vände han sig också kraftigt mot förslaget om att skolläkaren skulle få inspektionsrättighet över hela läroverkets verksamhet. Det var ett förslag som Sjögren inte kunde acceptera, då det i praktiken skulle göra att skolläkaren ställdes över rektor. Sjögrens hållning i skolläkarfrågan var att skolläkaren bara hade befogenhet att uttala sig i sundhetsfrågor. I samma artikel avfärdade han också förslaget om en skolsköterska vid läroverken som onödigt.⁹¹ Trots det motstånd som Sjögren stod för kom både skolläkarens och skolsköterskan att få ett allt större inflytande vid läroverken.

Skolläkarens roll för att förstärka skolhygien inom läroverken hade betonats redan av Läroverkskommittén i slutet av 1800-talet.⁹² Skolhygienuppgiften drevs också på för att förebygga sjukdomar och göra förbättringar rörande läroverkens sanitära förutsättningar. Det blev därigenom genom 1905 års läroverksstadga skolläkarens uppgift att övervaka lärjungarnas hälsotillstånd, vidta åtgärder i samband med sjukdomar för att undvika smittspridning och utfärda intyg om befrielse från gymnastik, musik eller vapenövningar på grund av hälsoskäl. I skolläkarens ansvar ingick vidare att meddela kollegiet om någon lärjunge led av sjukdom eller lyte som utgjorde ett hot mot de andra lärjungarna, eller gjorde lärjungen olämplig för skolarbetet. Det var dock kollegiet som skulle fatta de formella besluten om en sådan avgång.⁹³

Som figur 8 visar var skolläkaren till en början ytterst sällan direkt inblandad i förvisningsärenden. Men skolläkaren kunde ändå sägas vara indirekt inblandad i bestraffningssystemet genom att kollegiet kunde kalla skolläkaren upplysningsvis i frågor som hade att göra med sundhetssystemet vid skolan.⁹⁴ Skolläkarens allt tydligare roll i förvisningsärendena som visar sig genom 1945 års stadgeförändring var bara rådgivande, skolläkaren kom aldrig att få någon rösträtt i kollegiet.⁹⁵ Dock medförde stadgeförändringen att skolläkaren skulle vara med vid förvisningsärenden, och att kollegiet inte fick fatta beslut om förvisning förrän skolläkaren undersökt lärjungen och utrett huruvida dennes hälsotillstånd hade legat till grund för överträdelsen. Om skolläkaren ansåg att det behövdes, kunde han även föreslå att en specialläkare skulle utreda lärjungens tillstånd.⁹⁶

Ett fall som visar på skolläkarens makt i samband med ett förvisningsärende inträffade vid läroverket i Vänersborg 1946. Efter att skolläkaren hade

⁹⁰ Söderberg (1965), s. 58–59.

⁹¹ TfSL, "Skolläkarnas ställning och uppgift", 1922 nr: 3.

⁹² *Betänkande Bd 2* (1902), s. 476.

⁹³ Se Skolläkarens berättelse F3A:1 (1905–1963), (läsåret 1906–1907), Högre allmänna läroverket i Uppsalas arkiv med föregångare. SFS 1905:6 §§ 10, 63.

⁹⁴ SFS 1905:6 § 162.

⁹⁵ SFS 1905:6 § 162; SFS 1928:412 § 160; SFS 1933:109 § 160.

⁹⁶ SFS 1945:581 § 54.

undersökt en lärjunge som stod anklagad för stöld och inbrott, beslutade han att kalla in en specialutbildad läkare i psykiatri, men ställde in undersökningen med några timmars varsel, för att sedan slå fast i en redogörelse att ingen psykisk rubbning förelåg hos lärjungen.⁹⁷ Fallet visar hur skolläkaren genom 1945 års stadgeändring i högre grad kunde påverka och styra förutsättningar för hur kollegiet skulle tolka orsakerna till varför en lärjunge begått forseelser och förbrytelser. Det går därigenom att se hur skolläkarens auktoritet förändrades och förstärktes genom expertis, och därmed blev också den vårdande auktoriteten en formell del av läroverkets bestraffningssystem.

Skolläkarens roll inom bestraffningssystemet blev vidare än mer framträdande genom 1958 års stadgeförändring, då skolläkaren också fick en mer aktiv roll i ordningsfrågorna. Då ändrades stadgans text till att skolläkaren inte bara skulle vara närvarande när man fattade beslut i bestraffningsfrågan, utan skolläkaren skulle dessutom tillsammans med rektor, klassföreståndare eller annan lärare aktivt påverka lärjungen ”genom personligt samtal med lärjungen och dennes målsman söka utröna orsakerna till det dåliga uppförandet samt att med ledning av vad därvid framkommit söka vinna rättelse genom åtgärder, avpassade efter lärjungens sinnesart, mognad och övriga individuella förhållanden.”⁹⁸ Förutom denna personliga kontakt, skulle skolläkaren också delta i klasskonferenserna när man behandlade lärjungarnas hälsotillstånd och brister i uppförande.⁹⁹

Förutom vad som sägs om skolläkarens verksamhet i läroverksstadgorna och i förvisningsärendena ger också skolläkarnas årsberättelser en bra insyn i skolläkarens arbetsuppgifter och det allmänna hälsotillståndet vid läroverken – exempelvis vilka sjukdomar som grasserade där.¹⁰⁰

I de första skolläkarberättelserna från läroverket i Uppsala hittar man de för tiden mycket allvarliga smittsjukdomarna, som scharlakansfeber, difteri (stryparsjuka), gulsot, nässelfeber, ögonsjukdom, och magkatarr. De tabellriskiska uppgifterna ser i stort ut på samma sätt fram till läsåret 1943–1944, då Skolöverstyrelsen införde ett nytt blankettsystem med ett antal förtryckta sjukdomstillstånd. Förutom tidigare sjukdomstillstånd tillfördes på de nya blanketterna uppgifter om antal nattväta och psykopati som skulle fyllas i.¹⁰¹

Bakgrunden till att man införde en utökad diagnosticering vid läroverken låg i skolöverläkarens förslag om rationalisering av sjukvården vid de allmänna

⁹⁷ 1946 dnr:1049, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:701, SÖ/LVA.

⁹⁸ SFS 1958:335 § 53.

⁹⁹ SFS 1958:335 § 168.

¹⁰⁰ Under 1940-talet kom Sverige att genomgå en omdaning vad det gäller statlig styrning och blanketter och det som kallades för rationella blanketter. Denna förändring kom även att påverka skolläkarens årsberättelser, genom att skolläkaren skulle utgå från tryckta blanketter. För en ingående analys av blanketterna och dess införande se, Järpvall (2016).

¹⁰¹ Skolläkarens verksamhet F3A:1 (1905–1963), Uppsala allmänna läroverks arkiv. Förekomsten av sjukdomar som kan kopplas till olika psykiska tillstånd och utveckling över tid vid läroverket i Uppsala redovisas i bilaga IV.

läroverken.¹⁰² Detta förslag ledde till den förskjutning från sjukvård till hälsovård som man kan se i 1945 års stadgeförändring.¹⁰³ Genom att frånga systemet där skolläkarens främsta uppgift var epidemivård och vård av poliklinisk art, skulle skolläkarens uppgifter i högre grad inriktas mot hälsovård. Den nya hälsovården skulle byggas på att såväl skolläkaren och skolsköterskan som föräldrarna involverades, och detta ansågs särskilt gynna de lärjungar som hade påfallande psykiska rubbningar, liksom de som hade svårt att följa med i skolarbetet.¹⁰⁴ Genom 1945 års stadgeförändring blev alltså den allmänna hälsovården antagen vid de högre läroverken, men tanken om hälsovård i skolorna var väl etablerad inom Skolöverstyrelsen redan innan dess.¹⁰⁵

En utveckling som är särskilt intressant att följa i detta sammanhang är rapporteringen av psykisk sjukdom, som blev central för många förvisningsärenden under 1940-talet. Psykopatin som begrepp och sjukdomstillstånd gjorde avtryck både i förvisningsärendena och i förställningarna om den förbrytande lärjungen.¹⁰⁶ Begreppet psykopati hade vid tiden en annan innebörd än vad det har idag, och beskrevs på en mängd olika sätt. I Ungdomsvårdskommitténs betänkande 1944, menades att psykopati yttrade sig olika för vuxna och barn. En uppfattning var att den vuxna psykopaten uppträdde som ett barn. Ett barn skulle däremot bedömas utifrån ålder och dess utveckling, där exempelvis aggressivitet, trots och fabuleringslusta skulle bedömas olika hos 2–4 åringar, 5–7 åringar och hos pubertetsungdomen. Psykopati ansågs vara anlagsbestämt, och därför förordades det att i samband med vård av misstänkta psykopatiska barn skulle man också kontrollera barnets släktingar. Det psykopatiska barnet beskrevs som det svåruppfostrade barnet med svårbehandlade egenheter, och det var svårt att särskilja de psykotiska barnen från de miljöskadade.¹⁰⁷ Psykopatibegreppet och hur det användes som rationalitet inom läroverkets bestraffningssystem kommer att jag att återkomma till i kapitel 6.

Utvecklingen mot psykologiseringen inom läroverket hade på sina håll redan påbörjats under 1930-talet. Vid läroverket i Uppsala började Urban Hjärne, som senare blev skolöverläkare, föra in uppgifter om psykisk sjukdom redan 1938. Det verkar dock inte som Hjärne menade att läroverket skulle ta någon särskilt hänsyn till lärjungar på grund av psykisk sjukdom. Disciplinproblemets lösning låg inte i extra lärarövervakning, utan det löste enligt Hjärne sig självt genom ”att de intellektuellt mindre väl utrustade

¹⁰² Proposition 193/1944.

¹⁰³ *Skolhygien* (1947), s. 16–24.

¹⁰⁴ SOU 1944:30, *Ungdomsvårdskommitténs betänkande*. [D.] 1, *Med utredning och förslag angående psykisk barna- och ungdomsvård*. s. 54.

¹⁰⁵ Skolläkarna anlätades redan på 1920-talet som föreläsare för lärare i hälsovårdsfrågan, se Hammarberg (2001), s. 143–144.

¹⁰⁶ Den psykopatiska lärjungen kommer att diskuteras mer ingående i kapitel 6.

¹⁰⁷ SOU 1944:30, *Ungdomsvårdskommitténs betänkande*. [D.] 1, *Med utredning och förslag angående psykisk barna- och ungdomsvård*, s. 34.

lämna skolan efter några års kvarsittande, under det att psykopaterna så småningom förvisas från läroverket”.¹⁰⁸

Det går vidare att se att skolläkarens roll inom läroverken stärktes i samband med att man gick från sjukvård till hälsovård, något som också ledde till att skolläkaren fick en större roll inom bestraffningssystemet, och då i synnerhet i samband med förvisningsärenden. Under 1940-talet och framåt ökade också antalet psykologiska åkommor i skolläkarens berättelser. Läsåret 1962–1963 rapporterade skolläkaren vid läroverket i Uppsala 15 fall av psykiska åkommor (bara fotvårtor med 49 fall var en vanligare åkomma).¹⁰⁹ Det finns dock inget som tyder på att psykiska åkommor var någon utbredd förklaringsmodell för disciplinproblemen vid skolan. Samma år gick det 1 031 lärjungar vid skolan, och antalet lärjungar som ansågs lida av psykiska besvär var således mycket begränsat.¹¹⁰

Att psykologiska sjukdomar upptas som en tabellarisk uppgift kan i detta sammanhang ses som en mindre händelse, men klassificeringen gjorde att skolläkaren fick en större roll inom förvisnings- och disciplinärendena. Genom psykologiseringen av lärjungarna blev det möjligt att härleda förseelser och förbrytelser till ett sjukdomstillstånd i stället för bristande moral. Därigenom stärktes skolläkarens roll som expertis inom bestraffningssystemet.

Skolsköterskan

Det dröjde till 1945 innan skolläkarverksamheten och den vårdande auktoriteten kompletterades med skolsköterskan. Införandet av skolsköterskan grundades dels i gamla krav som hade ställts inom folkskolorna på 1920-talet, dels som ett led i förändringen av den skolmedicinska verksamheten från sjukvård till hälsovård.¹¹¹

Genom 1945 års stadgeförändring bestämdes det att varje läroverk med minst 100 lärjungar skulle ha en anställd skolsköterska på hel- eller deltid. Tjänstetiden avgjordes utifrån antalet lärjungar, och för en heltidstjänst ingick skolsköterskeansvar för sammanlagt 1 500–2 000 lärjungar, på ett eller flera läroverk.¹¹² Vid vissa läroverk, exempelvis läroverket i Uppsala, föregick man emellertid stadgeförändringen, genom att anställa en skolsköterska redan 1944.¹¹³

Skolsköterskerollen inom folkskolan har av Lena Hammarberg beskrivits som en personalkategori som till en början hade låg status, då tjänsten främst handlade om lusbekämpning och biträde till skolläkaren. Med tiden förändras den, och genom uppgifter som att göra hembesök och undervisa i hälsovård

¹⁰⁸ Skolläkarens verksamhet F3A:1 (1905–1963), Uppsala allmänna läroverks arkiv.

¹⁰⁹ Se Bilaga IV.

¹¹⁰ Skolläkarens verksamhet F3A:1 (1905–1963), Uppsala allmänna läroverks arkiv.

¹¹¹ Hammarberg (2001), s. 148–149.

¹¹² 1945:581 § 157, 4.

¹¹³ Skolläkarens verksamhet F3A:1 (1905–1963), Uppsala allmänna läroverks arkiv.

erhöll den en egen vårdande auktoritet.¹¹⁴ Det är dock tveksamt om denna vårdande auktoritet fick någon större genomslagskraft inom läroverken. I 1933 års läroverksstadga var man positiv till att läroverken anställde ett kvinnligt biträde till skolläkaren, men det fanns inga krav på att biträde skulle ha sköterskeutbildning.¹¹⁵

Skolläkarens och skolsköterskans inbördes yrkesförhållanden följde samma hierarkiska ordning som formerats överlag mellan läkare och sjuksköterskor vid sekelskiftet 1900. Den innebar att den manliga skolläkarrollen var överordnande den kvinnliga skolsköterskerollen.¹¹⁶ Enligt läroverksstadgan skulle skolsköterskan biträda skolläkarens arbete att tillsammans med rektor och lärare följa lärjungarnas kroppslig och själsliga hälsotillstånd, och fostra dem till sunda levnadsvanor både i skolan och i hemmet. För skolsköterskan innebar det att, i likhet med klassföreståndaren och lärarna, göra hembesök hos lärjungar när det behövdes. Dock skiljde sig skolsköterskans uppgift från klassföreståndarens och lärarens, genom att skolsköterskan skulle utgå från hälsoaspekten, och ge hälsovårdande råd och inhämta upplysningar om lärjungarnas boendesituation. Däremot hade skolsköterskan mindre att säga till om i förvisningsärendena, då hon saknade något disciplinärt ansvar genom att hon var underställd skolläkaren.¹¹⁷

Trots detta går det att hävda att skolsköterskan i läroverkets bestraffningssystem spelade en viss roll. Skolsköterskornas hembesök måste, med tanke på antalet lärjungar vid läroverken, bara skett undantagsvis. Men i skolläkarens berättelser från läsåret 1948–1949 vid läroverket i Uppsala finns det uppgifter som tyder på att vissa rutiner upprätthölls. I rapporten äskar skolläkaren pengar till att skolsköterskans tjänst skulle övergå till heltid. Orsaken var att skolsköterskans arbetsbörda hade ökat på grund av det stora antalet lärjungar som bodde inackorderade vilket krävde skolsköterskans tillsyn.¹¹⁸

Skolsköterskornas hembesök kan i detta sammanhang ses som uttryck för läroverkets övervakning, men det hade inte samma karaktär som de hembesök som gjordes av rektor eller klassföreståndare, utan handlade om att undersöka hygieniska hemförhållandena och inte eventuella överträdelser mot läroverkets regler.¹¹⁹ Ett fall som möjligen är talande för skolsköterskans roll inom läroverken kan man hitta vid en kommunal mellanskola i Göteborg 1947, då en lärjunge ställdes inför kollegiet för förskingring av 30 000 kronor. Under kollegiesammanträdet fick både skolläkaren och skolsköterskan uttala sig om lärjungen. Skolläkaren intygade att lärjungen inte uppvisade vare sig

¹¹⁴ Hammarberg (2001), s. 148–150.

¹¹⁵ SFS 1933:109 § 158.

¹¹⁶ Andersson (2002), s. 167–172.

¹¹⁷ SFS 1945:581 § 158 o), t) 3.

¹¹⁸ Skolläkarens verksamhet F3A:1 (1905–1963), Uppsala allmänna läroverks arkiv.

¹¹⁹ Hammarberg (2001), s. 149.

fysiska eller psykiska sjukdomar som kunde ses som förmildrande. Vidare intygade skolsköterskan att lärjungens hem hade gjort ett "burget" intryck.¹²⁰

Det går också att hitta exempel på skolsköterskor som tog något större plats inom de högre läroverkens kollegier. I ett fall vid ett flickläroverk 1956 kan man se i protokollet att skolsköterskan deltog i kollegiet där hon i likhet med klassföreståndaren, barnavårdsnämndens och målsmännens representanter motsatte sig att en flicka skulle förvisas.¹²¹ Men ser man till alla förvisningsärenden, intog inte skolsköterskorna någon framträdande roll inom bestraffningssystemet, även om man kan notera att skolsköterskan deltog i tre av de fyra sista förvisningsärendena vid de högre läroverken. Vidare är det utifrån protokollen svårt att veta vilken roll som skolsköterskorna tog i överläggningarna, men i ett av fallen kan man se att den anklagade lärjungen hade stora förhoppningar om att skolsköterskan skulle kunna tala till hans fördel. I samband med undersökningen av fallet kom det fram att han skulle ha hotat två av sina kamrater för att förmå dem att söka upp skolsköterskan och få henne att påverka kollegiet så att han inte skulle bli förvisad.¹²²

Skolkuratorn

När man studerar skolkuratorns roll inom skolan framträder inte någon entydig bild, utan skolkuratorns uppgifter har skilt sig mellan olika skolformer och över tid. De första skolkuratorerna infördes 1942 i Göteborg och 1943 i Stockholm, inom den så kallade hjälpskolan. Deras främsta uppgift var att stödja och hjälpa eleverna efter skoltiden i kontakt med arbetsförmedling och olika yrkesutbildningar, men även att hjälpa barnavårdsnämnden att fatta beslut om omhändertagande.¹²³ De senare inrättade skolkuratorstjänsterna vid folkskolorna och läroverken skilde sig från hjälpskolornas kuratorer genom att deras uppgift i högre grad var att hjälpa elever och lärjungar med studie- och yrkesrådgivning under tiden de gick i skolan. Skolkuratorerna infördes inte vid läroverken formellt förrän genom 1958 års stadgeförändring, även om det finns tidigare exempel på skolkuratorer vid läroverken.¹²⁴ I 1947 års skolutredning framhölls att folkskolans kuratorers arbetsuppgifter borde riktas mot elevernas sociala välbefinnande, och att på klassföreståndarens eller barnavårdsnämndens initiativ göra hembesök, ge råd och anvisningar om barnets uppfostran, och i vissa fall även utreda olika fall av missförhållanden i hemmen eller skolk. Skolkuratorn vid läroverken kom dock inte att vara så djupt involverade i det sociala arbetet, utan var

¹²⁰ 1947 dnr:9656, Handlingar till huvuddariet, E IIa:767, SÖ/LVA.

¹²¹ 1956 dnr:5197, Handlingar till huvuddariet, E IIa:289, SÖ/ADA.

¹²² 1960 dnr:5535, Handlingar till huvuddariet, E IIa:395, SÖ/ADA.

¹²³ Isaksson & Larsson (2012), s. 25. Hjälpskolorna var en skolform som infördes på 1940-talet för så kallade sinnesslöa barn. Redan 1849 inrättades en hjälpklass för psykiskt efterblivna barn. *Elever i obligatoriska skolor 1847-1962* (1974), s. 47; SFS 1942:622; SFS 1942:629.

¹²⁴ Redan år 1943 anställdes Sigvard "Sigge" Bruce som social kurator vid Norra latin i Stockholm, se Landahl (2013), s. 84.

till en början begränsad till att hjälpa till med yrkesvägledning och studieval. Dock kom uppgifterna att förändras efter Skolöverstyrelsen utredning 1953, då dessa utökades till att även inkludera förmedling av läxhjälp och extra undervisning, råd i värnplikts- och stipendiefrågor, hjälp till lärjungar med inackorderingar, ekonomi och fritidsfrågor liksom med personliga problem som exempelvis konflikter med lärare och kamrater.¹²⁵ Däremot nämndes inget om att skolkurator vid läroverken skulle upprätta kontakt med vare sig barnavårdsnämnden eller lärjungarnas hem.

Då skolkuratorernas arbetsuppgifter inte sällan tangerade skolsköterskornas gick Skolöverstyrelsen 1947 ut med tydliga anvisningar om att skolsköterskorna ansvarade för lärjungarna psykiska och fysiska hälsa, medan skolkuratorerna skulle ansvara för den icke-medicinska yrkesrådgivningen. Men även om det fanns krafter som försökte uppehålla någorlunda vattentäta skott mellan skolsköterskorna och skolkuratorerna visar Cristine Isaksson och Anna Larssons forskning att skolkuratorerna vid läroverken också var del av det psykosociala arbetet vid skolan, genom att bistå lärjungarna som hade personliga problem.¹²⁶

I 1947 års statliga utredning lades också ett förslag på vilka intressen, anlag och förmågor som var önskvärda hos skolkuratorerna: 1) Intresse för ungdom och ungdomsproblem, 2) intresse för sociala frågor, 3) psykologisk blick, humor och förmåga att leva sig in i olika personers olika situationer, tänkesätt och motiv, 4) ett naturligt auktoritativt uppträdande, samarbetsförmåga och förmåga att ta ledning utan att behöva använda hårda ord och medel, 5) noggrannhet, saklighet och vederhäftighet i vad det gäller att handskas med olika slags kunskapsmaterial. Dessutom skulle skolkuratoren helst vara i tjugoårsåldern, för att kunna röra sig bland ungdomen som en kamrat.¹²⁷

Till en början fanns det inga bestämda utbildningskrav på skolkuratorerna, men det fanns vissa informella. I en artikel i *Tidningen för Sveriges Läroverk* år 1953, framhöll man vikten av att en skolkurator för de högre skolorna skulle ha tagit studenten och helst också ha en lärarutbildning, då arbetsuppgiften i många avseende kunde vara ömtålig genom att tjänsten inte bara inbegrep i lärarnas och rektors arbete, utan också innebar att man företrädde lärjungen mot kollegiet.¹²⁸ Skolkuratorns roll som aktör inom läroverket förstärktes 1956, då denne även fick närvara vid klasskonferenser och kollegiesammanträden. Men i likhet med andra aktörer som inte var del av kollegiet saknade emellertid skolkurator rösträtt.¹²⁹ Denna förstärkta position inom läroverket visade sig även genom att skolkuratorverksamheten tillskrevs en allt större

¹²⁵ Isaksson & Larsson (2012), s. 24.

¹²⁶ Isaksson & Larsson (2012), s. 26–27; *Förhandlingarna vid rektorsmötet i Sigtuna den 27-30 juni 1949*, s. 107–110.

¹²⁷ SOU 1947:11, 1940 års skolutrednings betänkanden och utredningar. 8, *Utredning och förslag rörande vissa socialpedagogiska anordningar inom skolväsendet*. s. 130–131.

¹²⁸ TfSL, "Skolkuratorerna", 1953 no:12.

¹²⁹ *Aktuellt från Skolöverstyrelsen*, 1956 nr 32.

betydelse för den skolsociala verksamheten och den förebyggande ungdomsvården. Det ledde bland annat till att Skolöverstyrelsen åskade allt större summor för fler skolkuratorer skulle kunna anställas vid läroverken i syfte att övervinna olika elevproblem.¹³⁰ Skolkuratoren kom i likhet med skolläkarens och skolsköterskan att få en större roll inom läroverken under slutet av undersökningsperioden. Tjänsten utvecklades till att bli ett stöd för både läroverkets ledning och för lärjungen, eller om man så vill, som ett mellanled mellan lärare och elever.¹³¹

Det finns emellertid väldigt lite spår efter skolkuratorerna i förvisningsärendena, vilket gör att det är svårt att uttala sig generellt om vilken roll de spelade.¹³² Det är i sig anmärkningsvärt i synnerhet då Skolöverstyrelsens engagemang för skolkuratorstjänsten vid läroverken ökade i slutet av perioden, men skolkuratoren blev aldrig en formell del av läroverkens myndighetsutövning. Skolkuratoren som aktör inom läroverket kan inte sägas ha vilat på en byråkratisk auktoritet, utan på omtanke och omsorg som vårdande och patriarkal auktoritet.

Föräldrar och inackorderingsvärdinnor

Det framgick i föregående kapitel att bestraffningssystemet sträckte sig också långt utanför läroverkets väggar. Bostaden var i och för sig en plats där rektor och klassföreståndare hade förhållandevis små möjligheter att övervaka lärjungarna, därför var man beroende av föräldrar, målsmän och inackorderingsvärdinnorna för att upprätthålla det sedliga fostransansvar som läroverken och hemmen delade.¹³³ För att denna del av övervakningen skulle fungera var den helt avhängigt på hur dessa som aktörer ställde sig till läroverkets bestraffningssystem, och hur välvillig man var att samarbeta med exempelvis rektor och klassföreståndare.

Föräldrar

Om man utgår från hur läroverken såg på föräldrarna och fostransansvaret kan man se i förvisningsärendena att man i kollegierna kunde ta brister i hemmets uppfostran i beaktande när man bestämde en bestraffning. Familje-

¹³⁰ *Aktuellt från Skolöverstyrelsen* 1958, nr 31.

¹³¹ Beskrivningen av skolkuratorns tjänst gjordes av Sigvard (Sigge) Bruce, vid en föreläsning för Målsmannaföreningen i Kristianstad 1956, Ö IV:1, Målsmannaföreningens protokoll och handlingar (1949–1952), Högre allmänna läroverket i Kristianstads arkiv.

¹³² Det finns dock ett intressant fall rörande Sigvard (Sigge) Bruce, vid Norra latin, som har kallats för den första kuratorn. Det är tveksamt om Bruce skulle kunna ses som typisk för skolkuratorstjänsten vid de högre läroverken, men Bruce agerande i samband med två förvisningsfall är intressanta då det illustrerar hur en skolkurator kunde agera. Se, bilaga VI.

¹³³ SFS 1905:6 § 50, SFS 1928:412 § 49, SFS 1933:109 § 49, SFS 1945:581 § 49, SFS 1958:335 § 49, Med 1945 stadgeförändring kom fostransuppdraget att också inkludera föräldraföreningar eller sammanslutningar.

nära förhållanden såsom att fader var sjökaptän och därmed var bortrest under långa tider, eller att föräldrarna var skilda och modern ansvarade för lärjungens uppfostran, kunde göra kollegiet extra vaksamt.¹³⁴

Läroverkets regelsystem innebar att lärjungen var tvungen att tänka på uppträdandet även i bostaden, vilket bidrog till viss press på lärjungarna. Utifrån ordningsreglerna kan man emellertid se att det fanns en något mer avslappnad syn på lärjungarnas uppträdande i hemmet. Det fanns exempelvis vissa läroverk som tillät rökning i bostaden om det skedde med målsmans medgivande.¹³⁵ I övrigt kan man i ordningsföreskrifterna och ordningsreglerna se ett delat ansvar, exempelvis vad det gäller de så kallade vistandeförbudet. Som tidigare berörts, var förbudet att bevista näringsställen och allmänna nöjen utan målsmans sällskap mycket långlivat vid de högre läroverken. De lokala skillnaderna i ordningsföreskrifter och ordningsregler gjorde att läroverken skiljde sig åt i fråga om vad man tillät lärjungarna att göra. Vid vissa läroverk tilläts exempelvis lärjungar att gå på baler, under förutsättning att lärjungen fått tillstånd från både förälder eller målsman och rektor.¹³⁶ Detta delade auktoritetsbeslut kan vidare ses utifrån både hemmets och läroverkets utgångspunkt. Läroverket kunde genom denna rätt styra över vilka ställen och i vilka sammanhang som läroverkets lärjungar skulle synas och förknippas med. Föräldrarna hade på samma sätt möjlighet att styra vad de ansåg att lärjungen hade rätt att göra.

Det går också att se detta beskrivna system som ett dubbelt auktoritetssystem, som bidrog till att inga oövertänkta eller förhastade beslut skulle tas av vare sig föräldrar eller rektor. Att det dubbla systemet också i praktiken var gällande och ägde legitimitet kan man se i det tidigare berörda förvisningsärendet vid läroverket i Norrköping 1912, då en lärjunge bland annat ställdes till svars för ha gått på bal på ett av stadens hotell. Problemet i det fallet var att lärjungen bara fått sina föräldrars tillstånd att gå på balen, och inte rektorns, något som han sedan ställdes till svars för.¹³⁷

Det var viktigt att lärjungarna erkände både läroverkets och föräldrarnas auktoritet. Trotsade man bägge kunde det förvärra situationen som i fallet vid Högre allmänna läroverket i Gävle år 1940. Där ansåg kollegiet att de begångna stöldförseelserna ”i särskild hög grad vittnade om vanvördnad gentemot föräldrarnas och skolans auktoritet.”¹³⁸ Lärjungen hade dessutom tidigare blivit förvisad från Högre allmänna läroverket i Uppsala, och därigenom nonchalerat två olika läroverks auktoritet och förvisades två terminer.

Det går också att hitta exempel där läroverkets och föräldrarnas auktoritet rörande bevistandeförbudet ledde till konflikter mellan läroverken och

¹³⁴ Se, 1906 dnr:976, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:17, KLÖ; 1923 dnr:1153, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:47, SÖ/LVA.

¹³⁵ 1945 dnr:2078, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:672, SÖ/LVA.

¹³⁶ 1905 dnr:247 Gällande för flera läroverk, 1905 dnr:2096 Många realskolor och HAL.

¹³⁷ 1912 dnr:1698, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:92, KLÖ.

¹³⁸ Protokollet för kollegiet 13/12 (1940), Högre allmänna läroverket i Gävle.

hemmen. Det finns ett illustrativt fall som visar detta från Palmgrenska samskolan, 1929, där förvisningen av tre lärjungar ledde till en offentlig konfrontation mellan rektor och föräldrar. Lärjungarna hade trotsat rektors uttryckliga förmaning om att inte gå på dans. Därtill anklagades de både för att anordnat dansen och rökt. Dessutom angavs det i kollegieprotokollet att en av lärjungarna var iklädd smoking som beskrevs som "syndens plagg".¹³⁹ Förvisningsdomen överklagades av föräldrarna, och överklagan kom så småningom att refereras i *Aftonbladet*, där föräldrarna framhöll sin egen auktoritet, och att man givit pojkar tillåtelse att gå på dansen. Dessutom menade man att rektor missförstått hela saken, då det hade rört sig om en privat tillställning. Orsaken till förvisningen, menade föräldrarna, låg i att rektor hyste en personlig avoghet mot lärjungarna, vilket gjorde att han genom sitt agerande förstörde deras framtid.¹⁴⁰

I *Aftonbladet* försvarade rektor Henning Håkansson sin auktoritet och sitt agerande med emfas.

'Studierna ha förryckts'. Men deras lättja, deras spring på gatorna och deras nattliga vistande på danslokaler – *det* har inte rubbat deras studier! Att som kvarsittare ha flera underbetyg – det rubbar inte studierna! Denna sak är icke att skämta med. Här gäller det ett allvarligt prejudikat: har skolan rätt och plikt att hävda sig mot den anda av etikbolsjevism, som håller på att nästla sig in bland ungdomen? Jag står och faller med den frågan.¹⁴¹

Det bör dock sägas att det tillhörde ovanligheterna att bråk mellan läroverket och föräldrar/målsmän nådde offentlighetens ljus. Förutom striden mellan föräldrar och rektor vid Palmgrenska samskolan, kan man se en liknande konfrontation i den tidigare berörda "bullstriden" vid Härnösands allmänna läroverk åren 1924–1925.¹⁴² Att föräldrar offentligt bestred läroverkens auktoritet tillhörde ovanligheterna, men det innebar inte att det rådde konsensus i förvisningsärendena. Tvärtom var det många föräldrar som försökte få kollegiet att ändra förvisningsdomar.¹⁴³

Det går emellertid också se att läroverkskollegierna värdesatte föräldrarnas och målsmännens roll i fostransansvaret. Som tidigare nämnts ansågs det extra problematiskt om det visade sig att lärjungarna levde under svåra hemförhållanden, som att det exempelvis råde slitningar mellan föräldrarna eller att de var skilda, led av sjukdom eller att någon av föräldrarna var död.

En annan aspekt på fostransansvaret var i vilken grad föräldrarna levde upp till sitt ansvar, som kunde tala till lärjungens fördel. Exempelvis beslöt kollegiet vid läroverket i Västervik att förvisningen av lärjungen Håkan skulle stanna vid termin. Håkan stod anklagad för att stulit pengar och klippt av

¹³⁹ 1929 dnr:2487, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:149, SÖ/LVA.

¹⁴⁰ 1929 dnr:2487, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:149, SÖ/LVA; *Aftonbladet* 12/12 1928.

¹⁴¹ *Aftonbladet* 12/12 1928.

¹⁴² Ekelin (1965).

¹⁴³ 1915 dnr 1664, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:140, KLÖ,

taglet på en häst, men det var förmildrande att han inte stod under "föräldrarnas tillsyn och vård".¹⁴⁴

I sammanhanget kan man också påminna om att det även bråkades inom familjer i samband med förvisningsärendena, vilket visar sig i både övervältran av skuld och självrannsakan hos föräldrarna. I ett fall från Högre allmänna läroverket i Västerås angav lärjungens mor att orsaken "till mins sons vanartighet torde till stor del få tillskrivas det fördärliga inflytande, som han varit utsatt från sin faders sida".¹⁴⁵ Vidare finns det också exempel som visar på den stora skam som en förvisning förde med sig. I ett brev till rektor vid läroverket i Lund kapitulerade en mor helt inför sin sons förvisningsdom. Hon skriver, att hon inte tänker överklaga förvisningen, utan tycker att den är rättvis. Skulden för sonens stölder tar hon på sig själv, då hon misslyckats att upprätthålla lydnad och auktoritet, eftersom inflytandet utanför hemmet var henne övermäktigt. Brevet avslutades med de dramatiska orden, "Her[r] Rektor! Jag beklagar, att jag försett Eder skola med ogräs".¹⁴⁶ I andra fall var man inte lika tillmötesgående mot läroverkets auktoritet. I ett fall från 1956, framgår det att fem mödrar hade, efter att deras söner blivit tagna för mopedstölder, träffats och kommit överens om att på alla sätt försöka hemlighålla stölderna för läroverket.¹⁴⁷

Det fanns vidare också andra mer formella sammanslutningar där föräldrar tillsammans arbetade för lärjungarnas sak vid läroverken. År 1945 bildades *Målsmännens riksförbund* som år 1968 bytte namn till *Riksförbundet Hem och Skola*. Genom organiseringen kom målsmännen att knytas närmare läroverkets verksamhet, men utan att de formellt fick något större inflytande över förvisningsärendena. Det finns dock uppgifter om att representanter från Målsmannaföreningen och målmän till anklagade lärjungar kunde sitta med i kollegiesammanträden i förvisningsärenden.¹⁴⁸ Bland förvisningshandlingarna har emellertid bara en inlaga från *Målsmännens riksförbund* hittats, och det var i samband med en graviditet på 1940-talet. I sitt yttrande menade man att kollegiets bestraffningsskala var bunden till föräldrade föreställningar, och i stället för förvisningsbestraffning, som i sig kunde leda till att flickor begick abort, borde man i ärendet inlett ett samarbete mellan hem och skola.¹⁴⁹

¹⁴⁴ 1914 dnr 666, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:115, KLÖ, 1929 dnr:1414, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:141, SÖ/LVA.

¹⁴⁵ 1917 dnr 1754, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:165, KLÖ.

¹⁴⁶ 1940 dnr:2334, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:480, SÖ/LVA.

¹⁴⁷ 1956 dnr:2243, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:274, SÖ/ADA.

¹⁴⁸ 1958 dnr:1234, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:324, SÖ/ADA.

¹⁴⁹ 1942 dnr:3333, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:567, SÖ/LVA. Lagen om fri abort infördes i Sverige 1975 (SFS 1974:595).

Inackorderingsvärdinnor

Som tidigare framgått var det inte ovanligt att lärjungarna bodde på olika inackorderingar i städerna.¹⁵⁰ Inackorderingar eller skolhem i större skala diskuterades år 1927, då som del av ett statlig studiehjälpspaket för fattiga och studiebegåvade lärjungar som bodde långt från skolorna.¹⁵¹ Dock kom aldrig några statliga skolhem för de högre skolorna att införas. Redan innan det statliga initiativen togs var det emellertid vanligt att lärjungarna var inackorderade i den stad där läroverket låg. Enligt en undersökning gjord av Skolöverstyrelsen bodde år 1938 knappt 8 procent av alla lärjungar vid de högre skolorna som inackorderade. Kostnaderna för inackorderingarna varierade beroende på var i landet man befann sig från, 480–505 kronor per läsår i Nederkalix till 850–1 415 kronor i Stockholm.¹⁵² Dessa summor kan jämföras med en industriarbetares årslön i Stockholm och Norrlands län som år 1938 uppgick till 4 117 respektive 4 029 kronor.¹⁵³ Det går således att konstatera att inackorderingskostnaderna var betydande, och de var ett mycket större ekonomiskt hinder för de lägre klasserna än terminsavgifterna som uppgick till 70 kronor enligt 1933 års läroverksstadga.¹⁵⁴

Lärjungarna som bodde inackorderade stod utanför både läroverkets och föräldrarnas direkta bevakning, och det var upp till klassföreståndaren, rektor och skolsköterskan att försäkra sig om inackorderingens kvalitet. Det finns uppgifter om att man vid läroverket i Östersund i slutet på 1940-talet förde bok över de olika inackorderingsställena för att avgöra om de var lämpliga för lärjungarna.¹⁵⁵ I och med att inackorderingen var så pass vanlig medförde det att de som företrädde inackorderingarna också blev en del av läroverkets övervakning och ställföreträdare för hemmets fostransansvar. I de flesta fall då en inackorderare förekommer i förvisningsfallen rörde det sig om en inackorderingsvärdinna, men det fanns även andra inackorderingslösningar, som att lärjungen bodde hos en släkting eller som i ett förvisningsfall där lärjungen var inackorderad hos en av lärarna vid läroverket.¹⁵⁶ Att inackorderingsvärdinnan inte hade något formellt fostransansvar gjorde att övervakningsansvaret inom inackorderingen inte var lika tydligt som i hemmen. Det finns också exempel som visar att inackorderingsvärdinnan

¹⁵⁰ Norlin har tidigare uppmärksammat svårigheten att vet hur många av lärjungarna som var inackorderade. Norlin (2010), s. 79.

¹⁵¹ SOU 1944:22, 1940 års skolutrednings betänkanden och utredningar. 3, *Utredning och förslag angående vidgade möjligheter till högre undervisning för landsbygdens ungdom*, kap. IV, bil. 9–11.

¹⁵² SOU 1944:22, 1940 års skolutrednings betänkanden och utredningar. 3, *Utredning och förslag angående vidgade möjligheter till högre undervisning för landsbygdens ungdom*, s. 57.

¹⁵³ *Statistisk årsbok för Sverige. Årg. 27 (1940)*, tab. 207, s. 257.

¹⁵⁴ Lärjungarna skulle varje termin betala 25 kronor till ljus- och vedkassan, tio kronor till biblioteks- och materialkassan och fem kronor till byggnadsfonden. Därutöver en fast terminsavgift på 30 kronor. Dessutom ingick inskrivningsavgifter; biblioteks- och materialkassan på tre kronor samt sju kronor till understöds- och premiekassan. SFS 1933:109 §§ 216, 217, 218, 219.

¹⁵⁵ *Förhandlingarna vid rektorsmötet i Sigtuna den 27-30 juni 1949*, (1954) s. 26.

¹⁵⁶ 1912 dnr:366, Handlingar till huvuddariet, E IIa:82, KLÖ.

var lojalare med lärjungen än med läroverket, vilket framkommer vid ett fall vid läroverket i Malmö, där det framgår att inackorderingsvärdinnan hjälpte lärjungen med att förfälska sjukintyg.¹⁵⁷

Det är förstaeligt att inackorderingsvärdinnorna inte alltid bidrog till transparens om de överträdelse som begicks av lärjungarna i bostaden, eftersom en bestraffning kunde leda till att en lärjungens hela framtid ödelades, och att inackorderingsvärdinnan förlorade sin inkomst. Det finns ett exempel som både visar på inackorderingsvärdinnans motstånd och på vilka möjligheter rektor hade att övervaka en lärjunge i en mindre stad. Vid läroverket i Vänersborg inledde rektor 1925 en undersökning efter att han läst i den lokala tidningen att en av lärjungarna sökt nytt boende. Han kontaktade då lärjungens tidigare inackorderingsvärdinna och efterhörde sig om orsaken till att lärjungen hade flyttat. Hon uppgav att hon sagt upp lärjungen på grund av vissa omständigheter som hon inte ville berätta, men hon försäkrade att det inte hade att göra med läroverkets förhållande med lärjungen. Rektors misstänksamhet mot lärjungen hade emellertid väckts då skolläkaren underrättat rektor om att en lärjunge velat haft råd om veneriska sjukdomar, men utan att röja lärjungens identitet. Rektor började då undersöka vilken lärjunge som hade varit borta från skolan under tiden som skolläkaren hade haft mottagning och dessutom varit befriad från skolgymnastiken. Utifrån det lyckades han avslöja vem lärjungen var, och under förhör kom det fram att lärjungen tillsammans med en kamrat hyrt rum på ett hotell där de umgåtts med "lösa fruntimmer". I fallet kom dock den nya inackorderingsvärdinnan att uppge för rektor att lärjungen bara hade varit ute en kort stund under den aktuella kvällen.¹⁵⁸ Fallet är intressant då det inte bara visar på inackorderingsvärdinnornas ovilja att gå rektor till mötes, utan även på skolläkarens valhända integritet och hur mycket kraft som rektor lade ner på att avslöja lärjungen och den överträdelse som begåtts utanför läroverket.

Som fallen visar var inackorderingarna problematiska platser, även om man förväntade att inackorderingsvärdinnans skulle gå rektor och lärare tillmötes, liksom att lärjungen skulle respektera inackorderingsvärdinnan. Vad det gäller inackorderingsvärdinnornas lojalitet kan man som tidigare nämnts misstänka att den varierade stort. Viljan till att anmäla lärjungen eller inte berodde också i hög grad på vilken sorts förseelse eller förbrytelse det handlade om. Exempelvis kan man anta att fylleri skedde vid många inackorderingar utan att det rapporterades till läroverken. Det finns dock förvisningsfall som tyder på att man inte hade samma överseende när lärjungarna bröt mot sedligheten. I två fall av osedlighet kan man se att inackorderingsvärdinnorna tog sitt fostringsansvar på största allvar, vilket innebar allvarliga konsekvenser för lärjungarna. Vid Högre allmänna läroverket för flickor i Helsingborg förvisades en artonårig kvinnlig lärjunge 1925, efter att hon blivit anmäld av sin

¹⁵⁷ 1907 dnr:1783 Handlingar till huvuddiariet, E IIa:39, KLÖ.

¹⁵⁸ 1925 dnr:239, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:72, SÖ/LVA.

inackorderingsvärdinna. Denna berättade att hon och andra hyresgäster vid flera tillfällen hade haft misstankar om att lärjungen mottog nattliga besök av män, och en natt hade hon gått in i lärjungens rum och "fått sina misstankar i värsta form bekräftade." Noterbart är att beslutet om fyra terminers förvisning inte verkar ha föregåtts av någon diskussion eller omröstning, vilket visar på hur allvarlig överträdelsen var i kollegiets ögon.¹⁵⁹

Det andra fallet kan ses som än allvarligare, då det handlade om otuktsbrott enligt strafflagstiftningen. Bakgrunden till förvisningen var att en manlig lärjunge vid åtminstone tre gånger hade "begått otukt, som mot naturen är", med en diversearbetare som bodde på samman pensionat, och vid ett tillfälle hade de varit så högljudda att värdinnan tillkallat polis. För det begångna brottet kom lärjungen att bestraffas av läroverkskollegiet genom två terminers förvisning och han dömdes dessutom till tre månaders straffarbete.¹⁶⁰ Denna händelse sammanfaller även med förändringen i lagstiftning om homosexualitet, då man på våren 1944 tog beslut om att avkriminalisera homosexualitet.¹⁶¹ Olyckligtvis för lärjungen trädde inte lagändringen i kraft förrän den första juli 1944, och domen föll i Göteborgs rådhusrätt den nionde juni.¹⁶² Detta gjorde att lärjungen blev en av de sista i Sverige som dömdes enligt strafflagens paragraf om "otukt mot naturen".

Polismakten och barnavårdsnämnden

Av aktörerna inom läroverket hade rektor den största auktoritativa makten, men lärjungarna levde även under det allmänna rättsväsendet och barnavårdsnämnden. Det är tydligt när man studerar förvisningsärendena att både polis och barnavårdsnämnd fick en allt större inverkan på läroverkens bestraffningssystem under 1900-talet.

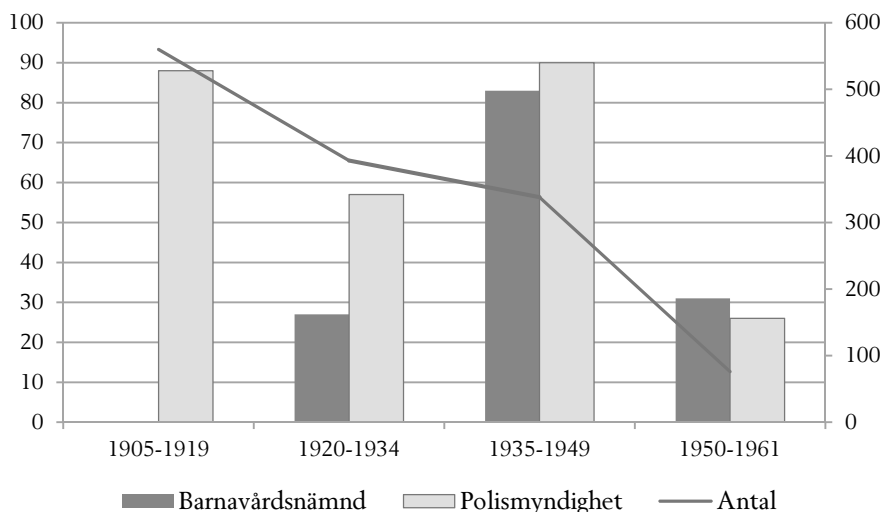
¹⁵⁹ 1925 dnr:2332, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:84, SÖ/LVA.

¹⁶⁰ 1944 dnr:4860, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:644, SÖ/LVA.

¹⁶¹ Rydström (2001), s. 184–186.

¹⁶² 1944 dnr:4860, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:644, SÖ/LVA.

Figur 9. Barnavårdsnämndens och polisens representation i förvisningsärenden under perioden, 1905–1961.

Källa: Se bilaga VII.

Sammanställningen, som presenteras i figur 9, av de förvisningsärenden där polisen eller barnavården på ett eller annat sätt var involverad visar att det dröjde till 1920-talet innan barnavårdsnämnden överhuvudtaget förekom i ett förvisningsärende. Polisens inblandning minskade däremot. Generellt förekommer polisen oftare i de tidigare förvisningsärendena, för att sedan minska under de sista elva åren. Orsaken till att barnavårdsnämnderna i allt högre grad involveras i förvisningsärendena beror både på förändringar i läroverksstadgan och i barnavårdslagstiftningen.

I början av 1900-talet byggde läroverkens bestraffningssystem på en egen jurisdiktion, utan inblandning av aktörer från institutioner utanför den egna organisationen. Läroverket och domstolsväsendet verkar i stället ha byggt på ömsesidigt respekt, utifrån att respektive jurisdiktion hade förmågan att döma rättvist. Erkännandet av allmän rätt fanns också med i läroverksstadgan, där det inte bara var lärjungens ansvar att respektera allmän lag, utan att en fällande dom räckte som grund för förvisning. Detta medförde att en lärjunge som dömdes i domstol i nästan samtliga fall kunde räkna med att bli förvisad från läroverket.¹⁶³

Polisen

Läroverkens självständighet och makt inom den egna institutionen kan man också se genom att rektor i enlighet med 1905 års läroverksstadga hade rätt

¹⁶³ Förvisningarna i samband fängelsedomar blir ovanligare i slutet av undersökningsperioden. Se kapitel 3, "Förvisningarnas fördelning efter skolform och kön".

att rekquirera handräckning från polisen, som då stod till hans förfogande.¹⁶⁴ Polisen kunde därmed både användas som ett instrument inom läroverkets bestraffningssystem och vara en aktör inom det allmänna rättssystemet. Läroverkens möjlighet att rekquirera poliser fanns dock inte längre med i 1928 års läroverksstadga.¹⁶⁵

Det finns inget i förvisningsärendena som tyder på att någon formell kontakt fördes mellan läroverken och domstolarna, förutom läroverkens rätt att utse ombud för lärjungarna. Men det finns inget i läroverksstadgan som säger att ombudet skulle samarbeta med domstolen på något särskilt sätt, utan bara att ombudet vid domstolsförhandlingarna "äger rätt till talan i allt, hvad lärjungen angår".¹⁶⁶

En fällande dom i domstol innebar, som tidigare nämnts, ofta att lärjungen bestraffades med förvisning från läroverket. Men förvisningsärendena visar också att kollegierna även kunde ta hänsyn till att en lärjunge blivit dömd i domstol. Vid läroverket i Linköping kom kollegiet fram till att förvisningen av lärjungen Ivar, som gjort sig skyldig till inbrott och stöld, skulle stanna vid en termin, då man ansåg att de tre månadernas villkorliga straffarbete som domstolen utdömt var strängt nog.¹⁶⁷ Det går även att se att kollegierna gjorde omvända överväganden, det vill säga att man bestraffade lärjungarna hårdare om de undkom straff från allmän domstol.¹⁶⁸

Det finns vidare också exempel på hur synen på förseelser och deras bestraffningsvärden varierade mellan läroverkets bestraffningssystem och allmän lag. En sådan förseelse var stöld av växande frukt. Natten till den nionde september år 1917 gick fyra lärjungar vid Högre allmänna läroverket i Uppsala in på en gård i centrala Uppsala och stal frukt. Saken verkar tämligen harmlös och var förmodligen inte alls ovanlig bland lärjungarna, men stölden upptäcktes och lärjungen Karl och hans tre kumpaner ställdes inför rådhusrätten för stöld av växande frukt.¹⁶⁹ I Rådhusrättens rannsaking uppskattades värdet av den stulna frukten till blygsamma 50 öre, men straffet blev strängt, två månaders straffarbete villkorligt. Straffet medförde dock inte någon förvisning, utan kollegiet menade att Karl förmodligen handlade utifrån oförstånd, och därför skulle förseelsen bedömas i samband med upp-

¹⁶⁴ SFS 1905:31 § 146.

¹⁶⁵ Att rektors möjlighet att rekquirera polisens handräckning inte fanns med i 1928 års läroverksstadga ska ses i ljuset av 1925 års polislag, där möjligheterna till att begära handräckning var begränsade. SFS 1925:170 §§ 1–2; Linnér (1922).

¹⁶⁶ SFS 1905:6 § 55 mom. 1.

¹⁶⁷ 1938 dnr:1816, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:378, SÖ/LVA.

¹⁶⁸ 1920 dnr:1325, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:6, SÖ/LVA.

¹⁶⁹ Rådhusrätten var den andra jurisdiktionen som lärjungarna levde under. I samband med kommunalreformen åren 1862–1863 ersatte rådhusrätten magistraten och fungerade både som statlig förvaltningsmyndighet och en lokal domstol och styrdes av borgmästaren med bisittare som valdes av stadsfullmäktige. Åklagare inom rådhusrätten var stadsfiskalen som hade hand om ärenden som föll under allmänt åtal. Rådhusrätten fanns kvar till år 1971 då de ersattes med tingsrätter. Asker (2007), s. 110–112, 131–132.

förandebetyget.¹⁷⁰ Kollegiets behandling av ärendet visar på att även om fruktstölden var en gränsöverskridande förseelse värderades den olika inom läroverket och den allmänna rättsapparaten. Kollegiet ansåg fruktställningen vara att jämföra med ett pojkestreck, medan allmän rätt behandlade förseelsen som stöld enligt 1864 års strafflag.¹⁷¹ De går även att se att man inom polismakten hyste en viss erkänsla för läroverkens bestraffningssystem. I ett fall från år 1910 överlämnade polisen sin rapport över en lärjunge, som gripits för mängder av stölder, till läroverket då lärjungen bara var tio år och därigenom "strafflös".¹⁷² Polisen synes i detta fall i högre grad ha litat på läroverkets förmåga att bestraffa lärjungen, än om ärendet skulle ha sköts av barnavårdsmyndigheten och enligt vanartlagen.

Att läroverkets bestraffningssystem i stor utsträckning riktade sig mot de förbrytelser och förseelser som lärjungarna begick på staden utanför skolan har visats i tidigare kapitel.¹⁷³ Utifrån förvisningsärendena kan man vidare se att det tillhörde ovanligheterna att läroverken kontaktade polisen för förseelser och förbrytelser inom läroverken. Det kan man exempelvis se i ett fall från Lundsbergs privata läroverk vårterminen 1926, då en lärjunge förvisades för att stulit en annan lärjunges värdeförsändelse genom namnförfalskning. Trots att värdet uppgick till 150 kronor och lärjungen var sexton år och därmed straffmyndig, kontaktades inte polis.¹⁷⁴ Det finns flera möjliga orsaker till varför man inte kontaktade polis ens vid grova stöldbrott. En orsak var att man inte ville att grova brott vid läroverk skulle komma i dagens ljus, men även att man inom kollegierna litade på skolans bestraffningssystem och den egna förmågan att bestraffa och disciplinera lärjungarna. Oavsett detta visar bestraffningen – fyra terminers förvisning – att man inom kollegiet såg väldigt allvarligt på händelsen.

Förutom att polisen kunde användas för handräckning av rektor, var polisen också en del av läroverkets bestraffningssystem utanför läroverket, och då inte bara genom att beivra stölder och fylleri som föll under den allmänna ordningsstadgan, utan även genom att på läroverkets uppmaning gripa lärjungar som rymde.¹⁷⁵ I vissa fall kunde också polismakten ges en mer aktiv roll inom läroverket som representant för offentlig auktoritet. I ett fall vid Norrköpings östra läroverk för flickor år 1924 hotade lärarinnan en lärjunge med att hon skulle överlämna stöldutredningen till polisen om lärjungen inte erkände. Som en ytterligare påtryckning frågade lärarinnan lärjungen om hon ville utsätta sin far för den skammen.¹⁷⁶

¹⁷⁰ Protokoll, hållet i kollegium vid högre allmänna läroverket i Uppsala den 25 oktober 1917.

¹⁷¹ SFS 1864:11, *Strafflag*, 20 kap § 3.

¹⁷² 1910 dnr:1366, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:67, KLÖ.

¹⁷³ Se figur 7.

¹⁷⁴ 1924 dnr:1363, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:63, SÖ/LVA.

¹⁷⁵ Rymningarna och polisens roll och effektivitet diskuteras i kapitel 4, under rubriken "Förbrytelser och förseelser i staden".

¹⁷⁶ 1924 dnr:879, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:61, SÖ/LVA.

Det finns vidare exempel där polisen närvarade i samband med förhör inom läroverket. Vid läroverket i Helsingborg genomfördes 1907 förhör av en lärjunge, där förutom rektor och klassföreståndare även polisen var närvarande. Efter förhöret skrev polisen en rapport som blev en del av bevisföringen när lärjungen ställdes inför kollegiet.¹⁷⁷ Ett liknande gränsöverskridande samarbete kan man se exempel på vid Högre allmänna läroverket för flickor i Göteborg mer än fyrtio år senare. Läroverket kontaktade då polis för att man misstänkte att en lärjunge begått stöld inom läroverket. Polisen som var mycket angelägen om att skolan inte skulle genomföra några förhör utan deras närvaro, kom till skolan och där genomfördes förhör tillsammans med rektor och klassföreståndare. Förhören kom senare att återupptas på polisstationen.¹⁷⁸

Polisens agerande i fallet kan sägas illustrera den förändrade roll som polisen spelade inom läroverkens bestraffningssystem. Från att vid 1900-talets början ha varit en yttre auktoritet som kunde kallas in av rektor vid behov, till att vara en auktoritet som kunde ställa krav på hur läroverkets bestraffningssystem skulle verka, och där man också kunde flytta förseelser från läroverkets jurisdiktion till den allmänna jurisdiktionen.

Barnavårdsnämnden

Polisens allt större inflytande över läroverken kan också ses genom kopplingen mellan polis och barnavårdsmyndigheten. Genom 1902 års barnavårdslagstiftning infördes en barnavårdsnämnd i varje skoldistrikt på kommunnivå, och dess roll stärktes genom 1924 och 1935 års lagstiftning, som medförde att barnavårdsnämnderna i allt högre grad involverades i alla barns vård och fostran. Barnavårdsnämnderna rätt att ingripa mot barn under 18 år som förde ett lastbart leverne, utökades 1935 till att gälla mellan 18–21 år. Tidigare hade denna grupp främst handskats av polisen utifrån lösdriverilagstiftningen.¹⁷⁹ Barnavårdsnämndernas förstärkta position gjorde att de, på ett liknande sätt som läroverken, kunde begära handräddning från polisen att hämta ungdomar som rymt hemifrån.¹⁸⁰ Det går således att se polisens auktoritet både som en förlängning av läroverkens och barnavårdsnämndens auktoritet, men även som en fristående auktoritet som hade till uppgift att uppehålla den allmänna ordningen.

Barnavårdsnämndens obefintliga inblandning i förvisningsärendena vid 1900-talets början har sin främsta förklaring i att de sociala grupper som barnavårdslagstiftningen riktade sig mot inte vanligtvis inkluderade läroverksungdomen, utan gällde "fattiga, värnlösa, föräldralösa, försummade, vanvårdade och missriktade barn".¹⁸¹ Ser man till hur lagtexten är skriven är det

¹⁷⁷ 1907 dnr:1467, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:38, KLÖ.

¹⁷⁸ 1949 dnr:5130, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:827, SÖ/LVA.

¹⁷⁹ Swärd (1993), s. 113–114.

¹⁸⁰ Swärd (1993), s. 127.

¹⁸¹ Heckscher (1906), s. 3.

också klart att denna lagen inte rörde läroverksungdomen. Enligt lagen hade folkskoleinspektören eller skolstyrelsen rätt att delta i nämndernas sammanträden, men inte i själv besluten.¹⁸² Att lagen pekade ut skolstyrelsens och folkskoleinspektörernas ansvar för barnavården visar att lagen i praktiken handlade om folkskolebarn, då lagen där läroverken ställdes under kommunala skolstyrelser inte kom förrän 1956.¹⁸³ Det är också noterbart att den roll som folkskoleinspektörerna hade vid barnavårdsnämndernas sammanträden starkt påminner om de roller som skolläkare och sedermera skolsköterskor och barnvårdsrepresentanter hade vid läroverkskollegiernas sammanträden.¹⁸⁴

I 1928 års läroverksstadga kom barnavårdsnämndernas roll gentemot läroverken emellertid att förstärkas, genom att läroverket skulle meddela barnavårdsnämnden i lärjungens hemkommun vid en förvisning. Det var dock inte ett absolut krav, utan det var något som läroverken själva fick besluta om.¹⁸⁵ En större insyn i förvisningsärendena fick barnavårdsnämnderna även utifrån tillägget i 1933 års läroverksstadga som sade att barnavårdsnämnderna också skulle tillskickas kollegiets protokoll och andra undersökningshandlingar.¹⁸⁶

I 1945 års författningsändring kom lagen om samhällets barnavård och ungdomsskydd än tydligare att knytas till läroverken, genom att läroverken skulle "ävägbringas samarbetet med vederbörande barnavårdsnämnd".¹⁸⁷ Därigenom skulle läroverket inte bara samarbeta med barnavårdsnämnden i förvisningsfrågor, utan i alla fall där rektor hade orsak att anta ett samarbete med barnavårdsnämnden, antingen i hemkommunen eller i läroverksorten, skulle främja utredningen. Dessutom kunde barnavårdsnämnderna kräva att läroverken skulle göra avskrifter av kollegiets protokoll och skicka över dem till nämnden.¹⁸⁸ Förutom det pålades läroverken att skicka kollegieprotokollet och undersökningshandlingarna i förvisningsfallen till både målsmännen och barnavårdsnämnden i hemkommunen om inte några särskilda skäl fanns.¹⁸⁹ Man kan också se att Stockholms stads barnavårdsnämnd från läsåret 1946–1947 kontaktade Skolöverstyrelsen för att begära in handlingar till alla förvisningsärendena.¹⁹⁰ Om det var ett tecken på att man inte litade på läroverkens vilja att rapportera om förvisningsärendena eller inte går inte att säga, men det visar på att det inom barnavårdsnämnden fanns en vilja att skaffa sig information även om läroverksungdomen.

¹⁸² Swärd (1993), s. 65–66. Kretsombuden var ledamöter inom barnavårdsnämnden.

¹⁸³ SFS 1956:614 *Skolstyrelselag*.

¹⁸⁴ Bild 10 illustrerar förändringen i ansvarsfrågan i skolan genom 1956 års skolstyrelselag skulle ansvaret delas mellan skolstyrelsen och barnavården.

¹⁸⁵ SFS 1928:412 § 53 mom. 5.

¹⁸⁶ SFS 1933:109 § 53 mom. 5.

¹⁸⁷ SFS 1945:581 § 49.

¹⁸⁸ SFS 1945:581 § 53 mom. 4.

¹⁸⁹ SFS 1945:581 § 54 mom. 3.

¹⁹⁰ Sakregister ,Bib:29 (1944–1952), läroverksavdelningen, Skolöverstyrelsens arkiv, 1957 dnr:1699, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:302, SÖ/ADA.

SAMARBETE SKOLA – BARNAVÅRDSNÄMND

Bild 11. Samarbete skola – barnavårdsnämnd. Med grundskolans införande knöts skolstyrelsen och barnavårdsnämnden närmare varandra. Redan 1956 hade dock de högre allmänna läroverken ställts under de kommunala skolstyrelserna. Källa: Illustrationen är hämtad från tidningen Skolvärlden (1963 12:404).

I övrigt kan man se att barnavårdsnämndernas inblandning i förvisningsfallen vid de högre läroverken följer lagstiftningens utveckling. Det är inte förrän på 1920-talet som barnavårdsnämnderna gör avtryck i källmaterialet från förvisningsfallen. I början är det också främst barnavårdsnämnderna som informerar läroverken om lärjungarnas förseelser på staden, när de exempelvis omhändertagits av polis i samband med stölder, inbrott eller fylleri. Det går dock att notera att barnavårdsnämnden inte ingrep bara mot de värre förseelserna, utan även sådant som att vara oartig mot gårdskarlen vid sin inackordering kunde resultera i en varning från barnavårdsnämnden.¹⁹¹ I ett fall från läroverket i Karlstad från 1944, omnämns att lärjungen Karl, som ställdes inför kollegiet för stöld inom läroverket, redan tidigare varnats av barnavårdsnämnden för stöld, något som sågs som en försvarande omständighet.¹⁹²

Samarbetet mellan rektor, kollegium, polis och barnavårdsnämnd gick inte alltid friktionsfritt, och det finns flera exempel där man direkt motsatte sig ett samarbete. Ett exempel är en händelse vid läroverket i Helsingborg 1929, där polisen och barnavårdsmyndigheten menade att ett mer intimt samarbete med läroverket skulle kunna leda till dubbelbestraffning. Läroverket drev sin linje att barnavårdsnämnden inte kunde ingripa lika effektivt mot lärjungens felsteg som man kunde från läroverkets sida. Därför menade man att läroverket skulle bli informerad varje gång som barnavårdsnämnden öppnade ett ärende rörande en lärjunge, och inte som i det aktuella fallet, då det hade

¹⁹¹ 1926 dnr:1979, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:99, SÖ/LVA.

¹⁹² 1944 dnr:1265, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:633, SÖ/LVA.

kommit till läroverkets kännedom av en tillfällighet.¹⁹³ Fallet visar hur barnavårdsnämnden försökte ta ett större ansvar även över läroverkslärjungarna, men också att läroverket misstrodde barnavårdsnämndens förmåga och rätt att bestraffa läroverkslärjungarna.

Frågan om dubbelbestraffning restes vidare vid flera tillfällen i samband med förvisningsfallen. I ett fall från Högre allmänna läroverket i Uppsala gjordes 1935 en framställan om att lärjungen Sture bara skulle förvisas en termin för att bestraffningen inte skulle få karaktären av dubbelbestraffning. I fallet framhåller både klassföreståndaren och rektor att Sture inte borde förvisas, för all tid, trots att han gjort sig skyldig till flera stölder, och inte heller underkastas läkarundersökning eller att man skulle underrätta barnavårdsnämnden. Orsaken till att rektor inte ansåg att Stures sak skulle anmälas till barnavårdsnämnden förklarades genom att rektor själv, tillsammans med klassföreståndaren hade varit i kontakt med Stures mor, och det hade framkommit, att Sture hade goda hemförhållanden, och dessutom skulle han under förvisningstiden kroppsarbete vid en industrianläggning i Gävle och bo hos en god familj.¹⁹⁴

Fallet med Sture visar på hur läroverken kunde verka för att behålla makten och kontrollen inte bara över förvisningsfallen utan även hålla en annan myndighet utanför bestraffningsprocessen. I de fall som läroverken valde att inte kontakta barnavårdsnämnderna tycks lärjungens sociala familjeförhållanden haft betydelse, vilket kan utläsas i uttryck som "lärjungen kom från ett mycket gott och aktat hem."¹⁹⁵ Denna företeelse, att lärjungens sociala bakgrund kunde påverka beslut om man skulle kontakta barnavårdsnämnderna, visar inte bara på en vilja att upprätthålla en viss juridisk autonomi, utan även att lärjungens egna sociala ställning kunde spela in om man skulle involvera andra myndigheter. Detta går exempelvis att se i samband med förvisningen av lärjungen Hemming vid Norra latin, där det faktum att hans far som var riksdagsman verkade för att saken inte skulle rapporteras till barnavårdsnämnden.¹⁹⁶

Barnavårdsnämnden gick sammantaget från att inte ha någon insyn och påverkan i bestraffningssystemet till att tillsammans med andra aktörer få allt större inflytande över läroverkens bestraffningssystem, genom att exempelvis kunna begära ut handlingar och yttra sig beslutskollegier.

¹⁹³ 1929 dnr:3567, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:155, SÖ/LVA.

¹⁹⁴ 1935 dnr:1205, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:283, SÖ/LVA.

¹⁹⁵ 1938 dnr:996, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:375, SÖ/LVA.

¹⁹⁶ 1940 dnr 2720, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:482, SÖ/LVA. För en utförlig beskrivning av fallet se, bilaga VI.

Sammanfattning

I det här kapitlet har jag undersökt de aktörer som verkade inom eller påverkade läroverkens bestraffningssystem. Som framkommit hade Skolöverstyrelsen den övergripande makten inom bestraffningssystemet, men ändrade väldigt sällan kollegiernas förvisningsbeslut. Förutom myndighetsmakten visar kapitlet hur aktörerna var knutna till olika platser som läroverket, bostaden och staden/offentligheten, och samtliga var del av eller påverkade läroverkets bestraffningssystem. Inom bestraffningssystemets område var det rektorerna som hade det största handlingsutrymmet. Men i kapitlet visar jag också att det fanns andra aktörer som var viktiga inom bestraffningssystemet och på hur de agerade utifrån byråkratisk, patriarkal och en vårdande auktoritet. Den byråkratiska auktoriteten finner man hos rektorer, lärare och kollegiet genom hur det agerade utifrån lagar och läroverksstadgor, där de också hade hjälp av andra aktörer såsom ordningsmän och vaktmästaren. Men rektorer, lärare och kollegiet hade därtill ett ansvar som vilade på en patriarkal auktoritet, som skulle böttna i förståelse för lärjungen som individ, där bestraffningen skulle leda till det som var bäst för denne.

Förutom dessa aktörer studeras också skolhälsovården och dess olika aktörer, som under undersökningsperioden fick ett allt större inflytande på läroverkens bestraffningssystem. I kapitlet presenteras skolläkaren, skolsköterskan och skolkuratorn som representanter för en vårdande auktoritet, vars uppgift var hälsovårdande och som inte hade någon del i bestraffningsbesluten. Men likväl visar studien hur dessa professioner som experter i allt högre grad både gavs och skaffade sig tolkningsföreträde och därigenom även påverkade bestraffningspraktiken inom läroverken. Den vårdande auktoritetens roll inom bestraffningssystemet bidrog till att föreställningen om lärjungarna i förvisningsärendena förändrades, från att lärjungens förseelser och förbrytelser bedömdes utifrån dennes moral till att man började leta efter fysiska och psykiska förklaringar hos lärjungarna.

Kapitlet visar även hur läroverkets självbestämmande inom institutionen förändrades genom att läroverket inleddes i den lokala kommunala skolstyrelsen, och hur samtidigt läroverken förlorade den formella makten att övervaka lärjungarna på fritiden eller i bostaden. Före 1958 hade läroverkens fostransansvar i bostäderna varit beroende av föräldrar, målsmän och inackorderingsvärdinnor för att uppehålla läroverkets regelverk och auktoritet. Denna övervakningsroll delades också av föräldrar, polis och andra samhällsliga auktoriteter när den gällde lärjungarnas uppträdande i staden och offentligheten, men förutom av föräldrarna fanns där också polismakten och andra samhällsliga auktoriteter.

Polismakten var en auktoritet som i början hade ett väldigt litet inflytande över lärjungarna inom läroverkets bestraffningssystem. Detsamma gällde barnavårdsnämnden som gick från ha väldigt lite att säga till om gällande läroverkslärjungarna, till att successivt få allt mer inflytande även över de lär-

jungar som begick förseelser såväl utom som inom läroverken. Därigenom kan man se hur läroverkens både patriarkala och byråkratiska auktoritet utmanades genom att barnavårdsnämnden tog allt större plats i ungdomsvården, och tillsammans med skolstyrelsernas införande kom läroverken få allt mindre makt inte bara utom läroverken, utan även inom dess egna väggar. Denna maktförlust kom inte bara att förändra läroverkens disciplinära apparat, utan den kom även att förändra läroverkens auktoritativa roll. Från att vara en fristående auktoritet som vilade på ett autonomt bestraffningssystem till att bli en byråkratisk auktoritet som måste ta hänsyn till en mängd andra auktoriteter och professioner vid beslutsfattandet, där man slutligen ställdes under en kommunal folkvald skolstyrelse.

I kapitlet framgår det att förvisningsärendena i slutet av undersökningsperioden inte längre sköttes internt inom läroverket utan involverade ett antal aktörer, både inom och utom läroverket. Den förändrade synen på det delade samhällsansvaret låter sig illustreras av en inlaga från fadern i det sista förvisningsärendet vid ett högre läroverk: "Ge pojken en möjlighet att i skolans hägn danas till medborgare i samhället, [...] och låt av barnavårdsnämnden vidtagna och föreslagna åtgärder vara tillfyllest".¹⁹⁷

¹⁹⁷ 1961 dnr:1535, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:407, SÖ/ADA.

KAPITEL 6

Förvisningens rationalitet

I slutet av januari 1921 ställdes lärjungen Karl vid Högre allmänna läroverket i Karlskrona inför kollegiet anklagad för att under veckan innan ha stulit pengar och en fjäderpenna ur de kavajer som hängde i en av skolans korridorer. Efter att stölderna upptäckts hade rektor inlett en undersökning med förhör som pågick i fem dagar och som ledde till Karl. Vid förhörens slut hade Karl inte bara erkänt de aktuella korridorstölderna utan sammanlagt 29 stölder inom läroverket. I samband med undersökningen gjorde rektor även hembesök hos Karl, där man hittade en stulen plånbok som innehöll en krona. I de flesta fall hade Karl stulit småsaker som pennor, suddgummi, karameller och i några enstaka fall böcker eller pengar. Det mesta av det stulna kom att lämnas tillbaka till sina ägare genom rektor.¹

När man studerar Karls förvisningsärende framträder insikter i olika aktörers och platserns funktioner.² också vilka föreställningar om Karls som person som användes för att motivera förvisningsbestrafningen. I synnerhet kan omdömet att Karl ”präglas nu alltigenom av falskhet och lögnaktighet”,³ ses som ett allvarligt uttalande om en lärjunges karaktär. Omdömet grundades på att Karl, förutom stölderna, delat ut choklad, karameller och pengar till sina kamrater, och genom sitt säkra och kavata sätt fått en viss ställning bland kamraterna. Därför ansågs han utgöra ett mycket ogynnsamt inflytande inom läroverket. Kollegiet pekade också på att Karl hade uppenbara kleptomanska böjelser, och erinrade om att han hade en morbror som suttit på Hall för liknande brott. Karls förmodade kleptomani gjorde att man inom kollegiet ansåg att han inte var helt ansvarig för sina handlingar, men för att kunna bli en bättre människa måste han underkastas ett annat uppfostringsystem i en ny miljö.⁴

Ser man till hur kollegiet resonerade rörande förvisningen av Karl kan man konstatera att det fanns olika former av föreställningar som användes för att motivera förvisningen. Syftet med det här kapitlet är att studera de underliggande föreställningar och de resonemang som styrde förvisningsärendena, eller för att tala med Nikolas Rose undersöka förvisningens rat-

¹ 1921 dnr:344, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:17, SÖ/LVA.

² Platserna och aktörerna roll i förvisningsärendena avhandlas i kapitel 4 och 5.

³ 1921 dnr:344, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:17, SÖ/LVA.

⁴ 1921 dnr:344, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:17, SÖ/LVA.

ionalitet. I Roses studie av statliga styrningsprocesser ses inte politisk styrning främst som en fråga om vad som hände och varför, utan en fråga om olika auktoriteters vilja, problemdefiniering, mål och genom vilka strategier och tekniker som dessa skulle uppnås.⁵ Rose menar att styrning bygger på rationaliteter, det vill säga domäner för "[...] the formulation and justification of idealised schemata for representing reality, analyzing it and rectifying it".⁶ I linje med Roses syn på rationalitet utgick också bestraffningspraktiken inom läroverken från olika föreställningar som definierade lärjungarna och var del i motiveringen av bestraffningarna. Men rationaliteten bidrog inte bara till att definiera lärjungar utan även, genom bestraffningens stigmatisering, till att omdefiniera synen på lärjungar.⁷

I detta kapitel studeras läroverkens bestraffningssystem utifrån de olika föreställningar som förekommer i källmaterialet, vilka tillsammans ger uttryck för bestraffningssystemets rationalitet. Studien utgår således inte från att föreställningarna är uttryck för olika sorters rationalitet, utan att föreställningar om ideal, sanning, lögn, social bakgrund, kön, fysiska förutsättningar, arv, intelligens och psykisk sjukdom var del av samma rationalitet. Denna rationalitet är dock inte en fast dito, utan består av olika föreställningar som kan ta sig olika uttryck vid samma tidpunkt. Rationaliteten är också föremål för förändringar över tid, genom att vissa föreställningar kan tillkomma medan andra faller bort.

Att studien utgår från officiella dokument medför att rationaliteten bara kan studeras utifrån de officiella föreställningarna som framfördes av kollegierna. Denna begränsning gör att det är svårt att uttala sig om det fanns andra vedertagna eller outtalade föreställningar som var del av bestraffningssystemets rationalitet. Dock bidrar källmaterialet till att skapa en bild av vilka föreställningar som officiellt låg bakom de beslut som fattades inom bestraffningssystemet.

Läroverksideal

Tidigare forskning som studerat de ideal som rådde inom läroverkens verksamhet har visat att det aldrig existerat något enhetligt läroverksideal. Läroverkens ideal påverkades av de specifika aktörer och sammanhang som var för handen. Exempelvis kan man se att de styrande auktoriteterna vid läroverken som klassföreståndare och rektor, inte nödvändigtvis delade samma ideal som läroverkslärjungarna. På samma sätt som stadens offentlighet inte

⁵ Rose (1999a), s. 20.

⁶ Rose & Miller (1992), s. 273–274, 276–279. Citat ses på s. 273.

⁷ Individens stigmatisering i institutionell miljö har diskuterats utifrån Goffman av Närvänen (1994), s. 99–114.

ovillkorligen delade läroverkens auktoritetens eller lärjungens syn på vilket ideal som skulle råda inom läroverket.

Ett exempel på detta är Christina Florins och Ulla Johanssons studie. De visar hur lärjungarna i 1800-talets högre utbildning anslöt till ett tidstypiskt pojkidéal som inte sällan ställdes mot läroverkens kontrollsystem, som ämnade fostra och forma lärjungarna i enlighet med ett officiellt ideal.⁸ Ett uppfostringsideal som skolan förmedlade både direkt och indirekt, och som var uttryck för en borgerlig ideologi och kultur.⁹ Detta borgerliga ideal, menar Florin och Johansson, gav även uttryck för ett manlighetsideal som präglades av den lärda skolans honnörsord, ordning och reda, logik, förnuft, självdisciplin och kontroll över sina drifter.¹⁰ Detta var vidare ett ideal som inte var statistiskt utan utmanades av sportsmanneidealet vid 1800-talets slut, där den kroppsliga utstrålningen präglade idealet.¹¹

I Björn Norlins forskning om gymnasieföreningarnas kollektiva identitetskapande beskrivs idealen utifrån lärjungarnas horisont. Norlin menar att lärjungarnas fostran inte bara var underställd läroverkens och vuxenvärldens fostran och ideal, utan att det i föreningslivet fanns utrymme för lärjungarna att skapa sina egna ideal, även om det fanns områden där det rädde konsensus mellan lärjungarnas ideal och vuxenvärldens.¹² Idealens mångfald inom läroverken har också visats av Sara Backman Prytz, som åskådliggjort hur läroverkselever värderades utifrån könsideal, kvinnoideal, mansideal, borgerliga ideal, skolungdomens ideal, gymnasistideal, fristående ungdomsideal, ämbetsmanneideal, sundhetsideal, kärleksideal, kvinnoideal, gentlemannaideal och läroverksungdomens ideal.¹³

Läroverken och idealbegreppen var inte bara en fråga för lärjungarna och läroverkens auktoriteter. Det fanns även krafter utanför läroverken som hade ambitionen att påverka och förändra idealet. Jonas Qvarsebo menar att den politiska viljan som fanns inom 1946 års skolkommision syftade till att förändra skolans fostransuppgift från fokus på ett nationellt ideal till ett övergripande demokratiideal. Det var en viljeyttring som var i takt med samhällsförändringarna och realiserades i 1962 års läroplan, som ställde medborgarfostran i centrum i stället för ett abstrakt medborgarideal.¹⁴

Som den tidigare forskningen visar är det svårt att utgå från ett visst läroverksideal, utan idealen förändrades inte bara över tid utan skiljde sig även mellan vilken auktoritet eller aktör som uttryckte den. Studierna av läroverkens olika ideal ger oss alltså en god bild av vilka sorters lärjungar som läroverken fostrade till, men säger mindre om de föreställningar som

⁸ Florin & Johansson (1993), s. 5–18.

⁹ Florin & Johansson (1993), s. 37–40.

¹⁰ Florin & Johansson (1993), s. 47.

¹¹ Florin & Johansson (1993), s. 286.

¹² Norlin (2010), s. 19.

¹³ Backman Prytz (2014), s. 181–193.

¹⁴ Qvarsebo (2006), s. 67.

påverkade hur lärjungarna bestraffades. Det finns också en begränsning i att tala om ideal i samband med bestraffningssystemet, eftersom förseelser och förbrytelser inte ingick i något ideal. En sådan studie skulle riskera att diskussionen om förseelser och förbrytelser förenklas till ett generellt uttryck för ett antiideal, i stället för att studera vilken roll som olika föreställningar spelade inom bestraffningssystemet.

Sanning och lögn

En föreställning som var central inom läroverken, var synen på lögn. Joakim Landahl har i sin forskning studerat lögnen som uttryck för vad som ansågs vara höjden av omoral inom skolan. Landahl visar hur lögnen betraktades som roten till karaktärsfel som fusk, skryt, stöld och skolk. I och med att lögn och oärlighet ofta sågs som överträdelsens orsak och förutsättning, var bekämpandet av lögnen också ett sätt att bekämpa exempelvis stöld.¹⁵ I likhet med Landahls studie visar mitt källmaterial att diskussionen om sanning och lögn var central också inom läroverkens bestraffningssystem. Men vad menades då med sanning och lögn i en läroverksdiskurs? Det går att konstatera att det inte fanns något enhetligt svar på vad som menades med dessa begrepp, utan inom kollegierna fanns olika syn på sanning och lögn och hur allvarlig man skulle se på lögn. Sanning och lögn knöts heller inte alltid till lärjungens fria val mellan rätt och fel, utan det förekom att sanning beskrevs som en egen-skap hos den enskilda lärjungen.

I 1933 års läroverksstadga angavs sanningsenlighet som den grundläggande principen för läroverkets fostran, både som grund för den allmänna undervisningen och i avsnittet om ordning och tukt. Det var undervisningens plikt att väcka och underhålla lärjungarnas kärlek till sanningen, men det var också lärjungarnas plikt att söka sanningskärleken.¹⁶ Denna formulering antyder att sanning skulle tränas och upprätthållas och den pekar på att det fanns en föreställning om att sanning var något som måste läras, vilket var en föreställning som också förde med sig att sanning var en förmåga som lärjungarna hade olika lätt att lära sig.

Sanningskravet som ställdes var riktat mot att lärjungarna skulle tala sanning, men sanning var inte ett exakt begrepp, utan den lögn som skulle bekämpas med sanningskärlek var samlingsbegrepp för osanning, oärlighet, lögnaktighet och falskhet. Orden, som visserligen tangerar varandra, skiljer sig genom dess distinktioner och lexikala betydelse samt användes i förvisningsärendena för att beskriva och värdera lärjungarnas lögner.

Om man slår upp ordet osanning i *Svenska akademins ordbok* har ordet olika definitionerna som kan knytas till resonemangen om falskhet, lögnak-

¹⁵ Landahl (2006), s. 45–49.

¹⁶ SFS 1933:109 §§ 46, 50 mom. 1; Sanning som begrepp förekommer även i de stadgeförändringarna, SFS 1945:581 §§ 46, 50; SFS 1958:335 §§ 46, 50.

tighet och ouppriktighet.¹⁷ Ett exempel där osanning kopplades till ouppriktighet kan ses i ett förvisningsfall vid läroverket i Halmstad 1923. Under ett förhör agades lärjungen Eric av både rektor och klassföreståndaren på grund av upprepade osanningar. Från kollegieprotokollet får man inte bilden av att den då tioåriga Eric skulle varit någon notorisk lögnare, utan snarare att han förhöll sig fritt till sanningen under förhöret och därför hade man agat honom. Erics osanningar förekommer heller inte i samband med kollegiets beslut, utan man omnämner bara hans erkännande.¹⁸ I sammanhanget kan Erics osanningar ses som ett uttryck för ouppriktighet, som korrigerades av rektor och klassföreståndaren, men inte var belastande i förvisningsdomen.

Ser man till ordet oärlighet kan det göras till en fråga om heder. I *Ordbok över det svenska språket* (1893) kunde exempelvis oärlighet definieras som att inte handla efter hedern eller lagen.¹⁹ Det finns också förvisningsärenden där den kopplingen gjordes. Exempelvis i ett fall vid läroverket i Västerås 1926 särskilde kollegiet oärlighet från osanning. Lärjungen Gunnar ställdes inför kollegiet anklagad för att ha sålt en bok på antikvariat som han stulit från en kamrat. Gunnar förhördades inför kollegiet där han pekade ut en annan lärjunge som skyldig. Kollegiet trodde dock inte på Gunnar som bestraffades genom förvisning. Kollegiet motiverade förvisningsbesträffningen dels med hans osanning – lögnen inför kollegiet, dels med oärlighet då Gunnar försökt förskjuta skulden på en kamrat.²⁰ Fallet är ett exempel på hur man inom kollegierna särskiljde osanning och oärlighet. Lögnen inför kollegiet ansågs som uttryck för osanning, medan, att peka ut en oskyldig var ett bevis på oärlighet som kopplades till heder.

I kapitlets inledning berättades om förvisningen av Karl och hur kollegiet ansåg honom som lögnaktig och alltigenom falsk. Falskhet kan lexikalt beskrivas med synonymerna svekfullhet, bedräglighet eller opålitlighet.²¹ I sammanhanget är lögnaktighet eller falskhet ett mycket allvarigare omdöme än att en lärjunge for med osanning eller var oärlig. Innebörden av att bli bedömd som falsk är svårt att överblicka då det kunde ha många betydelser. Men till skillnad från att ljuga vid ett tillfälle är falskhet ett bestående omdöme om personens karaktär. När kollegiet beskriver Karl som lögnaktig och alltigenom falsk är det även ett uttalande om hela hans karaktär, och därigenom stigmatiseras hans person.

Som exemplen visar använde kollegierna olika begrepp för att bedöma lögn, sanning och moral. Lögnen var central i moralfrågan men det finns också exempel på en föreställning om en inneboende sanning eller moral. Vid läroverket i Hudiksvall 1918 gjorde skolläkaren bedömningen att en lärjunge, som stod inför kollegiet för att ha begått stölder och skadegörelse var "i viss grad

¹⁷ *Ordbok över svenska språket* (1893).

¹⁸ 1923 dnr:1153, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:47, SÖ/LVA.

¹⁹ *Ordbok över svenska språket* (1893).

²⁰ 1926 dnr:594, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:89, SÖ/LVA.

²¹ 1921 dnr:344, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:17, SÖ/LVA, *Ordbok över svenska språket* (1893).

moraliskt defekt”.²² Ett omdöme som han grundade på att vanliga bestraffningsmetoder inte hade haft någon effekt.

Skolläkarens uttalande gav alltså uttryck för att det fanns en rätt sorts sanning/moral som kunde bli skadad. Det går att se sanningen som något som skulle fostras fram och vårdas och utgjorde en förmåga snarare än ett val av lärjungen. Vikten av sanningen inom bestraffningssystemet gjorde att hur en lärjunge uppträdde inför rektor och kollegiet kunde vara avgörande för förvisningsärendets utgång. I källmaterialet kan man se att lärjungarna hade olika strategier när de ställdes inför rektor och kollegiet.

En del lärjungar valde att erkänna utan omsvep, något som man kan se i förvisningsärenden från exempelvis läroverken i Linköping, Gävle och Växjö. Det bör dock sägas att motiven bakom ett erkännande varierade. Lärjungen vid läroverket i Linköping begick stölder för att han hoppades att bli förvisad. Orsaken var att han blev retad av sina kamrater för att hans bror tidigare hade blivit förvisad. Trots att fadern varnade honom för att en förvisning skulle leda till moderns död, fick lärjungen som han ville och bestraffades med två terminers förvisning.²³ I de andra fallen förvisades lärjungarna i en respektive två terminer, dock noterades det i kollegiet att lärjungarna hade erkänt utan omsvep.²⁴ I andra fall erkände lärjungarna inte bara de förseelser och förbrytelser som de var anklagade för, utan även andra oupptäckta förseelser och förbrytelser. Som exempelvis i det inledande fallet med lärjungen Karl som erkände många fler stölder än de han var anklagad för.²⁵

Det var också vanligt att lärjungarna till en början nekade för att senare ändra sig efter långa förhör eller aga. Det kan man exempelvis se i förvisningen av Alf från läroverket i Jönköping, som nekade tills det framkom att andra lärjungar hade berättat att han deltagit i stölder på staden, varpå han erkände och förvisades fyra terminer.²⁶ Det finns flera exempel där lärjungarna erkände efter att ha blivit agade, eller som i fallet med den tolvårige lärjungen Stig vid läroverket i Helsingborg, som nekade ihärdigt mot anklagelserna om att han skulle ha stulit plånböcker från sina kamrater, tills rektor hotade honom med kroppsgaga.²⁷ Det fanns också de lärjungar som förvisades trots att de aldrig erkände sig skyldiga till några förseelser eller förbrytelser. Exempelvis blev lärjungen Anton, från läroverket i Malmö, mot sitt nekande förvisad i fyra terminer för fusk. I ärendet kan man emellertid notera att hans kamrater intygande att han fuskat i fem år.²⁸

²² 1918 dnr:1727, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:178 KLÖ.

²³ 1909 dnr:347, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:50, KLÖ.

²⁴ 1919 dnr:1786, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:375, KLÖ; 1920 dnr:1769, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:10, SÖ/LVA.

²⁵ 1921 dnr:344, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:17, SÖ/LVA.

²⁶ 1930 dnr:583, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:158, SÖ/LVA.

²⁷ 1919 dnr:441, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:183, KLÖ.

²⁸ 1913 dnr:800, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:100, KLÖ

Lärjungarnas lögner och erkännanden visar att lärjungarna hade olika strategier när de ställdes inför förhör. Att erkänna, och visa sig ångerfull, kunde vara förmildrande och leda till en mildare bestraffning. Att erkänna var dock inte någon garant för en mildare bestraffning, men genom ett erkännande hade lärjungen visat sig sanningsenlig mot rektor och kollegiet.

En annan strategi var att förneka anklagelserna för att undkomma bestraffning, vilket kan ses som ett vågspel oavsett om man var skyldig eller inte. Att bli påkommen med att ljuga under förhör kunde inte bara förvärpa situationen i det pågående disciplinärendet avsevärt, det kunde också riskera att förstöra ett tidigare gott rykte och stigmatisera lärjungens rykte även i framtiden, vilket kunde vara avgörande om lärjungen försökte återkomma till läroverket efter förvisningstidens slut.

Ett exempel på det sistnämnda är ett fall som utspelade sig i Hudiksvall. Lärjungen Gunnar hade uppvisat ett gott uppförande under 17 terminer vid läroverket, och hade haft A som betyg. År 1920 ställdes han dock inför kollegiet, anklagad för förskingrat pengar från en av skolföreningarna. I sammanhanget vägde då hans tidigare goda uppförande lätt, inte bara på grund av förskingringen som var en svår förseelse, utan också för att han under förhören visat sig "ihärdigt lögnaktig". Förskingringen och lögnaktigheten ledde till att han förvisades i fyra terminer.²⁹

Som exemplen visar kunde lögn och sanning spela en stor roll som faktorer i ett förvisningsärende och var viktig inom bestraffningssystemets rationalitet. Att framstå som lögnare i samband med ett disciplinärende kunde inte bara påverka bestraffningens hårdhet utan var också ett officiellt omdöme om lärjungens karaktär, som integrerade föreställningar om ouppriktighet, hederlighet och svekfullhet. Genom att man inom läroverkens bestraffningssystem uttalade sig om lärjungarnas karaktär utifrån sanning och lögn kan också dessa omdömen ses som en del av bestraffningen.

Läroverksungdomens sociala relationer

Förutom lärjungarnas relation till sanning och lögn var lärjungarnas sociala relationer viktiga inom bestraffningssystemet. I synnerhet hur lärjungarna påverkade varandra. Föreställningen om fel umgänge och skadligt inflytande som hot både inom och utom skolan varnades det för redan i 1649 års skolordning. Det var lärarnas uppgift att övervaka att lärjungarna inte skaffade sig fördärvliga kamrater och om någon lärjunge förledde sina kamrater skulle han förvisas och inte komma tillbaka förrän att han återvänt till ett anständigt liv.³⁰

²⁹ 1920 dnr:1047, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:5, SÖ/LVA.

³⁰ Hall (1921), s. 87.

Skadligt inflytande omnämns explicit som grund för förvisning i 1905 års läroverksstadga, ordalydelsen försvann sedan i 1928 års läroverksstadga men återinfördes i 1958 års stadgeförändring.³¹ Dock var skadligt inflytande ett centralt motiv för förvisningsbestraffningarna inom läroverkens bestraffningssystem under hela undersökningsperioden. I 1958 års stadgeförändring ersattes det tidigare kriteriet om "ovärdighet" med att lärjungar skulle förvisas om de "antagas utöva skadligt inflytande på medlärjunge".³² Denna förändring gjorde att skadligt inflytande blev avgörande för att kollegierna skulle kunna beslut om en förvisning.

Ordalydelsen skadligt inflytande är långt ifrån ett precist uttryck, och inte sällan diskuterades i kollegierna om en lärjunge kunde anses utgöra skadligt inflytande över sina kamrater. Exempelvis när man vid läroverket i Helsingborg diskuterade om lärjungen Alarik skulle förvisas efter att han bedömts skyldig för två fall av bedrägeri och därigenom blottställt en medlärjunge. I protokollen beskrivs Alarik både som oärlig genom bedrägerierna och som en demoraliserande kraft inom läroverket. Alarik bestraffades med två terminers förvisning till skillnad från hans två kumpaner, Ragnar och Gustaf, som förvisades för en termin. I sammanhanget kan man också räkna in Alariks uppförande vid förhören. Till skillnad mot hans kamrater, som öppet erkände utan förbehåll, förde Alarik enligt protokollet "tvetalan och öppen osanning" både under rektorsförhöret och inför kollegiets rannsakan.³³ Som exemplet visar bedömdes inte varje ärende utifrån en enskild händelse, utan även olika föreställningar spelade en roll i motiveringen av en förvisningsbestraffning.

Föreställning om en lärjungarnas karaktär kunde spela en avgörande roll, något som man exempelvis kan se i ett förvisningsfall från läroverket i Visby 1906. Bakgrunden till förvisningsärendet var att en adjunkt hade delat ut en anmärkning till lärjungen Nils. En kort tid senare kastades en snöboll in genom fönstret hemma hos adjunkten, en förseelse som ansågs som hemfridsbrott av kollegiet. Under rektors undersökning och förhör kom det fram att den som kastat snöbollen var en annan lärjunge, Percy, som under förhör berättade att flera lärjungar hade samlats utanför adjunktens bostad. Idén till snöbollskastningen menade han dock var gemensam, och inte att någon uppviglat någon annan. Det visade sig dock vara en lögn, efter det i andra förhör kom fram att det var lärjungen Nils, som var den som fått anmärkningen, som legat bakom dådet. Motivet var att han tyckte att han blivit orättvist behandlad.

Kollegiets beslut i ärendet drabbade Nils hårdast – en termins förvisning, trots att det var Percy som kastat snöbollen. Som svar på frågan varför han ljugit om vem som hade kommit med förslaget förklarade Percy att han ville skydda sin medbrottsling som han givit tysthetslöfte. Fallet visar att kollegiet ansåg att större skuld låg på Nils som anstiftare än Percy som begick själva

³¹ SFS 1905:6 § 54 mom. 5.

³² SFS 1958:335 § 54 mom. 1.

³³ 1906 dnr:723, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:16, KLÖ.

handlingen. Percy fick den i sammanhanget lindrigare bestraffningen: offentlig varning, aga och lägsta uppförandebetyget D vid terminens slut.³⁴

Ett annat sätt att utöva ett skadligt inflytande var att försöka lura en medlärjunge till att begå en förseelse eller förbrytelse. Redan i 1693 års skolordning förordades det att man skulle fördriva de lärjungar som "förföra andre fromme och enfaldiga."³⁵ I förvisningsärendena kan man se hur lärjungar övertalade sina kamrater att stjäla exempelvis pengar och godis, vilket skedde i ett fall vid läroverket i Kalmar, då en lärjunge övertygade två kamrater att stjäla inom läroverket och i butiker. Kollegiet fastslog att lärjungen varit initiativtagare till de systematiska stölderna, något som han också erkände. På grund av att han hade haft ledarrollen förvisades han fyra terminer, till skillnad från hans kumpaner, som förvisades tre respektive två terminer.³⁶

Skadligt inflytande kunde också handla om att förleda en annan lärjunge till att dricka alkohol, som man kan se exempel på i förvisningen av Ivar och Nils vid läroverket i Falun 1908. Upptakten till förvisningarna var att Ivar och Nils hade gått hem till en tredje lärjunge, Hjalmar, med en flaska whisky, som de i förhöret sa att de "visste att han ville ha". Enligt protokollet hade Ivar sagt, efter att Hjalmar druckit det första glaset, "det var duktigt gjort; det skall du få 25 öre för", varpå de druckit upp resten på bara tio till femton minuter. När whiskyn var slut hade de gått ned till stadens konditori, och när de kom fram hade Hjalmar varit så redlöst berusad att han fick hjälpas hem igen.³⁷

Undersökningen och förhören visade att både Ivar och Nils tidigare blivit bestraffade för att ha druckit alkohol. I samband med det hade Ivar blivit förvisad och kollegiet såg därför särskilt allvarligt på saken, eftersom han inte tagit lärdom av förvisningen. Ivars bestraffning blev denna gång fyra terminer då han både ansågs som opålitlig och utgjorde ett skadligt inflytande på andra. Nils bestraffning stannade på en termin, som motiverades med att hans bruk av alkohol utgjorde en fara för svagare kamrater.³⁸ Grunden för kollegiets resonemang om skadligt inflytande i fallet, där lärjungar påverkade svagare kamrater, kan ses som ett uttryck för det som senare benämndes som "kompistryck". Det är också noterbart att i detta disciplinärende var det bara Nils och Ivar som bestraffas. Vare sig Hjalmar eller de övriga fyra lärjungarna som förekom i fylleriutredningen bestraffades. Det bör dock understrykas att de förmodligen inte kom undan helt, utan frågan behandlades i samband med uppförandebetygen. Men oavsett det, förekom ingen av de övriga lärjungarna

³⁴ 1906 dnr:1024, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:17, KLÖ; Att lärjungarna visste hur kollegierna resonerade i ansvarsfrågan tyder Percys lögn på, när han sa att idén om snöbollskastandet var gemensam. Liknande strategier har tidigare uppmärksammats i Larsson (2005), 306–322. Där strategierna kopplas till kadetternas hederskodex.

³⁵ Hall (1921).

³⁶ 1932 dnr:3491, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:219 SÖ/LVA

³⁷ 1908 dnr:335, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:41, KLÖ.

³⁸ 1908 dnr:335, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:41, KLÖ.

i diskussionen om eventuell förvisning, något som visar på hur allvarligt man i ärendet bedömde skadligt inflytande. Synen på skadligt inflytande och kamratpåverkan kan också ses i hur man såg lärjungarnas position inom lärjungekollektivet, där en ledarkaraktär kunde bestraffas hårdare än den lärjunge som kollegiet ansåg vara svag och lättledd.

I likhet med andra bedömningar inom kollegiet fanns det fall där man inte var överens i bedömningen av skadligt inflytande. Vid läroverket i Härnösand 1911, förvisades lärjungen Gustaf en termin för omfattande skolk och otillbörligt uppträdande mot lärare, ett beslut som lektor Magnusson reserverade sig mot. Han menade att det hade gått för kort tid av terminen för att kunna avgöra om Gustaf levde upp till läroverksstadgans krav eller inte. Det kunde inte heller bevisas att Gustafs uppträdande innebar ett skadligt inflytande över kamraterna. Dessutom hade Gustaf inför sittande kollegium förklarat på heder och samvete att han inte hade handlat av trots eller "självständighetssträvan" utan på grund av sjukdom.³⁹ Det senare kan ses som resultat av en strategi från Gustafs sida att visa att han inte medvetet hade trotsat läroverket auktoritet och ordning. Kollegiet kom dock inte att ta några särskilda hänsyn till vare sig lektor Magnussons reservation eller Gustafs underdåniga moralförsäkran.

Lärjungars trots mot läroverkets auktoritet kunde även ligga till grund för kollegiernas bedömning om att en lärjunge utgjorde skadligt inflytande. I ett fall vid läroverket i Jönköping 1930 ställdes lärjungen Gunnar inför kollegiet för fusk under studentskrivningarna i engelska. Under skrivningen hade han vid ett toalettbesök smusslat med sig skrivningen och lämnat över den till två kamrater som stod utanför toalettönstret. Kamraterna hade översatt skrivningen och lämnat tillbaka den nästa gång Gunnar gick på toaletten. Fuskförsöket upptäcktes av lärarna Sandbäck och Lundahl när de jämförde skrivningen med Gunnars koncept och upptäckte att de var skrivna med olika handstil. I det som måste beskrivas som ett desperat försök att undkomma sprang Gunnar ifatt lektor Sandbäck när han var på väg till rektorsexpeditionen för att anmäla fusket och snappade åt sig konceptet ur Sandbäcks kavajficka. I protokollet framkommer att Gunnar under förhöret var uppenbart trotsig mot kollegiet och svarade cyniskt på frågorna med ett leende på läpparna. Gunnars trotsiga inställning hade också visat sig tidigare. I samband med ett annat fusktilfälle hade han fått frågan varför han hade fuskat, och då svarat "[m]an måste vara realistiska, det är det enda sättet att komma fram i världen".⁴⁰ Gunnar som var tjugotvå år, vilket indikerar att han fått gått om en eller flera klasser, bestraffades hårt för sitt uppenbara trots med fyra terminers förvisning.

Fallet med Gunnar visar på två allvarliga förbrytelser, dels fusk i samband med en officiell examen, dels trots mot läroverkets auktoritet genom hur han uppträdde inför kollegiet. Både fusket och trotset kan ses som ett hot mot

³⁹ A1: 7, Kollegiets protokoll, (1908–1919), Högre allmänna läroverket i Härnösands arkiv.

⁴⁰ 1940 dnr:7410 Handlingar till huvuddiariet, E IIa:507 SÖ/LVA.

läroverkets ordning vilket, riskerade att sprida sig. Längden på förvisningen visar att kollegiet ansåg att det var ett allvarligt fall, men det var också ett känsligt ärende, då någon skrivit på ärendehandlingarna: "Ej till pressen".⁴¹ Om noteringen gjordes av Skolöverstyrelsen eller av någon vid läroverket framgår inte men att det var ett fall som tydligen helst skulle behandlas med diskretion framgår. Förvisningen av Gunnar visar hur allvarligt som kollegiet såg på hans förbrytelser, inte bara att han genom fusk och trots bröt mot skolans ordning, utan att han som gymnasist fuskade i samband med examen och menade att fusk var ett sätt att ta sig fram i livet. Det var en inställning som kollegiet ansåg som ett hot mot skolans ordning.

Kollegiernas bedömningar av en lärjunges karaktär kunde stigmatisera en lärjunge, genom att exempelvis pekat ut lärjungen som lögnaktigt. Det finns även exempel på att själva bestraffningen utgjorde en stigmatisering som gjorde att den bestraffade lärjungen kunde antas utgöra skadligt inflytande.

Vid läroverket i Norrköping 1917 ställdes lärjungen Einar inför kollegiet för att han och en annan lärjunge stulit var sitt hänglås i en butik. Under förhöret erkände Einar att han berättat för kamraten att han tidigare stulit saker när han gick vid läroverket i Falun, men nekade bestämt till att han skulle ha påverkat eller kommit överens med kamraten att de skulle stjäla något i butiken. Kollegiet beslutade dock att förvisa Einar en termin medan den andra lärjungen inte bestraffades. I kollegiets dom står det dock inget om den aktuella stölden utan "Einar [...], som förut vid Falu h. allm. läroverk blivit för snatteri relegerad för 1 termin [...]" och som syntes ha menligt inverkat på ynglingen N. Petterson och därför kunde anses utöva ett skadligt inflytande på medlärjungar, skulle förvisas från läroverket till slutet av vårterminen 1918."⁴² Utifrån källmaterialet verkar kollegiet alltså, i likhet med andra exempel, inte sett själva stölden som den värsta överträdelsen, utan den skadliga påverkan som Einar, som tidigare förvisad, gjorde på en annan lärjunge. En försvarande omständighet i fallet kan även ha varit att han i samband med den tidigare förvisningen var medlem i den så kallade "Hjärterknektklubben", ett medlemskap som jag återkommer till i nästa avsnitt.⁴³

Det asociala hotet

Den centrala roll som föreställningen om skadligt inflytande hade inom läroverkets bestraffningssystem kan också kopplas till lärjungarnas sociala sammanhållning som utanför läroverken riskerade att leda till asocialitet. Elevsammanhållning som ett presumtvt hot mot skolans auktoritet och ordning har studerats av Landahl som visat hur elevsammanhållning har beskrivits utifrån mass-suggestion, masshysteri, kåranda, flockmentalitet, falsk solidari-

⁴¹ 1940 dnr:7410 Handlingar till huvuddiariet, E IIa:507 SÖ/LVA.

⁴² 1917 dnr:1801, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:166, KLÖ.

⁴³ 1917 dnr:1801, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:166, KLÖ.

tet, hjordinstinkt, kommunism och psykisk smitta.⁴⁴ Dessa begrepp grundar sig i en föreställning om att elevsammanhållning genom massans makt kunde utgöra en hot mot skolans auktoritet. För att förebygga detta hot var det lärarens uppgift att upplösa och motarbeta kollektivbildning genom att uppmuntra elevernas individualitet.⁴⁵ Föreställningen om massan som ett potentiellt hot mot institutionen är tidigare även utforskat i en universitetskontext, som visat på spänningar mellan studenter och universitetens auktoritet.⁴⁶

En mer närliggande påverkan på läroverkens bestraffningssystem var de olika politiska initiativ som togs från 1800-talets slut för att hantera de föreställda problemen med ungdomar i grupp. Ungdomsbrottsligheten var inte bara ett problem som var aktualiserades i Sverige utan även i andra nordiska länderna och i Frankrike, Tyskland och Storbritannien. I flera länder instiftades lagar om tvångsomhändertagande av barn.⁴⁷ I Sverige tillsattes 1896 Tvångsuppfostringskommittén, även kallad för "ligapojkskommittén" som följdes av 1902 års uppfostringslagstiftning.⁴⁸ De tidiga vanartslagarna var en lagstiftning som riktades mot samhället lägre klasser och till del formulerades av skolmän som Fridtjuv Berg, Emil Hammarlund, John Wickbom och Gustaf Insulander.⁴⁹ Under 1900-talet utreddes ungdomsbrottsligheten flera gånger med bakgrund i brottsformationer av stöldlighor som automatlighor, kiosklighor och motorlighor,⁵⁰ – en brottslighet som för övrigt stämmer väl överens med de stölder och tillgrepp som läroverksungdomen gjorde sig skyldiga till.⁵¹

Föreställningen om vanart och ligamentalitet och ligabildning var emellertid starkt klasskodat och inte förknippat med läroverken eller dess lärjungar. En gränsdragning som kan illustreras genom ett uttalande av rektor vid läroverket i Linköping i samband med cykelstölder 1929. Rektor resonerade att

⁴⁴ Landahl (2006), s. 69., TfSL 1935:3, s. 41–42.

⁴⁵ Landahl (2006), s. 72–74.

⁴⁶ J. Sjöberg (2002), s. 88–89, 114–117.; Geschwind (2001), s. 157, 188–195; Se även Larsson (2005), s. 306–322, som studerar ett besläktat fenomen i det som uttrycks som kadetternas hederskodex.

⁴⁷ Kumlien (1997), s. 308–314.

⁴⁸ SFS 1902:67, *Lag angående uppfostran åt vanartade och i sedligt afseende försummat barn*, SFS 1902:72, *Lag om minderåriga förbrytare*.; Det fanns tankar i omlopp som gick ut på att samhällets förändringar och familjers förändrade levnadsförhållanden hotade att kasta landet i moralisk tillbakagång mot en "förbrytarbefolkningen". Hotet mot moralen sågs i dåliga bostadsförhållanden, där fattigare familjerna i städerna tvingades att husera personer ur den så kallade "lösa befolkningen". En sammanblandning som utsatte barnen risker och drabbas av en moralisk smitta. En annat bidragande hot var föräldrarnas lönearbete som gjorde att barnen lämnades ensamma på dagar och ibland även på nätter vilket gjorde att riskerade att de skulle börja tugga, ljuga och därefter hemfalla åt stölder, fylleri, sedeslöshet och våldsbrott. Kumlien (1997), s. 36–37; Ligapojkshotet som en klassfråga visar sig också i en artikel i Svenska Dagbladet den 21/11 1895 beskrivs den socialdemokratiska politikern Karl-Magnus Ziesnitz som en ligapojksanförare som pläderar för storstrejk i en artikel vänder sig mot Hjalmar Brantings politik. Underklassens barn som del av ett politiskt hot diskuteras också i Swärd (1993), s. 46–47.

⁴⁹ Kumlien (1997), s. 32–33.; Landahl (2016).

⁵⁰ Att det var en brottslighet som även lärjungar var inblandade i visas i kapitel 4, "Stölder och samhällets förändring".

⁵¹ Swärd (1993), s. 107–111.

”på grund av att en del ligaelement tidigare utfört en del attentat mot skolan, ansåg jag så gott som säkert, att även denna velocipedstöld härrörde från samma håll”. Dock kom rektors antagande på skam när polisen grep en tolvåring som var lärjunge vid skolan.⁵²

Även om vanart och ligamentalitet inte förknippades med läroverken visar förvisningsärendena att kollegierna reagerade kraftigt när lärjungarna förekom i sådana sammanhang. Exempelvis förvisades hela sju lärjungar från läroverket i Falun 1915 för ett mängd stölder, både inom läroverket, i staden och i bostaden. Under förhören framkom det att lärjungarna hade kommit överens om att börja ”efterapa detektivromanernas förbrytartyper”,⁵³ och grundat en liga som kallades för ”Hjärterknektklubben”, efter Pierre Alexis de Ponson du Terrails roman.⁵⁴ Den som bestraffades hårdast var ligans ledare Sven, som förvisades i fyra terminer. En annan av ligans medlemmar var Einar som visserligen bara förvisades en termin, men bestraffningen och hans medlemskap i ”Hjärterknektklubben”, var som tidigare nämnts, avgörande när hans senare förvisades från läroverket i Norrköping.⁵⁵

Det fanns andra även ligor som uppvisar våld och brutalitet mellan medlemmarna. Exempelvis ligan vid läroverket i Vänersborg 1922, som leddes av Allan och Nestor som hade bildat en liga efter att de inte blivit uppflyttade till nästa klass. Allan och Nestor styrde ligan med brutalitet, och medlemmar som vägrade röka kallades för ”morsgrisar” och hotades med stryk, medan de som lämnade ligan fick stryk. (Noterbart är att det inte ledde till att föräldrarna påkallade läroverkets uppmärksamhet, utan föräldrarna såg till att äldre bröder, som gick på gymnasiet, skyddade dem.) De lärjungar som inte lämnade ligan blev utsatta för hot, slag med käppar, piskrapp och tvingades att låna ut pengar och begå stölder i butiker. Fallet med Allan och Nestor kom inte att behandlas som uttryck för vanart i barnavårdslagens mening av läroverket, utan fallet hölls helt inom läroverket, utan inblandning av polisen eller barnavårdsnämnden.⁵⁶

Ett liknade fall, där läroverket dock hade kontakt med barnavårdsnämnden, kan man se exempel på från Högre allmänna läroverket å Östermalm 1938. I en inkommen inlaga från barnavårdsnämnden som grundades på en promemoria från polisen, meddelades att två lärjungar varit del av en liga skolynglingar som opererat vid husen på De Geersgatan och Värtavägen. Ligan hade haft ett tillhåll i ett källarkontor på Värtavägen, där man bland

⁵² 1929 dnr:3240, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:153, SÖ/LVA.

⁵³ 1915 dnr:949, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:135, KLÖ.

⁵⁴ I källmaterialet framgår det att Sven, som ledare för ligan, hade läst romanen trots att det fanns ett förbud mot romanläsning. Litteraturen som ett hot mot ungdomen torgfördes med stor emfas redan i slutet av 1800-talet. I lektor John Personnes stridsskrift *Strindbergs-litteraturen och osedligheten bland skolungdomen*, utmålas osedlig litteratur som en bidragande orsak till att lärjungarna förföll till självbefläckelse och prostitution. Ponson du Terrail (1897); Personne (1887).

⁵⁵ 1917 dnr:1801, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:166, KLÖ.

⁵⁶ 1922 dnr:2389, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:41, SÖ/LVA.

annat förvarat stöldgods. Läroverkets undersökningar ledde inte fram till vem som var ligans ledare, även om en av lärarna hade uppfattningen att den yngre lärjungen utgjorde en ledande kraft. Undersökningen visade dock att ligan hade gjort sig skyldiga till stölder, skadegörelser, förföljelse och misshandel, och i likhet med tidigare fall hade det förekommit våld och brutaliteter inom ligan. När en medlem av ligan, som var lärjunge vid ett närliggande läroverk, erkänt för sina föräldrar och rektor att han var medlem i ligan, hade han förföljts och blivit misshandlad med en sådan råhet och intensitet att föräldrarna inackorderade sonen på Lidingö. De båda lärjungarna vid Högre allmänna läroverket å Östermalm hade även visat prov på stor brutalitet var och en för sig. Den ena hade tagit med sig en främmande pojke upp i skogen, klätt av honom byxorna och slagit honom med en vidja så att han börjat blöda. Den andre hade slagit en annan lärjunge i skolan, i nacken med en kedja, när denne drack ur en vattenautomat, så det hade börjat blöda kraftigt.⁵⁷

Intressant i fallet är även att man i kollegieprotokollen helt utelämnade ligaaspekten när man dömde de båda till två terminers förvisning, trots att man från barnavårdshåll menade att det rörde sig om ligaverksamhet. Orsaken till att ligaverksamheten inte nämndes i kollegieprotokollet kan bero på att man från läroverkets sida inte ville att läroverket skulle förekomma i samband med ligaverksamhet, eller att ligaverksamhet inte var en fråga som skulle avgöras eller bedömas av läroverket. Något som stödjer den senare tolkningen är att kollegiet beslutade att protokollet skulle skickas till barnavårdsnämnden. Det går inte heller att utesluta att det var en kombination av båda orsakerna.

Det finns också exempel som visar på hur ligorna kopplades samman med det som hos Landahl beskrivs som falsk solidaritet där ligaidentiteten var viktigare än läroverksidentiteten. I ett fall vid ett högre läroverk 1949 ställdes två lärjungar till svars för att lett en liga som gjort sig skyldiga till en mängd olika förseelser. Den ena lärjungen erkände sig skyldig till mellan 14 och 17 tillgrepp, åtta inbrottsförsök och ett fall av häleri. Tidigare hade samma lärjunge fått D i uppförande för bilstöld och dessutom dömts till åtalseftergift två gånger. Den andre erkände 20 till 30 tillgrepp, sex inbrott, fyra inbrottsförsök och ett fall av häleri.⁵⁸ I förvisningshandlingarna framgår det även att ligan skapat ett kodspråk för olika former av stölder för att kunna hemlighålla sin verksamhet där "föreställning" innebar stölder i största allmänhet, "främre parkett" innebar inbrott i kiosker, "bortre parkett" innebar inbrott i konditorier eller kaféer, och "läktare" eller "parterr" inbrott i affärslokaler. Trots att det rörde sig om allvarlig brottslig verksamhet ledde brotten inte till ett högre bestraffningsvärde än tre respektive två terminers förvisning.⁵⁹

Föreställningen om att ligor och gäng kunde utgöra ett hot mot lärjungeidentitet är också tydligt i ett fall från 1959. Bakgrunden till förvisningen var

⁵⁷ 1938 dnr:2565, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:382, SÖ/LVA.

⁵⁸ 1949 dnr:2910, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:818, SÖ/LVA.

⁵⁹ 1949 dnr:2910, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:818, SÖ/LVA.

ett bråk vid ett dansställe under midsommaraftonskvällen, där en sjuttonårig lärjunge under tumultet stack en stilett i ryggen på en man som varit vakt under kvällen. Mannen klarade sig utan allvarligare skador, men brottet rubricerades som dråpförsök och lärjungen dömdes till skyddstillsyn. Kollegiet vid läroverket där lärjungen gick enades om att lärjungen skulle förvisas fyra terminer och omplacerades till en annan del av landet, där han fick fortsätta sina läroverksstudier.⁶⁰

I moderns inlaga i det sistnämnda ärendet framkom det att lärjungen under senare år hade kommit i dåligt sällskap. Efter att han fyllt 13 år hade han börjat umgås med ungdomar utanför läroverket. Tre år senare hade kamraterna "växt upp till tuffa skinnrocksklädda 16-åringar och visade sig så småningom att en del utvecklats till sociala element av värsta sort".⁶¹ Enligt modern hade hon försökt få sonen att bryta med den så kallade Rico-ligan genom att köpa nya kläder som skilde honom från "gänguniformen", men som han dock aldrig vågade använda.⁶² Föreställningen om ligans asociala påverkan var också centralt i rektors svar till modern när hon ville att sonen skulle få komma tillbaka till läroverket. Rektor menade att lärjungens klasskamrater skulle vara glada om han kom tillbaka, men risken var stor att han åter anslöts sig till gänget. Därför var det inte tillrådligt att låta honom återvända till läroverket eller något annat läroverk i staden.⁶³

Det går inte att påstå att ligor eller gäng var något utbrett problem inom läroverken. Exempelen visar dock på att det inom bestraffningssystemets rationalitet fanns en föreställning om liga- och gängbildning som ett potentiellt hot mot läroverkens ordning och auktoritet samt som ett konkurrerande ideal till lärjungarnas identitet som läroverkslärjungar.

Klass och kön

De högre läroverken var institutioner som till övervägande del befolkades av en ungdom som tillhörde samhällets högre sociala klasser och det fanns stora sociala skillnader mellan lärjungarna och annan skolungdom.⁶⁴ Det finns visserligen forskning som lyft fram vittnesmål som menar att läroverken var en skola där social klass spelade en underordnad roll i förhållande till begåvning.⁶⁵ Detta kan dock ställas mot att läroverken i realiteten förstärkte den

⁶⁰ 1959 dnr:4297, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:364, SÖ/ADA; 1960 dnr:3510, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:388, SÖ/ADA

⁶¹ 1959 dnr:4297, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:364, SÖ/ADA; 1960 dnr:3510, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:388, SÖ/ADA

⁶² 1959 dnr:4297, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:364, SÖ/ADA; 1960 dnr:3510, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:388, SÖ/ADA

⁶³ 1959 dnr:4297, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:364, SÖ/ADA; 1960 dnr:3510, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:388, SÖ/ADA

⁶⁴ Florin & Johansson (1993), s. 276–280.

⁶⁵ Se U. Johansson (2000), s. 241–247 och där anförd litteratur.

sociala selektionen, genom att det främst var akademikerbarn som tog studentexamen.⁶⁶ Trots denna segmentering fanns det ingen officiell hållning inom läroverken som särskilde lärjungarna utifrån social klass. Men den officiella hållningen säger inte allt om vad som skedde i praktiken. Det är därför relevant att studera bestraffningssystemet utifrån förvisningspraktiken i relation till social bakgrund. I likhet med den officiella hållningen inom andra områden motiverades inte heller förvisningar explicit utifrån klass. Det går däremot att studera klass utifrån föräldrarnas sociala position och lärjungarnas sociala relationer. Det vill säga hur föräldrarna använde sig av social position eller yrkeskunskap och vem eller vilka som lärjungarna umgicks med.⁶⁷

Att läroverken inte var en jämställd institution har framhållits av Ulla Johansson, som bland annat visat hur läroverkens institutionella normativitet fram till 1940-talet präglades av att de befolkades av pojkar boende i städer med medelklassföräldrar. Könsskillnaderna förändrades efter andra världskriget genom att flickor i allt större utsträckning fick tillgång till real- och gymnasiestudier.⁶⁸ Det blir därför även relevant att studera föreställningar om kön inom bestraffningssystemet.

Social bakgrund

Föreställningar om klass är, som tidigare nämnts, något som inte explicit uttrycktes i förvisningshandlingarna. Men det innebär inte att föreställningar om klass saknade en plats inom bestraffningssystemet. En ingående studie av förvisningspraktiken utifrån lärjungarnas sociala bakgrund och förändring över tid skulle kunna visa på eventuella skillnader. Dock går inte att genomföra en sådan studie utifrån det källmaterial som avhandlingen stödjer sig på eftersom det inte alltid framgår i förvisningsärendena vilket yrke lärjungarnas fäder hade. Däremot kan man i källmaterialet hitta diskussioner och resonemang som visar att kollegerna tog viss hänsyn till lärjungarnas sociala bakgrund. Det går exempelvis att se att föreställningen om ligaverksamhet byggde på en föreställning om klass. Det går också att se exempel på hur föräldrar eller målsmän genom sin sociala ställning försökte påverka kollegiernas beslut, och att de anlidade olika yttre aktörer såsom advokater och specialistläkare.⁶⁹

⁶⁶ U. Johansson (2000), s. 252–253.

⁶⁷ Ett tidigt exempel på hur en fader försökte använda sig av sin ställning för att påverka en förvisningsdom kan man se på från läroverket i Sundsvall 1913. Bland förvisningsärendena hittar man ett intyg från stadens borgmästare, där det intygas att den anklagades far, som var byggmästare, var en aktad och trovärdig kommunmedborgare. Intyget hade utfärdats på fadern begäran, och utgjorde en bilaga till överklagan av sonens förvisning, 1913 dnr:619, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:99, KLÖ.

⁶⁸ U. Johansson (2000), s. 48–49., Flickors och pojkars skolgång vid realskolorna och gymnasierna redovisas i figur 5.

⁶⁹ 1933 dnr:1692, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:231, SÖ/LVA; 1944 dnr:4467, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:643, SÖ/LVA; 1920 dnr:1325, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:6, SÖ/LVA.

Den roll som faderns yrke kunde spela i förvisningsärende kan man se i ett förvisningsärende vid läroverket i Helsingborg vårterminen 1933. Lärjungen Sven som ställdes inför kollegiet hade föregående termin fått D i uppförande för att bland annat ha rivit ut sidor ur klassboken. Under vårterminen hade hans dåliga uppförande fortsatt. Han hade stört lektioner och hotat att slå en extralärare, vilket gjorde att kollegiet beslutade att han skulle förvisas en termin. Svens far, som var advokat, lade ned mycket stor energi på att få förvisningsbeslutet upphävt. Under sommarmånaderna inkom han med flertal inlagor där han begärde att förvisningsbeslutet skulle rivas upp. Han hade tre yrkanden; att sonens förvisningsdom skulle upphävas, att uppförandebetyget skulle bestämmas till lägst B och att sonen skulle flyttas upp i första latinring. Fadern hävdade att sonen inte var någon vanartig pojke, utan att hans uppförande berodde på att han befann sig i övergångsåldern, det vill säga puberteten. Som bevis bifogade han fem fotografier för att visa sonens kroppsliga utveckling från föregående år. Dessutom genomförde han inte mindre än sex förhör med de lärjungar som han menade tillhörde "eliten i klassen" i uppförande, som alla intygade att sonen inte var vanartig.⁷⁰

Dessutom utverkade fadern ett antal ytterligare intyg. Liknande försäkringar om lärjungens karaktär gjordes av kontorsbiträdet vid faderns advokatbyrå och från Svens egen mor, som undertecknade intyget med namn, civilstånd och titel – fru och filosofie magister. Dessutom inkom det en försäkran om Svens goda uppförande från scoutörelsen. En av de många inlagor som gjordes sommaren 1933 var ett läkarutlåtande, från överläkaren på S:t Marias sjukhus. Överläkaren, som visserligen inte undersökt pojken, uttalade sig likväl i fallet. Han menade att Svens uppförande visade på pubertetens psykiska särdrag och han misstänkte att pojkens psykiska jämvikt kan ha störts av en långvarig öronsjukdom som lett till susningar i öronen. Därutöver menade läkaren att om ett liknande fall ställts inför domstol hade utslaget antingen varit frikännande eller straffrihetsförklaring. Skulden, menade läkaren, skulle i stället läggas på läraren vars oförstående gentemot pojken kunde ses som "verklig psykisk vanvård". Trots faderns idoga försök lyckades han inte få kollegiet att ändra sitt beslut, men han hade större lycka med sin juridiska styrkeuppvisning i sin överklagan till Skolöverstyrelsen, som upphävde förvisningen, vilket var något som skedde i ytterst få fall.⁷¹

Det finns ett liknande fall från läroverket i Örebro 1944, där fadern, som var kyrkoherde, försökte få en förvisningsdom hävd genom att anlita yttre aktörer som advokat och läkare. Den anlitate advokaten hade samma tillvägagångssätt som Svens far. Efter att ha tagit del av kollegiets undersökning i kombination med förhör av lärjungens klasskamrater, menade advokaten att bland annat busringning till en lärare inte var ett bevis för någon vanart eller brottslighet, utan skulle ses som ett "busstreck", något som alltid förekommit

⁷⁰ 1933 dnr:1692, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:231, SÖ/LVA.

⁷¹ 1933 dnr:1692, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:231, SÖ/LVA.

i skolor. Läkaren menade i sitt slutomdöme att orsaken till det inträffade kunde förklaras med att lärjungen befann sig i puberteten och en förvisning riskerade att göra mer skada än nytta, då den riskerade att skada pojken moraliska och psykiska utveckling. I detta fall inkom även en inlaga från en utomstående privatlärarinna. Hon hade under tjugo år undervisat hundratals lärjungar från läroverk, och intygande att många av dem hade gjort sig skyldiga till mycket värre överträdelser, som hade rättats med mycket enklare medel än förvisning. Trots den samlade ansträngningen gjordes ingen ändring av förvisningsbeslutet, utan det fastställdes av Skolöverstyrelsen.⁷²

Som exemplen visar kunde kollegierna agera utifrån stor autonomi även när det kom till social bakgrund. Det finns inte något förvisningsfall där man explicit anger att föräldrarnas sociala ställning var något som man tog hänsyn till när man skulle bestämma en bestraffning. Vad fallen däremot visar på är hur föräldrar med en viss position i samhället förfogade över både ekonomiska och sociala resurser som de kunde använda för att bestrida kollegiernas beslut.

Social klass kunde dock spela roll på andra sätt. Det finns till exempel fall som visar på en föreställning om att ekonomisk stabilitet i hemmet också innebar social stabilitet. Denna koppling gjordes med olika syften och kunde användas som ett förmildrande argument, som i ett fall då skolsköterskan intygade att lärjungen kom från ett "burget" hem.⁷³ I ett liknande fall vid läroverket i Uppsala 1938, beslöt kollegiet att ingen kontakt skulle tas med barnavårdsnämnden eftersom lärjungen kom från "ett mycket gott och aktat hem".⁷⁴ I ett annat fall var det snarare en försvarande omständighet att hemmet brast i tilsynen trots att lärjungen kom från ett gott hem. Vilket också visar på den vikt som lades på skolans och föräldrarnas gemensamma fostransansvar.⁷⁵ Exemplet visar på den roll som social status och förmögenhet kunde spela i förvisningsfallen, då en hög social position och ekonomisk stabilitet sågs och förväntades vara en garant för en stabil uppfostran. Därmed kunde kollegiet argumentera för att andra samhällsaktörer inte skulle blandades in.

Som tidigare har visats umgicks lärjungar inte bara med andra lärjungar utan även med ungdomar från andra samhällsklasser.⁷⁶ I det material som avhandlingen bygger på förekommer inga formella förbud för läroverksungdomar att umgås med annan ungdom. Det finns inte heller något som antyder att det skulle finnas några informella förbud. Det finns däremot exempel på att en mor som tvekade att förbjuda sin son att umgås med en folkskoleelev på grund av dennes svåra hemförhållande. En vänskap som sedan ledde till gemensamma stölder och två terminers förvisning för sonen.⁷⁷

⁷² 1944 dnr:4467, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:643, SÖ/LVA.

⁷³ 1947 dnr:9656, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:767, SÖ/LVA.

⁷⁴ 1938 dnr:996, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:375, SÖ/LVA.

⁷⁵ 1926 dnr:859, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:91, SÖ/LVA.

⁷⁶ Se "Lärjungarna i stadsmiljö", kapitel 4.

⁷⁷ 1932 dnr:619, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:202, SÖ/LVA.

Avsaknaden av uttalade förbud innebär dock inte att umgänge över klassgränserna uppmuntrades. I stället stöddes umgänge mellan lärjungar genom läroverksföreningar och särskilda sommarkollon.⁷⁸ I denna strävan ingick med stor sannolikhet föreställningar om klass och hur umgänge utanför läroverken riskerade att utsätta lärjungarna för skadligt inflytande som kunde leda till ett asocialt beteende.

Flickor och osedlighet

En grundläggande skillnad mellan pojkar och flickor var att de senare sällan förekom i disciplin- och förvisningsärenden.⁷⁹ Att en flicka förvisades var yttersta ovanligt, något som visats i kapitel 3. Under undersökningsperioden inkom bara 37 förvisningsärenden av flickor från de högre läroverken.⁸⁰ Det går således att konstatera att förvisningsbestraffningen inte var en bestraffningsmetod som användes för att bestraffa flickor, förutom i väldigt sällsynta fall. Den begränsade representationen reser frågor om vilka förseelser och förbrytelser som flickor bestraffades för, och vilka föreställningar som låg till grund för besluten.

Tabell 13. Flickors förseelser och förbrytelser i förvisningsärenden.

Flickors förseelser och förbrytelser	Antal
Stöld och tillgrepp	32
Försäljning av stöldgods	3
Inbrott	1
Skadegörelse	1
Övrigt	2
Förfalskning	5
Bedrägeri	3
Våldsbrott	1
Sexual- och sedlighetsbrott	5
Subordinationsbrott	5
Oärlighet	1
Fusk	2
Rökning	1
Summa	62

Det sammanlagda antalet förseelser och förbrytelser som ingår i förvisningsärenden rörande flickor som gick vid högre läroverk under perioden 1920–1959. Källa: Se bilaga VII.

⁷⁸ Norlin (2010), s. 83–103; Landahl (2013), s. 76–78.

⁷⁹ Flickornas underrepresentation inom förvisningspraktiken är också tydligt genom att det blev allt vanligare att flickor gick vid läroverken. Se figur 4 & 5.

⁸⁰ Se figur 4.

Ser man till de förseelser och förbrytelser, som redovisas i tabell 13, är det svårt att dra några omedelbara slutsatser om flickornas förvisningar förutom att i likhet med pojkarna bestraffades även flickor främst för stöld och tillgrepp. Dessutom kan man konstatera att sexual- och sedlighetsbrott var mer än dubbelt så vanligt i flickors förvisningsärenden.⁸¹

I likhet med frågan om klass och social bakgrund fanns det inget som formellt skilde hur man skulle bestraffa flickor och pojkar. Orsaken till de kraftiga diskrepanser mellan i vilken utsträckning som pojkar och flickor bestraffades kan i stället förmodligen sökas i föreställningar om flickors brottslighet. I *Gender, Justice and Welfare - Bad Girls in Britain, 1900–1950* (2002) studerar Pam Cox synen på flickors brottslighet och visar bland annat på två vanliga förklaringar till varför flickor inte i samma utsträckning som pojkar bröt mot lagar. Den ena förklaringen är att flickor av naturen är mindre aggressiva, äventyrslystna och risktagande än pojkar. Den andra förklaringen var att flickor i högre utsträckning kontrollerades av sina familjer.⁸² Dessutom visar Cox på olika syn på pojkars och flickors sexualitet. En vedertagen föreställning i tiden gick ut på att alla flickor upplevde en större sexuell anspänning än pojkar under tonåren eftersom de nådde puberteten tidigare än pojkarna.⁸³ Den sexuella anspänningen kunde enligt professor Cyril Burt leda till att flickor gav efter sina lustar, undertryckte den sexuella lusten eller började begå olika förbrytelser för att avleda den sexuella lusten.⁸⁴ En föreställning som kan ha bidragit till att flickor bevakades hårdare.

Bland förvisningsärendena av flickor utifrån sexualitet- och sedlighetsbrott kopplas fem fall till sexuellt umgänge med män, i tre fall handlade det om graviditet. Gemensamt för samtliga fall är det stora enskilda ansvar som kollegiet lade på flickorna. Det tidigare berörda fallet, där en flicka tagit med män på rummet, beskrivs i protokollet som "osedlig vandel". I övrigt är kollegieprotokollet kort hållet, men det finns inget som tyder på att skulle ha rört sig om prostitution, utan bara att inackorderingsvärdinnan kommit på flickan med att ha sex.⁸⁵ Det går också att notera att ingen anförde några förmildrande omständigheter i fallet, varvid flickan förvisades i fyra terminer. I det andra fallet ingick osedligheten i ett mer samlat omdöme om flickans karaktär. Flickan hade begått flera stölder både i skolan och hemmet, varit berusad och börjat umgås med gäng och sniffat eter. I undersökningen anges att flickan i sin livsföring var "synnerligen slarvig med umgänge med män, vilkas ålder icke passas för en skolflicka".⁸⁶

⁸¹ Sex- och sedlighetsbrott utgjorde 8 procent av överträdelserna hos flickorna, att jämföra med 3,7 procent i samtliga förvisningsärenden.

⁸² Cox (2002), s. 137.

⁸³ Cox (2002), s. 137.

⁸⁴ Cox (2002), s. 138. Professor Cyril Burt, verksam från 1920-talet behandlas närmare nedan.

⁸⁵ 1925 dnr:2332, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:84, SÖ/LVA. Se även "Förbrytelser och förseelser i bostaden" i kapitel 4.

⁸⁶ 1956 dnr:5192, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:289, SÖ/ADA.

Graviditet var, som tidigare nämnts, något som läroverken behandlade i tysthet.⁸⁷ Det är inte förrän på 1940-talet som graviditet förekom i ett förvisningsärende vid de högre läroverken. Orsaken till det var att en graviditet förde med sig skam, inte bara för de inblandade och deras familjer, utan även svärtade ned läroverkets rykte. Det medförde sannolikhet att flickor som blev gravida tvingades att lämna skolan i tysthet.⁸⁸ Detta antagande förstärks genom att det bara finns tre förvisningsfall som handlade om graviditet. Det första ärendet inkom på vårterminen 1942 och ledde till en större offentlig debatt. Fallet visar inte bara hur kollegiet agerade och resonerade utan också på hur aktörer utom läroverken såg på graviditeter och sedlighet.

I detta fall avslöjades graviditeten då modern till den 19-årig lärjunge meddelade rektor att dottern skulle lämna skolan på grund av sjukdom som troligen skulle leda till operation. Rektorn fattade misstankar och försökte komma i kontakt med modern. Till en början försökte modern undvika rektor, men slutligen erkände hon att dottern var gravid och att man hemlighållit det sedan höstterminen. Fadern till barnet var en annan lärjunge vid läroverket som skulle ta studentexamen under vårterminen, vilket varit orsaken till att graviditeten hållits hemlig.⁸⁹ Rektor och kollegiet reagerade häftigt mot familjernas agerande och bestraffningen för flickan blev hård. I källmaterialet kan man se att kollegiet såg familjernas handlande som en stor kränkning mot läroverkets rättsordning och man enades om två möjliga bestraffningar. Det första förslaget gick ut på att flickan skulle tillåtas lämna skolan, men med ett mycket lågt uppförandebetyg. Detta förslag kritiserades inom kollegiet då även ett lågt uppförandebetyg skulle ge henne den formella rätten att söka sig till ett annat läroverk. Även om det inte var troligt att hon skulle använda sig av denna rätt, kunde det sända signalen att lärjungarna kunde ha sexuellt umgänge med varandra utan att förverka rätten att gå vid läroverket.⁹⁰

Det andra förslaget gick ut på att värna om läroverkets intresse "att ungdom, som begått en förseelse av detta slag, icke bör tillhöra allmänt läroverk, böra tiden för förvisningen utmätas så lång, att en återgång till allmänt läroverk av praktiska skäl icke skall komma i fråga".⁹¹ Det var också det förslaget som antogs av kollegiet och förvisningsbesträffningen bestämdes till fyra terminer. Kollegiet var inte enigt utan en reservation gjordes av lektorn i biologi, Gunnar Sjöstedt, som konstaterade att "[d]en manliga parten har alltså gått fri, medan den kvinnliga ensam får bära skulden".⁹² Förutom denna orättvisa påpekade Sjöstedt på att bestraffningen innebar att flickan gick miste om studentexamen och därmed kanske för alltid fått sin framtid förstörd. Han menade att graviditeten hade avslöjats och det faktum att flickan fick bära skulden ensam skulle

⁸⁷ Åberg (1991), s. 25–30, 77–78.

⁸⁸ Att flickor som blev gravida fick sluta skolan, beskrivs exempelvis av Uddholm (1996), s. 29.

⁸⁹ 1942 dnr:3333, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:84, SÖ/LVA

⁹⁰ 1942 dnr:3333, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:567, SÖ/LVA

⁹¹ 1942 dnr:3333, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:567, SÖ/LVA

⁹² 1942 dnr:3333, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:567, SÖ/LVA

ses som bestraffning nog. Med det föreslog Sjöstedt att hon skulle få behålla högsta betyget (A) i uppförande som hon haft föregående termin.⁹³ I Sjöstedts brev till Skolöverstyrelsen avslöjas en viss motvilja mot rektor och hur fallet hade behandlats. Sjöstedt påpekade att rektor var släkt med den blivande fadern därför kunde man anta att det förelåg jäv.⁹⁴ I ärendet inkom även Målsmännens förening med en inlägga som yrkade på att förvisningsdomen skulle upphävas. Föreningens ordförande, och tillika professor och barnläkare Edgar Mannheimer, framhöll i stället vikten av sexualundervisning vid skolorna. Förutom dessa röster fanns även lärare som försvarade läroverkets beslut och pekade på att läroverken genom förvisningen hade uppfyllt sitt moraliska ansvarstagande.⁹⁵ En liknande inställning uttrycktes också av biskop Torsten Bohlin, som kritiserade händelsen som en del av den nya tidens ideal och framhöll vikten av avhållsamhet och religionens roll i samhället.⁹⁶

Skolöverstyrelsens beslut i ärendet kan ses som kompromiss, då förvisningen ändrades till två terminer, med motiveringen att flickan tidigare visat ett oförvitligt uppförande. Men Skolöverstyrelsen gav också kollegiet en reprimand för brister i uppfostran: "Vad som förekommit i det nu till överstyrelsen prövning föreliggande disciplinärendet vid Edert läroverk kan inte tolereras, just av ansvarskänsla för ungdomen och inför de förpliktelser, som ålägga skolan, att upprätthålla god sed och ordning och att fostra de unga till ansvarskännande människor".⁹⁷ Det går även att notera att inte heller Skolöverstyrelsen lade någon skuld på pojken.

De andra två graviditetsfallen inkom båda till Skolöverstyrelsen 1944. Den ena fallet av graviditet avslöjades då flickans klasskamrater berättade för klassföreståndarinnan. Hon sökte upp flickan i hemmet för att förhöra sig om ryktets sanningshalt, men flickan förnekade det hela. Men dagen efter sökte flickan upp klassföreståndarinnan i hennes hem berättade att hon var gravid i sjunde månaden. I likhet med det tidigare ärendet var fadern också i detta fall en annan läroverkslärjunge och han omnämns inte ens med namn i kollegieprotokollet.⁹⁸ Även i detta fall ställdes kollegiet mellan förvisning och sänkt uppförandebetyg. Det finns inte något i källmaterialet som talar för att någon i kollegiet framförde några förmildrande omständigheter, utan förvisningsförslaget på två terminer vann med 37 röster mot sju. Däremot krävde skolläka-

⁹³ 1942 dnr:3333, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:567, SÖ/LVA

⁹⁴ 1942 dnr:3333, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:567, SÖ/LVA, I brevet menar Sjöstedt att rektorn döljer sina tillkortakommanden under en "under en yta af diktatorisk kärfhhet, surhet och envishet."

⁹⁵ I en insändare i Nya dagliga allehanda infördes ett tack till kollegiet vid det aktuella läroverket för att lärjungen "...rättvist och med en glädjande enhällighet bestraffats med relegation, ett självklart straff!", "Heder och tack, *Gammal lärare*", *Nya Dagligt Allehanda* 17/6 1942.

⁹⁶ "Ungdom och sexualmoral – med anledning av läkarnas och biologilärarnas uttalande i sexualfrågan.", Torsten Bohlin (biskop), *Svenska Dagbladet*, 20/6 1942; se även, "Biologi och moral.", Gustaf Ankar (kyrkoherde), *Svenska Dagbladet* 18/6 1942.

⁹⁷ 1942 dnr:3333, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:567, SÖ/LVA.

⁹⁸ 1944 dnr:9123, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:658, SÖ/LVA.

ren, som satt med i överläggningarna, att få antecknat att han stödde förslaget om nedsatt uppförandebetyg, som han menade var en tillräcklig bestraffning.⁹⁹ Skolläkarens åsikt fick visserligen inget gehör men visar att åsikter från aktörer utanför kollegiet också kunde göra sig hörda i bestraffningsfrågan.

Det andra fallet från 1944 visar hur föreställningen om flickors sedlighet gjorde flickor särskilt utsatta inom läroverken bestraffningssystem. Utifrån källmaterialet framgår det att förvisningen som grundades i en graviditet skulle skötas med en viss diskretion. Handlingarna i ärendet är adresserade direkt till chefen för rotel II vid Skolöverstyrelsens läroverksavdelning, undervisningsrådet Eskil Källquist, vilket kan ses som en åtgärd för att ärendet skulle få så lite uppmärksamhet som möjligt, vilket rektor vid läroverket också uttryckligen bad om. I handlingarna framkommer det att kollegiet i likhet med övriga fall ställdes inför valet mellan förvisning eller sänkt uppförandebetyg, trots att flickan redan frivilligt hade lämnat skolan. Kollegiet röstade för tre terminers förvisning med röstsiffrorna 32 mot fyra och en nedlagd röst.¹⁰⁰

Fallet skiljer sig från de andra förvisningsärenden som rör graviditet, då flickan blev våldtagen. Den inledande undersökningen gjordes av en kvinnlig adjunkt vid läroverket, som efter förhör kontaktade barnavårdssysslomannen och en läkare som undersökte flickan och konstaterade graviditeten. Under förhöret berättade flickan att fadern var en nittonårig pojke. Själv var hon sjutton och pojken som tidigare varit intagen på uppfostringsanstalten Bona och stod nu under övervakning. En dag föregående höst hade pojken bjudit in henne i sitt hem, och där sagt till henne: "Nu kan du gasta, för nu är det ingen som hör dig.", varpå han hade tagit av henne kläderna och våldtagit henne.¹⁰¹

Det går att konstatera att vare sig kollegiet eller Skolöverstyrelsen i detta fall tog någon hänsyn till att flickan blivit våldtagen, utan hon blev bestraffad för graviditeten. Inte heller denna gång bestraffades den unga mannen, som nekade till att det skulle ha rört sig om våldtäkt, varvid barnavårdssysslomannen menade att inget åtal kunde väckas.¹⁰² Det som är iögonenfallande i ärendet är att flickan ställdes ansvarig trots att hon blivit våldtagen.

Om man ser till de fall där flickor blev förvisade på grund av graviditet finns det teman som återkommer. Det första är ansvarsfrågan. I samtliga fall ställdes flickans sedlighet i centrum och att det var flickan som ensam bestraffades. Inte ens då pojken gick i samma klass som flickan restes frågan om att han skulle bestraffas. En annan sak som kan noteras är att i inget av fallen nämns flickornas psykiska tillstånd, något som i stort sett var det gängse i andra förvisningsärenden under 1940-talet. Det finns inte heller några noteringar om att flickorna skulle utgjort några problem vid läroverken innan de blev med barn. Tvärtom. I alla tre fallen framhålls deras prickfria uppförande.

⁹⁹ 1944 dnr:9123, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:658, SÖ/LVA.

¹⁰⁰ 1944 dnr:9123, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:658, SÖ/LVA.

¹⁰¹ 1944 dnr:3404, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:641, SÖ/LVA; *Läroverkslärares riksförbunds årsbok* s. 174.

¹⁰² 1944 dnr:3404, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:641, SÖ/LVA.

Det går också att se att i det enda fallet som diskuterades i offentligheten kom flickan från en känd och välbärgad familj, där röster också höjdes för att hon skulle bestraffas mildare. I de andra fallen kom flickorna från enklare förhållanden, vilket kan ha bidragit att deras ärenden inte överklagades.

Som fallen visar särskildes flickor och pojkar i läroverkens bestraffningssystem utifrån föreställningen om sedlighet och skuld. Fallen kan jämföras med hur kollegierna resonerade i två graviditetsrelaterade förvisningsfall där pojkar stod anklagade, under 1940-talet. I det ena fallet gick både flickan och pojken vid samma läroverk men flickan bestraffades inte formellt, utan avgick i tysthet utan att begära något avgångsbetyg. Det är också troligt att det fanns långt fler fall där man handlade på samma sätt för att undvika att saken framträdde i offentlighetens ljus. I det aktuella fallet menade rektor att det även var Skolöverstyrelsens vilja att graviditeter skulle behandlas så att det ledde till så lite publicitet som möjligt. I kollegiet enades man om att utifall lärjungen avgick från skolan skulle man låta hela saken bero. Något som också skedde tills lärjungen lite senare begärde ett avgångsbetyg vilket gjorde att kollegiet blev tvungna att behandla frågan igen. Kollegiet beslutade om en termins förvisning något som rektor reserverade sig mot. Han menade att skolans och även samhällets bestraffningsprincip skulle bygga på att bestraffningen skulle hjälpa individen. Rektor motsatte sig även förvisningen eftersom lärjungen och hans båda äldre bröder var uppfostrade av sin mor som var änka och arbetade som städerska. Dessutom var han klen till hälsan och skulle ha mycket små chanser att försörja sig genom praktiskt arbete. Det är noterbart att trots att rektor reserverade sig mot förvisningen avrådde han modern att överklaga. Skolläkaren kom dock att hjälpa modern att överklaga ärendet vilket emellertid inte ledde till att Skolstyrelsen gjorde någon ändring.¹⁰³

Det andra fallet, som inkom 1945, rörde en lärjunge som gjort hembiträdet med barn. Kollegiet ställdes mellan sänkt uppförande eller förvisning. Rösterna föll på förvisning, vilket innebar att lärjungen inte skulle kunna ta studentexamen under vårterminen. I detta fall kom både rektor och en adjunkt till lärjungens försvar. I en gemensam reservation ifrågasatte de hela ärendet och menade att det var lika lite bestraffningsvärt för en man att avla ett barn som det var för en kvinna att föda det. Ett annat argument som anfördes var att förvisningsbestraffningen för graviditet var ett indirekt stöd för abortrörelsen. Dessutom menade de att det var skenheligt att bestraffa just denna lärjunge, genom att raljant påpeka att om man skulle bestraffa alla lärjungar som var sexuellt aktiva behövde skolan inte bry sig om att göra den planerade tillbyggnaden. En lektor menade dock att läroverket hade ett särskilt ansvar att bestraffa lärjungarna för det som inte bestraffades av det övriga samhället, på samma sätt som man bestraffade lärjungar som rökte offentligt eller visade osedliga bilder. Lärjungens fader kom även att söka stöd bland andra föräldrar och målsmän för att få kollegiet att ändra

¹⁰³ 1944 dnr:4549, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:643, SÖ/LVA.

förvisningen. I ett uppprop skrev 22 av 33 föräldrar eller målsmän under på att de tyckte att det var fel att lärjungen skulle förvisas. Det går här att anta att faders yrke och sociala status kan ha spelat in för viljan att skriva under upppropet. Fadern var nämligen överste och flertalet av de föräldrar som skrev på tillhörde officerskåren. Trots denna kraftsamling från fadern fastställdes förvisningen av Skolöverstyrelsen.¹⁰⁴

Om man studerar förvisningarna rörande graviditet kan man konstatera att flickorna var betydligt mer utsatta än pojkarna vid läroverken. Graviditet innebar inte bara att flickorna fick lämna skolan, utan moderskapet innebar att de hade mycket små utsikter att fullfölja utbildningen. Förutom de konsekvenser graviditeter förde med sig utom läroverket hade det ett högt bestraffningsvärde inom skolan, där man tog liten hänsyn till ett gott uppförande i övrigt i dessa fall. Den skam som en graviditet förde med sig gjorde även att både läroverket och Skolöverstyrelsen verkade för att den inte skulle komma i offentlighetens ljus. Men det fanns också krafter som försökte avdramatisera graviditeterna och motverka dess stigmatisering. Orsaken till att kollegierna lade den största skulden på flickorna när de blev gravida kan ha sin grund i tidens föreställningar om flickors pubertet och sexuell anspänning som Cox hänvisar till.

Fysiska och psykiska förutsättningar

Föreställningar om sanning och lögn, asocialitet, social bakgrund och kön fick under undersökningsperioden konkurrens av nya begrepp och föreställningar som hämtades från en medicinsk kontext, och som innebar att gränserna mellan moral och sjukdom ifrågasattes. Denna förändringsprocess har av Jonas Qvarsebo beskrivits som en utveckling där skolans uppfostrande uppgift i allt högre grad inriktade sig mot uppförande, karaktär och mental hälsa.

Skolans fostransuppgift, beskrevs enligt Qvarsebo, under perioden 1946–1962 utifrån en styrningsrationalitet som var sammankopplad med olika vetenskaper, professioner och föreställningar om kroppen och själens fostran. Det gav en ansvarsuppdelning som gick ut på att lärarkåren skulle ansvara för barns hälsa och hygien medan den mentala hälsan var en fråga för psykologin och dess specialister.¹⁰⁵ Denna förändring har också studerats av Eva Palmblad, som visat hur det psykiska blev ett separat problemfält under 1920-talet, vilket syftade till att peka ut moraliska avvikelser och särskilja de begåvade från de obegåvade inom skolan. Den psykologisering som skedde inom skolhälsan intresserade sig också för moraliska och intellektuella avvikelser som under 1920-talet lanserades under begreppet psykopati.¹⁰⁶

¹⁰⁴ 1945 dnr:703 Handlingar till huvuddiariet, E IIa:667, SÖ/LVA; 1945 dnr:948 Handlingar till huvuddiariet, E IIa:667, SÖ/LVA.

¹⁰⁵ Qvarsebo (2006), s. 134–147, 174–175; Medikaliseringsens utveckling inom skolans värld analyseras även av Petrina (2006).

¹⁰⁶ Palmblad (1994), s. 41–61.

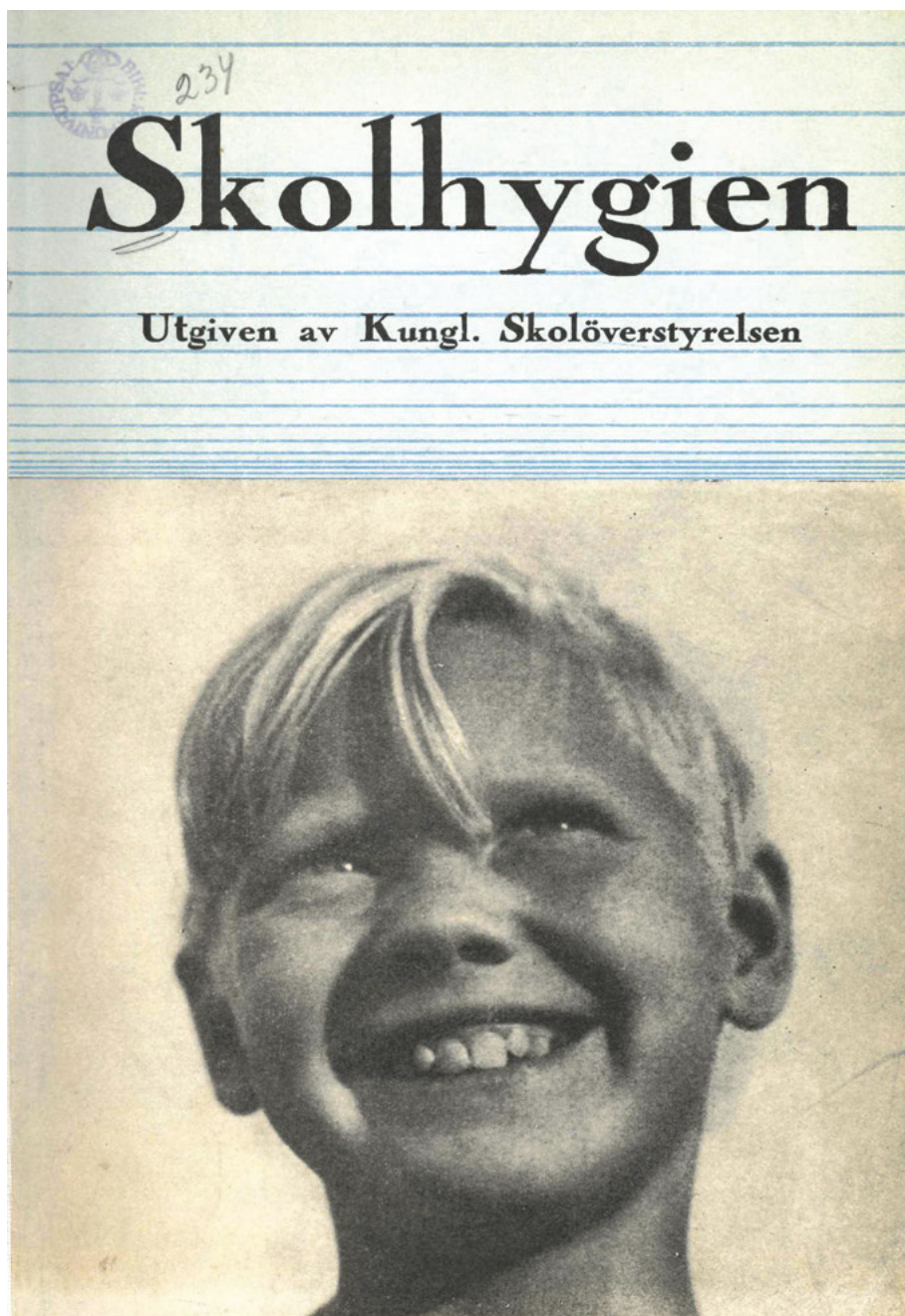

Bild 12. Skolöverstyrelsens skrift *Skolhygien*. Under 1940-talet blev skolhygien en allt viktigare fråga inom skolorna. År 1947 gav Skolöverstyrelsen ut *Skolhygien* som bestod av ett antal artiklar med fokus på hälsovård utifrån ett medicinskt och psykologiskt perspektiv. Källa: Omslaget på *Skolhygien* (1947).

Det allt större intresset under 1900-talet för elevernas hälsa har även studerats av Christina Hellbom-Thibblin som genom studier av skolhälsovårdsrapporter har delat in skolhälsovårdens framväxt i fyra perioder, den medicinsk-pedagogiska, den psykosociala, den bio-psykosociala och den hälsoförebyggande.¹⁰⁷ Den medicinska-pedagogiska perioden, som varade från mitten av 1940-talet till i början på 1960-talet, kännetecknades av medicinska bedömningar utifrån problemdefinitioner med efterföljande stödåtgärder. Under den psykosociala perioden, som följde därpå, präglades skolhälsovården av att det sociala och emotionella fick ett större utrymme.¹⁰⁸

Det allt större intresset för psykologisk forskning visade sig också i både 1940 års skolutredning och i 1946 års skolkommission. Psykologins plats inom skolhälsodebatten kan ses som en del av en större nationell hälsodiskurs som tog sin början redan efter sekelskiftet 1900. Det var en utveckling där läkarna, enligt Petteri Pietikäinen, fick rollen av samhällets nya prästerskap.¹⁰⁹ Utvecklingen, där disciplinproblem och bristande moral kopplades samma med psykiska åkommor fanns även i andra länder, som i Tyskland och USA vilka var föregångare inom området.¹¹⁰

Skolhälsovårdens utveckling, där fokus flyttades från sjukvård till hälsovård, gjorde att psykologin och medicinen fick ett större utrymme även inom läroverkens bestraffningssystem.¹¹¹ Att söka förklaringen till lärjungars förseelser och förbrytelser i psykiska eller fysiska sjukdomstillstånd förde med sig en breddad diskussion som också fördes utifrån föreställningar om begåvning, intelligens, arv och fysiska skador. Avsaknaden av någon mer allmängiltig definiering av olika begrepp bidrog också till att kollegierna behandlade dessa begrepp med en viss valhänthet. I ett tidigt fall vid läroverket i Härnösand 1912 kan man i källmaterial se att kollegiet menade att lärjungen hade agerat under ett "psykiskt rus".¹¹² Det framgår dock inte vad som menades med ett "psykiskt rus" och på vilket sätt som detta rus skulle skiljas från vanart. Ett annat svepande och mer alldagligt uttryck om en lärjunges psykiska tillstånd kan man hitta vid läroverket i Karlstad 1916, där rektor fällde omdömet "icke fullt riktigt" om en lärjunge som misstänktes för stöld. Omdömet baserades på att lärjungen hade uttryckt konstiga teorier om stjärnor, talat om bankplundringar och helvetesmaskiner.¹¹³

Frågan om en lärjunge skulle anses som psykiskt sjuk var inte bara av akademiskt intresse inom kollegierna utan spelade även roll i förvisningsförfarandet. Detta var något som aktualiserades i ett fall år 1928, när kollegiet ställdes

¹⁰⁷ Bild 11 kan ses som idealbild av den friska och sunda skolungdomen.

¹⁰⁸ Hellblom-Thibblin (2004), s. 77.

¹⁰⁹ Pietikäinen (2007), s. 75.

¹¹⁰ Petrina (2006).

¹¹¹ Detta kan exempelvis observeras genom att hälsokort i vissa fall ingick som bilaga i förvisningsärendena. Se, 1948 dnr:3367, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:782, SÖ/LVA.

¹¹² 1912 dnr:689, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:84, KLÖ.

¹¹³ 1916 dnr:855, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:147, KLÖ.

inför ett disciplinfall där en lärjunge visat sig osedlig genom att berätta en oanständig historia för en kamrat och under lektionstid "upprepade gånger och under påsättande av en skinntuta, framtagit manslemmen, så att denna kunde ses av de omkringsittande kamraterna".¹¹⁴ Lärjungens uppträdande gjorde att kollegiet ställdes inför frågan om man skulle låta skolläkaren undersöka lärjungen för att avgöra om han var psykiskt sjuk. Om det visade sig att lärjungen led av psykisk sjukdom öppnade det för möjligheten att skilja lärjungen från läroverket på grund av sjukdom. Rektor menade att lärjungens överträdelse nog var att anse som ett utslag av en psykisk defekt, driven av en nervös och sjuklig läggning och inte på grund av ond vilja. Men då han utgjorde en fara för andra lärjungar borde han förvisas, vilket ledde till att han bestraffades med två terminers förvisning.¹¹⁵

Fallet visar på en viss dubbelhet hos kollegiet. De gjorde själva bedömningen att lärjungen var psykiskt sjuk och inte ond i moralisk mening, men valde ändå att förvisa honom utifrån skadligt inflytande i stället för ett medicinskt hot. Det finns flera exempel på denna flytande gräns mellan moraliskt ansvar och sjukdom. Vid läroverket i Jönköping förvisades lärjungen Ingmar en termin för förfalskning av sjukintyg. Skolläkaren som undersökte honom bedömde att han begått förfalskningarna under ett sjukligt sinnestillstånd som gränsade till "moral insanity", men inte till den grad att han kunde anses om oansvarig för sina handlingar.¹¹⁶ Det rådde inte heller konsensus i kollegiet rörande hur Ingmars psykiska tillstånd skulle bedömas. En adjunkt reserverade sig mot förvisningen då han menade att det var förmildrande att Ingmar agerat i ett upprivet och förvirrat själstillstånd.¹¹⁷

I det tidigare omnämnda fallet med förvisningen av Sten från läroverket i Södertälje vittnade rektor om hans psykiska tillstånd.¹¹⁸ Rektor menade att Stens stölder berodde på hans konstnärliga läggning och att han inte kunde styra över sin målardrift, som kunde jämföras med alkoholism. Dock menade rektor att Sten inte var sen i den intellektuella utvecklingen, utan endast i viljelivet.¹¹⁹ Som synes fanns det en rad olika föreställningar om lärjungarnas psykiska hälsotillstånd som användes tämligen fritt inom kollegierna. I sammanhanget bör man också nämna ett exempel där skolläkaren beskrev lärjungen som "i viss grad moraliskt defekt".¹²⁰ Ordvalet visar en föreställning om att det skulle finnas en inneboende moral som kunde skadas.

¹¹⁴ 1929 dnr:2967, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:152, SÖ/LVA.

¹¹⁵ 1929 dnr:2967, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:152, SÖ/LVA; Nervös läggning som psykisk defekt omnämns även i 1930 dnr:724, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:159, SÖ/LVA, dock ställs det inte mot § 63 i läroverksstadgan.

¹¹⁶ 1936 dnr:2354, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:319, SÖ/LVA. Begreppet "moral insanity" introducerades under 1800-talet, som inbegrepp personer som på verkade vara väl fungerande, men uppvisade udda känslotvingningar och vanor. Se, Garpenhag (2012), s. 71–72.

¹¹⁷ 1936 dnr:2354, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:319, SÖ/LVA.

¹¹⁸ Se "Rektor och kollegium" i kapitel 5.

¹¹⁹ 1929 dnr:2473, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:149, SÖ/LVA.

¹²⁰ 1918 dnr:1727, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:178, KLÖ.

Som visats i kapitel 5 fick aktörer som skolläkare och annan expertis ett allt större inflytande inom bestraffningssystemet, men det går också att konstatera att kollegierna trots detta inte alltid godtog expertisens bedömningar i frågan om psykisk ohälsa, utan visade ibland på stor autonomi genom att själva göra bedömningar av vad som skulle ses som omoral och vad som var psykisk sjukdom.

Den spänning som kunde finnas mellan kollegiet och skolläkaren kan man se i ett förvisningsärende vid läroverket i Vänersborg redan 1929. Skolläkaren hade undersökt den 28-åriga lärjungen Eva efter att kollegiet hade bett om ett utlåtande om hon kunde anses om tillräckelig. Om hon inte kunde det öppnade det för att skilja henne från läroverket av sjukdomsskäl. Eva hade gjort sig skyldigt till trakasserier av rektor, genom att ringa upp honom på kvällstid och bland annat sagt åt honom att skjuta sig och berättat att det skulle "ske saker". Dessutom hade hon kastat sten på rektors hus, örfilat hans söner och skaffat sig blanketter för att kunna köpa skjutvapen.¹²¹ Trots dessa graverande händelser bedömde inte skolläkaren att det räckte för att hon skulle skiljas från skolan på grund av psykisk sjukdom, då hon inte utgjorde något hot mot andra lärjungar. Det var emellertid en bedömning som kollegiet inte höll med om.¹²² Fallet visar hur stark skolläkarens expertroll kunde vara inom bestraffningssystemet, då det var skolläkaren som avgjorde vad som skulle anses om psykisk sjukdom. Dock kom skolläkaren att få ompröva sitt utlåtande. Evas trakasserier av rektor fortsatte med nya telefonsamtal; hon smög omkring i hans trädgård och kallade hans söner för vanartiga och berättade att de skulle skickas till Långholmen. Efter dessa förseelser ändrade sig skolläkaren och intygade att Eva led av en psykos, var på hon blev skild från läroverket av sjukdomsskäl.¹²³

Att använda sig av läroverksstadgans sjukdomsparagraf, som gjorde det möjligt att avskilja en lärjunge på grund av sjukdom, aktualiserades även vid läroverket i Umeå 1936, i samband med att lärjungarna Lars-Gunnar och Rune anklagades för stölder både inom och utom skolan. Lars-Gunnars föräldrar begärde att sonen skulle läkarundersökas varpå uppdraget gavs till sjukhuschefen vid Umedalens sjukhus, Gösta Eriksson, som genomförde en grundlig undersökning. I läkarrapporten gjordes noteringar om att lärjungen vid elva års ålder hade ramlat och fått ett skullbrott, hjärnskakning och ett brutet revben. Denna händelse hade inte enligt lärjungen själv påverkat hans psyke, men han hade alltid tyckt att han blivit orättvist behandlad av lärarna. Det hade gjort att han hade planerat att hämnas på skolan genom att ta sitt liv och på så sätt skämma ut lärarna. Han påstod sig även ha gjort ett försök att ta sitt liv genom att dricka Roséns bröstdroppar, men ångrat sig.¹²⁴ Den

¹²¹ Lärjungen var 28 år vilket inte tillhörde vanligheterna. I normala fall var en lärjunge i 20-årsålder vid studentexamen.

¹²² 1928 dnr:703, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:122, SÖ/LVA.

¹²³ 1928 dnr:703, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:122, SÖ/LVA.

¹²⁴ 1936 dnr:1998, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:122, SÖ/LVA.

utlösande orsaken till förseelserna var att kemilärarinnan hade berättat att hon skulle rösta mot att han skulle bli uppflyttad till nästa klass. I samband med undersökningen av Lars-Gunnar genomförde läkaren ett intelligenstest som visade att hans intelligensålder var 17 år, vilket var tre år äldre än hans biologiska ålder. Det som dock ansågs som sjukliga avvikelser inom det moraliska området var att Lars-Gunnar hade börjat umgås med kamrater som fördrev fritiden med att knycka äpplen i trädgårdar, dra igång motorer på båtar, skjuta med ärtor på trafikanter och på springa tak.¹²⁵

Fallet delade kollegiet, även om en majoritet röstade för att Lars-Gunnar skulle skiljas från läroverket utifrån sjukdomsparagrafen. Man menade att psykisk ohälsa var att jämställa med fysisk ohälsa, och således kunde man tillämpa paragrafen. Denna syn kom flera inom kollegiet att vända sig mot och menade att paragraf § 63 förekom under fysisk fostran och sundhetsanordningar, och inte nämnde något om psykisk ohälsa.¹²⁶ Skolöverstyrelsen kom dock inte att göra någon ändring, utan beslutet om att Lars-Gunnar skulle skiljas från läroverket fastställdes.¹²⁷ Avskiljandet av Lars-Gunnar från läroverket är intressant genom att det både visar på den roll som utomstående experter kunde spela för bestraffningarna och hur umgängesformer och överträdelse som tidigare kopplats till vanart nu förklarades utifrån föreställningar om sjukliga moraliska avvikelser.

Avskiljning i stället för förvisning kom även att diskuteras i ett annat fall samma år. Vid läroverket i Södertälje ställdes två flickor inför kollegiet för stöld utom läroverket, rökning på offentlig plats och förfalskning av betyg. Det genomfördes en psykisk undersökning av flickorna och i båda fallen kom man fram till att överträdelserna berodde på psykopatologiska drag. Efter flera inlagor från skolläkare och livliga diskussioner i kollegiet beslutades det att den ena flickan skulle få D i uppförande, medan den andra skulle avskiljas från skolan utifrån sjukdomsparagrafen. Fallet visar att det inte på något sätt var självklart vad som styrde föreställningarna om psykisk sjukdom. Beslutet om D i uppförande, som kan ses som ett moralbetyg, villkorades med att rektor kunde förmå föräldrarna att se till att flickan ställdes under psykiatrisk vård som föreslagits av skolläkaren.¹²⁸

I det andra fallet, där flickan avskiljades, överklagade rektor beslutet. I överklagan tog han fasta på att flickan ansågs lida av "skrämselnevros", som tog sig uttryck i en rädsla mot Stockholms barnavårdsnämnd. Flickan hade som fyraåring vistats på barnavårdshem och orsaken till rädslan berodde "troligen av henne överdriven hågkomst av upprepade och enskilda äga".¹²⁹ Men rektor trodde att under daglig psykiatrisk vård kunde man "lösa upp rädslan,

¹²⁵ 1936 dnr:1998, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:122, SÖ/LVA.

¹²⁶ Avskiljanden från läroverket på grund av sjukdom diskuteras i kapitel 3 "Förvisningarnas fördelning efter skolform och kön".

¹²⁷ 1936 dnr:1998, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:316, SÖ/LVA.

¹²⁸ 1936 dnr:1063, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:312, SÖ/LVA.

¹²⁹ 1936 dnr:1063, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:312, SÖ/LVA.

osannfärdigheten och självmedlidandet”.¹³⁰ Dock motsatte han sig att hon skulle avskiljas, då det var viktigt att hon fick gå kvar i skolan.¹³¹ Man kan också se att kollegieprotokollen inte nämner något om att flickorna på ett aktivt sätt skulle utgjort ett dåligt inflytande. Tvärtom. I ett läkarutlåtande beskrevs en av flickorna att tillhöra ”en typ av människor, som på grund av en psykisk lågspänning aldrig levt sitt liv i det klara medvetandets ljus”.¹³² Den andra flickan beskrevs visserligen som ett hot, men inte genom att hon skulle påverka andra individer, utan om hon var kvar vid skolan riskerade hon att ”till viss grad infektera miljön i en allmänt osund riktning – själva den hurtiga ungdomsfriskheten försvinner”.¹³³ I detta fall beskrevs således inte flickorna som ett hot genom ett skadligt inflytande utan i stället uttrycks en föreställning om psykisk sjukdom som ett smittsamt hot.

I källmaterialet kan man se att kollegierna under 1930- och 1940-talen i allt högre utsträckning stödde sig på läkarvetenskapen och utlåtanden om lärjungarnas psykiska hälsa. Denna förändring visar sig också genom hur olika aktörers beslut kunde påverka kollegiet och bestraffningssystemet, som exempelvis på det sätt som ett läkarutlåtande kunde påverka hur man bestraffade en lärjunge. Det var emellertid inte bara läkarutlåtanden som kunde ha den effekten, utan denna påverkan kan man också se från andra aktörer. Vid läroverket på Östermalm tog rektor kontakt med polis i ett disciplinärende 1942. I samband med undersökningen av två lärjungar som skolkat och ändrat i klassboken hade det kommit fram att de även hade stulit böcker och sålt dem vidare till antikvariat. Genom att stöldförseelserna rapporterades till polis behandlades stölderna både av läroverkskollegiet och av Stockholms rådhusrätt. Efter undersökning och förhör enades kollegiet om att det var lärjungen Erik som stod för de grövsta förseelserna och skulle bestraffas med fyra terminers förvisning, medan hans kumpan som inte ansågs haft lika stort ansvar och därför förvisades i två terminer.¹³⁴

I rättegången kom man emellertid till ett annat beslut. Man ansåg att Erik inte kunde straffas för att han vid brottet befunnit sig i ett så sjukligt tillstånd att han i enlighet med 5 kapitlet, § 5 i strafflagen inte kunde ställas ansvarig.¹³⁵ I stället menade rätten att han skulle ställas under tillsyn av Hjälpbyrån för psykiskt sjuka. Rådhusrättens dom påverkade också läroverkets förvisningsdom. Efter att läroverket meddelats om rådhusrättens beslut behandlades förvisningsfallet på nytt. Domstolsbeslutet från rådhusrätten tillsammans med skolläkarens intyg om att Eriks sjukdom gjorde honom

¹³⁰ 1936 dnr:1063, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:312, SÖ/LVA.

¹³¹ 1936 dnr:1063, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:312, SÖ/LVA.

¹³² 1936 dnr:1063, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:312, SÖ/LVA.

¹³³ 1936 dnr:1063, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:312, SÖ/LVA.

¹³⁴ 1942 dnr:3490, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:567, SÖ/LVA.

¹³⁵ Enligt lag kunde psykiskt störda lagöverträdare förklaras straffria. Lagstiftningen om denna straffrihet återfanns i 5 kap. 5 § i 1864 års strafflag, därav uttrycket ”femfemma”. Straffrihetens villkor och historiska utveckling redogörs för i Garpenhag (2012), s. 23–28.

olämplig för skolarbete, och att han kunde inverka menligt på sina kamrater, förändrade kollegiets beslut. I stället för förvisning beslöt kollegiet att Erik skulle avskiljas från läroverket enligt sjukdomsparagrafen.¹³⁶ Fallet visar på hur rådhusrättens bedömning, som innebar straffrihet, rev upp ett redan tagit beslut vid läroverket. Därmed blev rådhusrättens bedömning avgörande för Eriks fortsatta skolgång.

Att aktörer och institutioner utanför läroverken på detta sätt fick ett större utrymme inom läroverkens bestraffningssystem sammanfaller med att skolläkare och barnavårdsnämnderna intog ett allt större utrymme inom bestraffningssystemet. Men det finns också exempel som visar på att det stod kollegierna fritt att erkänna yttre aktörers auktoritet eller att fatta egna beslut. I ett fall vid läroverket i Borås år 1940 gjorde stadsdistriktsläkaren Sylvén en inlaga om att lärjungen sedan barndomen lidit av konstant neuros som bottnade i psykopati. Läkaren menade att lärjungen borde stå under läkarobservation och att det var viktigt att han fick gå kvar i skolan. Kollegiet tog dock inte någon hänsyn till läkarens inlaga om psykiska besvär. I stället tog man fasta på lärjungen uppförande, och framhöll att han uppträtt störande i klassen, varit uppmärksamhetsökande och utgjort dåligt inflytande varpå kollegiet utan överläggning enades om en termins förvisning.¹³⁷

Praktiken med olika specialistundersökningar av lärjungar i samband med disciplinären blev vanligare från 1940-talet och framåt, men det finns tidigare exempel där man tog stor hänsyn till läkarens rapporter. Vid läroverket i Uppsala 1931 vände sig rektor i samråd med lärjungens moder lärjunge till Akademiska sjukhuset för att undersöka om lärjungen hade några påvisbara abnorma anlag, efter att denne skickat brev med pornografiskt innehåll till teckningsläraren och fadern till en klasskamrat. Undersökningen, som tog en och en halv vecka och visade inte på någon abnormitet hos lärjungen, vilket gjorde att han bestraffades med D i uppförande.¹³⁸ Fallet säger inte bara något om den tilltro som rektor ställde till sjukhusets expertis, utan också något om synen på pornografi och osedlighet.

Som förvisningsfallen visar påverkade föreställningen om psykiska sjukdomar rationaliteten inom läroverkens bestraffningssystem. Men fallen visar också på en stor begreppsförvirring gällande psykisk sjukdom, inte bara inom kollegiet utan även bland andra aktörer. I synnerhet gällde det psykopatibegreppet. Det går, som tidigare nämnts, att se att kollegierna själva gjorde uttalande om lärjungars psykopatiska läggning, som exempelvis i ett fall vid läroverket i Helsingborg, där en utomstående överläkare inte såg några tecken på psykopati, utan han tolkade lärjungens stölder som ett grovt busstreck.¹³⁹ Det var inte bara kollegierna som tämligen fritt ställde vaga psykiska diagnoser,

¹³⁶ 1942 dnr:3490, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:567, SÖ/LVA.

¹³⁷ 1940 dnr:2888, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:482, SÖ/LVA.

¹³⁸ Någon bättring i hans uppförande blev det inte, nästa termin dömdes han till förvisning för flera stölder inom läroverket. 1931 dnr:3806, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:196, SÖ/LVA.

¹³⁹ 1933 dnr:272, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:223, SÖ/LVA.

utan man kan också se hur även skolläkare exempelvis gjorde svepande uttalande om att lärjungar hade "sannolik psykisk abnormitet".¹⁴⁰

Diagnosticeringen psykopati kan ses i ljuset hur man tidigare använde sig av vanarts-begreppet. Inte bara hur begreppet kunde användas relativt fritt som en förklaring av olika överträdelser, utan även hur de psykopatiska lärjungarna utgjorde ett hot mot andra. Att psykopati var ett otydligt begrepp har tidigare nämnts och bidrog möjligen till den utsträckning som det användes i.

Psykopatins bredd kan man bland annat se i Alfhild Tamms kategorisering 1925 vilket uppmärksammas i Thom Axelssons forskning om psykopatiklasser. Tamm, som bland annat var skolläkare, menade att psykopati var mycket utbredd inom befolkningen och kunde bestämmas utifrån fem kategorier. Den första kategorin var de irriterbara och affektlabila som ofta var nedstämda, griniga och som lätt drabbades av vrede och förtvivlan. Den andra kategorin utgjordes av de hållningslösa, som hade otillförlitligt minne, oklar begreppsbyggnad, omoget omdöme och livlig fantasi. Det var dessutom retliga, stridbara, nyckfulla och brast i viljan. Av detta följde att de var lättleda. Den tredje kategorin var driftsmänniskorna, som drevs av en ständig längtan av att vandra. Inom denna kategori kunde man också hitta pyromaner och kleptomani. Inom den följande fjärde kategorin fanns lögnare och svindlare, som hade frodig inbillningskraft och kännetecknades i en ostadig vilja och planlöshet. Den femte kategorin utgjordes av de antisociala samhällsfienderna, vars sedlighet hade avtrubbats, vilka inte tänkte på framtiden, var oärliga, inte gick på djupet med någonting och hade en dålig känsla för anständighet och renlighet. Denna kategori utmärktes, enligt Tamm, inte främst av miljöförhållanden utan av rasblandningen som kunde ses i kroppens, i synnerhet ansiktets, formation hos kriminella, även om andra yttre faktorer, som att barn var oäkta eller föräldralösa spelade in.¹⁴¹ Tamms definition av psykopati visar på ett begrepp utan några egentliga gränser. Denna osäkerhet delades också både från medicinskt och juridiskt håll. Ivar Strahl, som var professor i juridik, hävdade 1961 att psykopati inte kunde ses som en sinnessjukdom, utan psykopati utgjorde ett samlingsbegrepp för besvärande karaktärsdefekter.¹⁴² På ett liknande sätt hävdade professorn i psykiatri, Olof Kinberg, att det fanns en tendens att använda psykopati som "en skräphög, dit man förde allt, som icke med lätthet kunde klassificeras".¹⁴³ Det går således att se att föreställningen om psykisk ohälsa långt ifrån stod på en stabil grund under undersökningsperioden.

Som förvisningspraktiken visar saknades det en entydig tolkning av de psykologiska begreppen inom läroverkets jurisdiktion. Det källmaterialet som

¹⁴⁰ 1934 dnr:3731, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:270, SÖ/LVA.

¹⁴¹ Axelsson (2009), s. 33–37.

¹⁴² Strahl (1970) (Förstautgåva 1961), s. 176–177.

¹⁴³ SOU 1952:46 *Betänkande angående psykopativård m. m.*, s. 10; Se även Boalt (1956), s. 1477–1479; Bergenheim (1994), s. 209–210.

förvisningspraktiken har lämnat efter sig visar emellertid att föreställningen om vanart kom att konkurrera med medicinska begrepp som psykopati, nervös läggning och psykisk abnormitet. Även om föreställningar om psykisk sjukdom gjorde att lärjungar kunde skiljas från läroverken i stället för att förvisas, blev det aldrig någon vanlig praktik. I källmaterialet går det visserligen att hitta exempel där skolläkaren gjorde svepande utlåtanden, som exempelvis "synnerligen välgrundade anledning misstänka förefintligheten av någon form av psychopathia eller liknande".¹⁴⁴ Men det finns inget i övrigt som tyder på att psykisk sjukdom slentrianmässigt användes som förklaring till disciplinproblem vid läroverken.¹⁴⁵

Fysiska orsaker och arv

Förutom att förseelser och förbrytelser förklarades på moralisk eller psykiska grund visar förvisningsärendena att beslut också kunde fattas utifrån föreställningar om fysiska skador, fysisk konstitution och arv. I flera förvisningsärenden återkommer föreställningen om att fysiska skador, främst skallskador, kunde utgöra en förklaring till att lärjungarna begick förseelser eller förbrytelser. Inom det mångfacetterade psykopatibegreppet användes termen *hypofreni*, som förklarade att psykiska förändringar orsakats av olika slag av hjärnskador, som visade sig genom retlighet, karaktärsförändringar och skador på det moraliska känslolivet.¹⁴⁶

Ett exempel på att denna föreställning även förekom i samband med förvisningsärendena kan ses i exempelvis det tidigare berörda förvisningsärendet av Lars-Gunnar, som råkade ut för en skallskada när han var elva år. Denna skada ansågs förklara varför han begick stölder och hotade med att ta sitt liv vid sexton års ålder.¹⁴⁷ Att en fysisk skada kunde leda till att lärjungen begick en förseelse återkommer i flera förvisningsärenden. I ett förvisningsfall vid ett läroverk i Göteborg 1941 hade en lärjunge, Birger, ställts inför rätta för bedrägeri av ett antal postväxlar. I samband med polisutredningen framkom att han året innan hade ramlat och slagit i huvudet. Polisens hörde även doktor Bertil von Friesens, som hade behandlat Birgers skallskada, som berättade att han varit "djupt psykiskt deprimerad" efter olyckan. Birgers mor argumenterade också för att hans förseelse kunde förklaras med skallskadan. Rektor varken delade moderns argument eller lade någon större vikt vid doktor Friesens intyg om Birgers depression, utan menade att varken skallskadan eller det faktum att Birger hade läst detektivromaner var avgörande för förseelserna. Birger blev förvisad i fyra terminer.¹⁴⁸

¹⁴⁴ 1951 dnr:13428, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:961, SÖ/LVA.

¹⁴⁵ Vid Högre allmänna läroverket i Uppsala, var förekomsten av psykiska störningar mycket begränsad även om antalet ökade vid slutet av perioden, se bilaga IV.

¹⁴⁶ Boalt (1956), s. 1477.

¹⁴⁷ 1936 dnr:1998, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:122, SÖ/LVA.

¹⁴⁸ 1941 dnr:2453, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:522, SÖ/LVA.

Hypofreni var inte en föreställning som bara användes av skolläkare eller utomstående expertis, utan i ett fall vid läroverket i Sundsvall 1942 framhöll gymnastikläraren Sjödin detta begrepp som stöd för att lärjungen Åke skulle genomgå en sinnesundersökning. Hans argument var att ingen frisk människa kunde göra sig skyldig till det stora antal inbrott och stölder som Åke anklagades för. Gymnastikläraren hade även den bakomliggande orsaken klar för sig. Tre år tidigare hade Åke slagits medvetslös när han fallit från plinten på gymnastiken och därefter legat på sjukhus. Sjödin gjorde bedömningen att Åke hade kommit tillbaka till skolan för tidigt efter olyckan, vilket skulle förklara Åkes förseelser. I samband med att Åke ställdes inför rådhusrätten för stölderna gjordes en undersökning av överläkare Einar Osterman vid Sid-sjöns sjukhus. Han kom dock inte fram till att Åke led av någon psykisk störning. Kollegiet tog inte heller någon hänsyn till gymnastiklärarens bedömning, utan beslutade om två terminers förvisning.¹⁴⁹

Exemplen visar på att föreställningar om att skallskador som förklaringsfaktorer till förseelser och förbrytelser förekom inom bestraffningssystemet. Men också, i likhet med andra antaganden, behövde inte kollegiet godta denna förklaring, utan kunde bortse från de utomstående aktörernas omdömen. Förutom hypofreni finns det tidigare exempel där fysisk påverkan utgjorde förklaring till förseelser eller förbrytelser. I ett förvisningsfall vid läroverket i Örebro 1906 argumenterade fadern till en lärjunge som bland annat stulit böcker inom läroverket, att orsaken var att sonen var för tidigt född och därför led av nervositet. Diagnosticeringen delades dock inte av skolläkaren som bedömde lärjungen som både fysiskt och psykiskt frisk.¹⁵⁰

Som förvisningsärendena visar kunde det finnas olika föreställningar och förklaringar till lärjungarnas beteende inom samma ärende. Det går exempelvis att se i de fall där biologiskt arv ställdes mot socialt arv. I ett fall vid läroverket i Gävle 1930, framhöll målsmannen till lärjungen Tore att orsaken till hans överträdelsen berodde på att han sedan ett års ålder lidit av urinbesvär och därigenom drabbats av nervositet. Kollegiet förbisåg dock detta argument, utan tog i stället fasta på lärjungens biologiska arv och framhöll att fadern övergivit familjen och varit alkoholist till sin död. Orsaken till Tores handlade tvistade man alltså om, då man ställdes mellan om hans handlande berodde på psykisk undermålighet eller att hans "förvillade rättsbegrepp" berodde på en ärftlighet. Dock enades man om att bestraffningens längd framförallt skulle utgöra "en så effektiv saneringsåtgärd som möjligt".¹⁵¹

Just kopplingen till biologiskt arv kan man även se i Skolöverstyrelsens skrift om skolhygien från 1947, där skolöverläkaren Erik Gedda stödde sig på rashygieniska tankegångar från den tyske psykiatrikern Ernst Kretschmers

¹⁴⁹ 1942 dnr:60, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:551, SÖ/LVA.

¹⁵⁰ 1906 dnr:1131, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:17, KLÖ.

¹⁵¹ 1930 dnr:3023, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:173, SÖ/LVA.

konstitutionslära.¹⁵² Det bör dock understrykas att Kretschmers teori inte anfördes av något av kollegierna. Däremot förekom det att skolläkare och specialistläkare gjorde vissa noteringar om lärjungarna utifrån Kretschmers konstitutionslära. Det går exempelvis att se i ett utlåtande av läkaren i psykiatrisk barnavård, Gustav Jonsson (sedermera känd som Skå-Gustav). I hans utlåtande intygades att en lärjunge vid läroverket i Karlstad 1944, inte hade några andra lyten eller deformiteter än en sprängskadad hand, och inte heller några andra "påfallande egendomligheter" som var vanligt förekommande för lärjungens pykniska kroppstyp.¹⁵³

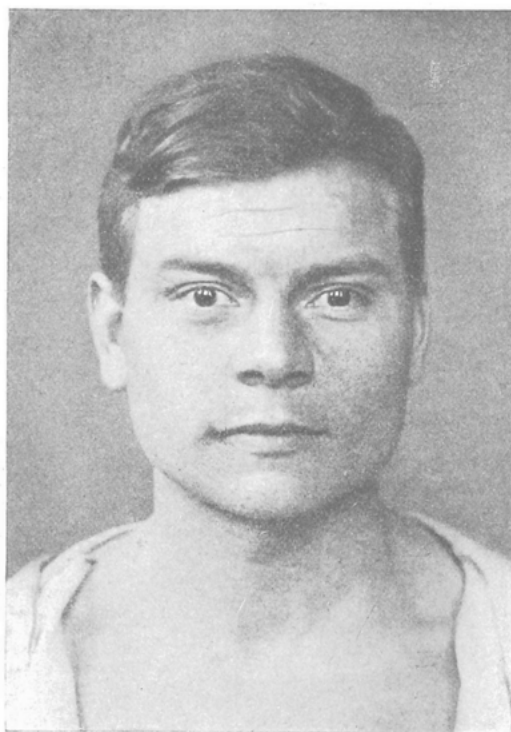

Fig. 22. Femkantigt ansikte. Ungdomlig pyknisk habitus. 20 år. Endogen depression.

Bild 13. Pynisk habitus, enligt Kretschmers typlära. Enligt Ernst Kretschmers typlära fanns det ett samband mellan personers karaktär och dess kroppsbyggnad. Bilden ska exemplifiera ett pykniskt utseende, som karaktäriserades genom personens utåtriktade läggning. Källa: Kretschmer (1947).

¹⁵² *Skolhygien*, (1947) s. 409–420.

¹⁵³ 1944 dnr:1265, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:633, SÖ/LVA; Gustav Jonsson kom sedermera bli känd som Skå-Gustav genom att grunda barnbyn i Skå år 1947. I sin avhandling *Delinquent boys, their parents and grandparents* (1967) lade han fram en teori där det sociala arvet spelade en avgörande roll i ungdomskriminalitetsfrågan. Se också Jonsson (1969).

Kretschmer bok *Kroppbyggnaden och karaktären* gavs ut första gången 1926 och gavs sedan ut ytterligare tre gånger fram till 1947. Kretschmers teori gick i huvudsak ut på att man kunde sätta samman olika kroppstyper med psykisk läggning och karaktär. Kretschmer menade att det fanns tre huvudsakliga kroppstyper, den leptosoma eller astheniska (magerlagd), den atletiska (kraftig), och den pykniska (rund). Dessa kroppstyper korrelerade, menade Kretschmer, med olika typdrag. De leptosoma hade en schizotym och inåtvänd läggning, de atletiska hade flegmatisk läggning och pykniska hade en utåtriktad läggning.¹⁵⁴

Det bör dock sägas att föreställningar om arv och psykisk sjukdom inte introducerades genom Kretschmer, utan de fanns långt tidigare. Redan 1911 intygade en läkare i ett förvisningsfall vid det högre allmänna läroverket i Nyköping, att lärjungen var "på fädernert nervöst belastad, och att han själv i åtskilligt visat tecken, tydande på nervös sjuklighet".¹⁵⁵ Ett annat exempel hittar man vid Härnösands läroverk 1915, där kollegiet ansåg att det som en förmildrande omständighet kunde anföras att lärjungen var i psykiskt avseende belastad, då både hans far och farbror hade lidit av tungsinne som övergått till full sinnessjukdom.¹⁵⁶ I ett något senare exempel vid läroverket i Linköping 1938, härleddes lärjungens psykopatiska symptom till farmodern som bott på hospital och brodern som var nervklen.¹⁵⁷

Släktingars sjukdomshistoria kunde också bli del av en lärjunges karaktärsbeskrivning, som i ett fall vid läroverket i Lund 1941, där kollegiet kopplade samman moderns tvångstankar med att lärjungens stölder skulle varit drivna av olycklig kärlek.¹⁵⁸ Det finns också fall där familjerna själva pekade på ärftliga orsaker till lärjungens förseelser, exempelvis en mor som berättade att lärjungens farmor led av kleptomani, att hans farbror vårdats på sinnessjukhus och det faktum att flera av faderns släkt längre tillbaka i tiden varit sinnessjuka. Men på moderns sida, hävdade hon själv, fanns det ingen sinnessjukdom. Dessutom utmålades fadern som en "överbegåvad slarver" och alkoholist. Utifrån moderns berättelse om faderns släkt och karaktär föreslog skolläkaren att lärjungen skulle uppmanas att lämna skolan frivilligt, på grund av beteenderubbningar som förmodligen berodde på arv och miljö.¹⁵⁹

Intelligensen

Det ökande utrymme som aktörer fick inom bestraffningssystemet medförde om nämnts att också läkarundersökningar, polisrapporter och inlagor från barnvårdsnämnder fördes till förvisningsärendena. Därutöver började

¹⁵⁴ Kretschmer (1947), s. 13–58, se även bild 12.

¹⁵⁵ 1911 dnr:404, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:72, KLÖ.

¹⁵⁶ 1915 dnr:968, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:135, KLÖ.

¹⁵⁷ 1938 dnr:1816, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:378, SÖ/LVA; Fadern yrkade i samband med sonen åtalades vid rådhusrätten att då sonen uppvisat kleptomani borde han sinnesundersökas.

¹⁵⁸ 1942 dnr:8197, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:589, SÖ/LVA.

¹⁵⁹ 1948 dnr:1326, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:775, SÖ/LVA.

man under 1940-talet även att göra intelligensmätningar av lärjungarna i vissa förvisningsärenden.

Intelligenstestningar av skolbarn och ungdom påbörjades redan på 1910-talet. Ovan nämnde Alfhild Tamm blev tillsammans med Gustav Axel Jaederholm tidigt pionjärer på att genom intelligens tester avgöra vilka barn som skulle gå i så kallad hjälpklass.¹⁶⁰ Dessa tidiga intelligens tester hade dock inget att göra med läroverksundomen.

Inom de högre skolorna fanns dock en lång tradition av att göra sig av med lärjungar som ansågs som svagbegåvade. I 1807 års skolordning gavs skolorna möjlighet att avskilja de lärjungar som efter några års skolgång visade på en "slö och trög fattningsgåfwa".¹⁶¹ En liknande paragraf fanns också i 1905 års läroverksstadga som gav kollegiet rätt att avskilja en lärjunge som gått två år i samma klass eller ring, men inte blivit uppflyttad.¹⁶²

Frågan om lärjungar och elevers begåvning blev sedermera central i 1940-talet differentieringsdebatt och i frågan om hur man skulle särskilja praktisk begåvning från teoretisk, där den senare jämställdes med studiebegåvning.¹⁶³ Differentieringsfrågan studerades genom psykometriska metoder som intelligens tester, skolmognadsprov och kunskapsprov, vilken bland annat utformades vid Pedagogiska institutionen vid Göteborgs högskola där Jaederholm hade varit del i att utveckla den psykometriska forskningen.¹⁶⁴

Den psykometriska forskningen var del av skolpsykologins framväxt under 1940-talet. En viktig influens inom även svensk skolpsykologi var den engelske, senare starkt ifrågasatta, professorn Cyril Burt. Hans bok *The Young Delinquent* (1925) översattes till svenska 1941 och refererades till i flera olika statliga utredningar.¹⁶⁵ Burts forskning handlade om barn och dess intelligens och hur den påverkades av arv och miljö.

Intresset för intelligens inom skolpsykologin visar sig även i förvisningshandlingarna, som omnämner olika varianter av intelligens tester som Binet-Simons och Terman-Merrill. Tester som tidigare användes av Jaederholm och Tamm i samband med hjälpklassverksamheten. Dessutom användes Axel Wåhléns testmetod som bestod av åtta testserier om; olikheter, likheter, analogier, överbegrepp, förståndsfrågor, valfrågor, absurditeter och talserier. Svaren motsvarande en siffra och utifrån totalsumman bestämdes testpersonens intelligensålder, som kunde skilja från den levda åldern.¹⁶⁶

¹⁶⁰ S. G. Nordström (1968); Axelsson (2007), s. 51–52, 72; Den första hjälpklassen inrättades i Stockholm 1905. Hjälpklasserna hade sin grund i 1897 år skolstadga när kraven på undervisningen skärptes genom att fattigdom inte längre ansågs som giltigt ursäkt för att sluta skolan i förtid. Bestämmelserna skärptes ytterligare 1913 på lokal nivå då det blev skoldistriktens ansvar att ombesörja hjälpundervisning för svagt begåvade barn.

¹⁶¹ Hall (1922), § 5, s. § 5, 78.

¹⁶² SFS 1905:6 § 41.

¹⁶³ Marklund (1980), s. 87–94.

¹⁶⁴ Marklund (1980), s. 89.

¹⁶⁵ C. Burt (1941).

¹⁶⁶ Wåhlén (1941).

På ett liknande sätt kunde också intelligens kopplas till lämplig skolform och framtida yrkesutövning, vilket framgår av tabellen 14.

Tabell 14. Schematisk intelligenskvotskategorisering.

IQ	Lämplig skol- och utbildningsform	%-fördelning av barn	Yrkeskategori	% av manliga vuxna
1 Över 150	Högre universitetsutbildning	0,2	Högre vetenskaplig och administrativa arbete	0,1
2 130–150	Universitetsutbildning	2,0	Lägre vetenskapligt och tekniskt arbete	3,0
3 115–130	Realskola	10	Kontors- och yrkesarbete	12
4 100–115	Folkskola	38	Kvalificerat yrkesarbete och lägre kontorsbefattningar	26
5 85–100	Folkskola	38	Halv-kvalificerat yrkesarbete	33
6 70–85	Hjälpklass	10	Okvalificerat yrkesarbete och enkelt kroppsarbete	19
7 50–70	Speciella skolor för bildbara sinnesslöa	1,5	Enkelt kroppsarbete	7
8 Under 50	Arbetsanstalter för obildbara	0,2	Anstaltsarbete	0,2

Den schematiska intelligenskvotskategoriseringen som framställdes av Karl Montan utifrån Cyril Burts modell. Källa: Richardson (1978), s. 45.

I likhet med andra föreställningar inom bestraffningssystemet fanns det inget som fastställde vilken roll som lärjungarnas intelligens skulle spela för lärjungarnas bestraffning. Men det går att se att intresset för begåvning och intelligens också gjorde avtryck inom läroverkens bestraffningssystem, även om det inte gavs någon konkret fingervisning om vilken roll de skulle spela i undersökningen. Ibland rörde det sig om kortare noteringar, som i förvisningen av Ann-Sofi vid läroverket i Gävle 1928, där rektor inflikade till förvisningsbeslutet att hon var klen begåvad och därför med stor sannolikhet inte skulle bli uppflyttad till nästa klass.¹⁶⁷ Det är svårt att avgöra varför denna notering gjordes av rektor och vilken roll den spelade för förvisningen, men det är möjligt att tolka det som ett sätt för rektor att rättfärdiga förvisningsbestraffningen.

¹⁶⁷ 1928 dnr:2235, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:131, SÖ/LVA.

Ett liknande exempel från samma läroverk hittar man år 1935, där lärjungen Hans, i likhet med Ann-Sofi, stulit från sina kamrater. Denna gång inkom information från barnavårdsnämnden i ärendet. Barnavårdsnämnden hade kontaktat Hans lärarinna från folkskolan, som var av åsikten att Hans inte skulle få fortsätta på läroverket för att han saknade studiebegåvning.¹⁶⁸ Inte heller i det fallet går det avgöra vilken roll som lärarinnans uppfattning om lärjungens studiebegåvning spelade, men att denna notering togs upp i kollegiet förstärker antagandet att svag begåvning kunde användas för att rättfärdiga en förvisningsbestraffning.

Det går även att hitta exempel där lärjungar blev förvisade trots hög intelligensnivå. I ett förvisningsärende vid läroverket i Bromma 1942 blev en lärjunge som skolkat och stulit på rektor initiativ undersökt av läkaren vid barnavårdsnämndens rådgivningsbyrå. I utlåtandet konstaterade läkaren att lärjungen hade en intelligenskvot på 116, men trots denna relativt höga intelligenskvot enades rektor och läkare om lärjungen skulle förvisas. En åsikt som också delades av kollegiet.¹⁶⁹

Ett exempel där både psykisk sjukdom och intelligens diskuterades i samband med förvisning kan man se i ett fall vid läroverket i Örebro, där den förvisade lärjungens far tog kontakt med doktor Brandberg vid Örebros lasarettens pediatrika avdelning för en undersökning. I läkarrapporten lät doktorn meddela att lärjungen, som gjort sig skyldig till bristande subordination mot lärare, hade en kraftig undersättsig kroppsbyggnad, frisk ansiktsfärg och var i övrigt frisk både fysiskt och psykiskt. Dessutom hade lärjungen fått resultatet 49 på Wähléns intelligenstest, ett resultat som visade på fullt normal begåvning. (Dock var hans förmåga att skilja på papper och tyg något diffust.) Utifrån denna samlade bedömning rekommenderade doktorn att en förvisning skulle göra mer skada än nytta, då bestraffningen i stället kunde leda till psykisk ohälsa och en skev inställning till de som hade makten över hans fostran och utbildning. Kollegiet kom dock inte till samma slutsats som doktor Brandberg, utan menade att lärjungen hade friskförklarats och därigenom kunde han förvisas. Förvisningen fastställdes också av Skolöverstyrelsen.¹⁷⁰

I ett annat förvisningsärende som berörde två lärjungar vid läroverket i Jönköping 1946, bedömdes den ena lärjungen, efter intelligensundersökning, att ha samma levnadsålder som intelligensålder, medan den andre lärjungen ansågs ligga ett par år efter sin levnadsålder. Inte heller i det fallet kan man se att kollegiet tog hänsyn till intelligensmätningen. Orsaken till att den lärjunge som bedömdes ha den lägre intelligensåldern förvisades för en kortare tid, berodde främst på att han var ivrig i sitt erkännande.¹⁷¹ Även fortsättningsvis kan man se att andra orsaker än intelligens spelade större roll i

¹⁶⁸ 1935 dnr:4279, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:303, SÖ/LVA.

¹⁶⁹ 1942 dnr:2696, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:564, SÖ/LVA.

¹⁷⁰ 1944 dnr:4467, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:643, SÖ/LVA.

¹⁷¹ 1946 dnr:60, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:698, SÖ/LVA.

förvisningsfallen. Vid högre allmänna läroverket i Göteborg 1947 skickades en lärjunge som var anklagad för bland annat "billån" till barnpsykiatrikern vid Göteborgs sjukhusdirektion och folkskolor, Elias G. Regnér. Genom undersökning med Terman-Merrill-metoden bedömdes lärjungen som normalbegåvad vuxen, trots att hans levnadsålder bara var tretton. Regnér förklarade lärjungens förseelser som en "pubertetsmässig kortslutning" som möjligen kunde förklaras genom att lärjungens psykiska konstitution karaktäriserades av ett asteniskt drag.¹⁷²

I ett disciplinärende vid läroverket i Uppsala läsåret 1960–1961 kan man också konstatera att intelligensmätningen ingick i en mycket grundlig undersökning av en lärjunge. Upptakten till ärendet var att lärjungen hade blivit omhändertagen för fylleri, våldsamt motstånd och missfirmelse av tjänsteman. Därefter hade han blivit inskriven vid Akademiska sjukhusets psykiatriska klinik för alkoholmissbruk. I utlåtandet till läroverket skrev överläkaren Annell att lärjungen trots sina psykologiska rubbningar, som kunde vara tidiga symptom på schizofreni, i grunden hade en mycket god begåvning. Undersökningen av lärjungens intelligensnivå hade visat att han hade 128 i IQ. Annells samlade bedömning var att lärjungen borde få stanna kvar i skolan, annars riskerades hans situation att förvärras.¹⁷³

Vid kollegiesammanträdet behandlades ärendet utifrån överläkarens utlåtande och efter omröstning beslöts att man inte skulle väcka frågan om lärjungens förvisning, utan man förordade ett miljöombyte med tanke på lärjungens labila psykiska tillstånd.¹⁷⁴ Även i detta fall är det svårt att säkerställa vilken roll som intelligensen spelade för beslutet, men utgår man från intelligenskategoriseringen, hamnar lärjungen på den högre skalan, inom de tolv procent som var menade för kontors- och högre yrkesarbete.¹⁷⁵ Det är möjligt att det bidrog till att kollegiet inte gick vidare i förvisningsförfarandet. Därigenom skulle intelligensnivån och samhällsduglighet kunna vara delar av de samlade hänsynstaganden som togs i samband med förvisningar.¹⁷⁶

Sammantaget visar studien av intelligensmätningarna att trots förekomsten av intelligensmätningar verkar de ha spelat en mycket lite roll inom bestraffningssystemet och för förvisningsbestraffningen, även om det fanns de som försökte åberopa dem.

¹⁷² 1947 dnr:3973, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:748, SÖ/LVA.

¹⁷³ A1B:3, Bilagor till protokoll, (1959–1960), Högre allmänna läroverket i Uppsalas arkiv.

¹⁷⁴ A1A:9, Kollegiets protokoll, (1931–1960), Högre allmänna läroverket i Uppsalas arkiv; A1A:10, Kollegiets protokoll, (1961–1966), Högre allmänna läroverket i Uppsalas arkiv.

¹⁷⁵ Se tabell 14.

¹⁷⁶ Bild 13 visar ett protokoll över en intelligensmätning i samband med ett förvisningsärende.

Bild 9.

PROTOKOLL — Form. L.

till Terman—Merrill, Intelligensmätning.

Profilschema (III). Ahnsjö					
Ålder	Obs och förslag	Inskånings-förslag	Kunskapsprov	Prov	Färdigheter
Ö. V. III	4 6		1	2 3 4 5	
Ö. V. II	3 6		1	2 3 4 5	
Ö. V. I		4	1	2 3 4 5 6	
N. V.			1 2	3 4 5 6	
XIV	3	3	1	2 3 4 5 6	
XIII	1 3 6	3	5	2 3 4 6	
XII	4	3 4 5	1 6	2 3 4 6	
XI	1	2	5	1 2 3 4 6	
X	2	2 3 4	1 3 5	2 3 4 6	
IX	1	1 6	5	2 3 4	
VIII		2 6	1	1 2 3 4 6	
VII	1	4		1 2 3 4 6	
VI	2 5	2 3	1 4	2 3 4 6	
V	1	2	3	1 2 3 4 5 6	
IV: 6	2 3	2	4	1 2 3 4 5 6	
IV	5	2 A	1	1 2 3 4 5 6	
III: 6	4	3	1 4	1 2 3 4 5 6	
III	1 4	3	2 A	1 2 3 4 5 6	
II: 6	6		2 3 4 A	1 2 3 4 5	
II	1		2 3 6 A	1 2 3 4 5	

Försöksledare: G. Stenberg Datum 25.2.1949

Namn: _____ Född 1.3.1933.

Skola: Högre allm. läroverket, L. Å. 16.år.

Klass: 3⁴ Lär.: Adjunkt I. Å. 16,9 år.

Föräldr.: _____ I. K. 112.
M.M. 7 + 5.

Adress: _____

Tid för provet: 2 tim.

Godkända prov X
 I. Å. = heldrag. blå linje _____ M. P. = Max. prest. = heldragen röd linje _____
 I. Å. = streckad röd linje - - - - M. P. T. = M. P:s tillförlitlighet = grön linje _____

Försöksledarens omdöme:
 Verserad, obevärad attityd (men säkerheten överbetonad). Ler nervöst och vädjande, litet hal, säkert lättled. Ger hastiga, snabba ej alltid övertänkta svar, som framförs med skärpa för att i nästa sekund ändras. Normalbegåvad. Lite fladdrig, lite okoncentrerad, subsolid - en viss löslighet och bristande hållning.

Förslag till pedagogisk åtgärd. Bär övervakas, kvarstanna i skolan och så småningom erhålla yrkesvägledning. Vill gärna bli advokat eller kriminalpolis.

Bild 14. Protokoll vid intelligensmätning. Ett exempel på en intelligensmätning som gjordes i samband med ett förvisningsärende från ett Högre allmänt läroverk år 1949. Förutom resultatet av intelligensmätningen skrev försöksledaren ett omdöme med förslag om vilken pedagogisk åtgärd som skulle tas i fallet. Källa: 1949 dnr:2910, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:818, SÖ/LVA. Bilden har förändrats för att anonymisera lärjungens identitet.

Det som dock kunde påverka kollegiet var det omdöme och förslag till pedagogiska åtgärder som skrevs av försöksledaren för intelligensundersökningarna, som exempelvis radikalt miljöombyte, placering på internat, varning inför kollegiet, nedsättning av uppförandebetyg och kvarstannade i skolan.¹⁷⁷ Därigenom kan man se hur intelligensmätningarna ledde till direkta förslag om lärjungarnas bestraffning, och kunde påverka kollegiet att ta ett visst beslut. I vilken utsträckning som kollegierna påverkades av omdömen om låg intelligens och begåvning är svårt att fastställa. Det är dock möjligt att tidigare föreställningar där svag begåvning kopplades samman med psykisk sjukdom, som gjordes i samband med det så kallade idiotskolorna, spelade en viss roll inom kollegierna.¹⁷⁸

Sammanfattning

Det här kapitlet har behandlat de mer framträdande föreställningarna som förekom i samband med bedömningarna av lärjungarnas förseelser och förbrytelser vid läroverken, som utifrån Nikolas Roses begreppsapparat kan beskrivas som bestraffningssystemets rationalitet. Det vill säga hur olika slags begrepp, kunskaper och sätt att resonera låg till grund för hur lärjungarna bestraffades.

Som framgått av kapitlet, rådde inte någon konsensus i synen på olika förseelser eller förbrytelser, eller vad som skulle bestraffas genom förvisning. De exempel som anförs i det här kapitlet visar i stället på att rationaliteten formades av olika aktörer och olika föreställningar, och det var därigenom vare sig entydiga eller oföränderliga. Ändå fanns det i olika tider en kärna i rationaliteten som går att ringa in.

Grundläggande för bestraffningssystemets rationalitet var föreställningen om sanning och lögn som också knöts till tankar om ett läroverksideal. I denna kontext utgjorde förvisningen en teknik för att försvara och uppehålla institutionens auktoritet och de borgerliga idealens legitimitet.

En annan viktig föreställning var synen på lärjungarna och riskerna med skadligt inflytande, det vill säga att den normbrytande lärjungen kunde anses som ett allvarligt hot mot sina kamrater vid läroverket. Denna föreställning kan knytas till en mer allmän föreställning om lärjungarna och asocialt beteende, där man såg flockmentalitet och bildandet av olika grupperingar som bröt mot lagar och regler som något som hotade läroverkens ordning och auktoritet.

¹⁷⁷ 1949 dnr:2910, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:818, SÖ/LVA.

¹⁷⁸ Under sökningar av begåvning och skolungdom ledde till att de så kallade idiotskolorna upprättades Under 1800-talet upprättades de så kallade idiotskolorna. Termen idiot var en psykiatrisk diagnos för personer med nedsatt begåvning. Se exempelvis, Røren (2007).

Även socialt ursprung och ekonomiska förutsättningar låg till viss del till grund för föreställningar som påverkade bestraffningssystemet. Både genom föreställningen om att ekonomiska tillgångar kunde ses som en garant för social stabilitet och på det sätt som sociala nätverk användes för att påverka bestraffningsprocessen.

Förvisningsärendena visar även tydligt på att bestraffningssystemet fungerade olika utifrån föreställningar om kön, i synnerhet gällande pojkar och flickor i frågan om sedlighet. Förvisningspraktiken visar att man inom läroverken i högre grad förvisade pojkar än flickor, men att flickor som blev gravida bestraffades mycket hårt, både genom långa förvisningsbestraffningar, och genom att en flicka som blivit gravid knappast kunde återkomma till läroverket. Detta samtidigt som den pojke som gjort flickan gravid ofta helt slapp ifrån bestraffning.

I kapitlet behandlas även hur bestraffningssystemets rationalitet förändrades genom att aktörer som läkare, psykologer och andra specialister fick ett större utrymme inom bestraffningssystemet vilket gjorde att föreställningar från en medicinsk kontext introducerades. Inom denna kontext blev psykologiseringsperspektivet centralt och diagnosticering av lärjungarnas normbrott bidrog till föreställningar om sjukdomstillstånd i stället för omoral. Att läkare och psykologer gavs ett större utrymme och ett visst erkännande som experter vid disciplin- och förvisningsärendena förde med sig föreställningar om lärjungarnas psyke, som också medförde en otydlig psykiatrisk begrepps användning. Förutom föreställningar om psykologisk sjukdom introduceras även föreställningar om fysisk konstitution och arv, intellektuell förmåga/intelligens till bestraffningssystemets rationalitet.

I kapitlet visas att läroverkets bestraffningssystem baserade sina bedömningar på flera olika föreställningar som tillsammans utgjorde systemets rationalitet som motiverade bestraffningspraktiken. Studien visar också att även om fler föreställningar tillfördes bestraffningssystemets rationalitet kunde kollegiet verka utifrån en stor autonomi, där det ytterst var upp till kollegiet hur man motiverade en bestraffning.

Läroverkens bestraffningssystem

Syftet med den här avhandlingen har varit att studera hur läroverkens bestraffningssystem fungerade och förändrades mellan åren 1905–1961. Tidsavgränsningen har bestämts utifrån de högre allmänna läroverkens verksamhetsperiod och förvisningsbestraffningens praktik, där den sista förvisningen gjordes 1961. För att kunna besvara avhandlingens huvudfråga: om hur läroverkens bestraffningssystem fungerade och förändrades 1905–1961 har avhandlingen delats upp i fyra empiriska delstudier, som analyserar olika aspekter inom bestraffningssystemet. Därigenom besvarar avhandlingen grundläggande frågor såsom förvisningarnas *omfattning* och konkreta former, läroverkets utsträckning utifrån *rumsligt perspektiv*, *aktörernas* roll och den *rationalitet* och föreställningsvärld som låg bakom förvisningarna. Avhandlingens metodologiska utgångspunkt har varit att studera bestraffningssystemet med utgångspunkt i dess mest genomgripande bestraffningsmetod – förvisningen. Förvisningsbestraffningarna har efterlämnat sig ett rikt källmaterial som gjort det möjligt att analysera och urskilja olika aspekter av bestraffningssystemet. Genom avhandlingens olika delstudier avtäckts inte bara bestraffningssystemets formella regelverk och bestraffningspraktiken, utan i avhandlingen visas också resultatet av den första större kartläggningen av vilka förseelser och förbrytelser som lärjungarna gjorde sig skyldiga till, var de begicks och vilka föreställningar som styrde bestraffningssystemets praktik. Därmed bidrar avhandlingen med en breddad syn på läroverket som institution och dess bestraffningssystem.

Bestraffningssystemets utformning

Den här avhandlingen har studerat bestraffningssystemet vid de högre läroverken som var institutioner med en framträdande och viktig position inom 1900-talets utbildningssystem. De högre läroverken genomgick under undersökningsperioden stora förändringar. Förändringarna omfattade läroverkens expansion, flickors tillträde och organisatoriska förändringar genom statlig påverkan och kommunalt inflytande. Dock präglades de högre läroverken under större delen av undersökningsperioden av själv-

styre, som formellt förändrades genom införandet av skolstyrelselagen och det kommunala styret 1958.

Bestraffningssystemets regelverk grundades i läroverksstadgorna, ordningsföreskrifterna och ordningsreglerna. Läroverksstadgan stipulerade vilka bestraffningsmetoder som läroverken hade att tillgå och vilka beteenden som skulle beivras. Ordningsföreskrifterna utformades främst utifrån vilka platser som lärjungarna inte fick bevista utanför skolan, medan ordningsreglerna var riktade mot lärjungarna inom läroverken. Både ordningsföreskrifterna och ordningsreglerna bestämdes lokalt vid varje enskilt läroverk. Dock skulle ordningsföreskrifterna fram till 1948 fastställas av den centrala skolmyndigheten, medan ordningsreglerna under hela perioden beslutades lokalt vid skolorna.

Bestraffningsmetoderna som bestraffningssystemet förfogade över var till-sägelse, varning, anmärkning i klassboken, kroppslig aga, offentlig varning, avstängning och förvisning. Dessa bestraffningsmetoder gällde dock inte under hela undersökningsperioden, utan den kroppsliga agan försvann 1928, och avstängningen infördes 1954. Införandet av avstängning innebar att lärjungarna inte avskildes från läroverken som i fallet med förvisningarna. Avstängning var också en kortare bestraffning som inte fick vara längre än två veckor under en och samma termin.

Förvisningsbestraffningen var en sträng straffåtgärd som innebar att lärjungen formellt avskildes från läroverket från en till fyra terminer men det fanns också en möjlighet att förvisa lärjungar för alltid. Förvisningsbestraffningen var en ifrågasatt bestraffningsmetod men kom att vara kvar inom läroverken under hela undersökningsperioden. Dock gjordes vissa förändringar i läroverksstadgan som mildrade effekten av förvisningsbestraffningen i slutet av undersökningsperioden, då en förvisad lärjunge kunde få ett avgångsbetyg eller få gå vid ett annat läroverk under förvisningsperioden.

En annan förändring som påverkade läroverkens bestraffningssystem var att barnavårdsnämnden under undersökningsperioden fick ett allt större inflytande inom läroverket och kollegiet, vilket öppnade för möjligheter att påverka bestraffningsprocessen. Barnavårdsnämndens delaktighet i beslutsprocessen var dock generellt inte sådan att den avgjorde beslutsprocessen, utan rektor och kollegiet hade alltfört den avgörande beslutsrätten i förvisningsärendena.

Stöld, tillgrepp och bristande subordination

Bestraffningssystemets praktik har studerats utifrån en undersökning av samtliga 1 367 förvisningsfall som skickades in för påseende till den centrala skolmyndigheten. Dock utgår studien i huvudsak från 889 fall från de högre läroverken. Med tanke på det stora antal lärjungar som gick vid läroverken var förvisning en bestraffningsmetod som användes ytterst sällan. Det högsta antalet förvisningsärenden för ett enskilt år var 1917, med 80 förvisningsären-

den, oavsett skolform. Det var också under första världskriget som förvisningsbestraffningen var vanligast – både i absoluta och relativa tal.

Förvisningen blev allt ovanligare som åtgärd efter andra världskriget för att slutligen helt upphöra redan innan läroverken som skolform försvann. Utifrån en sammanställning av alla förvisningsärenden kan man också konstatera att förvisning var en bestraffningsmetod som i huvudsak användes mot pojkar. Att en flicka blev förvisad tillhörde ovanligheterna.

Förutom antalet förvisningsärenden har bestraffningssystemets praktik studerats utifrån vilka förseelser och förbrytelser som låg till grund för bestraffningarna. Utifrån den starka betoning som lades vid lärjungarnas uppträdande, mot både lärare och medlärjungar i läroverksstadgan, är det ett rimligt antagande att det också skulle visa sig i bestraffningspraktiken. Dock kompliceras frågan av att det inte fanns någon formell bestraffningsskala inom bestraffningssystemet, vilket påverkade bestraffningspraktiken, då det gjorde att kollegierna kunde bestämma bestraffningsvärdet från fall till fall. Denna självständighet var också en förutsättning för bestraffningspraktiken som behandlas i avhandlingen.

Genom en sammanställning av förseelser och förbrytelser i förvisningsärenden går det att konstatera att överträdelser som oärlighet, fusk, rökning, fylleri och våld mot andra lärjungar, inte var det som bestraffades hårdast. Den i särklass vanligast förekommande överträdelsen var i stället olika former av stöld och tillgrepp, därefter kom förseelser och förbrytelser där lärjungarna uppvisade olika former av bristande subordination, som att exempelvis sätta sig upp mot läroverkens auktoritet. Det går således att konstatera att man inom läroverket visserligen såg allvarligt på förbrytelser som skolk, rymning och uppstudsighet mot lärare eller annan auktoritet. Men att det som bestraffades hårdast utgjordes av mer alldaglig brottslighet som stöld och tillgrepp. Dessutom visar sammanställningen att våld och pennalism mellan lärjungarna i stort sett inte alls förekom i förvisningsärenden, utom i synnerliga råa överfall.

En slutsats som kan dras utifrån dessa resultat är att bestraffningssystemet, och i synnerhet förvisningspraktiken, präglades av tidigare bestraffningstraditioner och det allmänna rättssystemet. Studien visar också på att bestraffningssystemet drevs av en informell praxis som innebar att gränsöverskridande förseelser som var bestraffningsbara både inom och utom läroverken bestraffades hårdare än förbrytelser som bara bröt mot läroverkens egna regelsystem. Det bör dock understrykas att dessa resultat baseras på de offentliga förvisningsärenden och säger inget om de fall där lärjungarna blev uppmanade att avgå i tysthet.

Läroverket, staden och bostaden

Utöver förvisningens omfattning och förseelsernas och förbrytelsearnas art undersöks också bestraffningssystemet i relation till rummet. Med utgångspunkt i skildringar av läroverkens verksamhet är det lätt att föreställa sig att det var inom läroverken som lärjungarna bestraffades hårdast. Dock visar min undersökning att så inte var fallet. I stället visar undersökningen att läroverkets bestraffningssystem hade en långt större räckvidd än så, vilket kan sammanfattas utifrån tre olika platser: läroverken, staden och bostaden. Bestraffningssystemets räckvidd bestämdes utifrån ett regelsystem som gjorde att läroverken under den större delen av undersökningsperioden kunde bestraffa lärjungar oavsett var de var, och när de begick förseelser eller förbrytelser. Detta inkluderar exempelvis regler som angav att lärjungarna inte fick vistas vid butiker, restauranger, teatrar och liknande näringsställen eller nöjesetablissemang. Det går därigenom att påstå att lärjungarna vid de högre läroverken ständigt befann sig i skuggan av bestraffningssystemets formella regelverk.

I avhandlingen visas också att lärjungarna begick förseelser och förbrytelser på olika platser och vid olika tidpunkter, och att det delvis påverkades av läroverkens övervakning. De platser inom läroverken som var vanligast förekommande i förvisningsärendena var klassrum, korridorer och omklädningsrum vid tidpunkter när de inte stod under direkt bevakning. Inom läroverket, i likhet med övriga platser, var stöld och tillgrepp vanligast. I många fall rörde det sig om stölder av böcker, pengar eller småsaker från kamraters bänkar eller ur rockar och kavajer som hängde i korridorer eller i omklädningsrum.

Bestraffningssystemets räckvidd kan också ses genom vilka platser lärjungarna begick förseelser och förbrytelser. I avhandlingen visas att stadens offentlighet kunde utgöra en relativ begränsad yta, men även att det fanns många platser inom staden där lärjungar kunde begå olika förseelser och förbrytelser, såsom stölder i butiker och antikvariat, eller enbart besöka restauranger, danspalats eller andra näringsställen och etablissemang.

Bostaden är den tredje platsen som undersöks i avhandlingen. Till skillnad från läroverken och staden förekom bostaden väldigt sällan i förvisningsärendena. Orsaken till att det är att bostaden var den plats om rektor, lärare och annan skolpersonal hade minst möjlighet att övervaka. De förseelser och förbrytelser som ingick i förvisningsärendena som skedde i bostaden, bestod främst av stölder, lögn och förfalskningar av olika intyg. Men det förekom även fall av sexual- och sedlighetsbrott och fylleri.

Studien av förvisningarna utifrån vilka platser som förseelserna eller förbrytelsearna begicks visar mer att den direkta övervakningen var central inom läroverket, vilket bland annat studerats i relation till Foucaults tankar om en allomfattande panoptisk övervakning, men att övervakningen av praktiska skäl inte fullständigt kunde uppehållas i staden eller i bostaden. Därigenom blev det platser där bestraffningssystemet var beroende av indirekt övervakning från föräldrar, målsmän, inackorderingsvärdinnor eller andra vuxna. Or-

saken till att läroverken, trots dess rumsliga avgränsning och möjlighet till bevakningen genom rektor, lärare, vaktmästare och ordningsmän, inte var den vanligaste platsen i förvisningsärendena, var att överträdelse i staden bedömdes som allvarligare än de som skedde inom läroverket.

Det går därigenom att konstatera att det inte fanns någon koppling mellan *möjligheten* till övervakning från skolans personal och hårdare bestraffning. Att staden, som var den minst begränsade platsen, så tydligt framträder i förvisningsärendena kan således inte bara förklaras utifrån rumslig förutsättning och möjligheter till övervakning, utan även till överträdelsernas art, offentlighet och den övervakning som skedde utanför läroverksorganisationen.

Studierna av förvisningsärendena visar alltså att de rumsliga förutsättningarna och övervakningen spelade in. Det går att se att man inom bestraffningssystemet skiljde mellan överträdelser som begicks i det offentliga rummet, och förseelser och förbrytelser som begicks inom den egna institutionen. Att läroverkens bestraffningspraktik så tydligt koncentrerades till staden som plats visar på en informell praxis där man inom läroverken agerade hårdare i de fall som överträdelserna skedde utanför skolans direkta övervakningsfär.

Bestraffningssystemets aktörer

Min undersökning har vidare visat att läroverkens bestraffningssystem bars upp av en lång rad aktörer som hade olika roller. Ett intressant resultat är att Skolöverstyrelsen och dess föregångare, inte spelade någon större roll för bestraffningssystemets praktik, utan i de allra flesta fall fastställde de kollegiernas förvisningsbestraffningar. I och med att förvisningsbestraffningarna beslutades genom majoritetsbeslut i kollegierna, utgjorde lärarna som ledamöter i kollegiet därigenom den viktigaste instansen inom läroverkens bestraffningssystem.

Förutom den roll som rektor och lärarna spelade visar undersökningen att rektor och lärare även uppbar en tydlig enskild auktoritet genom dess makt att bestraffa lärjungar. Förvisningsärendena visar att rektor och lärare använde sig av både vaktmästare och ordningsmän som hjälpredor inom bestraffningssystemet. Dessa var dock inte aktörer som hade någon egen bestraffande makt, utan användes främst som del av övervakningen.

Skolläkare, skolsköterska och skolkurator var också aktörer som hade en roll inom bestraffningssystemet. De fick visserligen aldrig någon formell beslutandemakt i förvisningsärendena, men som ansvariga för skolhälsovården fick de successivt ett större utrymme i förvisningsärendena som medicinsk expertis. Föreliggande studie har därmed kunnat bekräfta, som tidigare forskning kunnat visa, den ökade betydelsen som skolläkare fick inom skolans sfär, också hade sin motsvarighet vid läroverken. Även om det fanns tydliga skillnader i skolläkarens roll i relation till de olika skolformerna.

Genom förvisningsärendena har det visats att läroverkets bestraffningssystem var beroende av aktörer utanför läroverken som föräldrar, målsmän, inackorderingsvärdinnor, polis och andra vuxna och lärjungarna för att sköta bevakningen i staden och i bostäderna. Aktörer utanför läroverket har studerats utifrån den roll de spelade för bestraffningssystemet. Deras roll var att övervaka och rapportera eventuella förseelser och förbrytelser. De var därmed en del av bestraffningssystemets indirekta övervakning. Andra aktörer som påverkade bestraffningssystemet var polis och barnavårdsnämnderna. Under undersökningsperioden gick läroverkens bestraffningssystem även från ett institutionellt självbestämmande till att aktörer som polis och i synnerhet barnavårdsnämnderna fick både större insyn och större inflytande över disciplinärendena och kunde därigenom i likhet med skolläkare, påverka bestraffningsprocessen.

Med stöd i såväl Roses och Webers syn på auktoritet har studien av aktörerna även visat hur olika aktörer hade olika former av auktoritet, varvid tre olika auktoritetstyper: byråkratisk, patriarkal, och det som i avhandlingen beskrivs som en vårdande auktoritet uppmärksammas. Den byråkratiska auktoriteten beskriver hur aktörer uppehöll sin auktoritet genom byråkratiska regelsystem, den patriarkala auktoriteten förklaras genom den roll aktörerna agerade utifrån dess fostrande roll, vilken kan knytas till – *in loco parentis*-traditionen. Den vårdande auktoriteten har formulerats utifrån aktörers roll och deras yrkesmässiga expertis. Studien visar att aktörer som var del av bestraffningsprocessen, kunde påverka den utifrån olika auktoritativa positioner som byggde på yrkesroll och expertis. Undersökningen visar också hur vissa aktörer kunde röra sig mellan olika auktoritativa positioner, som läraren eller rektor, vilka kunde agera utifrån både patriarkal och byråkratisk auktoritet.

Den vårdande auktoriteten inom bestraffningssystemet utgjordes främst av skolläkaren och understöddes av skolsköterskan och skolkuratorerna. Genom att studera dessa aktörer och dess expertis som en vårdande auktoritet visas hur andra yrkesroller än de traditionella skolaktörerna under 1900-talet i allt högre utsträckning påverkade bestraffningssystemet. Den vårdande auktoritetens påverkan på bestraffningssystemet kan ses som del av att läkare och psykologer fick ett större erkännande i samhället. Detta erkännande av den vårdande auktoritetens expertis inom läroverken medförde att bestraffningsdiskursen fick konkurrens av en vårddiskurs som växte fram ur tankar om skolhygien. Möjligheten att lägga ett sjukdomsperspektiv på förseelser och förbrytelser gjorde att det skedde en förskjutning inom bestraffningssystemet från ren bestraffning till vårdtanken, som i mindre grad var förenlig med förvisningsbestraffningen. Den vårdande auktoriteten inom skolorna kan även ses ha haft sin motsvarighet i barnavårdens representanter, som i likhet med skolhälsovården inte hade någon formell makt inom läroverkets bestraffningssystem.

Lögn, asocialitet och sjukdom

Som visats fanns inom läroverkens bestraffningssystem inget strikt regelverk som styrde hur förseelser och förbrytelser skulle bestraffas, utan förvisningsärendena visar på stora skillnader i hur förseelser och förbrytelser värderades. I avsaknaden av en tydlig bestraffningsskala har förvisningen studerats utifrån dess rationalitet, det vill säga de tankar och föreställningar som påverkade de bestraffningar som delades ut. I likhet med delstudien av aktörerna och deras auktoritet hämtar även denna delstudie stöd hos Nikolas Rose, och i det här fallet det sätt på vilket olika tekniker definierar ett problemområde.

I linje med vad tidigare forskning visat med utgångspunkt i samtida skrifter, har i avhandlingen kunnat bekräftas betydelsen av att lärjungarna höll sig till sanningen, vilket visar sig i grundläggande och återkommande diskussioner i förvisningsärendena rörande lärjungarnas förhållande till lögn. Med utgångspunkt i förvisningshandlingarna kan man konstatera att det fanns en mångfacetterad uppfattning om sanning och lögn, som innefattade föreställningar om uppriktighet, hederlighet, svekfullhet och lögnaktighet. Undersökningen visar att föreställningar om sanning och lögn kunde spela en avgörande roll i ett förvisningsärende. En stor vikt lades vid lärjungens karaktär och att ljuga eller på annat sätt uppträda falskt eller lögnaktigt kunde utgöra grund för förvisning. En annan föreställning var att lärjungarnas sociala umgänge kunde utgöra ett hot mot ordningen och tukten vid läroverken. Inom bestraffningssystemet kunde lärjungarna bedömas utifrån deras sociala relationer, i synnerhet om lärjungarna riskerade att utöva ett skadligt inflytande på andra lärjungar. Föreställningen om sociala relationer som ett särskilt hot mot lärjungarnas karaktär är också tydligt i förvisningsärenden som kopplades till liga- eller gängverksamhet.

Som ofta framhållits i tidigare forskning var läroverken institutioner som starkt präglades av klass- och könshomogenitet. Det finns dock förvånansvärt lite i förvisningshandlingar som direkt berör föreställningar om klass eller kön. Föreställningen om klass framkom ibland indirekt genom att förmögenhet knöts till förmågan att uppfostra, det vill säga att förmögna hem hade större möjligheter att uppfostra sina barn. Det finns dock en annan och tydligare klasspåverkan inom bestraffningssystemet och det är hur föräldrar genom ekonomiska och sociala resurser hade möjlighet att påverka en förvisningsprocess.

Det fanns inget i det formella regelverket som sa att pojkar eller flickor skulle bedömas på olika sätt inom läroverken. Dock visas i avhandlingen att flickor som blev gravida bestraffades hårt, medan pojkar som var involverade i liknande ärenden kunde gå helt fria. Denna bestraffningspraktik byggde på en informell sedlighetssyn som resulterade i att gravida flickor kunde förvisas från läroverken trots att de inte brutit mot vare sig allmän lag, ordningsföreskrifter eller ordningsregler.

Vidare visar studierna att föreställningar som kan knytas till medicinsk expertis fick ett allt större inflytande och erkännande inom bestraffningssystemet och tillförde olika föreställningar om fysiska och psykiska tillstånd till bestraffningssystemets rationalitet. Denna påverkan ledde till att förseelser och förbrytelser förklarades utifrån nya synsätt och föreställningar som psykisk ohälsa, fysiska skador, kroppslig konstitution, arv och intellektuell begåvning.

I sammanfattning

Med utgångspunkt i avhandlingens syfte, att studera hur de högre läroverkens bestraffningssystem fungerade och förändrades, har jag studerat läroverkets bestraffningssystem utifrån fyra aspekter och kunnat ge en bred och komplex bild av detta system. I jämförelse med exempelvis en studie av enbart bestraffningarna, har min studie även omfattat sådant som systemets aktörer och de föreställningar som präglade dem. Denna breda studie har varit beroende av en bred teoretisk utgångspunkt, och i stället för smalare ingång där bestraffningen analyseras i termer av exempelvis disciplin och genus har jag valt att ställa själv systemet i fokus. Orsaken till denna bredare utgångspunkt är att läroverkets bestraffningssystem inte tidigare givits någon mer ingående studie.

Genom detta angreppssätt har jag kunnat studera systemets komplexitet, och visat på att bestraffningssystemet kan förstås genom dess regelsystem, rumsliga förutsättningar, aktörers inflytande och föreställningar om lärjungarnas karaktär, fysiska och psykiska tillstånd. Genom denna breda ansats bidrar avhandlingen inte bara med ny kunskap om läroverket som institution, utan reser även en rad intressanta frågor, gällande exempelvis vad som hände med de lärjungar som blev förvisade, och i vilken utsträckning som social bakgrund spelade roll inom läroverkens bestraffningssystem. Till studiet av dessa frågor får denna avhandling betraktas som en inledning.

Bilagor

I. Förvisningsärenden vid högre läroverk, åren 1905–1961

Antalet förvisningsärenden vid de högre läroverken mellan åren 1905–1961. Tabellen bygger på skolans namn och skolform vid tiden för förvisningsärendet.

Antal förvisningsärenden vid högre läroverk mellan åren 1905–1961	
Högre allmänna läroverket i Umeå	49
Högre allmänna läroverket i Jönköping	39
Högre allmänna läroverket i Uppsala	38
Högre allmänna läroverket i Skara	37
Högre allmänna läroverket i Linköping	36
Högre allmänna läroverket i Borås	34
Högre allmänna läroverket i Falun	34
Högre allmänna läroverket i Växjö	29
Vänersborgs högre allmänna läroverk	28
Karolinska högre allmänna läroverk, (Örebro)	26
Högre latinläroverket å Norrmalm ¹	25
Katedralskolan i Lund	24
Högre allmänna läroverket i Helsingborg ²	22
Högre allmänna läroverket i Karlstad	22
Högre allmänna läroverket i Gävle	21
Högre allmänna läroverket i Luleå	21
Högre allmänna läroverket i Norrköping	21
Högre allmänna läroverket i Härnösand	20
Högre allmänna läroverket i Kristianstad	20
Högre allmänna läroverket i Sundsvall	18
Högre allmänna läroverket i Västerås	18

¹ Mellan åren 1880–1939 var Norra latins formella namn Högre latinläroverket å Norrmalm, *Norra latin 1900–1955: högre allmänna läroverket för gossar å norrmalm*, Sveriges studenter, 8 (1959), s. 38.

² Mellan åren 1878–1931 var skolans formella namn Helsingborgs högre allmänna läroverk. *Högre allmänna läroverket för gossar i Hälsingborg 1900–1960.*, Sveriges studenter, 13 (1968), s. 44–47.

Antal förvisningsärenden vid högre läroverk mellan åren 1905–1961

Högre allmänna läroverket å Södermalm ³	17
Malmö högre allmänna läroverk ⁴	17
Statens provskola Nya Elementarskola i Stockholm ⁵	17
Högre allmänna läroverket för gossar i Helsingborg ⁶	16
Högre allmänna läroverket i Halmstad	15
Högre latinläroverket i Göteborg ⁷	15
Högre allmänna läroverket i Karlskrona	14
Högre allmänna läroverket i Ystad	14
Högre allmänna läroverket i Skövde	12
Högre allmänna läroverket i Kalmar	11
Högre allmänna läroverket i Nyköping	11
Högre allmänna läroverket i Visby	11
Högre allmänna läroverket i Eksjö	10
Nya Elementarskolan i Stockholm ⁸	9
Högre allmänna läroverket i Hudiksvall	8
Högre allmänna läroverket i Strängnäs	8
Högre allmänna läroverket i Östersund	8
Malmö högre allmänna läroverk för gossar ⁹	8
Högre allmänna läroverket i Lidingö	7
Högre allmänna läroverket i Södertälje	6
Högre allmänna läroverket för gossar å Norrmalm ¹⁰	6
Högre allmänna läroverket å Östermalm ¹¹	6
Hvitfeldtska högre allmänna läroverket i Göteborg ¹²	5
Högre allmänna läroverket för flickor i Göteborg ¹³	5

³ Mellan åren 1891–1939 kallades skolan för Högre allmänna läroverket å Södermalm, se *Högre allmänna läroverket för gossar å Södermalm 1880–1940* (1952), s. 11.

⁴ Verksam mellan åren 1879–1928.

⁵ Mellan åren 1828–1939 var Nya elementarskolan Statens provskola Nya Elementarskolan i Stockholm, *Nya elementarskolan i Stockholm 1900–1955* (1962), s. 40–49; Santesson (1929), *Minnen från Nya elementarskolan*.

⁶ Mellan åren 1932–1963 var skolans formella namn Helsingborgs högre allmänna läroverk för gossar. *Högre allmänna läroverket för gossar i Helsingborg 1900–1960* (1968), s. 44–47.

⁷ Verksam mellan åren 1882–1938.

⁸ Mellan åren 1939–1967 var skolans formella namn Nya Elementarskolan i Stockholm. *Nya elementarskolan i Stockholm 1900–1955* (1962).

⁹ Verksam mellan åren 1959–1959.

¹⁰ Mellan åren 1939–1967 var skolans formella namn Högre allmänna läroverket för gossar å Norrmalm, *Norra latin 1900–1955* (1959), s. 38.

¹¹ Mellan åren 1926–1967 var skolans formella namn Högre allmänna läroverket å Östermalm, *Östra real: högre allmänna läroverket å Östermalm 1906–1955* (1960), s. 55.

¹² Verksamhet mellan åren 1941–1966.

¹³ Verksamhet mellan åren 1929–1966.

Antal förvisningsärenden vid högre läroverk mellan åren 1905–1961

Högre allmänna läroverket i Västervik	5
Vasa högre allmänna läroverk i Göteborg ¹⁴	5
Eskilstunas högre läroverk	3
Högre allmänna läroverket i Falköping	3
Högre allmänna läroverket i Örnköldsvik	3
Högre allmänna läroverket i Majorna, (Göteborg) ¹⁵	3
Högre allmänna läroverket å Kungsholmen	3
Norrköpings östra läroverk för flickor	3
Bromma högre läroverk ¹⁶	2
Högre allmänna läroverket för flickor i Malmö	2
Högre allmänna läroverket i Enskede ¹⁷	2
Högre allmänna läroverket i Kristinehamn	2
Högre allmänna läroverket i Motala	2
Högre allmänna läroverket i Ängelholm	2
Högre allmänna läroverket för flickor i Helsingborg	1
Högre allmänna läroverket för flickor i Hässleholm	1
Högre allmänna läroverket i Eslöv	1
Högre allmänna läroverket i Haparanda	1
Högre allmänna läroverket i Härnösand	1
Högre allmänna läroverket i Hässleholm	1
Högre allmänna läroverket i Ludvika	1
Högre allmänna läroverket i Skellefteå	1
Malmö högre läroverk för flickor	1
Högre allmänna läroverket Statens Normalskola	1
Summa	889

¹⁴ Verksamhet mellan 1939–1966.

¹⁵ Verksamhet mellan 1938–1966.

¹⁶ Verksamhet mellan 1934–1967.

¹⁷ Verksamhet mellan 1947–1966.

II. Totalt antal förvisningsärenden, alla skolformer, åren 1905–1963

Antalet förvisningsärenden som inkom till Kungliga läroverksöverstyrelsen/överstyrelsen för rikets läroverk, Skolöverstyrelsen/läroverksavdelning, Skolöverstyrelsen/administrativa avdelningen. Siffrorna baseras på de ärenden som redovisas i arkivserien sakregister för koncept. Antalet förvisningsärendens för tiden 1905–1921 redovisades i Kungliga Öfverstyrelsens och Läroverksöverstyrelse årsberättelser. Dock med skillnaden att redovisningen skedde läsårsvis och inte efter kalenderår.¹⁸

Antal förvisningsärenden alla skolformer åren 1905–1963

1905	2
1906	13
1907	23
1908	33
1909	23
1910	28
1911	24
1912	43
1913	43
1914	33
1915	53
1916	58
1917	80
1918	64
1919	40
1920	13
1921	15
1922	17
1923	24
1924	28
1925	28
1926	30
1927	26
1928	24
1929	27
1930	40

¹⁸ *Underdåniga berättelse/Kungl. Överstyrelsen för rikets allmänna läroverk (1905–1920).*

Antal förvisningsärenden alla skolformer åren 1905–1963

1931	51
1932	22
1933	25
1934	23
1935	30
1936	19
1937	21
1938	34
1939	18
1940	28
1941	32
1942	40
1943	27
1944	17
1945	28
1946	11
1947	16
1948	9
1949	8
1950	14
1951	1
1952	8
1953	4
1954	3
1955	2
1956	3
1957	2
1958	12
1959	9
1960	9
1961	6
1962	0
1963	3
Summa	1367

III. Antal förvisningsärenden rörande flickor

Förvisningsärenden rörande flickor åren 1905–1961		
År/skolform		Antal ärenden
1907		1
	Samskola	1
1912		1
	Samskola	1
1913		1
	Samskola	1
1916		1
	Samrealskola	1
1918		1
	Samrealskola	1
1919		3
	Elementarläroverk för flickor	1
	Samrealskola	2
1920		2
	Enskild flickskola	1
	Högre allmänt läroverk för flickor	1
1923		1
	Elementarskola för flickor	1
1924		2
	Högre allmänt läroverk för flickor	2
1925		4
	Enskild flickskola	2
	Högre allmänt läroverk för flickor	1
	Samskola	1
1926		5
	Elementarläroverk för flickor	1
	Enskild flickskola	1
	Samrealskola	1
	Samskola	2
1928		4
	Enskild flickskola	1
	Enskilt läroverk	1
	Högre allmänt läroverk	2
1929		3
	Realskola	1

Förvisningsärenden rörande flickor åren 1905–1961

År/skolform	Antal ärenden
Samrealskola	2
1930	2
Högre allmänt läroverk för flickor	1
Samrealskola	1
1931	5
Elementarläroverk för flickor	1
Högre allmänt läroverk	2
Samrealskola	2
1932	4
Högre allmänt läroverk	1
Högre allmänt läroverk för flickor	2
Samrealskola	1
1933	5
Kommunal flickskola	1
Kommunal mellanskola	2
Samskola	2
1935	1
Högre allmänt läroverk	1
1936	4
Högre allmänt läroverk	4
1937	3
Högre allmänt läroverk	3
1938	7
Borgarskola och handelsinstitut	1
Högre allmänt läroverk	4
Högre allmänt läroverk för flickor	1
Kommunal mellanskola	1
1939	1
Högre allmänt läroverk	1
1940	3
Högre allmänt läroverk	2
Samrealskola	1
1941	3
Högre allmänt läroverk	2
Samrealskola	1
1942	3
Högre allmänt läroverk	3

Förvisningsärenden rörande flickor åren 1905–1961	
År/skolform	Antal ärenden
1943	3
Enskilt läroverk och privat gymnasium	1
Högre allmänt läroverk	1
Kommunal mellanskola	1
1944	2
Högre allmänt läroverk	2
1945	4
Högre allmänt läroverk	1
Kommunal mellanskola	2
Samrealskola	1
1946	5
Elementarläroverk för flickor	2
Kommunal mellanskola	2
Samrealskola och kommunal mellanskola	1
1948	1
Kommunal mellanskola	1
1949	1
Högre allmänt läroverk för flickor	1
1952	1
Högre allmänt läroverk	1
1956	1
Högre allmänt läroverk för flickor	1
1959	3
Högre allmänt läroverk	1
Samrealskola	2
1961	1
Kommunal flickskola	1
Summa	92

IV. Sammanställning av skolläkarrapporter vid Högre allmänna läroverket i Uppsala, 1938–1963

Antalet inrapporterade psykiska åkommor vid Högre allmänna läroverket i Uppsala.

Årtal	Sjukdom	Antal lärjungar	Antal pojkar	Antal flickor
ht 1938	Psykisk sjukdom	1	1	0
vt 1939	Psykisk sjukdom	1	1	0
ht 1942	Neurasteni, trötthet	9	2	7
vt 1943	Neurasteni, trötthet	2	0	0
1944-1945	Neurasteni, trötthet	1	1	0
1944-1945	Psykopati	1	1	0
1945-1946	Psykopati	1	1	0
1946-1947	Psykopati	3	3	0
1947-1948	Psykopati	2	1	1
1948-1949	Psykopati	2	1	1
1947-1948	Natt- eller dagvätare	1	0	1
1949-1950	Neurasteni, trötthet	12	5	7
1949-1950	Sucidium	1	0	1
1950-1951	Neurasteni, trötthet	21	8	13
1951-1952	Psykopati	2	2	0
1952-1953				
1953-1954	Psykopati	4	0	4
1953-1954	Natt- eller dagvätare	1		1
1953-1954	Psychoneuros	7	5	2
1954-1955	Psykopati	4	3	1
1954-1955	Natt- eller dagvätare	1	1	0
1954-1955	Psychoneuros	2	1	1
1955-1956	Psykopati	3	2	1
1955-1956	Natt- eller dagvätare	1	1	0
1955-1956	Psychoneuros	2	2	0
1956-1957	Psykiska störningar (av betydelse för anpassningen i skolan)	11	9	2
1957-1958	Psykiska störningar (av betydelse för anpassningen i skolan)	2	1	1
1958-1959	Psykiska störningar (av betydelse för anpassningen i skolan)	2	1	1
1960-1961	Psykiska störningar (av betydelse	7	2	5

FÖRBRYTELSE OCH FÖRVISNINGAR

Årtal	Sjukdom	Antal lärjungar	Antal pojkar	Antal flickor
1961-1962	för anpassningen i skolan) Psykiska störningar (av betydelse för anpassningen i skolan)	16	10	6
1962-1963	Psykiska störningar (av betydelse för anpassningen i skolan)	15	8	7

V. Sammanställning av ändrade och upphävda förvisningsärenden

År	Någon ändring	Upphäver
1905		
1906		
1907		
1908	2	
1909		
1910		
1911	2	
1912	2	
1913	1	
1914	1	
1915	2	
1916	1	
1917	6	
1918	10	
1919	1	2
1920	2	
1921	1	
1922	1	1
1923		
1924		
1925	4	
1926	11	
1927	2	
1928		
1929	2	
1930	2	
1931	3	
1932	3	
1933	2	
1934	1	1
1935	3	
1936	4	
1937	2	
1938	2	
1939		
1940		

FÖRBRYTELSE OCH FÖRVISNINGAR

År	Någon ändring	Upphäver
1941	1	
1942	5	
1943		
1944		
1945	4	
1946		
1947	1	
1948		1
1949	1	1
1950	7	
1951		
1952	1	
1953		
1954		
1955		
1956		
1957		
1958		
1959		
1960		
1961		
Summa	93	6

VI. Skolkurator Sigvard Bruce

En förgrundsgestalt för skolkuratorsrollen vid läroverken var före detta lärjungen vid Norra latin i Stockholm, Sigvard (Sigge) Bruce. År 1943 anställdes Bruce som "social kurator" av föräldraföreningen vid sin gamla skola. I rollen kom Bruce att bli känd som "Sveriges första kurator". Som sådan tjänstgjorde han vid både Norra latin och Kungsholmens läroverk. Bruces engagemang för läroverken och läroverksungdomen blev livslångt och han gjorde sig särskilt ett namn som skapare av Norra latins sommarhem.¹⁹ Bruce var sommarhemmets obestridda ledare, vilket bland annat manifesterade sig i de smeknamn han tilldelades i denna roll. Av lärjungarna kallades han växelvis för Kuratorn, Chefen och Borgmästaren. Samtidigt som sommarhemmets verksamhet präglades av Bruces auktoritet är bilden av Norra Latins sommarhem tvetydig. Tidningar från början av 1940-talet beskriver sommarhemmet som en regelfri och snudd på anarkistisk frizon. Med tiden kom dock en judiciell makt att inrättas i denna frizon i och med att sommarhemmet utrustades med en poliskår, en domstol (Förtroenderådet) samt ett straffregister, innehållande straff som kroppssaga, arrest, aktivitetsförbud och straffarbete.²⁰

Den byråkratiska auktoritet Bruce hade över lärjungarna vid sommarhemmet kunde dock endast utövas inom dess gränser. Vid läroverket var han formellt utestängd från den beslutande makten. Ändå förekommer Bruce som aktör i två förvisningsfall. Det första inträffade år 1940 och föregick således Bruces tillträde till tjänsten som social kurator vid Norra Latin med tre år. Vid tidpunkten hade dock Bruce redan gjort sig vida känd för sitt engagemang för lärjungarnas sociala situation. Därför återropades hans omdöme i samband med förvisningen av den femtonårige lärjungen Hemming vid Nya elementarläroverket.

Hemming hade gjort sig skyldig till skolk och förfalskning av sjukintyg. Därtill hade han sålt böcker på antikvariat och begått stölder vid både Nya Elementarskolan och Norra Latin.²¹ Kollegiets bestraffning av dessa förseelser var tre terminers förvisning. Då Hemming inte fyllt arton år skulle skolan vid behov ta kontakt med barnavårdsnämnden i lärjungens hemkommun för att vidta åtgärder i uppfostringssyfte.²² När frågan om kontakt med barnavårdsnämnden föredrogs vid kollegiets sammanträde uppstod en livlig diskussion. Förespråkarna för denna handlingslinje menade att föräldrarna inte sett allvaret i sonens tidigare förseelser. Denna grupp argumenterade utifrån det faktum att Hemming under föregående termin tilldelats C i uppförandebetyg, till följd av en stöld. Förslaget om att engagera barnavårdsnämndens vårdande auktoritet i Hemmings fall röstades dock ned. Röstsiffrorna stod 13 mot åtta efter att rektorn förklarat att fadern visst förstått sonens behov av övervakning och omsorg då fadern vänt sig till "en socialpolitiskt intresserad person,

¹⁹ Landahl (2013a), s. 82–84.

²⁰ Landahl (2013a), s. 169–171.

²¹ 1940 dnr 2720, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:482, SÖ/LVA.

²² SFS 1933:109 § 53.

Kand. Sigvard Bruce”.²³ Utöver att fallet med Hemming utgör ett tidigt erkännande av Bruces person och skolsociala engagemang bör det ses som ett försök från Hemmings fader, som var riksdagsman, att undvika att sonens förvisning blev ett ärende hos barnavårdsmyndigheten.²⁴ Bruce fungerade i detta fall som en ersättning för barnavårdsnämndens officiella auktoritet. En liknande flytande roll intar Bruce i det andra förvisningsfallet där han förekommer som aktör. I detta agerade han dock i egenskap av skolkurator.

Upprinnelsen till det andra fallet var att vaktmästaren vid Norra Latin gjort iakttagelser i samband med stölder av pengar från elevrådets försäljning av skrivmaterial. Rektor gjorde det första förhøret med den misstänkta lärjungen. Detta förhøer följdes av ett samtal mellan kurator Bruce och lärjungen. Detta samtal spelade Bruce in och transkriberade. Transkriptet överlämnades till rektor och blev en bilaga i undersökningsmaterialet. Transkriptionen visar att lärjungen välvilligt radar upp sina brott och förbrytelser för Bruce. I detalj erkänner lärjungen en mängd olika brott och förseelser, däribland stöld ur skoldanskassorna, försäljning av stulna dansbiljetter, stöld ur elevrådets teaterförening *Concordia* samt idrottsföreningens kassor. Dessutom erkände lärjungen att han vid flera tillfällen förfalskat verifikationer för att dölja sina förskingringar. Pengarna hade han använt till poker och roulettespel. Därvid erkände lärjungen också till att vid ett tillfälle spelat med en falsk kortlek, vilket föranlett att han gjort sig skyldig till olaga vapeninnehav. Lärjungen hade vunnit en revolver på spel som han provskjutit i skogarna runt Blackeberg. Utöver detta erkände lärjungen till substansanvändning. Han hade använt de narkotiska preparaten, fenedrin och ortodrin, som smugglats till honom från Paris genom en kamrat som skickat preparaten i tidskriftssändningar adresserade till skolan. Narkotikan hade lärjungen tagit om morgnarna och han tillstod för Bruce att de haft en uppiggande effekt, något han märkt i samband med en skrivning i franska, där narkotikan fått honom att känna sig mycket klar i huvudet. Provet klarade han helt utan slarvfel.²⁵

Lärjungens totala bekännelse inför Bruce hade en förödande effekt. Totala bekännelser var visserligen inte ovanliga i förvisningsfallen. Det finns många exempel där lärjungar avlade ”fullständig” bekännelse, inte bara för förseelser de anklagades för utan även för andra, intill förhörstillfället ouppdagade förseelser. En betydelsefull skillnad i dessa förhøer, gentemot fallet med Bruces transskript, är att de genomfördes av klassföreståndare, lärare eller rektor; det vill säga av aktörer med en självklar auktoritet inom läroverket. Förhøer kunde även hållas inför ett samlat kollegium eller tillsammans med målsmän eller företrädare för polisen.²⁶ Förhørens längd förefaller ha inverkat på lärjungens

²³ 1940 dnr:2720, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:482, SÖ/LVA.

²⁴ Lärjungens faders yrke anges som redaktör i matrikeln, men han var vid tiden även invald i riksdagen. Matriklar över inskrivna elever, D2 AA:11 ht 1939–ht 1949, Nya elementarskolan.

²⁵ 1951 dnr:13428, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:961, SÖ/LVA.

²⁶ I ett fall från 1926 vid Högre allmänna läroverket å Södermalm erkände en lärjunge inte stölder inom läroverket förrän en kriminalinspektör tillkallades, något som möjligen även

vilja att erkänna. I ett fall från Högre allmänna läroverket i Uppsala angav rektor att han förhört en lärjunge som nekat till anklagelserna i sammanlagt fyra timmar. Anledningen till förhörets längd var enligt rektorn att lärjungen vägrade erkänna.²⁷ Aga förekom även i samband med förhör. I ett fall från Högre allmänna läroverket i Halmstad uppges både rektorn och klassföreståndaren ha agat den tioåriga lärjungen Eric som påstods ha ljugit under sitt förhör om pengastölder i gymnastiken.²⁸

Orsaken till varför lärjungen vid Norra latin erkände för Bruce kan man spekulera i. Det är möjligt att lärjungen såg spelet förlorat och valde att erkänna allt för Bruce. Samtidigt är det sannolikt att Bruce, både som person och i kuratorsrollen, åtnöjt ett visst förtroendekapital hos lärjungen. Ett indicium för detta är att samtalet med Bruce hade föregåtts av ett förhör med rektor där lärjungen inte avlagt något fullständigt erkännande. Istället hade han direkt efter förhöret begått fler stölder och rymt från skolan. Efter någon dag träffade han en kamrat från skolan som tyckte att han skulle kontakta kuratorn. Lärjungen berättade att han till en början misstänkt att kuratorskontakten var en fälla, men stämde ändå möte med Bruce då han trodde att han hos denne kunde "räkna med en viss form av 'fair play'".²⁹ Man kan klart ifrågasätta huruvida Bruce förvaldade lärjungarnas förtroende längs principerna för "fair play" då han spelade in samtalet, transkriberade det och överlämnade det så att det slutligen kom att utgöra en bilaga i förvisningsfallet. Detta agerande visar snarare på att Bruce i rollen som den förtrolige samtalspartnern snarast var en del av läroverkets byråkratiska auktoritet än en representant för lärjungarnas intressen gentemot kollegiet.

Bruce var både en pionjär och en ivrig förespråkare för skolkuratorstjänsten. Under 1940-talet torgförde han kuratorsrollen såväl inom som utom landet. I samband med lärjungens Hemmings förvisningsfall anslog Kungl. Maj:t medel för försöksbetonad praktikantverksamhet för skolkuratorer vid Norra Latin.³⁰ Bruces skolsociala engagemang vid samma tid inspirerade även den finska skolkuratorsverksamheten.³¹ I det populariserande arbetet för kuratorsaken Bruce bedrev utvecklade han kuratorsrollen och dess praktik. I ett föredrag inför målsmännens förening vid Kristianstads läroverk år 1956 framlade han riktlinjer för kuratorsarbetet som gick på tvärs med hans eget agerande. I föredraget slog han fast att vid kriminella fall skulle läraren, skolläkaren och kuratorn samarbeta, och därvid var kuratorn belagd med tystnadsplikt.³²

bidrog till att stölden blev en sak för allmän domstol. 1926 dnr:1980, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:99, SÖ/LVA.

²⁷ 1935 dnr:3668, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:299, SÖ/LVA, 1935 dnr:3692, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:299, SÖ/LVA.

²⁸ 1923 dnr:1123, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:47, SÖ/LVA.

²⁹ 1951 dnr:13428, Handlingar till huvuddiariet, E IIa:961, SÖ/LVA.

³⁰ *Utredning och förslag rörande skolkuratorsverksamheten vid högre skolor.* (1953), s. 9.

³¹ Landahl (2013a), s. 65.

³² Ö IV:1, Målsmannaföreningens protokoll och handlingar (1949–1952), Högre allmänna läroverket i Kristianstads arkiv.

Det bör dock understrykas att utifrån förvisningsmaterialet i stort var Bruce agerande i fallet vid Norra Latin ett undantag. Det finns inte några liknande fall i källmaterialet. Tvärtom omnämns skolkuratorer ytterst sparsamt i förvisningsmaterialet. Att Bruce gavs, eller själv tog, denna mer aktiva roll i förvisningsprocessen ska ses mot bakgrund av den auktoritet han hade som ledare för Norra Latins sommarhem, vilket bidrog till att han sågs som en del av läroverkets auktoritativa etablissemang av såväl rektor, lärare, föräldrar och lärjungar som sig själv.

VII. Källhänvisning till arkiv

Sammanställningarna av förvisningsärendena gjorts utifrån följande arkivmaterial:

- Sakregister till koncept, 1905–1919, B1b:1–B1b:13, KLÖ
 Sakregister till koncept, 1919–1952, B1b:1–B1b:42, SÖ/LVA
 Sakregister till koncept, 1952–1964, B1b14–B1b19, SÖ/ADA
 Handlingar till huvuddiariet, 1905–1919, E IIa:1–E IIa:194 KLÖ
 Handlingar till huvuddiariet, 1920–1952, E IIa:1–E IIa:1031 SÖ/LVÖ
 Handlingar till huvuddiariet, 1944–1964 (1952–1964), E IIa:1–E IIa:505,
 (E IIa:138–E IIa:505) SÖ/ADA
 Kollegieprotokoll, (1915–1956), A2:1, Hersby gymnasiums arkiv
 Protokoll, (1916–1971), A2, Hagaskolan, Skolstyrelsen, Borlänge stad
 Kollegiets protokoll, (1908–1919), A1:7, Högre allmänna läroverkets i
 Härnösands arkiv
 Protokollet för kollegiet, (1941–1946), A1:9, Högre allmänna läroverkets i
 Gävle arkiv
 Kollegiets protokoll, (1919), A1:25, Vänersborgs högre allmänna läroverk
 Kollegiets protokoll med bilagor, (1915–1938), A1:6, Karlshamns läroverks
 arkiv
 Kollegiets protokoll med bilagor, (1950–1956), A1:8, Högre allmänna
 läroverkets i Motala arkiv
 Kollegiets protokoll med bilagor, (1911–1929), A1:2, Högre allmänna
 läroverkets i Söderhamn arkiv
 Kollegiets protokoll med bilagor, (1936–1946), A1:9, Gossläroverkets i
 Helsingborgs arkiv
 Bilagor till styrelsens protokoll, (1905–1964), A1c:1, Högre
 elementarläroverket för flickor, Uppsala stad

SUMMARY

Crimes and expulsions

Punishment practice in the Swedish upper secondary schools 1905–1961

In the early 1900s, the upper secondary schools (*högre allmänna läroverken*) were the path to a high social position and to further academic studies. Being expelled, or the object of the punishment of *expulsion*, as it were officially titled, could have major consequences for the young people who met this fate. The purpose of this thesis has been to analyse how the system of punishment within the upper secondary schools functioned and changed during the years 1905–1961. The period of study has been determined by the operational period of the specific punishment of expulsion at the upper secondary schools, the last expulsion taking place in 1961. In order to address this main question, the empirical study has been split into four sub-studies, each of which analyses different aspects of the system of punishment. Thereby, the thesis answers fundamental questions such as the variation of crimes that led to punishment, the extent and character of punishments, the institution's reach in terms of spatiality, the roles of the different actors involved and the rationality and ideas behind the process of punishment.

The methodological starting point of the thesis has been to study the system of punishment through the harshest penalty – the expulsion – of which there is rich source material available, making it possible to discern and analyse different aspects of the system of punishment. Through different perspectives, the thesis reveals not only the formal set of rules of the system of punishment, but also provides the first major mapping of the offenses and crimes the disciples (*Järjungarna*) committed, where they were committed and the ideas which governed the practice of the system of punishment. The thereby provides a wider perspective on the upper secondary school as an institution and especially its system of punishment.

The system of punishment

In the second chapter of the dissertation I map the system of punishment at the upper secondary schools and places it in a wider historical context. The upper secondary schools held a prominent and important position within

the larger system of education during the twentieth century. These institutions, established to meet some of the educational needs of society, went through major changes during the period of study. From 1927 girls were admitted, to name one major change, and the institution also went through organisational changes prompted by governmental and local influences during the period as a whole. However, the institutions were self-governing for most of the period until the introduction of the governance of schools act (*skolstyrelselagen*) in 1958.

The institutions' system of punishment were inscribed in the secondary school charters (*läroverksstadgorna*), the disciplinary ordinances (*ordningsföreskrifterna*) and the rules of conduct (*ordningsreglerna*). The charters directed which methods of punishment institutions could use and which behaviours should be controlled. The main purpose of the regulations was to establish restrictions of locations outside the institutions' walls where disciples were not permitted, and the rules of conduct dictated the appropriate behaviour within the institutions. The disciplinary ordinances were established locally in each school but officially affirmed by the central school authority. This system was abolished in 1948. The rules of conduct was always to remain under the authority of the local schools.

The different types of punishments available during the period of study were verbal reprimand, warning, being given a note in the class book, corporal punishment, official warning, suspension and exclusion. Not all of these methods were available throughout the whole period; corporal punishment was abolished in 1928 and suspension introduced in 1954. The introduction of suspension meant that the pupils were not separated from the institutions, as was the case with the exclusions. Suspension was also a shorter punishment that could last no longer than two weeks within one semester. Expulsion was the harshest punishment, which meant that the disciple was separated from the institution between one to four semesters, but it could also mean permanent exclusion. The practice of excluding pupils was questioned, but remained as a method of punishment until 1961. However, towards the end of the period some changes in the secondary school charters were made which mitigated the effect of exclusion; an excluded pupil could receive a final grade or be allowed to attend a different school during the period of exclusion, something which had not been possible earlier.

Another change which affected the schools' techniques of punishments were the growing influence of the child welfare committee (*barnavårdsnämnden*) on the institutions general practices and the teaching staff, which, in turn, opened up possibilities for influencing the system of punishment. In the thesis I show that while these changes affected the institutions, the main authorities and agents in the system of punishment throughout the period were still the head masters and the teaching staff.

Theft, misdemeanours and subordination

In the third chapter of the thesis I analyse the practice of punishment based on an analysis of all 1 367 cases of expulsion, which were sent for review to the central school authority. However, the main focus has been the 889 cases from the upper secondary schools. Based on the large number of pupils attending the schools, it is clear that expulsion was not a widely used punishment, only used in very rare circumstances. The highest number of expulsions during a single year was in 1917 with 80 cases, regardless of type of school. The punishment of expulsion was most commonly utilised during the First World War, both in absolute and relative numbers.

The particular technique of punishment discussed became increasingly rare after the Second World War, and ceased all together before upper secondary schools as educational institutions were abolished in 1964. Based on an analysis of each case of expulsion it is clear that this method of punishment was mainly aimed at boys. Out of the total number of cases I have analysed, only 7 percent of expelled disciples were girls.

In addition to the number of cases of expulsion, my investigation also focuses the crimes and misdemeanours which formed the basis of the said punishment. The system of punishment was formally governed by the secondary school charters, the disciplinary ordinances and the rules of conduct. Based on the strong emphasis placed on the conduct of the pupils both towards teachers and fellow pupils in the school charters, it is reasonable to assume that this would be reflected in the practice of punishments; thus be reflected in the types of crimes being punished. However, this is complicated by the fact that there was no formal scale of penalty within the system, which meant that the staff were to decide the punishment on a case by case basis. This independence was also a prerequisite for the practice of punishment, which the thesis shows.

Through an analysis of the crimes and misdemeanours which lead to exclusion, I must conclude that it was not misdemeanours such as dishonesty, cheating, smoking, drinking or violence against other pupils that were punished most harshly. By far the most common crime was different forms of theft, which made up 42 percent of all crimes and misdemeanours which led to expulsion. The second most common was insubordination, which accounted for 10 percent of the crimes and misdemeanours. It is therefore possible to conclude that the institutions regarded misdemeanours such as non-attendance and insubordination against teachers and other authorities as serious, but the crimes which received the tougher punishment were relatively ordinary crimes such as theft. In addition, the analysis shows that violence and bullying amongst the pupils was not ground for expulsion unless it was a particularly vicious assault.

A conclusion which I draw from these results is that the system of punishment, and in particular the practice of expulsion, was heavily influenced

by preceding punishment traditions in schooling and the existing general judicial system. My research also shows that the system of punishment had an informal character in practise, which meant that actions that were punishable both within and outside the educational institutions were more severely punished than misdemeanours which went against the institutions' own rules. It should be noted, however, that these results are based on the official cases of expulsions and do not include those cases where pupils were asked to leave without formal notice.

The school, the city and the home

The fourth chapter of this dissertation studies the spatiality of the system of punishment. It is easy to assume that pupils were punished most harshly for crimes committed within the upper secondary schools themselves. However, this chapter shows that this was not the case. Instead, my investigation demonstrates that the system of punishment had a wider reach, which can be viewed by examining three different places: the school (the concrete school building and the school yard), the city, and the home. The reach of the system of punishment was determined using a system of rules which made it so that, during the majority of the investigated period, pupils could be punished wherever they happened to be when they committed offenses and crimes. This includes rules, for example, that specified that pupils were not allowed to be seen in stores, restaurants, theatres or similar places of business or entertainment. It can therefore be argued that pupils of the upper secondary level were in the constant shadow of the formal rules of the system of punishment.

The upper secondary school as a specified place for offenses or crimes was only recorded for 210 of the 889 exclusionary cases. In the dissertation it is even shown that pupils committed these offenses and crimes in various places and at various times, and that this was partially affected by the monitoring in the schools. The places within these schools where cases of exclusion were most common were the classroom, corridors, and changing rooms when they were not under direct surveillance. Within the schools, similar to other places, theft was the most common offense. In many cases, this involved the theft of books, money, or small items out of friends' desks as well as coats and jackets that hung in corridors or changing rooms.

The reach of the system of punishment has been investigated by focusing on the city as a place for offenses and crimes in cases of exclusion. The city was specified as a place in 343 of the cases, which is more than one-third of total cases of exclusion from the schools. In the dissertation it is shown that the publicness of the city made it a relatively limited area, but also that there were many places within the city where pupils could commit various offenses.

es and crimes, such as stealing from shops and book stores or visiting restaurants, dance halls or other places of entertainment.

The third place which is discussed in the dissertation is the home. As a place, the home was seldom listed in cases of exclusion; there are only 17 cases where the home as a crime scene is specified in a case of exclusion. The reason for this is presumably that the home was the place that the headmaster, teachers and other school employees were least able to monitor pupils. The offenses and crimes included in the cases of exclusion that did take place in the home were primarily thefts, lying and forgeries of various certificates. Although there were also cases of both sexual and public order misconducts as well as drunkenness.

The study of the spatiality of the jurisdiction to punish – the analysis of the places in which crimes were committed that led to expulsion – shows that direct monitoring was significant within the schools. For practical reasons this surveillance could not be maintained in the wider city or the privacy of a home. In these spaces the system of punishment was dependent on indirect observations by parents, guardians, caretakers and housemistresses or other adults. The reason that the school – despite its spatial demarcation and the active monitoring performed by headmasters, teachers, janitors and classroom monitors – was not the most common place for cases of exclusion shows that offenses in the city were taken more seriously than those that occurred within the schools themselves.

It can therefore be stated that there existed no connection between the *opportunity* to monitor pupils by school employees and harsher punishment. That the city, the least bounded place, was the most frequent placement of crimes leading to expulsion, must be explained by the type of offenses, their publicness, in connection with the indirect surveillance which occurred outside of organized confines of the upper secondary school. Furthermore, the city off course also offered more places and opportunities to commit offenses and crimes.

The analysis show that spatial conditions and the quality and extent of monitoring played into where and when offenses and crimes were committed. It can even be stated that within the system of punishment there was a difference between offenses which were committed in public places and offenses and crimes which were committed within the schools themselves. That the punishment practices of the schools were so clearly concentrated on the city as a place reveals an informal praxis where the agents of the system of punishment acted more harshly in those cases where the criminal offenses happened outside of the school's direct sphere of surveillance.

The Collegium, the headmasters and the teachers

The fifth chapter in the dissertation analyses the assortment of agents that were involved in the system of punishment, and how this composition of actors and institutions changed during the period 1905–1961. The investigation shows that the system of punishment in upper secondary schools was supported by a long list of actors with varying roles. Of particular importance here is that the national board of education (*skolöverstyrelsen*), and its predecessors, did not play a large role in the practices of the system of punishment. In the majority of cases they sanctioned the expulsions decided by collegium. The collegium can be understood as the collective ruling body of the upper secondary school, consisting of the school's headmaster and its teachers. Among other things, the collegium made decisions on disciplinary matters. The dissertation shows that the national board of education had great faith in the ability of these collegiums to make fair judgments in expulsion cases. The decision to expel a disciple were made by a majority decision within the collegium, thereby making the teachers that served in them the most important actors in the system of punishment.

In addition to the role that the headmaster and the teachers played within the collegium, it is shown that the headmaster and teachers also had a special kind of authority through their power to discipline pupils. The study of expulsions also shows that the headmaster and teachers utilized both caretakers and classroom monitors as surveillance agents in the system of punishment.

In the dissertation the increasing roles played by school doctors, school nurses and school counsellors within the system of punishment were also investigated. It can be stated that these actors never received any formal disciplinary power, though as school doctors were responsible for health services in the schools, they were gradually granted more influence in expulsion cases. Due to their medical expertise, school doctors could express their opinion on the different physical and psychological examinations that had the ability to influence the process of punishment.

I also analysed the roles that actors outside the upper secondary school played in the system of punishment. Using expulsion cases, it is revealed that the system of punishment in the schools was dependent on actors outside of the schools, such as parents, guardians, caretakers and housemistresses, police officers and other pupils and adults, to monitor pupils in the city and the home. Their role was to report possible offenses and crimes, thereby making them part of the indirect surveillance which was a significant part in the larger system of punishment. During the period of investigation the system of punishment transformed from one of institutional autonomy to one where actors like police officers and especially the child welfare committee were given more insight and influence in disciplinary matters and could, similar to school doctors, influence the practice of punishment.

In the study of actors I have shown how the various actors had different forms of authority, utilizing three authority types: bureaucratic, patriarchal and what is described in the dissertation as a caring kind of authority. Bureaucratic authority describes how actors exerted their authority through the use of bureaucratic regulations and patriarchal authority is understood as the educational role the actors played, which can be linked to the *in loco parentis* tradition. Caring authority was expressed in the roles the actors played through their professional (nurturing) experience. The study has shown how actors who were part of, or could influence, the disciplinary process, took on different positions of authority based on their profession and expertise. The investigation also shows how certain actors were able to move between different positions of authority, like teachers or headmasters, who acted with both patriarchal and bureaucratic authority.

The caring authority within the system of punishment was held by those actors who had a protective duty towards disciples. Within the schools this caring authority was held by the school doctor, the school nurse and school counsellors. By studying these actors and this expertise as a groups with a caring authority, it is shown how new medical professions (aside from the traditional school agents) influenced the system of punishment in the 1900s. The influence of caring authorities can be seen as part of the growing recognition of doctors and psychologists in society. Recognition of the caring authority's expertise within the upper secondary schools resulted in a contest between a more traditional punitive discourse and an emergent health discourse, which developed out of discussions on hygiene in schools. The opportunity to include a medical and psychological perspective on offenses and crimes caused a shift in the system of punishment from pure discipline to an awareness of health, which was less compatible with expulsion as a practise of punishment. The caring authority in schools can be understood through its equivalent in the representatives from the child welfare committee, who similarly to the school health services did not have any formal power within the system of punishment.

Dishonesty, antisocial behaviour and disease

Within the schools' system of punishment there were no strict regulations that governed how offenses and crimes were to be punished. No official scale of penalty existed. The cases of expulsion also show that there were major differences in how offenses and crimes were evaluated. In the concluding empirical investigation in chapter six, the rationality of the practice of punishment was discussed; that is the thoughts and ideas which affected the punishments doled out.

A fundamental and recurrent discussion in cases of exclusion were pupils' conduct in relation to lying. In the documentation included in the individual case files of expulsions, there was a complex understanding of truths and

lying which included notions about sincerity, integrity, deceitfulness and mendacity. In the dissertation it is shown that ideas about truth and dishonesty could play an important role in the decision to expel a disciple. Great significance was placed on the disciples' character and a person who lied or was otherwise seen as insincere or deceitful could be expelled because of it. Another idea was that disciples' social circles could serve as a threat against good order and discipline at the different schools. Within the system of punishment disciples could be judged based on their social relations, especially if they attempted to negatively influence other disciples. Notions about social relations as a particular threat to the disciples' character is shown clearly in the cases of expulsion linked to gang activity.

The upper secondary schools were institutions that were severely characterised by certain structures of class and gender. Women could enter first in 1927, and the schools was traditionally an institution for social reproduction of the male section of the bourgeois class. However, there is little in the files and documents connected to the expulsion cases that directly discusses ideas of class or gender. (Ideas about social class emerges only indirectly in some documents by connecting wealth to the ability to educate children.) Though, there was another, more obvious effect of class within the system of punishment in that parents, through economic and social resources, had a greater possibility to influence the process of punishment.

There was nothing in the formal regulations, ordinances or charters that stated that boys or girls would be judged in different ways. The dissertation shows, however, that girls that became pregnant were punished harshly, because the responsibility for their state was fully placed on them as girls and pregnancy usually led to expulsion. Punishment praxis was founded on an informal gendered discourse of morality which resulted in pregnant girls being expelled from the schools despite the fact that they had not formally broken any rules or laws.

In the dissertation it is shown that school doctors, school nurses and other medical personnel were respected and allowed great influence in the system of punishment and brought their own ideas about physical and psychological condition into the rationality of the system of punishment. This influence led to offenses and crimes being explained from whole new perspectives. Mental illness, physical injury, bodily constitution, genetics and intelligence, successively became a part of the rationality of the interpretation of the offending disciples.

In summation

Starting from this dissertation's purpose, to analyse how the system of punishment within upper secondary schools functioned and changed 1905–1961, I have analysed the harshest punishment of the expulsion from four

perspectives. Through the four perspectives I have been able to provide a broad and complex picture of this system. In comparison with, for example, an investigation which focuses only on the punishments, I have been able to analyse such aspects as the system's agents and the historically specific ideas that affected their decisions to punish. This broad perspective is due to the theoretical point of departure. Instead of a narrow approach where punishment is analysed in terms of, for instance discipline or gender, I have chosen a broader approach where the *system itself* is the focus. One reason this general method was chosen for this dissertation is that the system of punishment at the upper secondary schools has not previously been the focus of scholarly interest.

One of the greatest advantages of this tactic is that it shows the system's complexity. In the dissertation it is shown that the system of punishment can be explained not only by using gender or class, but can also be understood through system of rules, through the connected direct and indirect surveillance in different spatial conditions, the influence of agents and historically specific ideas about pupils' characters as well as their physical and psychological conditions. The broad approach has furthered our knowledge of the institution of the upper secondary school itself, as well as underlined a few puzzling issues that should become the focus of future inquiries. One interesting question is off-course what happened to the expelled disciples in regards to their education. Yet to come investigations could possibly answer to what degree the expelled disciples graduated or which bearing the disciples' social class played when entering the system of punishment. This dissertation can be seen as introduction to the study of these questions.

Illustrationer

Bild 1. Typformulär för terminsbetyg.....	47
Bild 2. Utdrag ur kollegieprotokoll, HAL på Lidingö.....	90
Bild 3. Korridor i Växjö gamla läroverk.....	97
Bild 4. Högre allmänna Läroverket Uppsala.....	110
Bild 5. Ritning över Västerås läroverk.....	111
Bild 6. Ritning över läroverket i Uppsala.....	112
Bild 7. Schematisk dygnsöversikt.....	116
Bild 8. Karta över Uppsala från 1910.....	123
Bild 9. Utdrag ur kollegieprotokoll.....	124
Bild 10. Varuhuset Tempo i Uppsala år 1935.....	126
Bild 11. Samarbete skola – barnavårdsnämnd.....	182
Bild 12. Skolöverstyrelsens skrift <i>Skolhygien</i>	212
Bild 13. Pynisk habitus, enligt Kretschmers typlära.....	222
Bild 14. Protokoll vid intelligensmätning.....	228

Tabeller

Tabell 1. Skolgången vid läroverken.....	40
Tabell 2. Läroverkens bestraffningsmetoder.....	52
Tabell 3. Förvisningar vid högre läroverk i relation till det totala antalet förvisningar.....	81
Tabell 4. Fördelning över tid av förvisningar vid de tre läroverk som förvisade flest antal lärjungar.....	81
Tabell 5. Kategorisering av förvisningar utifrån skoldisciplinutredningen 1947.....	84
Tabell 6. Kategorisering av förseelser och förbrytelser.....	86
Tabell 7. Det totala antalet överträdelse i förvisningsärenden vid de högre läroverken.....	93
Tabell 8. Det totala antalet överträdelse i disciplin- och förvisningsärenden vid Högre allmänna läroverket i Uppsala.....	95
Tabell 9. Överträdelse i förvisningsärenden vid Högre allmänna läroverket i Uppsala.....	96
Tabell 10. Läroverksbyggnader uppförda i 17 svenska städer efter 1849 år skolreform.....	108
Tabell 11. Aktörerna utifrån en rumslig indelning.....	145
Tabell 12. Skolmyndighetens beslut i förvisningsärenden.....	146
Tabell 13. Flickors förseelser och förbrytelser i förvisningsärenden.....	205
Tabell 14. Schematisk intelligenskvotkategorisering.....	225

Figurer

Figur 1. Antalet lärjungar i realskolan och gymnasiet, perioden 1905–1952.....	42
Figur 2. Det totala antalet förvisningar utifrån femårsperioder.	61
Figur 3. Totalt antal förvisningsärenden i jämförelse med förvisningar vid högre läroverk.....	77
Figur 4. Flickors förvisningar för alla skolformer i jämförelse med flickors förvisning vid högre läroverk.....	79
Figur 5. Antalet flickor respektive pojkar som gick real- och gymnasieutbildning utifrån femårsintervaller.	79
Figur 6. Förseelsers och förbrytelsers representation över tid.	94
Figur 7. Olika platsers representation i förvisningsärendena.....	105
Figur 8. Skolläkarens representation i förvisningsärenden under perioden, 1905–1961.....	162
Figur 9. Barnvårdsnämndens och polisens representation i förvisningsärenden under perioden, 1905–1961.	177

Referenser

Otryckta källor

Riksarkivet i Arninge

Kungliga Läroverksstyrelsen

Kungliga Läroverksstyrelsen 1905–1919 (KLÖ), alternativt namn Kungliga Överstyrelsen för rikets allmänna läroverk (1905–1913), SE/RA/420173

Koncept jämte register, B

Sakregister till koncept, 1905–1919, Blb:1–Blb:13

Inkomna skrivelser, E

Handlingar till huvuddiariet, 1905–1919, E IIa:1–E IIa:194

Enskilda ärenden, E IIa:16–E IIa:187

Diarienummer	Serievolym
1906 dnr:723	E IIa:16
1906 dnr:976	E IIa:17
1907 dnr:323	E IIa:30
1907 dnr:394	E IIa:30
1907 dnr:1467	E IIa:38
1907 dnr:1783	E IIa:39
1908 dnr:335	E IIa:41
1908 dnr:366	E IIa:41
1908 dnr:367	E IIa:41
1908 dnr:1341	E IIa:47
1909 dnr:347	E IIa:50
1909 dnr:485	E IIa:51
1910 dnr:700	E IIa:62
1910 dnr:762	E IIa:62
1910 dnr:1366	E IIa:67
1911 dnr:274	E IIa:71
1911 dnr:404	E IIa:72
1911 dnr:652,	E IIa:73
1912 dnr:366	E IIa:82
1912 dnr:467	E IIa:82
1912 dnr:689	E IIa:84
1912 dnr:975	E IIa:86
1912 dnr:1698	E IIa:92

Diarienummer	Serievolym
1913 dnr:94	E IIa:96
1913 dnr:619	E IIa:99
1913 dnr:800	E IIa:100
1913 dnr:1289	E IIa:107
1914 dnr:300	E IIa:113
1914 dnr:585,	E IIa:115
1914 dnr:666	E IIa:115
1914 dnr:686	E IIa:115
1914 dnr:2046	E IIa:127
1915 dnr:134	E IIa:130
1915 dnr:748,	E IIa:133
1915 dnr:766	E IIa:133
1915 dnr:949	E IIa:135
1915 dnr:964	E IIa:135
1915 dnr:968	E IIa:135
1915 dnr:1601	E IIa:140
1915 dnr:1664	E IIa:140
1915 dnr:1703	E IIa:140
1915 dnr:1709	E IIa:140
1915 dnr:1819	E IIa:141
1916 dnr:535	E IIa:145
1916 dnr:855	E IIa:147
1916 dnr:1572	E IIa:152
1916 dnr:1780	E IIa:153
1916 dnr:1797	E IIa:153
1916 dnr:1809	E IIa:153
1916 dnr:1821	E IIa:153
1916 dnr:1835	E IIa:153
1916 dnr:1899	E IIa:154
1917 dnr:87	E IIa:155
1917 dnr:791	E IIa:159
1917 dnr:949	E IIa:160
1917 dnr:1071	E IIa:160
1917 dnr:1624	E IIa:165
1917 dnr:1699	E IIa:165
1917 dnr:1733	E IIa:165
1917 dnr:1744	E IIa:159
1917 dnr:1754	E IIa:165
1917 dnr:1801	E IIa:166
1918 dnr:654	E IIa:171
1918 dnr:861	E IIa:172
1918 dnr:1727	E IIa:178

Diarienummer	Serievolym
1918 dnr:1962	E IIa:179
1918 dnr:2150	E IIa:179
1919 dnr:425	E IIa:183
1919 dnr:441	E IIa:183
1919 dnr:706	E IIa:184
1919 dnr:1305	E IIa:187

Skolöverstyrelsen 1919–1991

Skolöverstyrelsen Läroverksavdelningen 1920–1952 (SLÖ/LVA), alternativt namn, Kungliga Skolöverstyrelsen (1919–1974), SE/RA/420262

Koncept jämte register, B

Sakregister till koncept, 1919–1952, Blb:1–Blb:42

Inkomna handlingar, E

Handlingar till huvuddiariet, 1919–1952, E IIa:1–E IIa:1031

Enskilda ärenden, E IIa:5–E IIa:961

Diarienummer	Serievolym
1920 dnr:1047	E IIa:5
1920 dnr:1325	E IIa:6
1920 dnr:1769	E IIa:10
1921 dnr:344	E IIa:17
1921 dnr:821	E IIa:19
1921 dnr:1214	E IIa:21
1921 dnr:1273	E IIa:22
1922 dnr:32	E IIa:29
1922 dnr:1343	E IIa:34
1922 dnr:2389	E IIa:41
1923 dnr:892	E IIa:46
1923 dnr:1123	E IIa:47
1923 dnr:1153	E IIa:47
1923 dnr:2226	E IIa:55
1924 dnr:784	E IIa:61
1924 dnr:879	E IIa:61
1924 dnr:1361	E IIa:63
1924 dnr:1363	E IIa:63
1924 dnr:1391	E IIa:63
1924 dnr:1399	E IIa:63
1925 dnr:239	E IIa:72
1925 dnr:662	E IIa:74

Diarienummer	Serievolym
1925 dnr:2332	E IIa:84
1926 dnr:518	E IIa:89
1926 dnr:594	E IIa:89
1926 dnr:859	E IIa:91
1926 dnr:1979	E IIa:99
1926 dnr:1980	E IIa:99
1926 dnr:2124	E IIa:100
1926 dnr:2148	E IIa:100
1926 dnr:2205	E IIa:101
1927 dnr:829	E IIa:108
1927 dnr:919	E IIa:108
1928 dnr:572	E IIa:121
1928 dnr:703	E IIa:122
1928 dnr:707	E IIa:122
1928 dnr:920	E IIa:123
1928 dnr:2228	E IIa:131
1928 dnr:2235	E IIa:131
1929 dnr:1414	E IIa:141
1929 dnr:2473	E IIa:149
1929 dnr:2487	E IIa:149
1929 dnr:2958	E IIa:152
1929 dnr:2967	E IIa:152
1929 dnr:3240	E IIa:153
1929 dnr:3567	E IIa:155
1930 dnr:347	E IIa:157
1930 dnr:583	E IIa:158
1930 dnr:724	E IIa:159
1930 dnr:1514	E IIa:163
1930 dnr:1630	E IIa:164
1930 dnr:3023	E IIa:173
1931 dnr:114	E IIa:176
1931 dnr:1939	E IIa:184
1931 dnr:3485	E IIa:195
1931 dnr:3806	E IIa:196
1932 dnr:619	E IIa:202
1932 dnr:629	E IIa:202
1932 dnr:1490	E IIa:205
1932 dnr:1851	E IIa:207
1932 dnr:3491	E IIa:219
1933 dnr:272	E IIa:223
1933 dnr:1692	E IIa:231
1933 dnr:3746	E IIa:246

Diarienummer	Serievolym
1934 dnr:2087	E IIa:258
1934 dnr:3731	E IIa:270
1934 dnr:3900	E IIa:270
1935 dnr:1205	E IIa:283
1935 dnr:3367	E IIa:297
1935 dnr:3668	E IIa:299
1935 dnr:3692	E IIa:299
1935 dnr:3860	E IIa:300
1935 dnr:3903	E IIa:300
1935 dnr:3963	E IIa:301
1935 dnr:4096	E IIa:301
1935 dnr:4279	E IIa:303
1936 dnr:1063	E IIa:312
1936 dnr:1666	E IIa:315
1936 dnr:1877	E IIa:316
1936 dnr:1998	E IIa:316
1936 dnr:1877	E IIa:316
1936 dnr:2354	E IIa:319
1937 dnr:320	E IIa:340
1937 dnr:552	E IIa:341
1937 dnr:1739	E IIa:347
1937 dnr:5084	E IIa:366
1938 dnr:865	E IIa:374
1938 dnr:996	E IIa:375
1938 dnr:1816	E IIa:378
1938 dnr:2565	E IIa:382
1938 dnr:4612	E IIa:395
1938 dnr:4661	E IIa:395
1939 dnr:400	E IIa:405
1939 dnr:6958	E IIa:461
1940 dnr:2334	E IIa:480
1940 dnr:2720	E IIa:482
1940 dnr:2888	E IIa:482
1940 dnr:2889	E IIa:482
1940 dnr:7410	E IIa:507
1941 dnr:458	E IIa:512
1941 dnr:486	E IIa:512
1941 dnr:732	E IIa:513
1941 dnr:2453	E IIa:522
1941 dnr:2631	E IIa:523
1941 dnr:3748	E IIa:526
1941 dnr:3823	E IIa:527

Diarienummer	Serievolym
1941 dnr:7101	E IIa:545
1942 dnr:8197	E IIa:589
1942 dnr:60	E IIa:551
1942 dnr:563	E IIa:553
1942 dnr:2535	E IIa:563
1942 dnr:2602	E IIa:564
1942 dnr:2696	E IIa:564
1942 dnr:2842	E IIa:565
1942 dnr:3232	E IIa:566
1942 dnr:3333	E IIa:567
1942 dnr:3490	E IIa:567
1942 dnr:4646	E IIa:572
1942 dnr:7619	E IIa:585
1943 dnr:2609	E IIa:604
1943 dnr:4832	E IIa:611
1944 dnr:906	E IIa:632
1944 dnr:1265	E IIa:633
1944 dnr:3404	E IIa:641
1944 dnr:4467	E IIa:643
1944 dnr:4549	E IIa:643
1944 dnr:4860	E IIa:644
1944 dnr:9123	E IIa:658
1944 dnr:9189	E IIa:658
1945 dnr:703	E IIa:667
1945 dnr:948	E IIa:667
1945 dnr:2078	E IIa:672
1946 dnr:60	E IIa:698
1946 dnr:1049	E IIa:701
1946 dnr:3897	E IIa:712
1947 dnr:2828	E IIa:744
1947 dnr:3619	E IIa:747
1947 dnr:3973	E IIa:748
1947 dnr:7080	E IIa:759
1947 dnr:9656	E IIa:767
1948 dnr:1326	E IIa:775
1948 dnr:3367	E IIa:782
1948 dnr:11175	E IIa:808
1949 dnr:2910	E IIa:818
1949 dnr:5130	E IIa:827
1951 dnr:13428	E IIa:961

Skolöverstyrelsen 1919–1991

Skolöverstyrelsen, Administrativa avdelningen, (SÖ/ADA) 1943–1964, Kungliga

Skolöverstyrelsen (1919–1974), SE/RA/420262/15

Koncept jämte register

Sakregister, 1945–1964 (1952–1964), B1b14–B1b19

Inkomna handlingar

Handlingar till huvuddiariet, 1944–1964 (1952–1964), E IIa:1–E IIa:505 (E IIa:138–E IIa:505)

Enskilda ärenden, *E IIa:162–E IIa:486*

Diarienummer	Serievolym
1953 dnr:504	E IIa:162
1956 dnr:2243	E IIa:274
1956 dnr:3161	E IIa:279
1956 dnr:5192	E IIa:289
1956 dnr:5197	E IIa:289
1957 dnr:1699	E IIa:302
1958 dnr:1234	E IIa:324
1958 dnr:5373	E IIa:346
1959 dnr:2220	E IIa:356
1959 dnr:3510	E IIa:361
1959 dnr:4297	E IIa:364
1960 dnr:2522	E IIa:384
1960 dnr:2624	E IIa:384
1960 dnr:3510	E IIa:388
1960 dnr:5535	E IIa:395
1961 dnr:1535	E IIa:407
1963 dnr:6844	E IIa:486

Landsarkivet i Göteborg

Vänersborgs högre allmänna läroverk SE/GLA/**12159**
Kollegiets protokoll (1919), A1a:25

Landsarkivet i Härnösand

Högre allmänna läroverket i Gävle SE/HLA/**1060008**
Protokollet för kollegiet (1933–1940), A1:9
Protokollet för kollegiet (1941–1946), A1:10

Högre allmänna läroverket i Härnösand SE/HLA/**1060099**
Kollegiets protokoll (1908–1919), A1:7

Högre allmänna läroverket i Söderhamns arkiv SE/HLA/**1060019**
Kollegiets protokoll med bilagor (1911–1929), A1:2

Landsarkivet i Lund

Gossläroverkets i Helsingborg arkiv SE/LLA/**10781**
Kollegiets protokoll med bilagor (1936–1946), A1:9

Högre allmänna läroverkets i Kristianstad arkiv SE/LLA/**10795**
Målsmannaföreningens protokoll och handlingar (1949–1952), Ö IV:1

Ystads läroverks arkiv SE/LLA/**10817**
Kollegiets protokoll (1931–1969), A1:3
Oplacerade handlingar (utan år), ÖIII:1

Karlshamns läroverks arkiv SE/LLA/**10790**
Kollegiets protokoll med bilagor, (1915–1938), A1:6

Landsarkivet i Uppsala

Högre allmänna läroverket i Falun SE/ULA/**12507**
Kollegiets protokoll med bilagor (1942–1951), A1:11

Högre allmänna läroverket i Uppsala med föregångare SE/ULA/**10472**

Kollegiets protokoll, (1857–1865), A1a:5
Kollegiets protokoll, (1865–1897), A1a:6
Kollegiets protokoll, (1897–1918), A1a:7
Kollegiets protokoll, (1918–1931), A1a:8
Kollegiets protokoll, (1931–1960), A1a:9
Kollegiets protokoll, (1961–1966), A1a:10

Bilagor till protokoll, (1911–1939), A1B:1
 Bilagor till protokoll, (1959–1960), A1B:3
 Inkomna skrivelser (1944), E4:23
 Inkomna skrivelser (1945), E4:24
 Årsredogörelser (1910–1920), F2a:10
 Skolläkarens verksamhet (1905–1966), F3a:1
 Kartor och ritningar, referenskod **10472** 0002:0003

Landsarkivet i Vadstena

Högre allmänna läroverket i Motala arkiv SE/VALA/00593
 Kollegiets protokoll med bilagor (1950–1956), A1:8

Stockholms stadsarkiv

Katarina realskola SE/SSA/0280
 Testamenturkunder och stipendiefonder (1721–1949) F3a:1

Kungsholmens gymnasium SE/SSA/1307
 Lärarkollegiets protokoll (1916–1923), A1:2

Norra latins gymnasium SE/SSA/1120
 Kollegieprotokoll (1903–1959), A1A:2

Nya Elementarskolan SE/SSA/1367
 Läroverkskollegiets, Personalkonferensens protokoll (1904–1907), A2:12
 Läroverkskollegiets, Personalkonferensens protokoll (1912–1920), A2:14
 Matriklar över inskrivna elever (1937–1949), D2 AA:11

Södra latin SE/SSA/2174
 Pressklipp och trycksaker (1882- 1960-tal), Ö2:1

Stadsarkivet, Borlänge

Hagaskolan, Borlänge stad, Skolstyrelsen
 Protokoll, (1916–1971), A2

Stadsarkivet, Lidingö

Hersby gymnasium
 Kollegieprotokoll, (1915–1956), A2:1

FÖRBRYTELSER OCH FÖRVISNINGAR

Uppsala Stadsarkiv

Högre elementarläroverket för flickor, Uppsala stad
Bilagor till styrelsens protokoll, (1905–1964), A1c:1

Lärarnas Riksförbund arkiv, LR

Lärarnas Riksförbund arkiv, LR
Dossierlagda handlingar (1950–1967), F2:458

Tryckta källor

Officiellt tryck

- Bidrag till Sveriges officiella statistik. P, Undervisningsväsendet. *Berättelse om statens allmänna läroverk för gossar* (1884).
- Proposition 1904:50 *Kungl. Maj:ts nådiga proposition till Riksdagen angående ändrad anordning af rikets allmänna läroverk samt lönerreglering för de vid dem anställda lärare; gifven Stockholms slott den 31 december 1903.*
- Proposition 1944:193. *Kungl. Maj:ts proposition till riksdagen angående rationalisering och utbyggnad av skolhälsovården m. m.; gifven Stockholms slott den 25 februari 1944.*
- Ragnar Huss, Motion nr 58 Första kammaren, 1953. [], *om en översyn av gällande bestämmelser rörande förvisning från läroverk och andra högre skolor.*
- Riksdagens skrivelse 1927:262 *Riksdagens skrivelse till Konungen i anledning av Kungl. Maj:ts proposition angående omorganisation av det högre skolväsendet m. m. jämte i ämnet väckta motioner.*
- Underdåniga berättelse/Kungl. Överstyrelsen för rikets allmänna läroverk* (1905).
- Öfverstyrelsens cirkulär nr 2 rörande normalbestämmelserna angående läroverksbyggnader*, 14/9 1905, med ändring 6/6 1911.

Svensk författningssamling (SFS)

- SFS 1856:52, Kongl. Maj:ts nådiga Stadga för Rikets Allmänna; gifven Stockholms slott den 14 augusti, 1856.
- SFS 1859:16, Kongl. Maj:ts förnyade nådiga Stadga för Rikets Allmänna Elementar=Läroverk; gifven Stockholms slott den 29 januari, 1856.
- SFS 1864:11 Kongl. Maj:ts nådiga Förordning om nya Strafflagens införande och hwad i afseende derå iakttagas skall; gifven Stockholms slott den 16 februari 1864.
- SFS 1878:53 Kongl. Maj:ts stadga för rikets allmänna läroverk; gifven Stockholms slott den i januari, 1878.
- SFS 1902:67 Lag angående uppfostran åt vanartade och i sedlighet afseende försummade barn; gifven Stockholms slott den 13 juni 1902.
- SFS 1902:72 Lag angående verkställighet af domstols förordnade om tvångsuppfostran; Lag, innefattande vissa bestämmelser om förfarandet i brottmål rörande minderåriga; gifven Stockholms slott den 27 juli 1902.
- SFS 1904:62 Kungl. Maj:ts nådiga instruktion för Dess Öfverstyrelse för rikets allmänna läroverk; gifven Stockholms slott den 28 oktober 1904.
- SFS 1905:6 Kungl. Maj:ts nådiga stadga för rikets allmänna läroverk; gifven Kristiania slott den 18 februari 1905.
- SFS 1906:92 Kungl. kungörelse angående behörighet för den: som aflagt godkänd realskolexamen och genomgått handelsinstitut, att vinna anställning vid tullverkets lokalförvaltning samt kust- och gränsbevakning; i anledning

- af Riksdagens beslut angående villkoren för erhållande af anställning såsom tjänsteman hos riksbanken; behörighet för den, som aflagt realskolexamen, att under vissa villkor vinna inträde vid landtbruksinstitutet vid Ultuna och vid landbruksafdelningen vid landtbruks- och mejeriinstitutet vid Alnarp; gifven Stockholms slott den 26 oktober 1906.
- SFS 1918:1064 Kungl. Maj:ts stadga för högre folkskolor; given Stockholms slott den 9 september 1918.
- SFS 1923:321 Kungl. kungörelse angående rätt för kvinnliga lärjungar att vinna inträde å gymnasiet vid allmänt läroverk; given Stockholms slott den 5 juni 1923.
- SFS 1925:170 Lag om polisväsendet i riket; given Stockholms slott den 6 juni 1925.
- SFS 1928:412 Kungl. Maj:ts stadga för rikets allmänna läroverk; given Stockholms slott den 24 september 1928.
- SFS 1928:426 Kungl. Maj:ts stadga för kommunala flickskolor; given Stockholms slott den 24 september 1928.
- SFS 1933:109 Kungl. Maj:ts förnyade stadga för rikets allmänna läroverk; given Stockholm slott den 17 mars 1933.
- SFS 1934:248 Kungl. Maj:ts förnyade stadga för högre folkskolor; given Stockholms slott den 7 juni 1934.
- SFS 1939:287 Arbetstidslag för detaljhandeln; given Stockholms slott den 22 juni 1939.
- SFS 1939:289 Butikstängningslag; given Stockholms slott den 22 juni 1939.
- SFS 1942:622 Kungl. Maj:ts Kungörelse om ändring i vissa delar av förnyade stadgan den 26 september 1921 (nr 604) ang. folkundervisningen i riket
- SFS 1942:629 Kungl. Maj:ts Kungörelse med vissa bestämmelser ang. hjälpundervisning i folk- och småskolor; given Stockholms slott den 30 juni 1942.
- SFS 1945:581 Kungl. Maj:ts Kungörelse. ändring i vissa delar av förnyade stadgan den 17 mars 1933 (nr 109) för rikets allmänna läroverk; given Stockholms slott den 29 juni 1945.
- SFS 1948:577 Kungl. Maj:ts Kungörelse ang. ändring i vissa delar av förnyade stadgan den 17 mars 1933 (nr 109) för rikets allmänna läroverk; given Stockholms slott den 26 juni 1948.
- SFS 1949:125 Kungl. Maj:ts Kungörelse ang. ändring i vissa delar av förnyade stadgan den 17 mars 1933 (nr 109) för rikets allmänna läroverk; given Stockholms slott den 24 mars 1949.
- SFS 1951:587 Kungl. Maj:ts stadga för de statsunderstödda privatläroverken; given Stockholms slott den 29 juni 1951.
- SFS 1954:581 Kungl. Maj:ts Kungörelse angående ändrad lydelse av mom. 4 övergångsbestämmelserna till kungörelsen (nr 650) om ändring av förnyade stadgan den 17 mars 1933 (nr 109) för rikets allmänna läroverk; given Stockholms slott den 21 oktober 1955.

- SFS 1954:650 Kungl. Maj:ts Kungörelse ang. ändring i vissa delar av förnyade stadgan den 17 mars 1933 (nr 109) för rikets allmänna läroverk; given Stockholms slott den 19 november 1954.
- SFS 1956:614 Skolstyrelselag; given Stockholms slott den 21 december 1956; given Stockholms slott den 21 december 1956.
- SFS 1958:335 Kungl. Maj:ts Kungörelse. ändring i vissa delar av förnyade stadgan den 17 mars 1933 (nr 109) för rikets allmänna läroverk; given Stockholms slott den 23 maj 1958.
- SFS 1958:342 Kungl. Maj:ts stadga för högre kommunala skolor; given Stockholms slott den 23 maj 1958.
- SFS 1960:97 Lag om samhällets vård av barn och ungdom (barnavårdslag); given Stockholms slott den 29 april 1958.
- SFS 1974:595 Abortlag; utfärdad 14 juli 1974.
- SFS 2009:400 Offentlighets- och sekretesslag; utfärdad 20 maj 2009.

Statliga utredningar

- SOU 1922:49 *Utredning angående omorganisation av polisväsendet i riket.*
- SOU 1923:56 *Sammanfattning av utlåtanden och yttranden i anledning av Skolkommissionens den 28 april 1922 avgivna betänkande. [Första delen].*
- SOU 1944:30 *Ungdomsvårdskommitténs betänkande. [D.] 1, Med utredning och förslag angående psykisk barna- och ungdomsvård.*
- SOU 1944:31 *Ungdomsvårdskommitténs betänkande. [D.] 2, Med utredning och förslag angående stöd åt ungdomens föreningsliv.*
- SOU 1944:22 *1940 års skolutrednings betänkanden och utredningar. 3, Utredning och förslag angående vidgade möjligheter till högre undervisning för landsbygdens ungdom.*
- SOU 1945:45 *1940 års skolutrednings betänkanden och utredningar. 5, Skolans betygssättning.*
- SOU 1945:22 *Ungdomsvårdskommitténs betänkande. D. 3, Ungdomen och nöjeslivet.*
- SOU 1947:12 *Ungdomsvårdskommitténs betänkande. D. 4, Ungdomens fritidsverksamhet.*
- SOU 1947:11 *1940 års skolutrednings betänkanden och utredningar. 8, Utredning och förslag rörande vissa socialpedagogiska anordningar inom skolväsendet.*
- SOU 1948:21 *Ungdomsvårdskommitténs betänkande. D. 6, Ungdomen och arbetet.*
- SOU 1950:3 *Betänkande med förslag angående folkskolans disciplinmedel m. m.*
- SOU 1951:41 *Ungdomen möter samhället: Ungdomsvårdskommitténs slutbetänkande.*
- SOU 1952:46 *Betänkande angående psykopatvård m. m.*
- SOU 1959:37 *Ungdomsbrottslighet: överväganden och förslag.*
- SOU 1959:40 *Psykisk barna- och ungdomsvård: betänkande 1.*
- SOU 1971:33 *Fri affärstid: betänkande.*

Tidningar & tidskrifter

Svenska dagbladet

21/11 1895; 27/10 1922; 18/6 1942; 20/6 1942; 31/5 1952

Dagens Nyheter

9/6 1925

Tidningen för Sveriges läroverk (TfsLV)

1922 nr 3; 1927 nr 25; 1935 nr 3; 1936 nr 11; 1944 nr 11; 1944 nr 21; 1947 nr 5; 1953 nr 12; 1956 nr 20; 1960 nr 28

Uppsala Nya Tidning

15/9 1964; 25/2 1944

Svensk Tidskrift för industriellt rättsskydd

1925

Aftonbladet

12/12 1928

Skolvärlden

1963 nr 12

Nya Dagligt Allehanda

17/6 1942

Svensk skoltidning

Svensk skoltidning nr. 6 (1948)

Övriga tryckta referenser

Adress-kalender för Upsala stad. (1900), Uppsala.

Ahnlund, Knut (1963), *Vännerna: en berättelse från hem och skola.* Stockholm: Norstedt.

Albisetti, James C. (1983), *Secondary school reform in imperial Germany.* Princeton, New Jersey: Princeton U.P.

Anderson, Robert, "The Idea of the Secondary School in Nineteenth-Century Europe", *Paedagogica Historica: International Journal of the History of Education* 40 (2).

Andersson, Åsa (2002), *Ett högt och ädelt kall: kalltankens betydelse för sjuk-sköterskeyrkets formering 1850–1933.* Umeå: Umeå universitet.

Andréasson, Rune, Gerentz, Sven & Gawell, Jonas (1997), *Bilismens genombrottsår i Sverige: om nätverken, aktörerna och spelet mellan organisationerna, företagen och myndigheterna.* Uppsala: Uppsala Publ. House.

- Archer, Margaret Scotford (1984), *Social origins of educational systems: university edition*. London: Sage.
- Asker, Björn (2007), *Hur riket styrdes: förvaltning, politik och arkiv 1520–1920*. Stockholm: Riksarkivet.
- Aktuellt från Skolöverstyrelsen* (1949), nr 81.
- Aktuellt från Skolöverstyrelsen* (1956), nr 32.
- Aktuellt från Skolöverstyrelsen* (1958), nr 31.
- Aktuellt från Skolöverstyrelsen* (1960), nr: 130.
- Aubry, Carla & Westberg, Johannes (2012), *History of schooling: politics and local practice*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Axelsson, Thom (2007), *Rätt elev i rätt klass: skola, begåvning och styrning 1910–1950*. Linköping: Linköpings universitet.
- (2009), "Någonstans mellan sjukt och friskt: det psykopatiska barnet och psykopatklasser", i *Historien, barnen och barndomarna: vad är problemet?: en vänbok till Bengt Sandin*.
- Backman Prytz, Sara (2014), *Borgerlighetens döttrar och söner: kvinnliga och manliga ideal bland läroverksungdomar, ca. 1880–1930*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Ball, Lester B. (1968), "The Principal and Negotiations", *The High School Journal* 52 (1).
- Bentham, Jeremy (1995), *The panopticon writings*. London: Verso.
- Berg, Fridtjuv (1883), *Folkskolan såsom bottenskola: ett inlägg i en viktig samhällsfråga*. I Uppfostringsfrågor; 1. Stockholm: L. Hökerberg.
- Berg, Henrik (1906), *Kortfattad undervisning i alkohologi till bruk i seminarier, läroverk och folkskolor samt för självstudier*. Stockholm: Nya tr.-a.-b.
- Bergenheim, Åsa (1994), *Barnet, libido och samhället: om den svenska diskursen kring barns sexualitet 1930–1960*. Grängesberg: Höglund.
- Bergenlöv, Eva (2009), *Drabbade barn: aga och barnmisshandel i Sverige från reformationen till nutid*. Lund: Nordic Academic Press.
- Bergman, Gösta (1934), *Skolpojkslang*. Stockholm: Bonnier.
- Bergman, Hjalmar (1919), *Markurells i Wadköping*. Stockholm: Bonnier.
- Bestämmelser för studentexamen*. (1961), Stockholm: Skolöverstyrelsen.
- Bickel, Frank, O'Neill, Maude & Robinson, Andrew (1979), "The Secondary Principal and Student Discipline: A Bibliographic Review", *American Secondary Education* 9 (2).
- Bjurman, Eva Lis (1995), *Barnen på gatan*. Stockholm: Tiden.
- Blomqvist, Håkan (2017), *Potatisrevolutionen och kvinnoupploppet på Södermalm 1917: ett historiskt reportage om hunger och demokrati*. Stockholm: Hjalmarson & Högberg.
- Boalt, Gunnar (1956), *Psykologisk-pedagogisk uppslagsbok. Bd 3, [R-Ö]*. Stockholm: Natur och kultur.
- Bogart, John H. (1987), "Punishment and the Subordination of Law to Morality", *Oxford Journal of Legal Studies* 7 (3).

- Bolin, Ernst (1916), *Om bruk och missbruk av alkohol: dess inflytande på den enskilde och samhället samt om alkoholmissbrukets orsaker och sättet för dess bekämpande*. Stockholm: Nord. bokh.
- Bourdieu, Pierre (1996a), *The state nobility: elite schools in the field of power*. Cambridge: Polity Press.
- (1996b), *Homo academicus*. Moderna franska tänkare, ; 27. Eslöv: B. Östlings bokförl. Symposion.
- (2000), *Konstens regler: det litterära fältets uppkomst och struktur*. Stehag: B. Östlings bokförl. Symposion.
- Brantlinger, Ellen (1991), "Social Class Distinctions in Adolescents' Reports of Problems and Punishment in School", *Behavioral Disorders* 17 (1).
- Bratt, Ivan & Petrén, Alfred (1912), *Alkoholen och samhället: betänkande angående de samhällsskadliga inflytanden bruket af rusdrycker medför jämte förslag till systematiska åtgärder för deras bekämpande i Sverige*. Stockholm: Isaac Marcus' boktr.-aktiebolag.
- Broady, Donald (2000), "Skolan under 1990-talet: sociala förutsättningar och utbildningsstrategier", *Välfärd och skola*. Stockholm: Fritzes offentliga publikationer.
- Broady, Donald & Börjesson, Mikael (2008), "En social karta över gymnasieskolan", i *Individ, samhälle, lärande: åtta exempel på utbildningsvetenskaplig forskning*.
- Brändström, Sture & Larsson, Anna (2011), "A total institution within reach? Music education at Framnäs Folk High School in the 1950s and 60s", i *Finnish Journal of Music Education*, 14:2.
- Bröckling, Ulrich, Krasmann, Susanne & Lemke, Thomas (2009), *Governmentality: current issues and future challenges*. New York: Routledge.
- Burt, Cyril (1941), *Den unge brottslingen*. Stockholm: Natur och kultur.
- Burt, Cyril Lodowic (1944), *The young delinquent*. London: University of London Press.
- Chitty, Clyde (2013), *New Labour and Secondary Education, 1994–2010*. Palgrave Macmillan Ltd.
- Cox, Pamela (2002), *Gender, justice, and welfare: bad girls in Britain, 1900–1950*. New York: Palgrave Macmillan.
- Curtis, Bruce (1988), *Building the educational state: Canada West, 1836–1871*. Lewes: Falmer P.
- Cutler, William W. (1989), "Cathedral of Culture: The Schoolhouse in American Educational Thought and Practice since 1820", *History of Education Quarterly* 29 (1).
- Dean, Mitchell (2010), *Governmentality: power and rule in modern society*. Thousand Oaks, California: SAGE Publications.
- Davidsson, Tobias (2015), *Understödet rationalitet. En genealogisk studie av arbetslinjen under kapitalismen*. Göteborg: Égalité.
- Dean, Mitchell (2010), *Governmentality: power and rule in modern society*. Thousand Oaks, California: SAGE Publications.

- Eckstein, M. A. (1966), "Ultimate Deterrents: Punishment and Control in English and American Schools", *Comparative Education Review* 10 (3).
- Edquist, Samuel (2001), *Nyktra svenskar : Godtemplarrörelsen och den nationella identiteten 1879–1918* Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Ekelin, Sigvard (1965), *Bullstriden vid Härnösands läroverk 1924–25 : några randanteckningar*. Härnösand: Härnösands läroverks kamratförening.
- Ekström, Gert (2001), *Älskade cykel : år 1800–2000*. Stockholm: Prisma.
- Elever i obligatoriska skolor 1847–1962* (1974), Promemorior ; 1974:5. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- Eriksson, Eva (1990), *Den moderna stadens födelse : svensk arkitektur 1890–1920*. Stockholm: Ordfront.
- (2001), *Den moderna staden tar form : arkitektur och debatt 1910–1935*. Stockholm: Ordfront.
- Fejes, Andreas (2006), *Constructing the adult learner : a governmentality analysis*. Linköping: Department of Behavioural Sciences, Linköping University.
- Findley, Dale & O'Reilly, Henry M. (1971), "Secondary School Discipline", *American Secondary Education* 2 (1).
- Florin, Christina & Johansson, Ulla (1993), *"Där de härliga lagrarna gro-" : kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850–1914*. Stockholm: Tiden.
- Forsberg, Håkan (2015), *Kampen om eleverna : gymnasiefältet och skolmarknadens framväxt i Stockholm, 1987–2011*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Foucault, Michel (1987), *Övervakning och straff : fängelsets födelse*. Lund: Arkiv.
- Foucault, Michel, (2000), *Essential works of Foucault, 1954–1984. Vol. 3, Power*. New York: The New Press.
- Frankman, Frenne (1952), *Folkskolestadgan och andra författningar rörande folkundervisningen*. Lund: H. Ohlsson.
- Fredriksson [Westberg], Johannes (2007), "Maktbegreppets bruk : analysen av fängelsestraffet i 'Övervakning och straff'". Historiska institutionen, Uppsala universitet.
- Frykman, Jonas (1988), *Dansbaneeländet : ungdomen, populärkulturen och opinionen*. Stockholm: Natur och kultur.
- (1998), *Ljusnande framtid! : skola, social mobilitet och kulturell identitet*. Lund: Historiska media.
- Förhandlingarna vid rektorsmötet i Stockholm den 16–18 juni 1931 : utgivna av Kungl. skolöverstyrelsen*. (1932), Stockholm: Skolöverstyrelsen.
- Förhandlingarna vid rektorsmötet i Sigtuna den 27–30 juni 1949*. (1954), Stockholm: Skolöverstyrelsen.
- Garpenhag, Lars (2012), *Kriminaldårar : sinnessjuka brottslingar och strafffrihet i Sverige, ca 1850–1930*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Gelber, Scott M. (2016), *Courtrooms and classrooms: a legal history of college access, 1860–1960*. Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University Press.
- Geschwind, Lars (2001), *Stökiga studenter : social kontroll och identifikation vid universiteten i Uppsala, Dorpat och Åbo under 1600-talet*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.

- Goffman, Erving (1991), *Asylums: essays on the social situation of mental patients and other inmates*. Harmondsworth: Penguin.
- Goffman, Erving (2014), *Stigma: den avvikandes roll och identitet*. Lund: Studentlitteratur.
- Goldstein, Stephen R. (1969), "The Scope and Sources of School Board Authority to Regulate Student Conduct and Status: A Nonconstitutional Analysis", *University of Pennsylvania Law Review* 117 (3).
- Goodman, Joyce, Rogers, Rebecca & Albisetti, James C. (2014), *Girls' secondary education in the Western World: from the 18th to the 20th century*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Göransson, Hardy (1942), *Åtgärder mot vanart och brottslighet bland barn och ungdom*. Uppsala: Almqvist & Wiksells Boktryckeri A.-B.
- Hall, B. Rudolf (1921), *Sveriges allmänna läroverksstadgar 1561–1905. 1/3, 1561, 1611 och 1649 års skolordningar: i avtryck och, de båda senare, i översättning*. Lund: Föreningen för svensk undervisningshistoria.
- (1922), *Sveriges allmänna läroverksstadgar 1561–1905. 4/6, 1693, 1724 och 1807 års skolordningar*. Lund: Föreningen för svensk undervisningshistoria.
- (1923), *Sveriges allmänna läroverksstadgar 1561–1905. 7, 1820 års skolordning*. Lund: Föreningen för svensk undervisningshistoria.
- (1927), *Sveriges allmänna läroverksstadgar 1561–1905. 10, 1878 års skollag: vidfogad skrift: Anvisningar och råd; bilaga till 1820 års skolordning*. Lund: Föreningen för svensk undervisningshistoria.
- (1930), *Sveriges allmänna läroverksstadgar 1561–1905. 11, 1905 års läroverksstadgar*. Lund: Föreningen för svensk undervisningshistoria.
- Hallgren, Bengt G. (1963), *Kyrkotuktsfrågan: en systematisk studie av kyrkotukten i svensk frikyrklighet och hos Martin Luther*. Stockholm: Diakonistyrelsen.
- Hammar, AnnaSara (2014), *Mellan kaos och kontroll: social ordning i svenska flottan 1670–1716*. Lund: Nordic Academic Press.
- Hammarberg, Lena (2001), *En sund själ i en sund kropp: hälsopolitik i Stockholms folkskolor 1880–1930*. Stockholm: HLS förlag.
- Hans Kejslerliga Majestäts nådiga skolordning för storfurstendömet Finland: med bihang och register*. (1877), Helsingfors: Edlund.
- Hart, Robert A., Moro, Mirko & Roberts, J. Elizabeth, "Who gained from the introduction of free universal secondary education in England and Wales?", *Oxford Economic Papers*.
- Heckscher, Ebba (1906), *Samhällets barnavård*. Stockholm: Ekmans förlags-expedition.
- Hedenborg, Susanna (1997), *Det gåtfulla folket: barns villkor och uppfattningar av barnet i 1700-talets Stockholm*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Hedenborg Susanna, Kvarnström Lars (2006), *Det svenska samhället 1720–2000: böndernas och arbetarnas tid*. Lund: Studentlitteratur.

- Hellblom–Thibblin, Christina (2004), *Kategorisering av barns "problem" i skolans värld: en undersökning av skolhälsovårdsrapporter läsåren 1944/45–1988/89*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Helle, Vilhelm (1943), *Aga eller ej?: hur man uppfostrar nutidsungdom*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Hellsten, Carl Gustaf, Hernlund, Hugo, Melin, Karl Alfred & Rystedt, Gottfrid (1912), *Statens profskola, Nya elementarskolan i Stockholm*. 1911–1912. Stockholm.
- Herlitz, Carl Wilhelm (1961), *Skolhygienens historia: en översikt främst av utvecklingen i Sverige*. Stockholm: Bergvall.
- Herrström, Gunnar (1966), *1927 års skolreform: en studie i svensk skolpolitik 1918–1927*. Stockholm: Svenska bokförlaget.
- Heuman, Maths (1978), *Rättsaffärens Kejne och Haijby*. Stockholm: Norstedt.
- Historisk statistik för Sverige Statistiska översiktstabeller: utöver i del I och del II publicerade t.o.m. år 1950*. (1960a), Örebro: Statistiska centralbyrån.
- Hofer, Hanns von (2011), *Brott och straff i Sverige: historisk kriminalstatistik 1750–2010: diagram, tabeller och kommentarer*. Stockholm: Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet.
- Holmberg, Anton (1919), *Elementarister: några bilder från Nya elementarskolan i Stockholm på 1850-talet*. Stockholm: Norstedt.
- Hultgren, Kurt (2011), *Östra Real: läroverk där man blev vuxen*. Stockholm: Perrongförlaget.
- Inger, Göran (2001), *Vanfrejd: från infamia till förlust av medborgerligt förtroende*. Uppsala: [G. Inger].
- (2011), *Svensk rättshistoria*. Malmö: Liber.
- Isaksson, Christine & Larsson, Anna (2012), "Skolkuratorsyrkets framväxt och utveckling i Sverige", *Socionomen* 32 (6).
- Ivarsson Lilieblad, Björn (2009), *Moulin Rouge på svenska: varietéunderhållningens kulturhistoria i Stockholm 1875–1920*. Linköping: Institutionen för studier av samhällsutveckling och kultur, Linköpings universitet.
- Jenvén, Hélène (2017), *Utsatta elevers maktlöshet: en studie om elevers sociala samvaro som förbättringsarbete i åk 8–9*. Örebro: Örebro University.
- Johansson, Lennart (2008), *Staten, supen och systemet: svensk alkoholpolitik och alkoholkultur 1855–2005*. Stockholm: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Johansson, Ulla (2000), *Normalitet, kön och klass: liv och lärande i svenska läroverk 1927–1960*. Tavelsjö: U. Johansson.
- Johansson, Ulla & Florin, Christina (1996), "Tre kulturer - tre historier: disciplinering i läroverk, flickskolor och folkskolor under 1800-talets senare hälft", i *Symposierapporten, Utbildningshistoria* Uppsala: Föreningen för svensk undervisningshistoria.

- Johansson-Dahr, Robert (1927), *Om rusdrycker och rusdrycksbruk : För skolgungdom*. Skriftserien Fred och nykterhet ; 1. Utg. av Sveriges lärares nykterhetsförbund. Jönköping: Länstidningen.
- Jonsson, Gustav (1969), *Det sociala arvet*. Stockholm: Tiden.
- Järpvall, Charlie (2016), *Pappersarbete : formandet av och föreställningar om kontorspapper som medium*. Lund: Mediehistoria, Lunds universitet.
- Jönson, Ulf (1997), *Bråkiga, lösaktiga och nagelbitande barn : om barn och barnproblem vid en rådgivningsbyrå i Stockholm 1933–1950*. Linköping: Tema, Univ.
- Kalb, Martin (2016), *Coming of age : constructing and controlling youth in Munich, 1942–1973*. New York: Berghahn Books.
- Kazamias, Andreas Michael (1966), *Politics, society and secondary education in England*. Philadelphia : University of Pennsylvania Press.
- Kretschmer, Ernst (1947), *Kroppbyggnaden och karaktären : en undersökning av kroppsinstitutionen och läran om temperamenten*. Stockholm: Natur o Kultur.
- Kristenson, Hjärdis (2005), *Skolhuset : idé och form*. Lund: Signum.
- Kumlien, Mats (1997), *Uppfostran och straff : studier kring 1902 års lagstiftning om reaktioner mot ungdomsbrott*. Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning.
- Landahl, Joakim (2006), *Auktoritet och ansvar : lärares fostrans- och omsorgsarbete i historisk belysning*. Arbetsliv i omvandling; 2006:12. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- (2013a), *Stad på låtsas : samhällssimulering och disciplinering vid Norra Latins sommarhem 1938–1965*. Göteborg: Daidalos.
- (2013b), "The eye of power(-lessness): on the emergence of the pan-optical and synoptical classroom", *History of Education* 42 (6).
- (2016), *Politik & pedagogik : en biografi över Fridtjuv Berg*. Stockholm: Lärarförlaget.
- Larsson, Anna (2008), "Mobbningsbegreppets uppkomst och förhistoria: en begreppshistorisk analys", *Pedagogisk forskning i Sverige* 13 (2).
- (2010a), "Skolgårdsfrågan: asfalt, mobbning och framväxten av skolgården som ett politiskt och medialt problem", i *Utbildningens sociala och kulturella historia : meddelanden från den fjärde nordiska utbildningshistoriska konferensen*.
- (2010b), "Mobbingfrågan i förändring: efterkrigstidens synsätt på skolbarns kamratrelationer", i *Historisk tidskrift (Stockholm)*, 2010(130):2, s. vol.[241]-vol.264.
- (2010c), *Fostran i skola och utbildning : historiska perspektiv*. Uppsala: Föreningen för svensk undervisningshistoria.
- Larsson, Anna & Norlin, Björn (2014), *Beyond the classroom : studies on pupils and informal schooling processes in modern Europe*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

- Larsson, Anna, Norlin, Björn & Rönnlund, Maria (2017), *Den svenska skolgårdens historia : skolans utemiljö som pedagogiskt och socialt rum*. Lund: Nordic Academic Press.
- Larsson, Esbjörn (2005), *Från adlig uppfostran till borgerlig utbildning : Kungl. krigsakademien mellan åren 1792 och 1866*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- (2007), "Manligt och omanligt på Karlberg : en studie av pennalistiskt våld inom Krigsakademiens kadettkår", i *Historisk tidskrift (Stockholm)*, 2007 (127):3.
- (2009), "Från lärd skola till läroverk : Läroverksutbildningens utveckling i Sverige från rikets delning till 1878 års skollag", *Skolhistoriskt arkiv* 32.
- (2011), "Maktlekar ur ett historiskt perspektiv", i *Angeläget om maktlekar - en antologi*. Stockholm: ALMAeuropa.
- (2014), *En lycklig mekanism : olika aspekter av växelundervisningen som en del av 1800-talets utbildningsrevolution*. Uppsala: Uppsala universitet.
- (2017), "Att disciplinera adeln. En studie av maktutövning vid Kungl. Krigsakademien på Karlbergs slott", i *Från Afrikakompaniet till Tokyo*.
- Larsson, Esbjörn & Westberg, Johannes (2015), *Utbildningshistoria : en introduktion*. Lund: Studentlitteratur.
- Larsson, Germund (2011), *Kunskapens källa : en guide till läroverksarkiv med föregångare vid Landsarkivet i Uppsala*. Uppsala: SEC, Uppsala University.
- (2017), "Rökningens revolution : - från förbud till rökruta", i *Utbildningens revolutioner*. Uppsala Studies of History and Education (SHED).
- Larsson, Jonas (2005), "Ordalek och styrningskonst", i *Historisk tidskrift (Stockholm)*, 2005 (125):3.
- Larsson Kraus, Jonas (2009), *Att odla ett samhälle: Råby räddningsinstitut och 1840-talets sociala ingenjörskonst*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Lawn, Martin & Grosvenor, Ian (2005), *Materialities of schooling : design, technology, objects, routines*. Oxford: Symposium Books.
- Lidegran, Ida (2009), *Utbildningskapital : om hur det alstras, fördelas och förmedlas*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Liliequist, Jonas (1992), *Brott, synd och straff : tidelagsbrottet i Sverige under 1600- och 1700-talet*. Umeå: Uni
- Lindberg, Gunilla (1996), *I våra kvarter. Uppsala på 30-talet*. Hudiksvall: Winberg.
- Lindeberg, Kjell & Trovik, Olov (1987), *Läroverket som arkitektuppgift under 1800-talet*. Stockholm: Konsthögskolans arkitekturskola.
- Lindgren, Sven-Åke (1993), *Den hotfulla njutningen: att etablera drogbruk som samhällsproblem 1890–1970*. Stockholm: Symposium.

- Lindroth, Per, Wahlström, Cristina & Seeger, Ingrid (1985), *Rapport om skolbyggnader i Uppsala kommun. D. 1, Folkskolehus i Uppsala stad från 1830 till 1970-talet*. Uppsala: Stadsarkivet.
- Lundin, Claës (1890), *Nya Stockholm : dess yttre och inre förhållanden; dess olika folkklasser, typer och personligheter; dess kyrkor och bönesalar, vetenskapsmän och konstnärer; dess vårdshus, skådebanor och kaseraner, föreningar och arbetaresamfund; dess tidningar och literära kretsar; dess sällskapslif, förlustelser och idrotter till lands och vatten under 1880-talet*. Stockholm: Geber.
- Lundin, Claes & Strindberg, August (1882), *Gamla Stockholm : anteckningar ur tryckta och otryckta källor*. Stockholm: Seligmann.
- Lundström, Tommy (1993), *Tvångsomhändertagande av barn : en studie av lagarna, professionerna och praktiken under 1900-talet*. Stockholm: Univ.
- Läroverkslärarnas riksförbunds årsbok (1930–1964), Stockholm: Läroverkslärarnas riksförbund.
- Lövheim, Daniel (2006), *Att inteckna framtiden : läroplansdebatter gällande naturvetenskap, matematik och teknik i svenska allmänna läroverk 1900–1965*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- (2016), *Naturvetarna, ingenjörerna och valfrihetens samhälle : rekrytering till teknik och naturvetenskap under svensk efterkrigstid*. Lund: Nordic Academic Press.
- March, Leland S. (1952), "The Principal as a Disciplinarian", *The High School Journal* 36 (2) s. 49–54.
- Marklund, Sixten (1980), *Skolsverige 1950–1975. D. 1, 1950 års reformbeslut*. Stockholm: Liber/Utbildningsförlag.
- (1982), *Skolsverige 1950–1975. D. 2, Försöksverksamheten*. Stockholm: Liber/Utbildningsförlag.
- Maslinsky, Kirill, "School Discipline as Reflected in Children's Folklore", *Forum for Anthropology and Culture*. 2014. No. 10.
- McCulloch, Gary. (2007), *Cyril Norwood and the Ideal of Secondary Education*. Secondary education in a changing world. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Medway, Peter (2014), *English teachers in a postwar democracy : emerging choice in London schools, 1945–1965*. Palgrave Macmillan
- Melldahl, Andreas (2015), *Utbildningens värde : fördelning, avkastning och social reproduktion under 1900-talet*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Metodiska anvisningar till undervisningsplanen för rikets allmänna läroverk*. (1935), Stockholm: Skolöverstyrelsen.
- Minnen från Hälsingborg och dess skola / Hälsingborgs pojkmans gille* (1949), (1950).
- Moberg, Sven (1951), *Vem blev student och vad blev studenten? : statistiska studier rörande härstamning, studentbetyg, vidare utbildning, yrkes-, inkomst-, förmögenhets- och familjeförhållanden bland fem årgångar svenska studenter under perioden 1910–1943*. Lund: Gleerup.

- Müller, Detlef K., Ringer, Fritz K. & Simon, Brian (1987), *The rise of the modern educational system: structural change and social reproduction 1870–1920*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Nevèus, Torgny (2012) "Att växa upp i 1800-talets lärda Uppsala. Om Claes Annerstedt i yngre år", *Doktorspromotionen fredag 27 januari 2012. Skrifter rörande Uppsala universitet*.
- Nilsson Piraten, Fritiof (1943), *Tre terminer*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Nilsson, Roddy (1999), *En välbyggd maskin, en mardröm för själen: det svenska fängelsesystemet under 1800-talet*. Lund: Lund Univ. Press.
- Norburg, Ulrika (2015), *Fängelse, skola, uppfostringsanstalt eller skyddshem?: Åkerbrukskolonien Hall för pojkar år 1876–1940*. Linköping: Linköpings universitet.
- Nordström, Marie (1987), *Pojkskola, flickskola, samskola: samundervisningens utveckling i Sverige 1866–1962*. Lund: Lund Univ. Press.
- Nordström, Stig G. (1968), *Hjälpskolan och särskolan i Sverige t.o.m. 1921: utvecklingen i relation till differentieringsproblemet* Stockholm.
- Norlén, Ingmar & Nyquist, Bengt (1991), *Herre i frack: berättelsen om Johnny Bode*. Stockholm: Carlsson.
- Norlin, Björn (2008), "Kamratuppfostran och subordination: om våldet vid svenska gymnasier under tidigt 1800-tal", i *Årsböcker i svensk undervisningshistoria*.
- (2010), *Bildning i skuggan av läroverket: bildningsaktivitet och kollektivt identitetsskapande i svenska gymnasistföreningar 1850–1914*. Umeå: Umeå universitet.
- (2016), "School jailhouse: discipline, space and the materiality of school morale in early-modern Sweden", *History of Education* 45.
- Närvänen, Anna-Liisa (1994), "Tids- och rumssociologiska aspekter på stigmatisering och totala institutioner", i *Samhälle, psykiatrisk vård och psykisk hälsa*.
- Olson, Hans-Erik (1992), *Staten och ungdomens fritid: kontroll eller autonomi?* Lund: Arkiv.
- Ordbok över svenska språket*. (1893), Lund: Gleerupska univ.-bokh.
- Palmblad, Eva (1994), "Om betydelsen av 'det psykiska' i svensk skolhalsodebatt 1880–1950", i *Samhälle, psykiatrisk vård och psykisk hälsa*.
- Palme, Mikael (2008), *Det kulturella kapitalet: studier av symboliska tillgångar i det svenska utbildningssystemet 1988–2008*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Pedagogisk tidskrift* (1865), Stockholm: L.A.A. Aulin.
- Personne, John (1887), *Strindbergs-litteraturen och osedligheten bland skolungdomen: till föräldrar och uppfostrare samt till de styrande*. Stockholm: C. Deleen & K.
- Petitot, André (1987), "School and the Production of Society", *British Journal of Sociology of Education* 8 (4).
- Petrina, Stephen (2006), "The Medicalization of Education: A Historiographic Synthesis", *History of Education Quarterly* 46 (4).

- Pietikäinen, Petteri (2007), *Neurosis and modernity: the age of nervousness in Sweden*. Leiden ; Brill.
- Ponson du Terrail, [Pierre Alexis de] (1897), *Galerslafven Rocambole: Med illustr.* Stockholm.
- Prytz, Johan (2010), "Professional debate and social structure in Swedish mathematics education, 1905–1962: the case of geometry instruction at the lower secondary level", i *Utbildningens sociala och kulturella historia: meddelanden från den fjärde nordiska utbildningshistoriska konferensen*.
- Qvarsebo, Jonas (2006), *Skolbarnets fostran: enhetsskolan, agan och politiken om barnet 1946–1962*. Linköping: Linköpings universitet.
- Qvarsell, Roger (1986), "Från vanart till psykopati: om barnpsykiatrins framväxt i Sverige under mellankrigstiden", i *Lychnos* 1985.
- (1993), *Utan vett och vilja: om synen på brottslighet och sinnessjukdom*. Stockholm: Carlsson.
- Realexamen och studentexamen: bestämmelser jämte kommentar* (1956), Stockholm: Skolöverstyrelsen.
- Redfern, George (1973), "Evaluating The Secondary School Principal", *American Secondary Education* 3 (2).
- Reese, William J. (1999), *The origins of the American high school*. New Haven: Yale University Press.
- Richardson, Gunnar (1963), *Kulturkamp och klasskamp: ideologiska och sociala motsättningar i svensk skol- och kulturpolitik under 1880-talet*. Göteborg: Akademiförlaget.
- (1978), *Svensk skolpolitik 1940–1945: idéer och realiteter i pedagogisk debatt och politiskt handlande* Stockholm: LiberFörlag.
- Rimm, Stefan (2011), *Vältalighet och mannafostran: retorikutbildningen i svenska skolor och gymnasier 1724–1807*. Uppsala: Högskolan i Örebro.
- Roach, John (1991), *Secondary education in England 1870–1902: public activity and private enterprise*. London: Routledge.
- Rose, Nikolas (1999a), *Powers of freedom: reframing political thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- (1999b), *Governing the soul: the shaping of the private self*. London: Free Association Books.
- Rose, Nikolas & Miller, Peter (1992), "Political Power beyond the State: Problematics of Government", *The British Journal of Sociology* 43 (2).
- Rose, Nikolas, O'Malley, Pat & Valverde, Mariana (2006), "Governmentality", *Annual Review of Law and Social Science* 2 (1).
- Rousmaniere, Kate (2013), *Principal's Office, The: A Social History of the American School Principal*. State University of New York Press.
- Rousmaniere, Kate, Dehli, Kari. & De Coninck-Smith, Ning (1997), *Discipline, moral regulation, and schooling: a social history*. New York ; Garland Publishing.

- Rydén, Arvid Joh. (1846), *Sveriges kyrkolag af år 1686 [Elektronisk resurs] : jemte ännu gällande stadganden, genom hvilka den blifvit ändrad eller tillökt*. Jönköping: J. Sandwall.
- Rydström, Jens (2001), *Sinners and citizens : bestiality and homosexuality in Sweden 1880–1950*. Stockholm: Univ.
- Røren, Owe (2007), *Idioternas tid : tankestilar inom den tidiga idiotskolan 1840–1872*. Stockholm: Pedagogiska institutionen, Stockholms universitet.
- Samuelsson, Sixten (1952), *Högre allmänna läroverket i Uppsala : en gammal skolas öden från 1200-talet till våra dagar*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Sandgren, Petter (2015), *Internatskolorna : att fostra en elit*. Stockholm: Atlantis.
- (2017) *Globalising Eton*.
- Santesson, Carl Gustaf (1929), *Minnen från Nya elementarskolan : [Stockholm]*. Stockholm: Bonnier.
- Schänberg, Ingela (1994), "Flickskolan i 1927 års skolreform: kvinnosyn och könskonflikt i utbildningspolitiken", i *Scandia (Lund)*, 1994 (60), s. vol.[255]-vol.282, vol.309. Lund: Scandia.
- Sheiban, Hossein (2002), *Den ekonomiska staden : stadsplanering i Stockholm under senare hälften av 1800-talet*. Lund: Arkiv.
- Siegvald, Herman (1932), *Om kroppsaga : en historisk-psykologisk studie*. Lund: Lindstedts univ.-bokh.
- Sjöberg, Gustaf (1878), *Bidrag till Nya Elementarskolans historia*. Stockholm: Samsen & Wallin.
- Sjöberg, Johan (2002), *Makt och vanmakt i fadersväldet : studentpolitik i Uppsala 1780–1850*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- "'Maskerad politik i musikprocessens kölvatten - Studentprotester under tidigt 1800-tal' i Västmanlands-Dala nations skrift serie XVII".
- Sjökvisst, Helén (2007), *Rudbeckianska skolans gamla huvudbyggnad. Kulturhistorisk utredning*. Stiftelsen Kulturmiljövård Mälardalen.
- Sjöstedt, C. E. & Thorén, Birger (1963), *Studentexamen 100 år*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Skolhygien*. (1947c), Stockholm: Svenska bokförlaget.
- Sköld, Johanna (2006), *Fosterbarnsindustri eller människokärlek : barn, familjer och utackorderingsbyrån i Stockholm 1890–1925*. Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis.
- Statistisk årsbok för Sverige. Årg. 27(1940)*. (1940) Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- Statistisk årsbok för Sverige. Årg. 46 (1959)*. (1959a), Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- Statistisk årsbok för Sverige. Årg. 52 (1965)*. (1965), Stockholm: Kungliga boktryckeriet.
- Söderberg, Bengt (1950), *Dalarna, Gotland, Närke, Södermanland, Västmanland*. Sveriges studenter 1900-1935 Malmö: Skåne tryckerier AB.
- *Högre allmänna läroverket för gossar i Malmö 1900–1940 (1951)*, Stockholm: Sveriges studenters förlag.

- (1962), *Göteborgs högre allmänna läroverk 1900-1940* Malmö: Sveriges studenters förlag.
 - *Högre allmänna läroverket för gossar å Södermalm 1880-1940*. Sveriges studenter ; 4. (1952), Stockholm: Sveriges studenters förlag.
 - (1960), *Östra real: högre allmänna läroverket å Östermalm 1906-1955*. Sveriges studenter ; 7. Stockholm: Sveriges studenters förlag.
 - (1959), *Norra latin 1900-1955: högre allmänna läroverket för gossar å norrmalm* Stockholm: Sveriges studenters förlag.
 - (1962), *Nya elementarskolan i Stockholm 1900-1955* Stockholm: Sveriges studenters förlag.
 - (1962), *Kalmar högre allmänna läroverk 1900-1960* Stockholm: Sveriges studenters förlag.
 - (1965), *Karlskrona högre allmänna läroverk 1900-1960* Stockholm: Sveriges studenters förlag.
 - (1968), *Högre allmänna läroverket för gossar i Hälsingborg 1900-1960* Malmö: Sverige studenters förlag.
 - (1969), *Högre allmänna läroverket i Landskrona 1911-1960* Malmö: Sverige studenters förlag.
 - (1968), *Kristianstads högre allmänna läroverk 1900-1965* Malmö: Sverige studenters förlag.
 - (1970), *Halmstads högre allmänna läroverk 1900-1968* Sverige studenters förlag.
 - (1974), *Gävle högre allmänna läroverk 1900-1968* Sveriges studenters förlag.
- Soysal, Yasemin Nuhoglu & Strang, David (1989), "Construction of the First Mass Education Systems in Nineteenth-Century Europe", *Sociology of Education* 62 (4).
- Stjernberg, Nils (1905), *Den nya svenska strafflagstiftningen angående minderåriga förbrytare, tillika ett bidrag till spörsmålen angående villkorlig straffskyldighet*. Upsala: Almqvist & Wiksell.
- Strahl, Ivar (1970), *Den svenska kriminalpolitiken: [en presentation av brottsbalken och en översikt över den svenska straffrättens utveckling från 1800-talet till våra dagar]*. Stockholm: Aldus/Bonnier.
- Sundkvist, Maria (2006), *Klassens klasser: gymnasieföreningar i läroverk och gymnasieskolor 1846-1996*. Stockholm: Carlsson.
- Svedelid, Olov (1993), *Världen som var Kungsholmen: skärvor ur en barndom*. Stockholm: Forum.
- Svedin, Glenn (2015), "En ohyra på samhällskroppen": kriminalitet, kontroll och modernisering i Sverige och Sundsvallsdistriktet under 1800- och det tidiga 1900-talet. Höör: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Swärd, Hans (1993), *Mångenstädes svårt vanartad: om problemen med det uppväxande släktet*. Floda: Zenon.
- Taussi Sjöberg, Marja (1981), *Brott och straff i Västernorrland 1861-1890*. Umeå: Umeå univ.-bibl.

- (1986), *Dufvans fångar: brottet, straffet och människan i 1800-talets Sverige*. Stockholm: Författarförlag.
- The Education Act, 1908: public schools: regulations for inspection and syllabus of instruction, 20th April, 1904, 17th September, 1906, 23rd March, 1908, 23rd May, 1908, 29th May, 1911, 15th December, 1913.* (1914), Wellington [New Zealand]: Govt. Printer.
- Thelin, Bengt (1981), *Exit eforus: läroverkens sekularisering och striden om kristendomsundervisningen*. Stockholm: LiberLäromedel/Utbildningsförlag.
- Tjeder, David (2003), *The power of character: middle-class masculinities, 1800–1900*. Stockholm: Univ.
- Uddholm, Alf (1996), *Från ärkebiskop till fakir: Gävles Vasaskola och dess elever under fem sekler (1557–1990): Gevaliensens. Årsböcker i svensk undervisningshistoria; 184*. Uppsala: Föreningen för svensk undervisningshistoria.
- Ullman, Annika (1997), *Rektorn: en studie av en titel och dess bärare*. Stockholm: HLS.
- Universitetsstatuterna av år 1916: Med däri vidtagna ändringar t.o.m. den 30 september 1947 jämte sakregister*. Uppsala universitets årsskrift; 1947:7. (1947a) Uppsala.
- Upplands nations årsskrift nr 25* (1963).
- Uppsala stads adresskalender för år 1910* (1910), Uppsala: Edv. Berlings boktryckeri.
- Uppsala stads adresskalender för år 1914* (1914), Uppsala: Edv. Berlings boktryckeri.
- Uppsala stads adresskalender för år 1925* (1925), Uppsala: Edv. Berlings boktryckeri.
- Utredning och förslag rörande skolkuratorsverksamheten vid högre skolor.* (1953), Stockholm: Skolöverstyrelsen.
- Van de Poel-Knottnerus, Frédérique & Knottnerus, J. David (1993), "Secondary Education in early France: An analysis of an Elite School system from a total institution perspective", *Humboldt Journal of Social Relations* 19 (1).
- Victorin, John (1965), *Alkoholen, individen, samhället*. Göteborg: SLN.
- Vine, Phyllis (1976), "The Social Function of Eighteenth-Century Higher Education", *History of Education Quarterly* 16 (4).
- Vinge, Margit (1977), *Elever i icke-obligatoriska skolor 1864–1970: Pupils in secondary schools in Sweden 1864–1970*. Promemorior från SCB, 1977:11. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- Wallin, Harald & Grimlund, Hugo (1939), *1933 års förnyade läroverksstadga: med förklaringar och hänvisningar: jämte timplaner och undervisningsplan m. m. rörande allmänna läroverken*. Stockholm: Sv. bokförl.
- Wahström, Cristina (1997), *Rätt råd kraft dåd: Om kommunal styrelse och förvaltning i Uppsala under 100 år (1862–1970) Framväxt och utveckling*. Uppsala: Stadsarkivet.

- Weber, Max (1983), *Ekonomi och samhälle: förståendesociologins grunder. 1, Sociologiska begrepp och definitioner. Ekonomi, samhällsordning och grupper*. Lund: Argos.
- Wejle, Gunnar (1956), *Skyldighet och rättighet vid läroverk enligt läroverksstadgan m.m.* Stockholm: Norstedt.
- Wennerholm, Staffan (2005), *Framtidsskaparna: vetenskapens ungdomskultur vid svenska läroverk 1930–1970*. Lund: Arkiv.
- Wennhall, Johan (1994), *Från djäkne till swingpjatt: om de moderna ungdomskulturernas historia*. Uppsala: Etnologiska institutionen, Univ. [distributör].
- Westberg, Johannes (2008), *Förskolepedagogikens framväxt: pedagogisk förändring och dess förutsättningar, ca 1835–1945 programs, 1835–1945*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- (2014a), *Att bygga ett skolväsende: folkskolans förutsättningar och framväxt 1840–1900*. Lund: Nordic Academic Press.
- (2014b), *Att bygga ett skolväsende: folkskolans förutsättningar och framväxt 1840–1900*. Lund: Nordic Academic Press.
- Wiborg, Susanne (2009), *Education and social integration: comprehensive schooling in Europe*. New York: Palgrave Macmillan.
- Wickström, Lars, Rundberg, Bo, Gidlöf, Birgitta, Lennerstrand, Marie & Olgun, Emre (2011), *Skolväsendets källor: en vägledning till skolforskning i Riksarkivet*. Stockholm: Riksarkivet.
- Widmark, Henrik (2007), *Föreställningar om den urbana världen: identitetsaspekter i svensk stadsbild med exemplet Helsingborg 1903–1955*. Uppsala: Fronton.
- Woodin, Tom & McCulloch, Gary (2013), *Secondary Education and the Raising of the School-Leaving Age: Coming of Age?* Palgrave Macmillan.
- Wyness, Michael G. (1995), "Schooling, Welfare and the Policing of Parents", *British Journal of Sociology of Education* 16 (3).
- Wåhlén, Axel (1941), *Kortfattad metod för experimentell undersökning av den allmänna intelligensnivån*. Örebro: A.-B Littorin Rydén Boktr.
- Yanes-Cabrera, Cristina., Meda, Juri. & Viñao, Antonio (2017), *School Memories New Trends in the History of Education*. Cham: Springer International Publishing.
- Zirkel, Perry A. (1990), "In Loco Parentis", *The Phi Delta Kappan* 71 (7).
- Åberg, Göran (1991), *Högre allmänna läroverket i Jönköping 1878–1968*. Årsböcker i svensk undervisningshistoria; 168. Uppsala: Föreningen för svensk undervisningshistoria.
- Åman, Anders "Inledning till skolarkitekturen'. Om Uppsala läroverk och svenskt skolhusbyggande i de stora undervisningsreformernas spår", *Upplands nations årskrift* 25 (1963) Uppsala.

ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS
Studier i utbildnings- och kultursociologi

Editores: Mikael Börjesson, Ylva Bergström, Donald Broady

1. Palme, Mikael, 2009, *Det kulturella kapitalet. Studier av symboliska tillgångar i det svenska utbildningssystemet 1988–2009.*
2. Lundin, Sverker, 2009, *Skolans matematik. En kritisk analys av den svenska skolmatematikens förhistoria, uppkomst och utveckling.*
3. Lidegran, Ida, 2009, *Utbildningskapital. Om hur det alstras, fördelas och förmedlas.*
4. Bertilsson, Emil, 2014, *Skollärare. Rekrytering till utbildning och yrke 1977–2009.*
5. Backman Prytz, Sara, 2014, *Borgerlighetens döttrar och söner. Kvinnliga och manliga ideal bland läroverksungdomar, ca 1880–1930.*
6. Melldahl, Andreas, 2015, *Utbildningens värde. Fördelning, avkastning och social produktion under 1900-talet.*
7. Forsberg, Håkan, 2015, *Kampen om eleverna. Gymnasiefältet och skolmarknadens framväxt i Stockholm, 1987–2011.*
8. Michaëlsson, Madeleine, 2016, *Privata bidrag till folkskolan. Järnbruken och det svenska skolväsendet 1850–1930.*
9. Bernhardsson, Peter, 2016, *I privat och offentligt. Undervisningen i moderna språk i Stockholm 1800–1880.*
10. Hassan Sharif, 2017, *"Här i Sverige måste man gå i skolan för att få respekt". Nyanlända ungdomar i den svenska gymnasieskolans introduktionsutbildning.*
11. Dalberg, Tobias, 2018, *Mot lärdomens topp. Svenska humanisters och samhällsvetares ursprung, utbildning och yrkesbana under 1900-talets första hälft.*
12. Germund Larsson, *Förbrytelser och förvisningar: Bestraffningssystemet i de svenska läroverken 1905–1961.*

UTBILDNINGSHISTORISKA MEDDELANDEN

Editores: Esbjörn Larsson & Johannes Westberg

1. Esbjörn Larsson & Johannes Westberg (red.), *Utbildningens sociala och kulturella historia: Meddelanden från den fjärde nordiska utbildningshistoriska konferensen*, 2010.
2. Gunilla Klose, *Folkundervisningens finansiering före 1842*, (red.) Johannes Westberg, 2011.
3. Germund Larsson, *Kunskapens källa: En guide till läroverksarkiv med föregångare vid Landsarkivet i Uppsala*, 2011
4. Madeleine Michaëlsson, *Privata bidrag till folkskolan: Järnbruken och det svenska folkskoleväsendet 1850–1930*, 2016.
5. Anne Berg, Esbjörn Larsson, Madeleine Michaëlsson, Johannes Westberg & Andreas Åkerlund (red.), *Utbildningens revolutioner: Till studiet av utbildningshistorisk förändring*, 2017.
6. Germund Larsson, *Förbrytelser och förvisningar: Bestraffningssystemet i de svenska läroverken 1905–1961*, 2018.

